

Pedagogika

UDK 372.858

THE ROLE OF DISCIPLINE "INTRODUCTION OF MEDICINAL PLANTS" IN THE FORMATION OF COMPETENCE OF SPECIALISTS IN THE TECHNOLOGY OF GROWING MEDICINAL PLANTS

DORIVOR O'SIMLIKLAR YETISHTIRISH TEXNOLOGIYASI BO'YICHA KADRLAR KOMPETENTLIGINI SHAKLLANTIRISHDA "DORIVOR O'SIMLIKAR INTRODUKSIYASI" FANINING O'RNI

РОЛЬ ДИСЦИПЛИНЫ «ИНТРОДУКЦИЯ ЛЕКАРСТВЕННЫХ РАСТЕНИЙ» В ФОРМИРОВАНИИ КОМПЕТЕНТНОСТИ КАДРОВ ПО ТЕХНОЛОГИИ КУЛЬТУРИРОВАНИЯ ЛЕКАРСТВЕННЫХ РАСТЕНИЙ

Karshibayev Khazratkul Kilichiyevich

Guliston davlat universiteti. 120100. Guliston shahri, IV-mavze.

E-mail: hkarshibaev_53@mail.ru

Abstract. The article is devoted to the formation of professional competencies in plant introduction among students studying in the bachelor's degree 60812100 – "Technology of cultivation and processing of medicinal plants". The analysis of the training programs on the "Introduction of medicinal plants" showed, that the program does not pay the necessary attention to the formation of professional skills and competencies in future personnel. To eliminate the shortcomings, it is proposed to use the innovative method "Integrated planning of training sessions" in the lessons on "Introduction of medicinal plants". The article notes that in the formation of competence among future specialists, a special place is given to industrial practices, as well as the performance of independent work by students. During the practical training, the student must personally participate in the cultivation of the introducer, observe the growth and development of plants, get acquainted with bioecology and acquire skills in the introduction assessment of plants.

Keywords: medicinal plant, introduction, educational activity, integrated planning, competence, industrial practice, independent work.

Аннотация. Статья посвящена вопросам формирования профессиональных навыков и компетенций по интродукции растений у студентов, обучающихся по направлению бакалавриата 60812100 – «Технология выращивания и переработки лекарственных растений». Анализ учебных программ по «Интродукции лекарственных растений» показали, что в программе не уделено необходимое внимание вопросам формирования у будущих кадров профессиональных навыков и компетенций. Для устранения недостатков предлагается применять на уроках по «Интродукции лекарственных растений» инновационный метод «Комплексное планирование учебных занятий». В статье отмечено, что в формировании компетенции у будущих специалистов особое место отводится производственным практикам, а также выполнения самостоятельных работ студентов. При прохождении производственных практик студент должен участвовать в выращивании интродуцента, наблюдать за ростом и развитием растений, ознакомится с биоэкологией и приобретать навыки по интродукционной оценке растений.

Ключевые слова: лекарственное растение, интродукция, учебное занятие, комплексное планирование, компетенция, производственная практика, самостоятельная работа.

Kirish. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktyabrdagi "O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'limgiz tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiysi" tug'risidagi PF-5847 son farmoni hamda sohaga oid 2020-yil 10-apreldagi "Yovvoyi holda o'suvchi dorivor o'simliklarni muxofaza qilish, madaniy holda yetishtirish, qayta ishlash va mayjud resurslardan oqilona foydalanishish chora-tadbirlari to'g'risida" gi PQ-4670-qarori Oliy ta'limgiz tizimida mazkur ta'limgiz yo'nalishda kadrlar tayyorlashni qaytadan ko'rib chiqish va ta'limgiz tarbiya jarayonini yangi bosqichga olib chiqish bilan birga dorivor o'simliklarni yetishtirish sohadagi olib borilayotgan ishlarni tahlil etish va zamon talablari darajasida qayta tashkil etilishiga zamin bo'ldi [1-2]. Bu esa o'z navbatida ushbu ta'limgiz yo'nalishlari mavjud oliy ta'limgiz muassasalarida ta'limgiz sifati va samaradorligini ta'minlaydigan yangi pedagogik texnologiyalarni qo'llagan holda o'quv jarayonini ham tubdan isloh etish, ta'limgiz jarayonini jahoning yetakchi universitetlarida qo'llanib kelinayotgan modul-kredit tizimini joriy etish hamda uning didaktik ta'minotini to'la ishlab chiqishni taqazo etadi [3].

Davlat ta'limgiz standartlariga muvofiq oliy ta'limgiz tizimida o'qitilayotgan umumkasbiy va ixtisoslik fanlarini maqsadi talabalarda bilim, ko'nikma va malakalar tizimini tarkib toptirish va shakllantirishga qaratilgan [4]. Ushbu vazifani talab darajasida amalga oshirish uchun Guliston davlat universitetida uzoq yillar davomida umumkasbiy fanlardan o'quv mashg'ulotlarini kompleks loyihalashtirish usuli qo'llanilib, olib borilgan sinov - tajribalar asosida oliy ta'limgiz muassasalarida ta'limgiz berish texnologiyasini tanlashdagi asosiy konseptual yondashuvlar hamda o'quv mashg'ulotlarida kengroq qo'llanilayotgan interfaol uslublar aniqlandi [5-7].

Respublikamizda dorivor o'simliklarni yetishtirishni yo'lga qo'yish orqali farmsanoatni zarus xom-ashyo bilan ta'minlash vazifalarni bajarish uchun istiqbolli dorivor turlarini tanlash, ularning bioekologik xususiyatlarini o'rganish,

tabiiy zaxiralarini monitoring qilish, o‘ta istiqbolli turlarni introduksion sinovlardan o‘tkazish va madaniylashtirish yo‘nalishlarida keng qamrovli ishlarni amalga oshirishni talab etmoqda. Bu vazifalarni bajarish uchun esa chuqur bilim, malaka va kasbiy kompetentlikka ega bo‘lgan hamda mustaqil qarorlar qabul qiladigan kadrlar tayyorlash shu kunning dolzARB vazifalaridan sanaladi [8].

Tadqiqot ob’ekti va metodlari

Tadqiqot ob’ekti sifatida “Dorivor o‘simliklarni yetishtirish va qayta ishlash texnologiyasi” bakalavriyat ta’lim yo‘nalishidagi “Dorivor o‘simliklar introduksiyasi” fanini bo‘yicha talabalarda tegishli kasbiy kompetentlikni shakllantirishga qaratilgan jarayon olindi. Universitetda ta’lim jarayonida qo‘llanib kelinayotgan kasbiy fanlarini o‘qitishda kompleks loyixalashtirish metodidan foydalanish natijalari tahlil etildi. Oliy ta’lim tizimida kasbiy kompetentlikni shakllantirish muammolariga bag‘ishlab e’lon qilingan ayrim ishlar ko‘rib chiqildi. Tadqiqot ishida tavsiflash, qiyoslash va funksional tahlil usullaridan foydalanildi.

Olingan natijalar va ularning tahlili

Oliy ta’lim tizimida bo‘lajak mutaxassisni soha bo‘yicha kompetentligini aniqlash nihoyatda muhim masalalardan biridir. Chunki bo‘lajak mutaxassisning ishlab chiqarishda faoliyat yuritishi uning kompetentligi bilan uzviy va chambarchas bog‘liq bo‘ladi. Kompetentlik atamasi lotincha “*competo*” so‘zidan olingan bo‘lib, “*erishyapman, munosibman*” degan ma’noni anglatadi hamda ma’lum sohadan xabardorligini, bilishini va tajribaga ega ekanligini bildiradi [9].

A.K. Markova tamonidan pedagogning kasbiy kompetentligi quyidagi tarkibiy qismlardan iborat ekanligi keltirilgan: 1) ijtimoiy kompetentlik, 2) maxsus kompetentlik, 3) shaxsiy kompetentlik, 4) individual kompetentlik [10]. A.A. Derkach fikricha kasbiy kompetentlikning tarkibida kasbiy faoliyatdagি kompetentlik, kasbiy muloqotdagi kompetentlik, mutaxassisning o‘z shaxsini namoyon eta olishi kompetentlikni farqlash mumkin [11]. Kasbiy kompetentlik – ma’lum bir kasb egasining kasbiy faoliyat bilan bog‘liq vazifalarni bajara olish qobiliyati va undan samarali foydalana olish imkoniyatini o‘z ichiga oladi [12].

M. T. Xodjiyev va D. A. Eshnazarovlar “Oliy ta’lim muassasalarini texnika yo‘nalishi bo‘lajak mutaxassislarining kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishning o‘ziga xos xususiyatlari” (2021) nomli maqolasida kasbiy ta’lim fanlari bloki moduldagi seminar mashg‘ulotlarida talabalarni o‘zlashtirish darajasini aniqlash imkonini mavjudligini qayd qilishadi. Talabaning o‘zlashtirishi uning mantiqli javobi, aniq faktlar va dalillarga boyligi hamda sodda tushuntirish qobiliyati bilan baholanadi [13].

MDH davlatlari, jumladan Rossiya oliy ta’lim muassasalarida talabani mutaxassis sifatida shakllanganlik darajasini uning o‘qish davridagi faoliyatini kompleks baholash orqali, ya’ni kurs ishlari himoyasi natijasi, bitiruv malakavisi ish himoyasi natijasi, talabaning ilmiy-tadqiqot ishlardagi ishtiropi, talabaning turli tanlov, ko‘rgazma va boshqa yig‘inlardagi qatnashuv, pedagogik va ishlab chiqarish amaliyot yakunlari, talabaning fan olimpiadalari, respublika va xalqaro konferensiylar, ilmiy seminarlardagi ishtiropi va erishgan natijalari, talaba sport va boshqa sohalarda erishgan yutuqlari hisobga olish orqali amalga oshirilmoqda. Mazkur ko‘rsatkichlarni kompleks baholash natijasida bitiruvchi talabaning kompetentligini aniqlash mumkin deb hisoblanadi [12].

Ayrim chet el oliy ta’lim muassasalarida qo‘yilgan muammoning hal qilinish darajasiga qarab talabaning kompetentligi “0” dan “3” gacha bo‘lgan ballarda aniqlanadi [14].

Guliston davlat universitetida olib borilgan ko‘p yillik kuzatishlarimiz shuni ko‘rsatmoqdaki, “kompetentlik” tushunchasi bitiruvchining kasbiy va shaxsiy xususiyatlari bo‘lib, egallagan bilim, ko‘nikma va malakalarini amaliyotda qo‘llay olishi hamda qo‘yilgan muammo va vazifalarni mustaqil hal qilish layoqatiga ega ekanligi bilan tavsiflanishi lozim bo‘ladi. Kompetentlik o‘zida bitiruvchining mustaqil va ijodiy ishlay olish qibiliyatlarini mujassamlashtiradi.

“Dorivor o‘simliklar yetishtirish va qayta ishlash texnologiyasi” ta’lim yo‘nalishi malaka talabalarida bo‘lajak soha kadrlarida tegishli kompetentlikni shakllantirish vazifasi qo‘yilgan [15]. Zamonaviy bilim va ko‘nikmaga ega bo‘lgan, mustaqil qaror qabul qilish kompetensiyasini egallagan kadrlarni shakllantirish uchun kasbiy fanlarini o‘qitishda kompleks loyihalashtirish metodidan foydalanish maqsadga muvofiq keladi [5].

Dorivor o‘simliklar yetishtirish va qayta ishlash texnologiyasi” ta’lim yo‘nalishiga oid kasbiy fanlar dasturlari tahlili shuni ko‘rsatmoqdaki, tayanch ToshDAU tamonidan ishlab chiqilgan fan dasturlarida talabandan dorivor o‘simliklarga oid bilim, ko‘nikma va malakanegallash uchun mustaqil ta’limming turli xil shakllaridan foydalanish kerakligi e’tirof qilingan bo‘lsada, fan dasturlarining mustaqil ta’limga muljallangan qismida mustaqil ta’limming taskil shakllari sifatida muayyan mavzularni o‘quv adabiyotlari yordamida mustaqil o‘zlashtirish, berilgan mavzular bo‘yicha referatlar tayyorlash, mashg‘ulotlarga tayyorgarlik ko‘rish, statistik ma’lumotlar asosida iqtisodiy hisob-kitob va tahlil ishlarini bajarish, berilgan mustaqil ish mavzulari bo‘yicha kompyuter dasturlarida taqdimotlar tayyorlash, ilmiy maqolalar yozish, ilmiy anjumanlarga ma’ruzalar va ma’ruza tezislарini tayyorlash kabilari ko‘rsatilgan [8]. Fan dasturida talabalarda kasbiy kompetentlikni shakllantiruvchi tajriba sinov ishlarni o‘tkazish, introdusent o‘simlikka oid muammoli vaziyatlarni ko‘rib chiqish va uni mustaqil hal etish masalalariga umuman e’tibor qaratilmagan. Ma’lumki bunday masalalarni faqat o‘quv mashg‘ulotilarini kompleks loyihalash yordamidagina hal etish mumkin deb hisoblamiz.

Ta’kidlash joyizki, bo‘lajak mutaxassisning kasbiy kompetentligini shakllantirishda “Dorivor o‘simliklar introduksiyasi” fanidan o‘tkaziladigan malakaviy amaliyotni o‘rnii muhim o‘rin egallaydi. Shuning uchun mazkur ta’lim

* GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI *

* Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2023. № 3 *

yo‘nalishi mavjud OTM larda malakaviy amaliyotlar o‘quv dasturlarini qayta ko‘rib chiqish va uning amaliy ishlarga qaratilganlik masalasini tezda hal etish zarurdir.

Ma’lumki, kasbiy kompetentlikni shakllantirishda asosiy o‘rinni fan dasturida belgilangan talabalar mustaqil ishlari egallaydi [15]. Chunki bo‘lajak mutaxassisdan faqat bilim va ko‘nikmaga ega bo‘libgina qolmay, uni amalda qo‘llay olishi talab qilinadi. Bunga esa ta’lim jarayonida talabalarni muammoli topshiriq va vazifalarni mustaqil holda hal qilishga o‘rgatish orqali erishish mumkindir.

Vazirlikning 2005-yil 21-fevral 34-sonli buyrug‘i bilan tasdiqlangan “Talaba mustaqil ishini tashkil etish, nazorat qilish va baholash tartibi to‘g‘risidagi Nizom” da talaba mustaqil ishi o‘quv rejasida muayyan fanni o‘zlashtirish uchun belgilangan o‘quv ishlarning ajralmas qismi bo‘lib, u uslubiy va axborot resurslari bilan ta‘minlanishi hamda reyting tizimi asosida baholanishi qayd etilgan [16]. Mazkur nizomga asosan talaba mustaqil ishining asosiy maqsadi - talabada muayyan ishlarni mustaqil holda bajarish uchun lozim bo‘lgan ko‘nikma va malakalarni shakllantirishdir.

Ma’lumki, talaba mustaqil ishlari muayyan fandan o‘quv dasturida keltirilgan o‘quv ishlarning ma’lum qismi bo‘lib, unga ajratilgan vaqt davomida rahbar maslahatlari asosida auditoriyada va auditoriyadan tashqarida talaba tomonidan mustaqil bajarilishi ko‘zda tutilgan [6]. Oliy ta’lim tizimida mustaqil ishni tashkil qilish har bir fanning hususiyatidan kelib chiqqan holda amalga oshiriladi.

S. Abdalova (2008) talaba mustaqil ishi o‘qituvchining bevosita ishtirokisiz bajarilishini, ammo pedagog va talaba o‘rtasida aloqa bo‘lmasa ham bu jarayonda qisman o‘qituvchining ta’siri bo‘lishini, talabalarga topshiriqni bajarish usullari va mazmunini tanlashda erkinlik berilishi va ishni bajarishda vaqt bo‘yicha qat’iy chegaralanaslikni taklif qiladi [17]. Mazkur taklif biologik fanlardan rejalshtiriladigan talaba mustaqil ishlariiga bevosita taalluqlidir. Jumladan “Dorivor o‘simliklar introduksiyasi” fanidan talaba tamonidan tanlangan introdusent o‘stidan mustaqil ish sifatida beriladigan va bajarilishi uzoq vaqt talab etadigan tajriba sinov ishlari shular jumlasidan sanaladi.

O‘rta maktab bitiruvchilarning asosiy qismida mustaqil ishlash ko‘nikmalari shakllanmagan bo‘ladi, buning asosiy sababi o‘rta maktabda o‘quvchilarga o‘quv adabiyotlari bilan mustaqil ishslash, referat tayyorlash, esse yozish va biologik ob’ektlar ustidan tajribalar o‘tkazish kabi uy vazifalari berilmasligi, bunga oid tushunchalar bilan umuman tanish emasliklaridir. Bu esa “Dorivor o‘simliklar introduksiyasi” fani o‘qituvchisidan mavzular buyicha talaba mustaqil ishi topshiriqlarini tabaqlashtirilgan holda tuzishni talab qiladi. Ushbu vazifani amalga oshirish uchun oliy ta’lim muassasalari biologik fanlar o‘qituvchilarining o‘zida yuqori kasbiy-pedagogik va ilmiy-metodik tayorgarlik darajasini uzluksiz oshirib borish hamda ta’lim jarayoniga eng yangi innovasion texnologiyalarni qo‘llash, jumladan universitetda sinalgan o‘quv mashg‘ulotlarini kompleks loyixalash uslubini to‘liq joriy etish orqali kasbiy fanlarni o‘qitishda yuqori samaradorlikni taminlash mumkin bo‘ladi [18]. OTM larda yuqorida keltirilgan vazifalarni to‘liq amalga oshirish orqaligina talabalarda tegishli kasbiy kompetentlikni shakllantirishga erishishiladi.

Yuqoridagi tahlliardan shunday xulosalarga kelish mumkin:

1. “Dorivor o‘simliklar introduksiyasi” fanini o‘qitishda Guliston davlat universitetida ishlab chiqilgan va samaradorligi isbotlangan kompleks loyihalashtirish metodidan foydalanish yaxshi natijalar beradi.
2. “Dorivor o‘simliklar introduksiyasi” fanidan talabalarda introduksiyaga oid kasbiy kompetensiyalarni shakllanishida o‘quv rejasida ajratilgan mustaqil ta’lim soatlaridan unumli foydalanish tavsiya etiladi. Bunda fan mavzulari buyicha talaba mustaqil ishi topshiriqlarini tabaqlashtirilgan holda tuzish talab qilinadi.
3. “Dorivor o‘simliklar introduksiyasi” fanidan kasbiy kompetentlikni shakllantirishda o‘quv rejasida ko‘rsatilgan malakaviy amaliyot davrida talabani introdusent o‘simlikni ekishdan boshlab to reproduksiya jarayonini o‘tib bo‘lguncha bo‘lgan davrida talabaning bevosita ishtirokini ta’minalash zarur. Bunda asosiy e’tibor introdusent o‘simlikning o‘sishi va rivojlanish jarayonini kuzatish, olingan natijalarni tabhil qilish hamda introdusent o‘simlikni yetishtirish bo‘yicha mustaqil qaror qabul qilish ko‘nikmalarini shakllantirishga qaratilmog‘i lozim.

References

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktyabrdagi “O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiysi” tug‘risidagi PF-5847 son farmoni. –www.lex.uz.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 10-apreldagi “Yovvoyi xolda o‘suvchi dorivor o‘simliklarni muhofaza qilish, madaniy holda yetishtirish, qayta ishslash va mavjud resurslardan oqilona foydalanish” chora-tadbirlari to‘g‘risida PQ-4670-sonli qarori. –www.lex.uz.
3. Usmonov B.I., Habibullayev R.A.. Oliy ta’lim yurtlarida o‘quv jarayonini kredit-modul tizimda tashkil qilish”- Toshkent, 2020. - 120 b.
4. Oliy ta’limning davlat ta’lim standarti. Asosiy qoidalar. – O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’limiinng me’yoriy hujjatlari. – Toshkent, 2001. – B. 14-15.
5. Karshibayev X.K. Oliy ta’limda biologiya fanidan o‘quv mashg‘ulotlarini kompleks loyihalashtirish // Ta’lim muammolari, 2008. № 3-4. - B. 4-9.
6. Karshibayev X., Suvanov O.S., Karshibayev J.X. Mustaqil ta’lim faoliyatini tashkil etishning ilmiy-metodik asoslari. - Guliston, 2011.- 60 b.
7. Karshibayev X.K., Suvanov O.S. Ta’lim texnologiyalarini ishlab chiqishning konseptual asoslari buyicha ayrim yondashuvlar //Universitet axborotnomasi, 2017. № 1.- B. 46-49.

8. Karshibayev X.K., Umurzakova D. Mutaxasis kompetentligini shakllantirishda mustaqil ta'limning roli // GulDU axborotnomasi, 2013. № 2. - B.67-72.
9. O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi, 2004. 4-tom. - B. 682.
10. Markova A.K. Psixologiya professionalizma // M.:Prosveshenie,1996.–192 s. (in Russian).
11. Derkach A.A. i dr. Psixologiya professionalnoy deyatelnosti: Leksii v pomosh prepodavatelyu. - M.: Izd-vo RAGS, 2004. – 342 s.(in Russian).
12. Karshibayev X.K., Sadullaeva O. Akademik mustaqillik va biologiya fanlaridan o'quv mashg'ulotlarini kompleks loyihalashtirish masalalari // Guliston davlat universiteti axborotnomasi, 2022 - N 1.- B. 3-7.
13. Xodjiyev M. T., Eshnazarov D. A.Oliy ta'lim muassasalari texnika yo'nalishi bo'lajak mutaxassislarining kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishning o'ziga xos xususiyatlari // Universitet axborotnomasi, 2020. N 3. - S. 3-12.
14. Shalashova M.M. Kompleksnaya otsenka kompetentnosti budushix pedagogov // Pedagogika, 2008. № 7. - S. 54-59. (in Russian).
15. 60812100 - Dorivor o'simliklar yetishtirish va qayta ishlash texnologiyasi bakalavriat ta'lim yo'nalihiining malaka talablari. – Toshkent: ToshDAU, 2022.- 32 b.
16. Talabalar mustaqil ishini tashkil etish va nazorat qilish bo'yicha yo'riqnomasi. - Guliston, 2009. - 15 b.
17. Abdalova S. Talabaning o'quv faoliyatida mustaqil ishning o'rni va ahamiyati // Ta'lim muammolari, 2008 . № 1. - B. 70-71.
18. Karshibayev X.K., Tagaeva D. Biologiya fanlaridan o'quv mashg'ulotlarini loyixalashtirishda mustaqil ta'limdan samarali foydalanish masalalari// Universitet axborotnomasi, 2018. – № 2.- B. 39-43.

Muallif:

Karshibayev Kh.K. – GulDU professori, b.f.d. E-mail: hkarshibaev_53@mail.ru

UDK: 81.116

PROBLEMS OF CONCEPTUALIZATION AND CLASSIFICATION IN THE TERMINOLOGICAL SYSTEM

TERMINOLOGIK TIZIMDA KONSEPSIYALASH VA TURKUMLASHTIRISH MASALALARI

ПРОБЛЕМЫ КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИИ И КЛАССИФИКАЦИИ В ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКОЙ СИСТЕМЕ

Ayaqulov Nurbek Abdug'appor o'g'li

Guliston davlat pedagogika instituti, 120100. Sirdaryo viloyati, Guliston shahri, 4-mavze

Abstract. This article is devoted to the discussion of current issues related to field terminology in modern linguistics. In particular, the theoretical views of world linguists related to terminology, the linguistic laws proposed by them for the development of the field are analyzed. Differences in the meaning and content of terms in international languages, specific features, classification and systematization scales in terms of application are studied in cross-sectional aspect. The historical and modern reasons for the adoption of many foreign words as terms are tried to be justified by means of examples. The problem of understanding complex terms in field texts is thoroughly discussed and the importance of national words is shown. In order to improve the state of national terminology and terminology, a proposal was made to develop scientifically based terminological standards and software for evaluating scientific works on the redundancy of foreign words. In addition, conceptualization and categorization in terminological systems, development factors of field terminology, issues of terminological systematization have been thoroughly analyzed. In particular, the lexical composition of the language, its place in the terminology of the field, linguistic features were in the center of discussion. The emergence of the concept concept, the need to identify and differentiate the surrounding objects of reality in the process of linguistic understanding of the world, terminological concepts are constantly improved and changed under the influence of other field concepts, accompanying the concept expressed by a special word and its medium. A solution was found to such critical issues as the sum of associations, ideas, and experiences. In the article, the suggestions and views of foreign linguists on the topic are thoroughly analyzed.

Key words: term, conceptualization, categorization, prototype, concept sphere, core, periphery, lexical unit.

Аннотация. Данная статья посвящена обсуждению актуальных вопросов, связанных с отраслевой терминологией в современном языкоznании. В частности, анализируются теоретические взгляды мировых лингвистов, связанные с терминологией, предложенные ими лингвистические законы развития данной области. В перекрестном аспекте изучаются различия в значении и содержании терминов в международных языках, особенности, масштабы классификации и систематизации с точки зрения применения. На примерах пытаются обосновать исторические и современные причины принятия многих иностранных слов в качестве терминов. Подробно обсуждается проблема понимания сложных терминов в полевых текстах и показано значение национальных слов. В целях улучшения состояния отечественной терминологии и терминологии было предложено разработать научно обоснованные терминологические стандарты и программное обеспечение для оценки научных работ на избыточность иностранных слов. Кроме того, подробно проанализированы

концептуализация и категоризация в терминологических системах, факторы развития отраслевой терминологии, вопросы терминологической систематизации. В частности, в центре обсуждения оказались лексический состав языка, его место в терминологии отрасли, лингвистические особенности. Возникновение концепта-концепта, необходимость выявления и дифференциации окружающих предметов действительности в процессе языкового понимания мира, терминологические понятия постоянно совершенствуются и изменяются под влиянием других полевых концептов, сопровождая концепт, выраженный специальным слово и его среда. Найдено решение таких важнейших вопросов, как сумма ассоциаций, идей и опыта. В статье подробно анализируются предложения и взгляды зарубежных лингвистов по теме.

Ключевые слова: термин, концептуализация, категоризация, прототип, концепт сфера, ядро, периферия, лексическая единица.

Kirish. Zamonaviy tilshunoslik lingvistik tadqiqotlarning asosiy metodologik tamoyillaridan biri sifatida tilning antropotsentrizmi pozitsiyasini qabul qiladi. Binobarin, termin ma'noalarini shakllantirishda shaxsnинг markaziy rolini tan olish va uni yetkazish uchun til vositalarini tevarak-atrofdagi voqelikni o'ziga xos idrok etishning mavjudligi va olingan bilimlarning tilda ifodalanishi kabi omillarni tanlashdan kelib chiqadi. So'z ma'nolari moddiy shaklda kiyangan tayyor bilim shaklida ob'ektiv voqelikni ifodalamaydi, balki so'zlovchi va tinglovchining ongida shakllanadi. Kognitiv semantik tahlil vositasida termin tizimlarini o'rganish ularning shakllanishi va faoliyat ko'rsatish jarayonlarini chuqurroq ko'rib chiqishga imkon beradi.

Tadqiqot ob'yekti va qo'llanilgan metodlar

Kognitiv jarayon yoki bilish atrofdagi voqelikni o'rganishga va olingan bilimlardan foydalangan holda ushbu voqelikda harakat qilish va harakat qilish ko'nikmalarini shakllantirishga qaratilgan. Bunday faoliyat tasniflash jarayonlari, ya'ni ob'ektlar va hodisalarini aniqlash va taqqoslash, axborotni qayta ishslash va qayta ishslash zarurati bilan uzviy bog'liqdir. Bunday tasniflash faoliyatida asosiy o'rinni kontseptuallashtirish va turkumlashtirish jarayonlari egallaydi. Kontseptuallashtirish va turkumlashtirish jarayonlarini tavsiflab, tushuncha va kategoriyanı aniqlash kerak.

Olingan natijalar va ularning tahlili

Konsepsiya - “ongimizning aqliy yoki aqliy resurslari birliklarini va inson bilimi va tajribasini aks ettiruvchi axborot tuzilmasini tushuntirisha xizmat qiluvchi termin; xotiraning operativ mazmunli birligi, aqliy leksika, miyaning kontseptual tizimi va tili, inson psixikasida aks ettirilgan dunyoning butun manzarasi” [2].

Konsepsiyaning paydo bo'lishi dunyoning rasmini qurish jarayonida atrofdagi voqelik ob'ektlarini aniqlash va farqlash zarurati bilan bog'liq. Tushunchalar boshqa tushunchalar ta'sirida doimiy ravishda takomillashtirilib, o'zgartirilib turadi. Tushunchani so'z va u ifodalagan tushunchaga hamroh bo'lgan assotsiatsiyalar, g'oyalar, tajribalar yig'indisi sifatida ta'riflash mumkin. Sifatida V.I. Karasik, "tushuncha ma'lum bir qiymatga ega bo'lgan individual yoki jamoaviy xotirada saqlanadigan muhim ma'lumotdir; bu tajribali ma'lumotdir". Konsepsiya uning mazmunini tasvirlaydigan, aniqlaydigan va rivojlantiruvchi lingvistik va nolingvistik vositalar yordamida ifodalanadi [6].

Kognitiv tilshunoslik, birinchi navbatda, odamlarning kundalik faoliyati davomida amalga oshiradigan oddiy bilishni o'rganganligi sababli, kognitiv tilshunoslikning markaziy birligi bo'lgan tushuncha, birinchi navbatda, insonning atrofidagi voqelik bilan o'zaro munosabatining kundalik tajribasi bilan bog'liq.

Kontseptual tizim boshlang'ich yoki birlamchi tushunchalar hisobiga shakllanadi, qolgan barcha narsalar keyinchalik ishlab chiqiladi. "Tushunchalar tizimi insonning voqelik haqidagi tushunchasini, uning maxsus kontseptual "rasmini" aks ettiruvchi dunyoning rasmini tashkil qiladi, buning asosida inson dunyonni o'yaydi" [12].

Tushuncha predmet yoki hodisaning muhim belgilarini aks ettirsa, Konsepsiya har qanday muhim xususiyatni ham aks ettirishi mumkin. Tushuncha nazariy bilimlarning natijasidir, ya'ni narsa va hodisalarning umumiyl, eng muhim belgilarini taqsimlash. Konsepsiya, o'z navbatida, bilish natijasidir - kundalik bilim [3].

V.A. Maslovaning ta'kidlashicha, "Konsepsiya – ruhiy milliy shakllanish bo'lib, uning mazmun rejasi ma'lum ob'yekt haqidagi bilimlar yig'indisi, ifoda rejasi esa lingvistik vositalar (leksik, frazeologik va boshqalar) yig'indisidir. Tushunchalar shunchaki har qanday tushunchalar emas, balki faqat eng murakkab va muhim tushunchalardir, ularsiz berilgan madaniyatni tasavvur qilish qiyin" [11].

Tushunchalar hissiy, baholovchi va ekspressiv rangga ega, ular tushunchalarga nisbatan ko'proq hajmga ega, ular yanada murakkab ifoda tizimi bilan ajralib turadi va maqsad tilida har doim ham to'liq yozishmalarga ega emas. Shu sababli, tushunchalar ko'pincha so'z sifatida emas, balki kerakli ma'noni eng munosib tarzda etkazish uchun ibora va hatto batafsil jumla sifatida tarjima qilinadi [16].

Shunday qilib, V.Z. Demyankov, N.Y. Shvedovaning semantik lug'atiga murojaat qilib, yozishicha, Konsepsiya - bu "og'zaki belgining mazmun tomoni (ma'no bir-biriga yaqin bo'lgan ma'nolarning bir yoki ma'lum bir majmuasi), undan keyin tushuncha (ya'ni, voqelikning muhim "tushuniladigan" xususiyatlarini qamrab oluvchi g'oya) keladi. va hodisalar, shuningdek, ular o'rtaсидаги муносабатлар), inson hayotining aqliy, ma'nnaviy yoki hayotiy muhim moddiy sohasiga tegishli bo'lgan, odamlarning ijtimoiy tajribasi bilan rivojlangan va mustahkamlangan, ularning hayotida tarixiy ildizlarga ega bo'lgan, ijtimoiy va sub'ektiv ravishda tushunilgan [5].

* GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI *

* Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2023. № 3 *

Tilda tushuncha tayyor iboralar, frazeologik birliklar, gaplar, matnlar vazifasini bajara oladigan lingvistik belgi yordamida amalga oshiriladi. Shu bilan birga, bir xil so'z kommunikativ sharoitga qarab Konsepsiyaning turli xususiyatlarni ko'rsatishi mumkinligini tushunish muhimdir. Konseptual tahlil bu tushunchaning milliy semantikasini va muayyan konseptual xususiyatlarning ustunligini ochib beradi. Turli lug'atlardagi ta'riflardagi ayrim nomuvofiqliklar tushuncha mazmunini to'liq aniqlash mumkin emasligini tasdiqlaydi. Har bir so'z ma'lum bir daqiqada muloqot qilish uchun muhim bo'lgan kontseptual xususiyatlarning faqat ma'lum bir qismini aks ettiradi.

Konsepsiya insonning aqliy faoliyatida va dunyoni Konsepsiyalash jarayonlarida muhim o'rinni tutadi. "Konseptualizatsiya jarayonining maqsadi - barcha sezgilarni, hissiy organlarning ishi va ushbu faoliyatni baholash natijasida insonga keladigan barcha ma'lumotlarni tushunchalar nuqtai nazaridan tushunishdir" [9]. Konseptualizatsiya - bu kiruvchi ma'lumotlarni tushunish, ob'ektlar va hodisalarning aqliy qurilishi bo'lib, u dunyo haqida tushunchalar (ya'ni inson ongida mustahkamlangan ma'nolar) shaklida ma'lum g'oyalarni shakllantirishga olib keladi.

Konseptualizatsiya - bu dinamik jarayon bo'lib, unda lingvistik birliklar fon bilimlaridan foydalangan holda ko'plab kontseptual operatsiyalar uchun "yordamchi" bo'lib xizmat qiladi [1].

Yuqorida aytib o'tilganidek, tushunchalar alohida holda mavjud emas, ular toifalarga birlashtirilib, ob'ektlarning butun sinflarini tashkil qiladi. E.S. Kubryakovning ta'kidlashicha "kategorianing shakllanishi Konsepsiyaning yoki uning atrofida qurilgan tushunchalar guruhining shakllanishi bilan chambarchas bog'liq, ya'ni. birlashtirilgan birliklarning o'xshashligi yoki o'xshashligi g'oyasini ifodalovchi xususiyatlar to'plamini tanlash bilan. Kategoriyalash mexanizmini kontseptual tuzilish darajasiga bog'lash kerak, chunki bir xil yoki turli toifalarga mansublik haqidagi mulohazalar ikkita kontseptual tuzilmani taqqoslash natijasidir" [9].

Turkumlashtirish ham bilish jarayoni bo'lib, u ob'ekt yoki hodisaning o'xshash predmet va hodisalarining ma'lum bir guruhi, ya'ni ma'lum bir kategoriya bilan psixik bog'lanishidir. Shunday qilib, dunyoni toifalarga bo'lish funktsiyasi inson ongingin eng muhim funktsiyalaridan biri bo'lib, barcha bilish faoliyati asosida yotadi. Agar Konsepsiya jarayoni inson tajribasining minimal mazmunli birliklarini aniqlash ishiga asoslangan bo'lsa, toifalash jarayoni o'xshash birliklarni toifalarga birlashtirishga qaratilgan.

Kognitiv fanda shaxs voqelik predmetlari va hodisalarini qanday tasniflashi, kuzatishlari va sezishlarining xilmalligini qanday guruhlashi asosida savol tug'ilди. Til toifalari bo'yicha tilshunoslarning ko'plab tadqiqotlari prototiplar nazariyasining asosini tashkil etdi. Prototiplar nazariyasi ko'pgina tabiiy leksik toifalarning tuzilishi bosqichma-bosqich, ya'ni prototiplarga ega, deb taxmin qilish uchun asos berdi - bu toifaga qolganlarga qaraganda yaxshiroq mos keladigan elementlar. Prototip toifaning eng muhim elementi bo'lib, u ma'lum bir toifaning tipik a'zosi haqida g'oyani beradigan kategorik tushunchadir.

Prototiplar, shuningdek, prototipa eng yaqin joylashgan toifaning markaziy elementlari butun toifani bir butun sifatida tushunishga imkon beradi, chunki ular bir xil toifadagi barcha boshqa elementlarga qaraganda tezroq tan olinadi, o'zlashtiriladi va ajratiladi. "Prototiplik ona tilida so'zlashuvchilar til birliklarining ma'nosini bir ovozdan tavsiflashda namoyon bo'ladi. Bu qiyomat toifaning eng yaxshi namunasini ko'rsatadi".

Prototiplar nazariyasi quyidagi qoidalarga ega bo'lgan prototip yondashuvni shakllantirish uchun asos bo'lib xizmat qildi: real dunyo tuzilgan va uning ob'ektlari o'xshashlik va farqlarga ega, bu esa inson ongiga ushbu ob'ektlarni toifalarga guruhlash imkonini beradi; toifalarning ayrim elementlari bir xil toifadagi boshqa elementlarga qaraganda muhimroqdir; ushbu toifaning eng xarakterli xususiyatlarni o'zida mujassam etgan elementlar prototiplar atrofida birlashtirilgan; ob'ektning toifaga mansubligi prototip bilan umumiyligi belgilar mavjudligi bilan belgilanadi; toifalar har doim ham aniq chegaralarga ega emas; toifaning mazmuni majburiy belgilarning qattiq majmui bilan tavsiflanmagan; kognitiv toifalarning prototip elementlari boshqa toifalarning prototip elementlaridan maksimal darajada farq qiladi. Prototip bo'lmagan elementlar ushbu turkumning boshqa elementlari bilan bir qator umumiyligi xususiyatlarga ega bo'lib, boshqa toifalarga ham xos bo'lgan qator xususiyatlarni namoyon etadi. Bu ham kategorik chegaralarning noaniq ekanligidan dalolat beradi.

Bir tomonidan, toifalarning markaziy elementlari ko'p sonli xarakterli xususiyatlarga ega bo'lganligi sababli, kategoriya mantiqiy, tushunarli va qulay bo'ladi. Boshqa tomonidan, toifalar inson tafakkurining samarali ishlashi uchun zarur bo'lgan moslashuvchanlikka ega. Doimiy ravishda dunyo haqidagi bilimlarni o'zgartirish, bu elementlar prototip bilan bir nechta umumiyligi xususiyatlarga ega bo'lsa ham, toifalarga yangi elementlarni kiritish imkonini beradi.

Yuqorida aytgilanlarga asoslanib, biz terminlarni o'rganishda terminologiyada turkumlash va konsepsiya jarayonlarini ko'rib chiqish juda muhim degan xulosaga kelishimiz mumkin, chunki bu terminologik tizimlarning shakllanishiga asos bo'lgan asosiy tushunchalarni aniqlash imkonini beradi. Til birliklarini tizimli va funksional turkumlash tamoyillari va mexanizmlarini o'rganish ularning prototip semantikasini o'zları a'zo bo'lgan kategoriya prototipi bilan umumiyligi xossalari bo'yicha aniqlash va tahlil qilish imkonini beradi. Bu imkoniyat kognitiv tilshunoslik sohasidagi tadqiqotlar uchun katta ahamiyatga ega, chunki til birliklarining prototip semantikasi ularning ma'lum bir ma'noni etkazish uchun jumlada ishlatalishini aniqlaydi. Prototip semantikasini tahlil qilish ham til kategoriyalarning shakllanishiga asos bo'lgan tushunchalarning tuzilishi va mazmunini va bu kategoriyalarni tashkil etish tamoyillarini chuqurroq anglash imkonini beradi. Maxsus maqsadlar uchun tilning asosiy vazifasi dunyoning lingvistik va kontseptual rasmlarini ifodalashdir. Maxsus maqsadlar uchun har bir til ma'lum bir kontseptual tizimga mos keladi, bu orqali inson

dunyo haqidagi ma'lumotlarni idrok qiladi va tuzadi. Axborot tushunchalarni qayta tiklash mumkin bo'lgan terminlar bilan ifodalanadi. Ushbu tadqiqotda quyidagi V.F. Novodranova, bizning fikrimizcha, asosiy terminlar vazifasini bajaradigan va butun terminologik tizimning o'zagini tashkil etuvchi terminologik birliklar kontseptual jihatdan maxsus bilimlarning ma'lum kognitiv tuzilmalari sifatida tavsiflanishi kerak. Asosiy (dominant) tushunchalarning shakllanishi maxsus hududning asosiy ob'ektlari haqidagi bilimlarni to'plash va saqlash natijasidir [13]. Har bir konkret shaxsning kontseptual sohasi yoki tizimi kontseptuallashтирish va turkumlashtирish jarayonlari natijasida shakllanadi. Konseptosfera (yoki shaxta rasmi) terminsi birinchi marta akademik D.S. Lixachev, so'zlarining individual ma'nolari tushunchalari to'plami sifatida (bu erda tushuncha so'zning lug'at ma'nosining shaxsning shaxsiy va xalq tajribasi bilan o'zaro ta'siri natijasidir), ular bir-biriga bog'liq va yaxlitlikni tashkil qiladi. Kognitiv fanda konsepsiya sohasi konsepsiya juda muhim, chunki u til nafaqat aloqa vositasi, balki madaniyatning kontsentrativiyasi ekanligini tushunishga imkon beradi. Kontseptosfera tizimli xususiyatga ega, chunki tushunchalar bir-biri bilan bog'lanadi va turli munosabatlarga kiradi [10].

Z.D. Popova va I.A. Sternin konseptosferaga quyidagicha ta'rif beradi: "Konseptosfera - bu aqliy suratlar, sxemalar, tushunchalar, ramkalar, stsenariylar, gestaltlar (tashqi olamning u yoki bu murakkab murakkab tasvirlari) shaklida mavjud bo'lgan tushunchalardan tashkil topgan murakkab aqliy sohadir. tashqi dunyoning turli xususiyatlarini umumlashtiruvchi mavhum ob'ektlar" [15].

V.A. Maslova konsepsiya sohasini "mozaik buyumlar kabi ona tilida so'zlashuvchining dunyoqarashining tuvalini tashkil etuvchi tushunchalar to'plami" deb ta'riflaydi. Konseptosfera ma'lum strukturaning mavjudligi bilan tavsiflanadi, jumladan yadro (muhim, dominant tushunchalar), yadro zonasasi (muhim tushunchalarning leksik ko'rinishi, masalan, uning sinonimlari) va periferiya (assotsiativ-majoziy ko'rinishlar). Yadro va yaqin yadro zonasasi umumbashariy, milliy bilimlarning vakillari, periferiya esa individualdir [11]. Agar maxsus tushunchaning mazmunini terminning lug'at ta'riflarini tahlil qilish yo'li bilan o'rganish mumkin bo'lsa, termin ko'pincha qo'shimcha xususiyat, ma'no tuslari kasb etgan kontekstlarni tahlil qilishda tushuncha mazmuni ochiladi. E.I. Golovanovning so'zlariga ko'ra, biz "hatto bitta termin va uning orqasidagi tushunchadan bilim vositasi sifatida foydalanish mumkin" deb hisoblaymiz [4]. Agar biz tizimda tashkil etilgan terminologiya bilan shug'ullanadigan bo'sak, bu til konsepsiyasini yaratishga va uning inson tafakkuri, bilishi va faoliyati bilan murakkab o'zaro ta'sirining rasmini taqdim etishga imkon beradi.

Xulosa. Har qanday maxsus bilim sohasining termin tizimi terminlar tizimining elementlari - terminlar vazifasini bajaradigan so'z va iboralardan tashkil topgan murakkab ierarxik shakllanishdir. Tizim termini lingvistik va mantiqiy izchillik bilan tavsiflanadi, bunda leksik birliklarni ham bir xil darajadagi qatorlarga, ham ko'p darajali paradigmalarga birlashtирish mantiqiy tahlil va sintez usullaridan foydalangan holda amalga oshiriladi. "Professional ma'lumotni o'zlashtирish, uning tuzilishi, to'planishi va xotirada saqlanishi jarayonlarini belgilovchi bilim vositasi sifatida termin insонning aqliy leksikasidagi bilimlarning kontseptual tuzilmalari tizimiga kiritilgan".

Bizning fikrimizcha, ilmiy bilimlarning ma'lum bir sohasining asosiy tushunchalarini og'zaki ifodalovchi asosiy terminlarni o'rganish bizga ushbu terminologik tizim qurilgan tashkiliy tamoyillarni taqdim etishga imkon beradi. Asosiy tushunchalar maxsus bilimlarning predmet sohasini modellashtiradi.

References:

- Evans V., Green M. Cognitive Linguistics. An Introduction. Edinburgh University Press. 2006. – 830 p.
- Aleksandrova O. V., Kubrjakova E. S. Vidy prostranstv teksta i diskursa // Kategorizacija mira: prostranstvo i vremja. Materialy nauchnoj konferencii. M.: Dialog-MGU, 1997. S. 15-25.
- Boldyrev N.N. Koncept i znachenie slova // Metodologicheskie problemy kognitivnoj lingvistiki. – Tambov: Izd-vo TGU im. G.R. Derzhavina, 2001. – S. 25-36.
- Golovanova E.I. Vvedenie v kognitivnoe terminovedenie: Flinta, Nauka; Moskva, 2011.
- Dem'jankov V.Z. Termin «koncept» kak jelement terminologicheskoy kul'tury // Jazyk kak materija smysla: Sbornik statej v chest' akademika N. Ju. Shvedovo. – M.: Izdatel'skij centr «Azbukovnik», 2007. - S. 606-622.
- Karasik V.I. Jazykovoj krug: lichnost', koncepty, diskurs. – Volgograd: Peremena, 2002. – 477 s.
- Kiseleva S.V. Kognitivnyj podhod k izucheniju variantnosti terminov // Homo Loquens: Aktual'nye voprosy lingvistiki i metodiki prepodavanija inostrannyh jazykov. SPb.: Asterion, 2013. - S. 26-35.
- Kubrjakova E.S. Jazyk i znanie: Na puti poluchenija znanij o jazyke: Chasti rechi s kognitivnoj tochki zrenija. Rol' jazyka v poznani mira. — M.: Jazyki slavjanskoy kul'tury, 2004. – S. 319.
- Kubrjakova, E. S. O terminie «diskurs» i stojashhej za nim strukture znanija // Jazyk. Lichnost'. 2004. – S. 319.
- Lihachev D.S. Konseptosfera russkogo jazyka // Izv. AN. Serija literatury i jazyka. T. 52. № 1. 1993. S. 3-9.
- Maslova V.A. Vvedenie v kognitivnuju lingvistiku: Ucheb. posobie. M.: Flinta: Nauka, 2004. – S. 37.
- Nil'sen E.A. Koncept kak bazovoe ponjatie kognitivnoj lingvistiki // Homo Loquens: Aktual'nye voprosy lingvistiki i metodiki prepodavanija inostrannyh jazykov. SPb.: Jutas, 2010. – S. 24.
- Novodranova V.F. Ispol'zovanie metodov kognitivnoj lingvistiki v medicinskem terminovedenii. Kognitivnye issledovaniya jazyka. Vyp. XXVI: Kognitivnye tehnologii v teoriticheskoy i prikladnoj lingvistike: materialy Mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii. Tjumen': Izdatel'stvo reklamno-poligraficheskij centr «Ajveks», 2016. S. 554-559.
- Novodranova V.F. Kognitivnaja karta nauki // Mezhdunarodnyj kongress po kognitivnoj lingvistike: sb. mat-v 26-28 sentjabrja 2006 g. – Tambov: Izdatel'skij dom TGU im. G.R. Derzhavina, 2006. - S. 69-70.

15. Popova Z.D. Kognitivnaja lingvistika. M.: AST: Vostok-Zapad, 2007. 314 s.

16. Popova Z.D., Sternin I.A. Ocherki po kognitivnoj lingvistike. Voronezh: Istoki, 2003. S. 37.

Muallif:

Ayaqulov Nurbek Abdug‘appor o‘g‘li – Guliston davlat pedagogika instituti, Ilmiy ishlari va innovatsiyalar boyicha prorektori, filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent.

UDK: 81.116

LINGUISTIC CHARACTERISTICS OF MEDICAL TERMS

TIBBIYOT SOHASIGA OID TERMINLARNING LISONIY XUSUSIYATLARI

ЛИНГВИСТИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА МЕДИЦИНСКИХ ТЕРМИНОВ

Ayaqulova Aziza Ismatulla qizi

Guliston davlat universiteti, 120100. Sirdaryo viloyati, Guliston shahri, 4-mavze

Abstract. This article discusses the issues of studying medical terminology in linguistic research. Medical terminology is a macrothermal system consisting of subsystems (anatomical-histological, clinical, pharmaceutical), each of which has its own characteristics. It is advisable to take this phenomenon into account when creating a system of tasks and exercises for teaching Russian as a foreign language in medical universities and for students studying in the specialties of medicine. When analyzing methods of semantization of medical terms, the principles of planning a Russian language course program for local students are presented, and methodological techniques for developing dialogic speech skills at different stages of the lesson are proposed. As the most effective methods of teaching the specific features of a language, methods of its use in written or oral speech are considered, which are grouped into the section of internal directions. The criteria for selecting educational material aimed at developing and improving phonetic, lexical, grammatical, morphological and syntactic skills are scientifically substantiated in detail. Particular attention is paid to listening exercises as a mandatory component of the Russian language in accordance with the criteria for studying foreign languages. Important topics and options for working with anatomical and clinical terminology are offered in a group of terms related to the field of medicine. It is concluded that teaching the language of specialty to medical students should be diverse and multifaceted and include activities aimed at achieving three main goals. These are: training, development and educational. The article analyzes in detail the proposals and views of foreign linguists on this issue. The emergence of the concept of medical terminology, the need to identify and highlight industry units of surrounding objects of reality in the process of linguistic cognition of the world, the fact that terminological concepts in medicine are constantly being improved and changed under the influence of other industry concepts, a special word and its environment, associations, ideas and experiences.

Key words: medical terminology; semantization; listening; means of education; speech training.

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы изучения медицинской терминологии в лингвистических исследованиях. Медицинская терминология представляет собой макротермическую систему, состоящую из подсистем (анатомо-гистологической, клинической, фармацевтической), каждая из которых имеет свои особенности. Это явление целесообразно учитывать при создании системы заданий и упражнений для обучения русскому языку как иностранному в медицинских вузах и для студентов, обучающихся по специальностям «медицина». При анализе методов семантизации медицинских терминов представлены принципы планирования программы курса русского языка для местных студентов, предложены методические приемы развития навыков диалогической речи на разных этапах урока. В качестве наиболее эффективных методов обучения специфическим особенностям языка рассматриваются способы его использования в письменной или устной речи, которые сгруппированы в раздел внутренних направлений. Подробно научно обоснованы критерии отбора учебного материала, направленного на развитие и совершенствование фонетических, лексических, грамматических, морфологических и синтаксических навыков. Особое внимание уделяется упражнениям на аудирование как обязательному компоненту русского языка в соответствии с критериями изучения иностранных языков. Предлагаются важные темы и варианты работы с анатомической и клинической терминологией в группе терминов, относящихся к области медицины. Сделан вывод, что обучение языку специальности студентов медицинского факультета должно быть разнообразным и многогранным и включать деятельность, направленную на достижение трех основных целей. Это: обучающие, развивающие и воспитательные. В статье подробно анализируются предложения и взгляды зарубежных лингвистов по данному вопросу. Появление понятия медицинской терминологии, необходимость выявления и выделения отраслевых единиц окружающих объектов действительности в процессе языкового познания мира, тот факт, что терминологические понятия в медицине постоянно совершенствуются и изменяются под влиянием раскрыты другие отраслевые понятия, специальное слово и его среда, ассоциации, идеи и переживания, сопровождающие представленное понятие.

Ключевые слова: медицинская терминология; семантизация; аудирование; средства обучения; обучение речевой деятельности

* GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI *

* Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2023. № 3 *

Kirish. Rus tilining tibbiyot terminologiyasiga oid birliklar yahlit makroterminosistema sifatida. Rus tilining tibbiy terminologiyasi makroterminal tizim sifatida lingvistik tadqiqotlarda namoyon bo‘ladi. Tibbiyot sohasiga oid terminlarning umumiy soni ikki yuz mingdan ortiq bo‘lib, ushbu tizim doirasida tibbiy nomenklaturada quyidagi quyi tizimlar ajralib turadi. 1. Tananing turli sohalari va qismlari, a’zolar, ularning qismlari va to’qimalari nomlarini o’z ichiga olgan anatomik va histologik terminologik birliklar. 2. Odamning morfologik shakllanishlari va jarayonlari, kasalliklari va patologik holatini o’z ichiga olgan klinik; kasalliklarning kechishi va belgilari, belgilari, sindromlari, diagnostika, profilaktika va terapevtik davolash usullari; jarrohlik davolash usullari, jarrohlik operatsiyalari va boshqa terminlar. 3. Farmatsevtika terminologiyasi - dozalash shakllari, o’simlik va kimyoviy mahsulotlarning nomlari, retsept bo'yicha formulalar [1].

Lingvistik kelib chiqishini hisobga olgan holda, tibbiy terminlarning quyidagi guruhlarini ajratish mumkin: asl rus tilidagi terminologik birliklar; yunon-lotin kelib chiqishi internatsionalizmlari, masalan, sirroz, fagotsit, allergiya, leykemiya va boshqalar; asl G’arbiy yevropaizmlar, ya’ni G’arbiy Evropa tillari asosida ularning leksik va so’z yasash materiallaridan paydo bo’lgan so’zlar; Lotin atamalari (termini technici deb ataladi) - lotin tili qoidalariga muvofiq grafik va grammatik jihatdan yaratilgan maxsus standart ilmiy belgililar [2].

Tadqiqot ob’yekti va qo’llanilgan metodlar

Tibbiyot sohasiga oid terminlarini o’rganishda kognitiv jarayon yoki bilish atrofdagi voqelikni o’rganishga va olingan bilimlardan foydalangan holda ushbu voqelikda harakat qilish va harakat qilish ko’nikmalarini shakllantirishga qaratilgan. Bunday faoliyat tasniflash jarayonlari, ya’ni ob’ektlar va hodisalarini aniqlash va taqqoslash, axborotni qayta ishlash va qayta ishlash zarurati bilan uzyiy bog’liqidir. Bunday tasniflash faoliyatida asosiy o’rinni kontseptuallashtirish va turkumlashtirish jarayonlari egallaydi. Kontseptuallashtirish va turkumlashtirish jarayonlarini tavsiflab, tushuncha va kategoriyanı aniqlash kerak.

Olingen natijalar va ularning tahlili

Tibbiyot sohasiga oid terminlar nominatsiyasidagi dinamiklik nuqtai nazaridan tibbiy terminologiya quyidagi ta’lim usullariga bo’linadi: *asosiy* (asl, bevosita); *ikkilamchi* (hosil, bilvosita).

Birinchi usulda tuzilgan otlarda turki bevosita, o’ziga xos, turki beruvchi xususiyatni (masalan, tanglay yorig‘i, qovoqning inversiyasi) nomlash orqali ifodalanadi. Ikkilamchi nominatsiyaga ega atamalar, qoida tariqasida, tilda mavjud bo’lgan birlıklarni qayta ko’rib chiqish, yangi nom uchun asos sifatida ishlataladigan o’ziga xos xususiyatni tanlash orqali shakllanadi. Ko’pincha nominatsiyaning bilvosita usuli metaforizatsiyaga asoslanadi [3].

Bunday nomlar o’zlarining majoziy tabiatini bilan ajralib turadi, masalan, yoriq lab, xo’roz yurishi. Maxsus so’zlar guruhi mayjud bo’lib, ularning nominatsiyasi hatto o’ziga xos xususiyatlar yoki tushunchalarini ham o’z ichiga olmaydi. Ushbu so’zlarning aksariyati atoqli atamalar, ya’ni olimlar, shifokorlar yoki bemorlarning ismlaridan olingan, masalan, Botkin kasalligi, Bexterev kasalligi, Kashin-Bek kasalligi [4].

Rus tili darslarida mutaxassislik tilini o’qitish metodikasida tibbiy terminologiyaning barcha xususiyatlarini bilish va tushunish muhim ahamiyatga ega. Kasbiy lug’atni o’rgatishda ishslash boshqa har qanday bosqichlardan o’tadi: 1) yangi lug’atni taqdim etish; 2) leksik malakalarni avtomatlashtirish; 3) o’quvchilar tomonidan o’zlashtirilgan lug’atning takrorlanishini tashkil etish va o’rganilganlarning sifatini nazorat qilish [5].

Tibbiyot talabalariga o’z mutaxassisligi bo'yicha tilni o’rgatish ularni yangi ilmiy, terminologik lug’at, sintaktik va grammatik tuzilmalar, ilmiy uslubga xos bo’lgan nutq normalari bilan boyitish, olingan ko’nikma va ko’nikmalarni turli xil vazifalarini bajarishda qo’llash, ajratib olish va uzatish qobiliyatini o’z ichiga oladi. o’quv matnlaridan og’zaki va yozma ma'lumotlar., shuningdek nutq faoliyatining turli turlari bo'yicha olingan bilimlarni rivojlantirish. Motivlangan so’zlarning tuzilishini o’rganish talabaning so’z ma’nosini oldindan aytibgina qolmay, balki ma’lum bir tushunchani ifodalash uchun zarur turkili so’zni to’g’ri shakllantira olishini ta’minlashga qaratilgan [6].

Terminologiyani o’rganish jarayonida yuzaga keladigan qiyinchiliklar, qoida tariqasida, semantik xususiyatga ega. Xususan, bular lotin tili qoidalariga muvofiq grafik va grammatik jihatdan tuzilgan maxsus standart ilmiy belgilardir.

Bir xil TE (termin elementlari) asosida tuzilgan atamalar talabalar uchun alohida qiziqish va ayni paytda qiyinchilik tug’diradi. atama elementi - yunoncha-lotincha kelib chiqqan so’zning o’ziga xos ma’noga ega bo’lgan bo’linmas qismi. Affiks va ildiz atama elementlari mavjud bo’lib, ular o’z navbatida boshlang’ich va yakuniy qismlarga bo’linadi. Ildiz terminologik elementlar, qoida tariqasida, tananing qismlari va inson tanasining to’qimalari (gepat - jigar, hist - to’qima, kirish - ichak, stoma / stoma - og’iz).

Masalan, tonsillektomiya atamasi ikkita atama elementidan iborat: ildiz bodomsimon - palatin bodomsimon bezlar va ektomiya - olib tashlash, kesish. Shunday qilib, bu atama bodomsimon bezlarni olib tashlashni, gastrektomiyani - oshqozonning bir qismini olib tashlashni anglatadi.

Oma - tumor ma’nosini bildiruvchi qo’shimcha. Shunday qilib, masalan, mioma - mushak shishi, angioma - tomir o’smasi, osteoma - suyak shishi, gematoma - qonni o’z ichiga olgan shish.

Yallig’lanish ma’nosini bildiruvchi qo’shimcha - bu. Gingivit - tish go’shtining yallig’lanishi, blefarit - ko’z qovog’ining yallig’lanishi, otit - qulqoqning yallig’lanishi, osteit - suyakning yallig’lanishi. Shunday qilib, element so’zining ma’nosini va qo’llanish qoidalarini tushunib, biz ushbu atama elementi bilan boshqa atamaning ma’nosini tushuntirishimiz mumkin. 3, 5 yoki undan ortiq termin elementlaridan tashkil topgan tibbiy atamalar mavjud. Masalan, -

gastro/entero/col/itis - oshqozon-ichak traktining yallig'lanishi, -splenno/angiografiya/grafiya - taloq tomirlarining grafik tekshiruvi, -hidro/uretero/nefr/oz - kasallik, suyuqlik bilan bog'liq patologik o'zgarishlar. siyidik yo'llari va buyraklar [7].

Talabalar uchun klinik tibbiyot terminologiyasini o'rganishning muhim omili undagi omonimiyaning mavjudligi masalasidir. Inson kasalliklarini nomlaydigan omonim atamalar haqida gapirganda, tibbiy lug'atning juda katta qatlamini tashkil etuvchi atamani atamalarning omonimiyasiga e'tibor qaratishimiz kerak. Bu holda omonimiya o'zini ismi yoki familiyasidan (odatda qo'shma) atama hosil bo'lgan olimlar, shifokorlar nomdoshlari bo'lganligi natijsida namoyon bo'ladi [8]. Masalan: Aleksandr kasalligi (B.Aleksandr, zamonaviy amerikalik shifokor) oilaviy irlsiy gemorragik diatezdir; Aleksandr kasalligi (V.S. Aleksandr, zamonaviy ingliz nevropatologi) - markaziy asab tizimining irlsiy kasalligi bo'lib, klinik jihatdan soqchilik, markaziy falaj, gidrosefaliya bilan namoyon bo'ladi [4].

Tibbiyot terminologiyasida antonimik birikmalarni bilish yangi leksik birliklarning semantizatsiyasini muvaffaqiyatli amalga oshirish imkonini beradi. Masalan, taxikardiya - tez yurak urishi, bradikardiya - sekin yurak urishi, gipertoniya - gipotensiya - kuchlanish, ohang). Yangi atamalarni semantiklashtirishning antonimik usuli, agar ular mavjud bo'lsa, tanish antonim so'zlarga qarama-qarshi qo'yishdir.

Yangi material bilan ishslashda matndan keyingi qism nafaqat darsda o'rganilgan barcha narsalarni umumlashtirishi, balki leksik-semantic mavzudan tashqariga chiqishi kerak. Taklif etilayotgan atamalarni boshqa kengroq kontekstda bilish semantic va kontseptual darajadagi erkin assotsiativ aloqalarni aniqlashga yordam beradi.

Tibbiyot fakulteti talabalarini chet tili darsi sifatida rus tilida o'qitish bo'yicha vazifalar va mashqlar tizimini yaratishda leksik tizimning bir qismi sifatida tibbiy terminologiyaning aniqlangan lingvistik xususiyatlarini hisobga olish kerak.

Mutaxassislik tili bilan ishslashda, yuqorida aytilganlarning barchasiga qo'shimcha ravishda, rus tili bilan parallel ravishda ishlaydigan tibbiy fanlarning o'quv rejasini va talabalar hali o'rganishi kerak bo'lмаган fanlarni hisobga olishingiz kerak. Ish u yoki bu kasbiyo yo'naltirilgan fan bo'yicha materialni o'rganishdan biroz oldinda bo'lishi kerak. Bunday treningning asosiy maqsadi mavzulardagi til qiyinchiliklarini bartaraf etish va asosiy materialni tushunishdir. Masalan, universitetning biringchi va ikkinchi kurslari o'quv rejasiga asosan inson tanasining tuzilishi va organizmda sodir bo'ladigan asosiy jarayonlarni o'rganishga qaratilgan tibbiyot mutaxassisliklari kiritilgan.

Shunga ko'ra, ushbu kurslarda rus tilining chet tili sifatidagi dasturi anatomik va histologik terminologiyani o'z ichiga olishi kerak. Shunday qilib, biringchi yilda boshqa leksik mavzularda, masalan, shifokor, klinika, kasal va hokazolarda uchraydigan tana qismlari va ko'p qo'llaniladigan tabiat leksemalar kiritiladi.

Kurs dasturi va o'z tajribamizga ko'ra, tibbiy terminologiya bilan keng ko'lamli ish uchinchi semestrdan boshlanadi. Barcha o'rganilgan materiallar quyidagi ketma-ketlikda berilsa maqsadga muvofiq bo'ladi nazarimizda.

Uchinchi semestr. "Umumiy organizm." "Tana qismlari." "Ichki organlarning joylashishi". "Tana to'qimalari". "Mushak-skelet tizimi".

To'rtinchi semestr. "Nafas olish tizimi." "Yurak-qon tomir tizimi". "Insonning yuragi". "Qon tomirlari". "Qon". "Ovqat hazm qilish tizimi." "Sezgi organlari".

Dasturga muvofiq, beshinchi semestrdan boshlab o'quv rejasiga klinik fanlar, masalan, "Ichki kasalliklar propedevtikasi" va boshqalar kiritiladi. Shunday qilib, beshinchi semestrda biz klinik terminologiyaga o'tamiz. Va biz mavzularni quyidagi ketma-ketlikda taqdim etamiz. "Pasport ma'lumotlari." "Shikoyat va alomatlar". "Nafas olish organlari kasalliklari". "Yurak-qon tomir tizimi kasalliklari". "Ovqat hazm qilish tizimi kasalliklari". "Tibbiy hujjatlarni to'ldirish".

Tibbiyot terminologiyasi bilan ishslash bo'yicha dars rejalarini ishlab chiqish til o'rganishning barcha jihatlarini hisobga olgan holda tuzilishi kerak va shu bilan talaffuz me'yorlari, leksik va grammatic ko'nikmalar, og'zaki va yozma nutqni rivojlantirish bilan ishslashni o'z ichiga olishi kerak.

Shunday qilib, professional lug'at bilan ishslashda xorijiy auditoriyada rus tili darsining majburiy komponentlari quyidagilardir. 1. Fonetik material. Talabalar uchun rus tilining qiyinchiliklarini hisobga olgan holda tovushlar, ritm, intonatsiya bilan tanishtiradi. 2. Leksik material. U muloqot mavzulari va sohalarini hisobga olgan holda kiritiladigan leksik minimum bilan ifodalanadi. 3. Grammatik material. Gap modellari, nutq shakllari va nutqda grammatik materialdan foydalanish qoidalarini o'z ichiga oladi. 4. Ijtimoiy-madaniy material. O'rganilayotgan til mamlakati haqidagi malumotlarni o'z ichiga oladi. Materiallar tilning ijtimoiy-madaniy birliklari, mamlakatning diqqatga sazovor joylari, adabiyot va san'at namoyandalari, bayramlar, ona tilida so'zlashuvchilarining axloqiy qadriyatlarini haqidagi matnlar va boshqalar tomonidan taqdim etilgan. 5. Professional matnlar. Ular talabalarining bilim va ko'nikmalariga mos keladigan adekvat semantic va semantic yukga ega bo'lishi kerak. Bundan tashqari, tavsiya etilgan matnlar tibbiy mutaxassisliklar bo'yicha ixtisoslashtirilgan materiallar bilan bir xil talablarga javob berishi kerak, ular doirasida nutq faoliyatining barcha turlarini parallellashtirish va yangilash mumkin. 6. Leksik va grammatic xarakterga ega bo'lishi kerak bo'lgan matnlarga sharh. 7. Mashqlar. O'quv materialini mustahkamlash, faollashtirish va uni o'zlashtirish sifatini nazorat qilishni tashkil etish uchun zarur. 8. Lug'at. 9. Ko'rinish. Rus tilidagi professional nutq bo'yicha ko'plab darsliklarda chet tili darslari sifatida chizmalar, fotosuratlar, jadvallar, diagrammalar keng qo'llaniladi [9].

Kasbiy yozma va og'zaki nutq ko'nikmalarini shakkantirish quyidagi materialda amalga oshiriladi: bemorni subyektiv va obyektiv tekshirish rejasiga muvofiq tuzilgan savollar; subyektiv tadqiqotga yo'naltirilgan dialoglar; kasallik

* GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI *

* Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2023. № 3 *

tarixi bilan tibbiy yozuvlar; eng keng tarqalgan kasalliklarni tavsiylovchi matnlar (nafas olish tizimi kasalliklari, ovqat hazm qilish tizimi va boshqalar).

Ushbu ishning asosiy maqsadi chet ellik tibbiyot talabalarida og'zaki va yozma kasbiy nutq ko'nikmalarini rivojlantirish, tibbiy terminologiyadan foydalangan holda asosiy va qo'shimcha ma'lumotlarni tushunish, ambulator bemorlar bilan nutq va dialog, og'zaki nutqqa adekvat lingvistik reaktsiyani shakllantirishdan iborat. bemorlarning. Nutqning professional ko'nikmalarini chet ellik talabalar uchun bemorlar bilan og'zaki muloqot qilish uchun ham, bemorning ahvoli to'g'risidagi sub'ektiv va ob'ektiv ma'lumotlarni tibbiy tarixda (tibbiy tarixda) yozib olish uchun zarurdir.

Kasbiy nutq qobiliyatlari bilan ishlash quyidagi bo'limlardan iborat bo'lishi kerak: klinik tekshirish usullari; davolashni tayinlash; kasallik tarixini ro'yxatdan o'tkazish; matnlar bilan ishlash, shu jumladan shifokor va bemor o'rtaSIDA dialog o'tkazish va kasallik tarixini to'dirish bo'yicha tavsiyalar.

Har bir bo'limda tavsiya etilgan mavzuga mos keladigan kasbiy yo'naltirilgan matnlarni kiritish kerak, masalan: "Ambulatoriya bemorlarini klinik tekshirish usullari", "Bemor hayotining anamnezi", "Bemorni tekshirishning sub'ektiv usullari", "Obyektiv usullar. tekshiruv", "Kasallikni davolash" va boshqalar.

Metodik maqsadlarda tibbiyot talabalariga kasbiy dialogik nutqni o'rgatish jarayoni, xususan, shifokor va bemor o'rtaSIDAGI dialog bir necha ketma-ket bosqichlarni o'z ichiga oladi. 1. Pasport ma'lumotlari bo'yicha ma'lumot olish uchun bemorlar bilan suhbat o'tkazish. 2. Hozirgi kasallik tarixiga asoslanib, bemorning shikoyatlarini aniqlash maqsadida dialog o'tkazish. 3. Bemorlarning hayot tarixi haqida ma'lumot olish uchun ular bilan suhbat o'tkazish. 4. Klinik tekshiruvning ob'ektiv usullarini o'tkazishda bemor bilan dialog o'tkazish. 5. Davolashni tayinlashda dialog o'tkazish.

Og'zaki va yozma kasbiy nutq ko'nikmalarini rivojlantirish uchun tibbiy terminologiya bilan ishlashda tinglash alohida o'rIN tutadi. Matnni tinglash va keyin ma'lum vazifalarni bajarish og'zaki nutqdan kerakli ma'lumotlarni tushunish va ajratish mahoratiga yordam beradi. Chet tili kabinetida rus tilini o'qitish metodikasida tinglash har qanday amaliy darsning doimiy tarkibiy qismi bo'lishi kerak, deb hisoblashadi (A.N.Shchukin, T.M.Balyxina va boshqalar) [9].

Mutaxassis tili bilan ishlashda har bir darsda tinglash ham bo'lishi kerak. Dars mavzusiga qarab siz taqdimot usullarini, material turini, shuningdek, bajarish uchun taklif qilingan vazifalarni o'zgartirishingiz mumkin.

Chet tili sifatida rus tili darslarida anatomik terminologiyani o'rganishda inson tanasining tuzilishi va fiziologik xususiyatlarini tavsiylovchi kichik matnlarni berish uslubiy jihatdan to'g'ri. Klinik amaliyotda mutaxassislik tilini o'rgatishda dialogik nutq bilan ishlashga alohida e'tibor berish kerak.

Masalan, "Bemorning passport ma'lumotlari" mavzusi o'qituvchi tomonidan o'qilgan tibbiyot xodimi va bemor o'rtaSIDAGI audio yoki dialogga mos kelishi mumkin. "Ko'rikning ob'ektiv usullari", "Kasallikni davolash" kabi bo'limlarda siz shifokor va bemor o'rtaSIDAGI dialoglardan, turli kasalliklarga chalingan bemorlarni tashxislash va davolash usullari haqida shifokor bilan suhbatlardan, shuningdek, kasalliklarni tavsiylovchi matnlardan foydalanishingiz mumkin. Tibbiyot terminologiyasi rus tilining leksik tizimi nuqtai nazaridan ham, rus tilini chet tili sifatida o'qitish metodikasi nuqtai nazaridan ham alohida qatlamadir. U qadimiy tillarning ko'p qirrali tarixi va an'analarini o'z ichiga oladi va doimiy ravishda yangi nomlar, tibbiyot va paramedikal dunyoning yangi paydo bo'lgan haqiqatlari bilan yangilanadi.

Xulosa. Shunday qilib, xorijiy tibbiyot talabalariga mutaxassislik tilini o'rgatish rang-barang va rang-barang bo'lishi kerak. Fonetik, leksik, grammatik, morfologik va sintaktik ko'nikmalar darsning majburiy elementi bo'lishi va til materiali bilan ishlashda, og'zaki va yozma nutqda kommunikativ muammolarni hal qilishda yordam berishi kerak.

Bundan tashqari, bo'lajak mutaxassislarga kasbiy nutqni o'rgatishda tibbiyot terminologiyasi (anatomik, klinik va farmatsevtik) quyi tizimlarining lingvistik xususiyatlarini hisobga olish tamoyili muhim o'rIN tutadi. Tibbiyot terminlarining so'z yasalishi va morfologik xususiyatlariga alohida e'tibor qaratgan o'qituvchi talabalarga nafaqat yangi so'zlarni o'rganish, balki ularning boshqa so'zlar tizimidagi o'rnini tushunish, ularni to'g'ri eslab qolish va yozma va og'zaki nutqda qo'llashga imkon beradi.

References:

1. Chernyavskiy M.N. *Latinskiyazyk i osnovy meditsinskoy terminologii* [Latin and Basics of Medical Terminology]. Moscow, CC "SHIKO", 2007. (In Russian).
2. Petrovskiy B.V. *Bol'shaya meditsinskaya entsiklopediya* [Great Medical Encyclopedia]. Moscow, 1985.
3. Prokhorova V.N. *Russkaya terminologiya (leksiko-semanticheskoye obrazovaniye)* [Russian Terminology (Lexical and Semantic Education)]. Moscow, 1996. (In Russian).
4. Sharapa A.A., Kozhukhova N.E. Osobennosti izucheniya meditsinskoy terminologii na urokakh russkogo yazyka kak inostrannogo [Medical terms learning features at the Russian as a Foreign Language lessons]. Materialy 19 Mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii «Tekhnologii obucheniya russkomu yazyku kak inostrannomu i diagnostika rechevogo razvitiya» [Proceedings of 19th International Scientific and Practical Conference "Technologies of Russian as a Foreign Language Teaching and Speech Development Diagnosys"]. Minsk, Belarus State Medical University Publ., 2017, pp. 410-414. (In Russian).
5. Shchukin A.N. (ed.). *Prakticheskaya metodika obucheniya russkomu yazyku kak inostrannomu* [Practical Methods of Russian as a Foreign Language Teaching]. Moscow, Russian Language Publ., 2003, 304 p. (In Russian).
6. Passov E.I. Problemy realizatsii dialoga kul'tur v protsesse inoyazychnogo obrazovaniya [Dialogue of culture realization problem in education in foreign language process]. *Kopelevskiye chteniya – 2002. Rossiya i Germaniya:*

* GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI *

* Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2023. № 3 *

- dialog kul'tur* [Kopelev's Readings – 2002. Russia and Germany: Dialogue of Cultures]. Li-petsk, 2002, pp. 67-75. (In Russian).
7. Zinov'yeva E.M., Karamnov A.S. *Kratkiy slovar' meditsinskiy terminov* [Concise Dictionary of Medical Terms]. Tambov, Publishing House of Tambov State University named after G.R. Derzhavin, 2012. (In Russian).
 8. Leychik V.M. Terminologiya i terminosistema [Terminology and term system]. *Nauchno-tehnicheskaya terminologiya* [Scientific and Practical Terminology]. Moscow, Prosveshcheniye Publ., 2000, no. 2, pp. 54-56. (In Russian).
 9. Balykhina T.M. *Metodika prepodavaniya russkogo yazyka kak nerodnogo (novogo)* [Methods of Russian as a Foreign (New) Language Teaching]. Moscow, 2007. (In Russian).
 10. Shchukin A.N. *Metodika obucheniya rechevomu obshcheniyu na inostrannom yazyke* [Methods of Foreign Language Conversaton Learning]. Moscow, IKAR Publ., 2011. (In Russian).

Muallif:

Ayaqulova Aziza Ismatulla qizi – Guliston davlat universiteti, 1-bosqich tayanch doktoranti.

UDK 372.8

CONTENT AND ESSENCE OF STUDENTS' INDEPENDENT EDUCATIONAL ACTIVITY

TALABALARING MUSTAQIL TA'LIM FAOLIYATI MAZMUNI VA MOHIYATI

СОДЕРЖАНИЕ И СУЩНОСТЬ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ УЧЕБНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СТУДЕНТОВ

Ayaqulov Ulugbek Abdug'affor o'g'li

Guliston davlat pedagogika instituti. 120100, Guliston shahri, 4-mavze

Abstract. The article provides information on the content and essence of organizing independent educational activities of students. The organization of independent education of students, the functions of independent education, the role of independent education in the educational process are highlighted. The opinions of research scientists on the organization of independent education and its content are cited. The specific features of organizing independent education during the course of the lesson and outside of the lesson are revealed.

Key words: independent education, independent learning, lesson, educational process, professional training, self-development.

Annotatsiya. Maqlolada talabalarning mustaqil ta'limga faoliyatini tashkil etish mazmuni va mohiyati bo'yicha ma'lumotlar keltirilgan. Talabalar mustaqil ta'limga tashkil etish, mustaqil ta'limga funktsiyalari, mustaqil ta'limga jarayonidagi o'rni yoritilgan. Mustaqil ta'limga tashkil etish va uning mazmuni bo'yicha tadqiqotchi olimlarning fikrlari keltirib o'tilgan. Mustaqil ta'limga tashkil etishning o'ziga xos xususiyatlar ochib berilgan.

Kalit so'zlar: mustaqil ta'limga, mustaqil o'rganish, dars, o'quv jarayoni, kasbiy tayyorgarlik, o'z-o'zini rivojlantirish.

Аннотация. В статье представлена информация о содержании и сущности организации самостоятельной учебной деятельности студентов. Выделены организация самостоятельного обучения студентов, функции самостоятельного образования, роль самостоятельного образования в образовательном процессе. Приводятся мнения ученых-исследователей по поводу организации самостоятельного образования и его содержания. Выявляются специфические особенности организации самостоятельного обучения в ходе урока и вне урока.

Ключевые слова: самостоятельное обучение, самостоятельное обучение, урок, учебный процесс, профессиональная подготовка, саморазвитие.

Kirish. Pedagogik tajribalardan ma'lumki, pedagog faoliyati o'ziga xos murakkab jarayon bo'lib, u o'qituvchidan nafaqat oliy ma'lumotga, balki yetarli kasbiy tayyorgarlikka, pedagogik va kasbiy tayyorgarlik yo'nalişidagi bilim, ko'nikma va malakalarga, shuningdek, ma'lum tajribaga ham ega bo'lishni talab etadi. Ta'limg-tarbiya jarayonida o'qituvchilarining eng asosiy va muhim ahamiyat kasb etuvchi funktsiyalarini amalga oshirish jarayoni bir qancha vazifalarning bajarilishini, ya'ni pedagogik jarayon sub'ektlariga zaruriy shart-sharoitlarni yaratish, ularning faoliyatini tashkil etish, muvofiqlashtirish, nazorat qilish tahlil qilish va baholash, shuningdek, yangi pedagogik va axborot texnologiyalari bilan qurollantirish kabi qator vazifalarni ham amalga oshirishni nazarda tutadi.

Tadqiqot ob'ekti va qo'llanilgan metodlar

Bugungi kunda mustaqil ta'limga rivojlantirish, ta'limga oluvchilarining mustaqil faoliyatini tashkil etish bo'yichi amalga oshirilmogda. Bunda insonning ichki tuzilishi, mohiyati, psixologik qonuniyatları va tafakkurining xususiyatlari yangicha namoyon bo'lmoqda. Dolzarb va muhim bo'lgan vazifalardan biri mustaqil ta'limga oshirish ongli ravishda o'quv-biluv faoliyatini shakllantirish, amaliy tajribalarga asoslangan holda ma'lum bir maqsadlarni ko'zlab, tafakkur operatsiyalarini bajarish alohida talabalar tomonidan o'zlashtirilgan bilimlar va ko'nikmalarning puxtaligi, barqarorligi va mustahkamligini mustaqil talim jarayonida takomillashtirish alohida ahamiyatga ega. Tadqiqot mavzusini yoritishda tasniflash, tavsiflash, qiyoslash, kompleks va funktional tahlil usullaridan foydalanilgan.

Olingen natijalar va ularning tahlili

O'quv jarayonini tashkil etishda mustaqil ta'limning o'rni beqiyosdir. Mustaqil ta'limning mazmuni va uni o'tkazish metodikasi bo'yicha bir qancha ilmiy tadqiqotlar olib borilgan. Tadqiqotchi V.I.Dalning talqiniga ko'ra, "mustaqil ta'lim" – muayyan fanlarni mustaqil o'rganish orqali o'qituvchilar, mutaxassislar yordamisiz olinadigan ta'lim va aql va axloqni rivojlantirishdir. Olimlar mustaqil so'zini boshqalardan, boshqa bir narsadan bog'liq bo'lмаган holda tuzadigan yoki o'zi shundoq mavjud deb tushunishadi. Bu tushuncha shaxs (e'tiqodi mustahkam, beqarorligi mavjud bo'lмаган mustaqil shaxs) tushunchasi bilan bog'liq [1].

A.Kojsapirovnning mustaqil ta'lim – muayyan shaxs uchun va (yoki) ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lган ta'lim maqsadlariga erishishga qaratilgan maxsus tashkil etilgan, mustaqil, tizimli, bilim faoliyati: bilish qiziqishlarini, umummadaniy va kasbiy talablarni qondirish va kasbiy malaka oshirish. Aqliy va axloqiy o'zini takomillashtirishni taqozo qiladigan, lekin ularni o'z oldiga maqsad qilib qo'ymaydigan aqliy va dunyoqarash jihatdan o'zini tarbiyalash tizimi. U odatda ta'limning tizimlashtirilgan shakllari modeliga asoslanadi, lekin uni sub'ektning o'zi tartibga soladi. O'qituvchisining kasbiy mustaqil ta'limi – bo'lajak musiqa o'qituvchisining ko'p komponentli shaxsiy va kasbiy jihatdan ahamiyatli mustaqil bilish faoliyati bo'lib uning tarkibiga umumkasbiy, predmetli, psixologik-pedagogik va metodik mustaqil ta'lim olish kiradi va ularning har biri ko'p pog'onali, o'zaro bog'langan va bir-biriga o'zaro kirishib ketadigan ta'lim turlari hisoblanadi. Mustaqil ta'lim kasbiy faoliyatning individual uslubini shakllantirishga ko'maklashadi; pedagogik tajriba va o'z mustaqil faoliyatini tushunishga olib keladi; pedagogik tajriba va o'z mustaqil faoliyatini puxta o'ylab ko'rib tahlil qilishga yordam beradi; o'zini bilish va o'zini takomillashtirish vositasi hisoblanadi [2].

Mustaqil ta'limning mazmuni va uning vazifalari quyidagilardan iborat:

- 1) ekstensiv funksiya – bilimlarni toplash, yangi bilimlarni egallash;
- 2) yo'naltirish funksiyasi – shaxsning madaniyat va jamiyatda o'zini (o'z o'rni, rolini) aniqlash;
- 3) kompensator (o'rmini to'ldirish) funksiyasi – maktab ta'limidagi kamchiliklarni bartaraf qilish, o'z ta'limidagi "bo'shliqlarni" (oq dog'larni) yo'q qilish;
- 4) o'zini mustaqil rivojlantirish funksiyasi – dunyoning o'z shaxsiy tushunishini, o'z ongi, xotirasi, fikrashi, va ijodiy fazilatlarini takomillashtirish;
- 5) metodologik funksiyasi – kasbiy doirasida torlikni bartaraf etish, atrofdagi olamni tushunishni (tasavvurni) qurishni davom ettirish;
- 6) kommunikativ – fanlar, kasblar, tabaqalar, yoshlар o'rtasidagi aloqalarni o'rnatish;
- 7) birgalikda ijod qilish funksiyasi – ijodiy ishga hamrohlik, ko'maklashish, unga shubhasing to'ldirish;
- 8) yoshartirish funksiyasi – o'z tafakkurining inersiyasini yengib o'tish, ijtimoiy nuqtai nazarida turg'unlikning oldini olish. To'laqonli yashash va rivojlanish uchun ba'zan bilan tahsil beruvchi holatidan voz kechib, tahsil oluvchi holatiga o'tish kerak;
- 9) psixologik funksiya – borliqning to'laqonligini, insoniyatning intellektual harakatining keng maydoniga daxldorlik tuyg'usini saqlash;
- 10) gerontologik funksiyasi – atrofdagi olam bilan aloqalarni va ular orqali-organizmning hayotchanligini saqlash [3].

Tadqiqotchi olma I.G. Vertileskaya mustaqil ta'limning ta'lim-kompensator, adaptatsion, tarbiyaviy-rivojlantiruchi, innovatsion va rejalashtirish-bashorat qilish kabi funksiyalarini aniqlagan [4].

Mustaqil ta'lim asosiy (umumiyligi va kasbiy) ta'lim va davriy malaka oshirish, qayta tayyorlash o'rtasidagi majburiy komponent va ulaydigan bo'g'in vazifasini bajaradi. Oliy ta'lim tizimida kadrlar tayyorlash masalasi faqat mustaqil ta'lim orqali tashkil etish bugungi kunning dolzarb masalaridan biridir.

Mustaqil ta'lim – talabalarning kasbiy rivojlantirishning tarkibiy qismi bo'lib, u ijodkorlik bilan singdirilgan bo'lishi, har bir talabaning rivojlanishi va o'zini mustaqil rivojlantirishiga yordam berish va individual-ijodiy yondashuvning asosiy tamoyili bo'lib xizmat qilishi kerak. Kasbiy ta'lim sifati muammosi nafaqat sub'ektiv sabablarga (alohida OTM fanlari, muayyan OTMdagi muayyan o'quv fanini o'qitish darajasiga), balki ob'ektiv sabablarga (fanni o'zlashtirishning murakkabligi, uning yangiligiga) ham bog'liq. Bu qiyinchiliklarni bartaraf etishning yo'llaridan biri mustaqil ta'limdir, deb hisoblaydi olma V.B.Sharonova [5].

Kasbiy mustaqil ta'lim – insonga hayotga moslashish, tinimsiz o'zgarib boruvchi sharoitlarga adaptatsiya bo'lish imkonini beruvchi integral ta'lim" sifatida xizmat qiladigan ijodiy pedagogik faoliyat turidir [6]

Ta'lim-tarbiya va o'qitish jarayonlari o'rni o'z imkoniyatlari, qobiliyatlarini va salohiyatlarini mustaqil tarbiyalash, mustaqil ta'lim olish, ijodiy g'oyani amalga oshirish va kerakli natijani olish bilan bog'liq o'zini takomillashtirish shaklida amalga oshirish (ro'yobga chiqarish) davri kelmoqda. Shaxsning rivojlanganlik darajasi qanchalik yuqori bo'lsa, u o'z imkoniyatlari, qibiliyatlarini va salohiyatlarini amalga oshirish va o'zini takomillashtirishga shuncha yuqori ehtiyoj sezadi.

Mutaxassisning kasbiy o'zini takomillashtirishi uzlusiz mustaqil ta'lim jarayonida amalga oshadi. Izohli lug'atda bu tushuncha: yaxshilanish, eng yuqori sifatga erishish, fanni to'la qamrab olish, uni barcha tafsilot va nozik tomonlari bilan o'rganish, o'z ishining ustasi bo'lishni anglatadi.

Mustaqil ta'lim asosida mustaqil o'rganish (o'zini o'qitish) jarayoni yotadi. Mustaqil o'rganish tushunchasi bilan zarur bilimlar, malaka va ko'nikmalarni egallashga va shaxsning o'zini rivojlanishini ta'minlaydigan sifatlarni

shakllantirishga qaratilgan bilish, kommuikatsiya/muloqot va boshqa faoliyat turlarini egallash uchun chuqur ongli ijodiy faoliyat tushuniladi.

O‘zini mustaqil rivojlantirish, ko‘p hollarda o‘z-o‘zidan sodir bo‘ladigan ichki ziddiyatlarni hal qilishning maqsadga muvofiq jarayonidir va shuning uchun, nafaqat mustaqil ta’lim ko‘nikmalarini, balki pedagogik qo‘llab-quvvatlashni ham talab etadi. Yaxshi rivojlanish faqat faol, emotsiyonal tus olgan, o‘z imkoniyatlarini to‘liq ro‘yobga chiqaradigan, o‘zini shaxs sifatida ifoda etadigan, faoliyat bilan ta’minlanadi. Tadqiqotchi – olim I.P.Podlasiyning fikriga ko‘ra, tarbiyaning vazifalaridan biri sifatida, rivojlantirish insonning shaxsiy qobiliyatiga muvofiq mayllar, iqtidorlarni aniqlash va ularni takomillashtirishni nazarda tutadi. Shundagina insonni mustaqil (mohiyatni) o‘zgartiruvchi faoliyatga, moddiy va ma’naviy qadriyatlar xazinasiga o‘z baholi qudrat qo‘sadigan hissasini qo‘sishsga qodir o‘zini-o‘zi anglashning tashuvchisi rivojlanganlik darajasiga yetsagina shaxs deb ataydilar [7].

Mustaqil ta’lim faoliyatining maqsadi - ta’lim tashkilotlari jamoalarining kundalik ijodiy izlashida tug‘iladigan ta’limga oid turli xil muammolarni, pedagoglarning professional sohadagi qiyinchiliklari, yangi g‘oya, tartib, odatlar, novasiyalar yoki innovasiyalarga tayanuvchi va yuqori barqaror natijalar asosida ifodalanadigan yangi narsalar g‘oya, mexanizm, usullar elementlarini hal qilishning mayjud darajasini aniqlash. Pedagogik tajribani o‘rganish, tahlil qilish va qo‘llash ta’limning amaliy, dolzarb muammolarini hal qilish imkonini beradi; ta’lim amaliyotida tashkilotchilik va individual ishlanmalardan foydalanish imkoniyatini beradi. Ikkinchidan, ushbu faoliyat turi har qanday yangi bilimlarni bu bilimlar albatta ilmiy yoki tasdiqlangan umumiy yoki qo‘sishma ta’lim dasturlariga mos kelishi shart emas, ko‘nikmalar va har qanday tizimlashtirilgan ma’lumotlarni olishga yo‘naltirilgan keng ma’nodagi muloqot bilan bog‘liq faoliyatdir.

Eng muhimi, mustaqil ta’lim jarayonida individ o‘zi afzal ko‘rgan narsalarni (tanlov, g‘oya, tushuncha, harakatlarni) ta’lim muhiti va sharoitlari talablari va imkoniyatlari bilan, uzoq muddatli qiziqishlarni vaziyatga aloqador qiziqishlar bilan, ichki omillarni tashqi omillar bilan muayyan bir darajada birlashtirishga, uyg‘unlashtirishga mustaqil ravishda qaror qiladi. Pirovard natijada, mustaqil ta’lim ta’limning asosiy ziddiyatlarining individual darajasida yechim sifatida paydo bo‘ladi [8].

Mustaqil ta’limning asosiy vazifasi – shaxsnинг professional foaliyati makcimal tarzda bor kuchi bilan mustaqil rivojlantirish va takomillashtirishdir. Mustaqil ta’lim faoliyati belgilangan, ma’lum maqsadga erishishga qaratilgan jarayondir. Mustaqil ta’lim jarayoni ijodiy kompetentlikni rivojlantirishga yordam beradi. Mustaqil ta’limda o‘qituvchi ko‘p hollarda yuzaga kelgan muammolar va professional qiyinchiliklarni bartaraf eta olmaslik majmuasiga duch keladi. Talabalarning o‘z-o‘zini rivojlantirishi shu muammoni yengishga yo‘naltirilganlikdan boshlanadi. O‘z-o‘zini rivojlantirishda qo‘yiladigan birinchi qadam o‘z-o‘zini bilish jarayonidir. Ikkinci qadam esa-professional faoliyatagi qiyinchiliklarni aniqlashdan iborat. Uchinchi qadam o‘qituvchi qiyinchiliklarni yengishga harakat qilishga kirishganda, ijodiy muammolarni hal qilish yo‘llarini izlaganda boshlanadi. To‘rtinchi qadam - ijodiy muammolarni hal qilishning mayjud yo‘llarini, usullarini qiyosiy tahlil qilish. Ijodiy vazifalarni hal qilish va natijalarni baholashdir.

S.Matchanov Mustaqil bilim olishda avtonomlik bu-o‘qitish maqsadlari, tamoyillari, mazmuni, metodi va vositalarni aniqlash va tanlash, ularni qiynalmasdan hamda tashqi ta’sir yordamisiz, amalga oshirish qobiliyatidir [9].

I.M.Kuznesovaning fikriga ko‘ra, o‘sha davr tadqiqotlarida jarayonning tashqi tashkiliy-texnik tomoniga e’tibor qaratilgan va bilish vazifalarini mustaqil ravishda aniqlash, tavsiflash/shakllantirish va ularni yechish/hal qilish qobiliyati masalasi ko‘tarilmagan. Kelajakda mustaqil ta’lim didaktik-metodik jihatdan o‘rganildi, va natijada mustaqil ishlarni olib borishning asosiy talablari tuzib chiqildi. Ular orasida: ularning o‘quv rejalar mazmuniga mos kelishi/muvofiq bo‘lishi, bola/tahsil oluvchining aqliy, jismoniy, yosh holatiga/qobiliyatiga mos uddalay olishi mumkinligi, onglilik, tayyorlash (o‘rgatish/ko‘rsatmalar berish, texnik va tashkilotchilik ko‘nikmalar bilan qurollantirish, bilish vazifasini belgilash, vaqtning sarf bo‘lishi (ajratilgan vaqtga) rioya qilish, o‘qituvchining bajarish jarayonini kuzatishi, tekshirish, o‘zini nazorat qilish ko‘nikmasini rivojlantirish/mashq qilish, individual yondashuvni amalga oshirish) [10].

Xulosa. Mustaqil ta’lim bilishga bo‘lgan qiziqishlar va ehtiyojlar natijasida mustahkamlanadi. Mustaqil ta’limni tashkil etish mustaqil ta’lim manbalari, mehnatni ilmiy tashkil qilish, o‘quv mehnati madaniyati, mustaqil ta’limga tayyorlash sharoitlari, mustaqil ta’limni dars va darsdan tashqari ta’lim sharoitlarida tashkil etish, mustaqil ta’limni o‘zini tartibga solish, yosh xususiyatlari nuqtai nazarlaridan, hamda o‘zini tarbiya qilishning bir komponenti sifatiga bog‘liq.

Adabiyotlar ro‘yxati:

- Даль, В.И. Толковый словарь живого великорусского языка. - М.: ОЛМА-ПРЕСС; ОАО ПФ «Красный пролетарий», 2004. - 700 с.
- Коджаспирова, Г.М., Коджаспиров, А.Ю. Педагогический словарь: Для студ. высш. и сред.пед. учеб. заведений - М.: Издательский центр «Академия», 2005. - 176с.
- Князева, М.Л. Ключ к самосозиданию - М.: Молодая гвардия, 1990. - 255 с.
- Вертилецкая, И.Г. Активизация самообразования учителя в системе повышения квалификации: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.08. - Новокузнецк, 2007. - 24 с.
- Шаронова, В.Б. Самообразование будущего учителя как важный компонент повышения уровня его профессиональной готовности: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.08. -Челябинск, 2001.-196 с.
- Безниско, Е. Д. Самообразование как условие личностно-профессионального роста учителя: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.08. - Ростов н/Д., 2007. - 24 с.

* GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI *

* Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2023. № 3 *

7. Подласый, И.П. Педагогика: Новый курс: учебник для студ. высш. уч. заведений: В 2 кн. - М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2003. - 576 с.

8. Husanboyeva Q. Adabiy ta'lilda mustaqil fikrashga o'rgatish acoqlari. –Toshkent, 2003. -103 b.

9. Matchanov S. Umumta'lim tizimida adabiyotdan mustaqil ishlarni tashkil etish: Dis. ... ped. fan. dok. – Т.: TDPU, 1998. – 300 b.

10. Кузнецова, И.М. Педагогическое руководство самообразованием студентов технических вузов: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.08. - Алексеевка, 2009. - 161 с.

Muallif:

Ayaqulov Ulugbek Abdug'affor o'g'li - Guliston davlat pedagogika instituti stajyor-o'qituvchisi.

UDK 372.8

FUNCTIONS OF FORMING A CULTURE OF HEALTHY LIFE IN STUDENTS

TALABALARDA SOG'LOM TURMUSH MADANIYATINI SHAKLLANTIRISH FUNKSIYALARI

ФУНКЦИИ ФОРМИРОВАНИЯ КУЛЬТУРЫ ЗДОРОВОЙ ЖИЗНИ У СТУДЕНТОВ

Qahharova O'giloy Adhamjon qizi

Guliston davlat universiteti, 120100. Sirdaryo viloyati, Guliston shahri, 4-mavze.

E-mail: qahharova-2023guldu@gmail.com

Abstract. The article presents the results of research on the processes and functions of the formation of a healthy lifestyle among students of higher education institutions. The formation of a healthy lifestyle among future professionals is one of the most important issues, and it is of particular importance for them to become a mature and competitive staff in the future. Recommendations for the formation of a healthy lifestyle culture for students and the content of the work to be performed are mentioned.

Key words: healthy life, health, healthy lifestyle, health improvement technologies, exercise, physical exercises, physical training.

Аннотация. В статье представлены результаты исследования процессов и функций формирования здорового образа жизни у студентов высших учебных заведений. Формирование здорового образа жизни у будущих специалистов является одним из важнейших вопросов, и особое значение для них имеет то, чтобы они в будущем стали зрелыми и конкурентоспособными кадрами. Приведены рекомендации по формированию культуры здорового образа жизни студентов и содержание выполняемой работы.

Ключевые слова: здоровый жизнь, здоровье, здоровый образ жизни, оздоровительные технологии, занятия спортом, физические упражнения, физическая культура.

Kirish. Oliy ta'lilda innovatsion ta'lim texnologiyalari asosida bo'lajak o'qituvchilarga sog'gom turmush madaniyatini targ'ib qiluvchi dunyoqarashni takomillashtirish bo'yicha ilmiy-tadqiqot ishlarni jadallashtirish, ta'lim sifatini oshirish, fanlardan ta'lim resurslari fondini yaratish masalalari dolzarb masalalardan biridir. Pedagogik yo'naliishlarda tahsil oluvchi talabalarda sog'gom turmush madaniyatini targ'ib qiluvchi dunyoqarashni takomillashtirishni muvaffaqiyatlama amalga oshirish uchun tanqidiy fikrash orqali zamonaviy fan-texnika yutuqlariga asoslangan holda sog'gom turmush madaniyatini targ'ib qiluvchi dunyoqarashni rivojlantirishni ko'zda tutadigan ta'lim jarayonini yaratish lozim. Buni oliy ta'lim tizimida yaratilgan imkoniyatlaridan maqsadli foydalanish malakasini oshirish orqali amalga oshirish mumkin.

Tadqiqot ob'ekti va qo'llanilgan metodlar

Tadqiqotning ob'ekti sifatida Oliy ta'lim muassasalari talabalarida sog'gom turmush madaniyatini shakllantirish jarayoni olindi. Tadqiqot mavzusini yoritishda tasniflash, tavsiflash, qiyoslash, kompleks va funktional tahlil usullaridan foydalilanigan.

Olingan natijalar va ularning tahlili

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti SH.M.Mirziyoyevning 2020-yil 20-dekabrda Oliy Majlisga murojaatnomasida "...jamiatda sog'gom turmush tarzini qaror toptirish, jismoniy tarbiya va sportni yanada ommalashtirish dolzarb vazifadir deb ta'kidlangan. Sportni jadal rivojlantirish, xalqaro musobaqlarda yuksak natijalarga erishgan sportchilarni rag'batlantirish va qo'llab-quvvatlashga bundan buyon ham katta ahamiyat beramiz" [1]. Oxirgi yillarda Respublikamizda eng asosiy, muhim vazifalardan biri bo'lgan ommaviy sportni rivojlantirish masalasi turadi. Mustaqil O'zbekistonning ma'naviy sog'gom avlodlarni, bo'lajak vatanparvarlarni tarbiyalash vazifasi pirovard o'qituvchilar, mutaxassislar zimmasiga tushadi.

Mamlakatimizda amalgal oshirilayotgan ta'lim islohatlariga muvofiq, o'sib kelayotgan yosh avlodni jismoniy va ma'naviy salomatligini shakllantirishning, sog'gom turmush tarziga intilish va mehr muhabbatini singdirishining g'oyat muhim sharti ommaviy sportni rivojlantirishdir." Bundan tashqari jismoniy tarbiya o'qituvchilari, sport mutaxassislarining, ustoz murabbiylarning chuqur bilim, yuksak malaka, boy tajriba va mahoratga ega bo'lishi har

* GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI *

* Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2023. № 3 *

tomonlama etuk, ma’naviy barkamol kadrlar tayyorlashning garoovidir. Organizmdagi moddalar almashinuviga jarayoni bajarilayotgan ish darajasiga moslashadi.

Mustaqil O’zbekiston Respublikasining strategik vazifalaridan biri kelajakdagisi barcha ezgu ishlarni amalga oshirishga qodir bo’lgan jismoniy sog’lom va ma’naviy barkamol shaxsni voyaga etkazishdan iborat. Bu vazifalarni amalga oshirish uchun nazariy bilimlarni chuqur o’rganishimiz, sog’lom turmush tarzini shakkantirish va takomillashtirishda yangi bilimlarni egallashimiz, zamon talablari darajasida ta’lim texnologiyalaridan foydalanib, kelajak avlod vakillarini vatanparvar, o’z kasbining etuk bilimdon egasi qilib tarbiyalamog’imiz darkordir. Bu yo’lda ta’lim va tarbiya berish barobarida o’quv ishlarini rejalashtirishga hamda ularni samarali olib borishga yangicha va ijodiy qarashimiz, ishga tashabbuskorlik bilan yondoshmog’imiz lozim bo’ladi.

Salomatlik insonning eng katta boyligidir. Shubhasiz, mustahkam sog’liq insonning biologik va ijtimoiy funksiyalarini amalga oshirishning asosiy shartidir. Bu insonning o’zini-o’zi anglashining asosidir. Mavzuga doir, sog’lomlashtirish texnologiyalarini birlinchi navbatda jismoniy madaniyat orqali inson salomatligini saqlash va mustahkamlashni ta’minalashga qaratilgan. Sog’lomlashtirish samaradorligi har qanday jismoniy mashqlar turlarining majburiy komponentidir.

Shu munosabat bilan jismoniy madaniyatning barcha tarkibiy qismilari (sport, asosiy, kasbiy-amaliy, sog’lomlashtirish va jismoniy madaniyat) sog’liqni saqlash funksiyalarini bajaradi. Ayni paytda, zamonaviy jamiyatda jismoniy tarbiya, shu jumladan yangi va rivojlanayotgan asbob-uskunalar va texnik vositalar yordamida sog’liqni saqlashni mustahkamlash zaruriyati tobora oshib bormoqda. Bu, birlinchi navbatda, salomatlik muammolarini samarali hal etish uchun mo’ljallangan maxsus tashkil etilgan faoliyatni talab qiladi. Fanning asosiy maqsadi – bu: Har bir inson organizmidagi o’z ichki imkoniyatlarini mustahkamlashga intilishi kerakligiga da’vat etish; Har bir shaxs o’zi va boshqalar uchun “sog’lom turmush” tarzini yaratganligi. Sog’lom avlod orzusida yashashlik va unga erishishga imkoniyatni yaratish. Salomatlikni saqlash, mustahkamlash va uzoq umr ko’rishga da’vat etish.

Sog’lom tumush tarsi – salomatlikni mustahkamlash va saqlash, kasalliklarning oldini olish va faol hayot davomiyligini oshirishga qaratilgan faoliyat turidir. Sog’lomlashtirish texnologiyalarini qo’llashning o’ziga xos xususiyati – yoshi, jinsi, mehnat va ta’lim faoliyati va salomatligini hisobga olgan holda, odamlarning jismoniy yukini optimallashtirish va shaxsiylashtirishning maqbul mexanizmidadir. “Salomatlik-farvonlikni oshirish texnologiyasi” fanini o’rganish mavzusida sog’lom turmush tarziga ega bo’lgan jismoniy tarbiya va sportning mazmuni va ularni turli ijtimoiy, yosh va jinsdagisi guruhlarning ijtimoiy holatini yaxshilash uchun ulardan foydalanish usullari mavjud. Sog’lomlashtirish texnologiyalarining bir turi sifatida ularning maqsadi va vazifalari mavjud. Sog’lomlashtirish texnologiyalarini qo’llashdan maqsad sog’lom turmush tarziga bo’lgan ahvolini yaxshilashdir. Sog’lomlashtirish texnologiyalarini qo’llash maqsadlari qo’yidagilardir [2], [3]: tananing funksional qobiliyatini oshirish; kasalliklar profilaktikasi; vosita rejimini optimallashtirish; faol dam olish tufayli charchoqni kamaytirish; Jahon sog’liqni saqlash tashkiloti tavsiyalari asosida sog’lomlashtirish sinflarida optimal o’quv yuklarini individualizatsiya qilish; yomon ahloqlarga qarshi kurashda mashqdan foydalanish; turli yoshdagi jinsiy va sog’liqni saqlash ahvoli, shu jumladan, nogiron kishilarning faol jismoniy tarbiya va sog’liq sinflariga jalb qilinishi; sog’lom turmush tarzining ajralmas qismi sifatida sog’liqni saqlash texnologiyalarini joriy etish; professional ahamiyatga ega bo’lgan ish faoliyatini rivojlantirish.

Sog’lom turmush tarzi barqaror sog’lomlashtirish muaommolari bilan bevosita bog’liq bo’lgan quyidagi funksiyalarini bajaradi: ta’lim va rekreatsion funksiyalar. Rekreasiya - bu sog’lom, ammo charchagan odamning normal farvonligi va samaradorligini tiklash maqsadida amalga oshiriladigan sog’lomlashtirish tadbirlar majmuasi. Bu dam olishning barcha turlarini qamrab oladigan tizim.

Sog’lomlashtirish texnologiyalari sohasida jismoniy tarbiya, tibbiyot, psixologiya va boshqa sohalardagi ilm-fanning turli sohalaridan amaliy bilimlar tizimi muhim ahamiyatga ega. Sog’lomlashtirish texnologiyalarini faoliyat natijasida faoliyatining foydali natijalari bilan tavsiflanadi. Jismoniy mashqlar natijasi – jismoniy tayyorgarlikni (fitnessi) olishdir. Tashqi tomondan bu holat tezkorlik, kuch-quvvat, chidamlilik, moslashuvchanlik, muvoqiflashtirish kabi yuksak sur’atlarda namoyon bo’ladi. Shuningdek o’qitilmaydigan odamlarga nisbatan muayyan vosita ko’nikmalarini qo’llga kiritadi. Fiziologik darajada mushak ishini ta’minalaydigan tananing funksiyalari va tizimlari takomillashtirilmoqda. Ushbu adaptiv o’zgarishlar va jismoniy mashqlar shifo ta’sirini hosil qiladi. Buning sababi, tarbiyalangan organizmning ko’plab kasalliklarga va tashqi atrof-muhitning ko’plab zararli ta’siriga nisbatan qarshilikka ega bo’ladigan asosiy hayotni qo’llab quvvatlovchi tizimlarning zahira qilish qobiliyatlarini kengaytirishdan iborat. Salomatlik qobiliyatini qo’yidagilardan iborat bo’ladi: atrof-muhitga va ularning imkoniyatlariga moslashish; tashqi va ichki ta’sirchanlik va kasallik, qarish va boshqa zararli odatlarga qarshi bardoshlilikni shakllanishi; yashash muhitini tabiiy sharoitda saqlab qolish; sharoitlarning hajmi va mavjud ekologik tabiiy muhitni hamda ma’naviy va axloqiy imkoniyatlarni kengaytirish; yashash (tabiiy) muhit davomiyligini oshirish; organizmning turmush tarzi va yashash joyining imkoniyatlarini sifat va qobiliyatlarini yaxshilash; o’z salomatligini saqlash va mustahkamlash [4].

Talabalar o’rtasida eng ko’p uchraydigan kasalliklar ichida asab tizimi va nafas olish yo’llari (gripp, ORVI, surunkali bronxit) kasalliklari (52.9%) turishi aniqlangan. Shuning bilan birga, yoshlar o’rtasida turli xavfli sport turlari va avtomobil haydashda tezlikni oshirish bilan bo’lgan halokatlarning ko’pligi aniqlangan. 38% talabalarda yurak va qon tomir kasalliklariga genetik moyillik mavjudligini qayd etganlar. 23% talabalarda vazn ortiqchaligi mavjud. 18%

* GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI *

* Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2023. № 3 *

talabalarda vazn pastligi qayd etilgan. 67% talabalar chekishlarini, alkogol ichimliklar iste'mol qilishlarini aytganlar. 33% talabalar oilada ham mana shunday odat mavjudligi, ota-onalar ham tamaki va alkogol ichimliklar iste'mol qilishlarini qayd etganlar. Binobarin, OTMda “sog'lom turmush” tafakkurini takomillashtirish uchun talabalarda zararli odatlarga nisbatan qat'iy emotsiyonal-hissiy va idrokiy munosabatni, hayot tarzini bunyod qilish zarur.

Ta'kidlab o'tilganidek, zamonaviy jamiyatda inson salomatligini muhofaza qilish amaliyoti juda keng tarqalmoqda. Inson salomatligini asrash, sog'lom turmush tarzini targ'ib qilish, insonlarni sog'lomlashtirish uchun zarur chora-tadbirlarni ko'rish davlat siyosatining muhim yo'nalishlaridan biriga aylanib bormoqda. Salomatlikni asrash tamoyillari tarkibida esa tadbirkorlik faoliyatini olib borishda, aholiga xizmat ko'rsatish jarayonida salomatlik va salomatlikni muhofaza qilish masalalariga bag'ishlanadi. Odamlar o'rtasidagi mayjud bo'lgan turli iqtisodiy, savdo-sotiq, tovarlar va xizmatlar ayriboshlash munosabatlarini olib borish va tashkil qilishda sog'lom munosabatlarni o'rnatish masalasiga islom ahkomlarida alohida e'tibor qaratilgan va mana shunday munosabatlarning ma'lum normalari ishlab chiqilgan [5].

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, normal, maqsadga muvofiq va turli xil tegishli, kompleks jismoniy mashqlar bilan doimiy, mutazam ravishda shug'ullanish, albatta o'zining ijobiy ta'sir samarasi beradi, organizmning normal rivojlanishi, o'quvchilar, talabalar va yoshlarning jismonan baquvvat, aqliy mehnat qobiliyatini mustahkamlaydi. Jismoniy tarbiya va sport bolalarni, yoshlarni, ularni yoshi, jismoniy holati, kuch-quvvati, ruhiy holati, psixologik xususiyatlari va qobiliyatiga qarab o'ziga xos bo'lgan fizkultura va sportning turidan tanlab jalb etish kerak. Bunda dastlab oz-ozdan harakatga o'ragatib, erkin holda shug'ullanishlari va turli hollarini o'rgatish bilan mashg'ulotlarga jalb etish kerak. Shuningdek mashqlar davrida biror kamchilik, noqulaylik yoki u yoki bu jarohat olgan taqdirda tezda tegishli yordam ko'rsatib, kelgusida qo'rqib qolmasliklarini hisobga olib, tushuntirish yo'li bilan psixologik nuqtai nazardan tarbiyalash ularning sog'lig'ini saqlash-valeologik yondashishlik eng muhim metodologik tarbiya hisoblanadi.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisiga Murojaatnomasi.20.12.2020. www.president.uz.
2. Викторов Д.В., Мельникова О.В. Здоровьесбережение и анализ факторов риска студентов. // Оздоровительные процессы в образовательном процессе. Вестник ЮУрГУ. - № 8, 2012 – С. 9-11
3. Risqulova K.Dj. Yoshlar sog'lom turmush madaniyatini shakllantirishda nodavlat tashkilotlari hamkorligi. Ped.f.n. ...diss. Avt. –T.:2011. 216-b
4. Saidov A.I. Bo`lajak qishloq xo`jalik mutaxassislarini sog'lom turmush tarziga tayyorlashning pedagogik asoslari. Ped.f. nomzodidis. avt. – T.: 2008. – 28-b
5. Musurmonova O. Abduraximova F., Riskulova K.. Mahallada kizlarni sog'lom turmush tarzi asosida oilaga tayyorlash o'quv kursi dasturi. – Т.: O'zbekiston, 2006.-32 b.

Muallif:

Qahharova O'giloy Adhamjon qizi - Guliston davlat universiteti tadqiqotchisi.

UDK:378.1.137.2.119

PEDAGOGICAL CONDITIONS OF PROFESSIONAL COMPETENCE DEVELOPMENT OF FUTURE GEOGRAPHY TEACHERS

BO'LAJAK GEOGRAFIYA O'QITUVCHILARNING KASBIY KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISHNING
PEDAGOGIK SHART-SHAROITLARI

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ФОРМИРОВАНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ
БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ ГЕОГРАФИИ

Olimova Aziza Abdullayevna

Chirchiq davlat pedagogika universiteti, Toshkent voliyati, Chirchiq shahri, Amir Temur ko'chasi 104-uy

E-mail: furqat198804@mail.ru

Abstract. This article discusses the pedagogical conditions and conditions for the development of professional competence of future geography teachers. The methods of mastering the educational process and professional development of geography teachers are described. The article presents ideas about developments in the field of teacher education and implementation of scientific research results into educational practice, as well as teaching methods and pedagogical methods of geography. In the field of teaching geography, there are suggestions and recommendations on how teachers can improve their professionalism and better organize the teaching process.

Key words: professional competence, teaching geography, pedagogical conditions, development, future teachers, teaching methods, educational theory, professional development.

Аннотация. В данной статье рассматриваются педагогические условия и условия развития профессиональной компетентности будущих учителей географии. Описаны методы освоения учебного процесса и

профессионального развития учителей географии. В статье представлены идеи о разработках в области педагогического образования и внедрения результатов научных исследований в образовательную практику, а также о методах преподавания и педагогических методах географии. В области преподавания географии имеются предложения и рекомендации, как учителя могут повысить свой профессионализм и лучше организовать учебный процесс.

Ключевые слова: профессиональная компетентность, преподавание географии, педагогические условия, развитие, будущие учителя, методика обучения, теория образования, профессиональное развитие.

Kirish. Ta’lim jamiyatning kelajagini shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi. O‘qituvchilar bu jarayonda asosiy omil bo‘lib, ularning kasbiy malakasi sifatli ta’limning kafolati hisoblanadi. Bu geografiya o‘qituvchilari uchun ayniqsa muhimdir, chunki ular kelajak avlodning geografik va ekologik savodxonligini shakllantirishda alohida ahamiyatga ega. Ushbu maqlada biz bo‘lajak geografiya o‘qituvchilarining kasbiy mahoratini rivojlantirishga yordam beradigan pedagogik sharoitlarni ko‘rib chiqamiz.

Tadqiqot obyekti va qo‘llanilgan metodlar

Tadqiqot obyekti bo‘lajak geografiya o‘qituvchilarning kasbiy kompetentligini rivojlantirish jarayoni va uni amalga oshirishning pedagogik shart-sharoitlari hisoblanadi. Tadqiqot mavzusini yoritishda sohaga oid adabiyotlarni o‘rganish, tavsiflash, qiyoslash, kompleks tahlil metodlaridan foydalanildi.

Olingan natijalar va ularning tahlili

Bo‘lajak geografiya o‘qituvchilarning kasbiy kompetentligini rivojlantirishga o‘qituvchilarni sifatli tayyorlash, zamonaviy ta’lim texnologiyalaridan foydalanish, amaliy tajriba, fanlararo ko‘nikmalarni rivojlantirish, ijodkorlik va tadqiqot faoliyatini rag‘batlantirish kabi pedagogic sharoitlar muhim ahamiyat kasb etadi.

1. O‘qituvchilarini sifatlari tayyorlash. Birinchi va eng muhim pedagogik shart kelajakdagagi geografiya o‘qituvchilarini sifatlari tayyorlashdir. Bunga geografiya, pedagogik ko‘nikmalar va o‘qitish metodikasi bo‘yicha keng bilimlar kiradi [1]. Eng so‘nggi ilmiy tadqiqotlar va texnologik yutuqlarni hisobga olgan holda o‘quv dasturlari dolzarb va zamonaviy talablarga javob berishi muhim hisoblanadi.

Geografiya o‘qituvchilarini sifatlari tayyorlash ta’lim tizimida muhim ahamiyat kasb etadi. Geografiya o‘qituvchilar o‘z mavzularida chuqur va dolzarb bilimlarga ega bo‘lishlari zarur. Talabalarga tegishli ma’lumotlarni taqdim etish uchun ular geografiyadagi so‘nggi tendentsiyalar va ilmiy tadqiqotlarni kuzatib borishlari lozim. Dars rejalarini ishlab chiqish, talabalar bilimini baholash, sinfni boshqarish va o‘quvchilarni rag‘batlantirish kabi o‘qitish ko‘nikmalari muhim ahamiyatga ega. O‘qituvchilar o‘quv jarayonini rag‘batlantirish uchun qiziqarli va tushunarli darslarni taskil etish metodikasini bilishlari kerak.

O‘qituvchilar zamonaviy o‘qitish usullarini, shu jumladan texnologiyalar, interaktiv o‘quv materiallari va tashqi manbalardan foydalanishlari lozim bo‘ladi [2]. Samarali o‘qitish usullari materialni yaxshiroq tushunish va o‘zlashtirishga yordam beradi. O‘qituvchilarini tayyorlash dasturlari esa texnologik innovatsiyalar va mehnat bozori talablaridagi o‘zgarishlarni aks ettirgan holda mutazam ravishda yangilanib turishi zarur. Shuningdek, bo‘lajak o‘qituvchilar jamiyatdagi o‘zgarishlarni kuzatish, darslarda qatnashish va tajriba orttirish imkoniyatiga ega bo‘lishlari kerak.

O‘qituvchilar o‘zlarining malakalari va bilimlarini doimiy ravishda oshirish uchun kasbiy rivojlanish va tajriba almashish imkoniyatlaridan foydalanishlari muhim hisoblanadi. Ayniqsa, geografiya fanini o‘qitishda sohasidagi rivojlanishini kuzatish muhim rol o‘ynaydi. Faqatgina bunday o‘qituvchilar talabalarni geografiyanı o‘rganishga ilhomlantirishi va ularni muvaffaqiyatli tayyorlashlari mumkin.

2. Zamonaviy ta’lim texnologiyalaridan foydalanish. Zamonaviy texnologiyalar ta’limda muhim o‘rin tutadi. Bo‘lajak geografiya o‘qituvchilari kompyuter, interaktiv doskalar, geografik axborot tizimlari (GIS) va boshqa o‘qitish vositalaridan qanday foydalanishni bilishlari kata ahamiyatga ega [3]. Bu ularga darslarni yanada qiziqarli tashkil qilish imkonini beradi.

Zamonaviy ta’lim texnologiyalari geografiyanı o‘qitishda muhim rol o‘ynaydi. Bo‘lajak geografiya o‘qituvchilar o‘z ishlarida zamonaviy texnologiyalardan foydalanishlari mumkin bo‘lgan ba’zi usullar: geografik xaritalar, grafikalar, va diagrammalar. Bu sizga o‘quv materialini o‘quvchilarga uchun yanada vizual va interaktiv yetkazish imkonini beradi. GIS o‘qituvchilarga interaktiv xaritalar yaratish va geografik ma’lumotlarni tahlil qilish imkonini beradi. Ularning yordami bilan siz o‘quvchilarga fazoviy ma’lumotlarni tahlil qilish va geografik muammolarni hal qilishni o‘rgatishingiz mumkin.

Virtual sayohatlar – joylar va hodisalarning 3D modellari yordamida o‘qituvchilar o‘quvchilarga sinfdan chiqmasdan dunyonı o‘rganishga imkon beradi. Bu, ayniqsa, uzoq yoki borib bo‘lmaydigan joylarni o‘rganishda foydalidir. Geografiyanı o‘rganish uchun ko‘plab onlayn manbalar va mobil ilovalar mavjud. O‘qituvchilar ulardan qiziqarli o‘quv topshiriqlari va testlarini yaratish uchun foydalanishsa maqsadga muvofiq bo‘ladi [4]. O‘qituvchilar yer sharining turli qismlaridan virtual darslar va munozaralarni tashkil qilishlari mumkin. Bu o‘quvchilarning geografik dunyo qarashini kengaytirishga, geografik xodisalarning o‘zaro aloqadorligini ko‘rsatishga yordam beradi.

Geografik o‘yinlar va jumboqlar o‘quv jarayonini bolalar uchun yanada qiziqarli qilishi mumkin. O‘qituvchilar geografik hodisalarni anglashi uchun ma’lumotlarni tahlil qilish va statistika manbalardan foydalanishlari mumkin.

* GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI *

* Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2023. № 3 *

3. Amaliy tajriba. Amaliy tajribaga ega bo‘lmasdan yaxshi geografiya o‘qituvchisi bo‘lish mumkin emas. Bo‘lajak o‘qituvchilar ko‘plab amaliy mashg‘ulotlar, ekskursiyalarga chiqishlari, ilmiy tadqiqotlarda ishtirot etishlari kerak [5]. Bu ularga mavzuni yaxshiroq tushunish va hududlarning geografik sharoitida ro‘y berayotgan xodisalarini o‘quvchilariga yetkazish imkonini beradi.

Amaliy tajriba haqiqatan ham yaxshi geografiya o‘qituvchisi bo‘lish jarayonida muhim rol o‘ynaydi. Amaliy tajriba bo‘lajak geografiya o‘qituvchilariga quyidagilarda namoyon bo‘ladi: joylardagi geografik jarayonlar, geologik tuzilmalarga, tabiat qo‘riqxonalariga va boshqa joylarga tashrif buyurish o‘qituvchiga mavzuning qaysi amaliy jihatlari o‘quvchilar uchun qiziqarli bo‘lishi mumkinligini yaxshiroq tushunishga yordam beradi. Shuningdek, o‘qituvchida darslar uchun materiallar va rasmlarni to‘plash imkoniyati oshadi. Tadqiqot guruhining bir qismi bo‘lish yoki geografiya bo‘yicha mustaqil tadqiqotlar o‘tkazish orqali o‘qituvchilar mavzuni chuqur tushunishadi va o‘z bilimlari va tajribalarini talabalar bilan bo‘lishishadi.

Ilmiy yoki ta‘lim natijalarini jurnallarda yoki onlayn manbalarda nashr etish o‘qituvchilarga o‘z bilimlari va tajribalarini keng auditoriya bilan bo‘lishish imkoniyatini beradi [6]. Bu ularning kasbiy o‘sishiga yordam beradi va yangi dars g‘oyalari manbai bo‘lishi mumkin. Geografik axborot tizimlari (GIS) va xaritalash vositalaridan foydalanish bo‘yicha amaliy tajriba o‘qituvchilarga geografik fazoviy ma’lumotlarni yaxshiroq tushunishga va ulardan o‘quv maqsadlarida foydalanishga yordam beradi. Boshqa geografiya o‘qituvchilari va ta‘lim sohasidagi mutaxassislar bilan o‘zaro tajriba almashish, hamkasblardan o‘rganish va o‘qitishning yangi usullarini topishga amaliy yordam beradi.

Ushbu turdag'i amaliy tajribalarning barchasi o‘qituvchilarga geografiyanı yanada qiziqarli va o‘quvchilar uchun qulayroq qilish orqali o‘z ishlariдан yanada malakali va samarali bo‘lishga yordam beradi.

4. Ijodkorlik va tadqiqot faoliyatini rag‘batlantirish. Bo‘lajak geografiya o‘qituvchilarining kasbiy malakasini rivojlantirish uchun pedagogik sharoitlar ularning ijodiy yondashuvni va tadqiqot faoliyatini rag‘batlantirishi kerak. Bular turli tanlovlardan, ilmiy loyihamalar uchun grantlar, ilmiy konferentsiyalarda qatnashish va ilmiy maqolalarni nashr etish bo‘lishi mumkin.

Geografiya bo‘yicha tanlovlardan, masalan, geografiya olimpiadalari yoki loyihamalarni yaratish bo‘yicha musobaqalar o‘tkazish talabalarni mavzuni o‘rganishda ijodiy yondashishga undashi mumkin. Geografik tadqiqotlar o‘tkazmoqchi bo‘lgan talabalarga moliyaviy yordam ko‘rsatish ularga tadqiqot ko‘nikmalari va kognitiv faoliyatlari rivojlantirishga yordam beradi [7]. Talabalarni geografik ilmiy konferentsiyalarda tinglovchilar yoki ma’ruzachilar sifatida ishtirot etishga undash ularga geografiya sohasidagi dolzarb tendentsiyalar va g‘oyalarni ko‘rish va boshqa tadqiqotchilar bilan o‘zaro aloqada bo‘lish imkonini beradi.

Talabalarni ilmiy ishlarni nashr etishda qo‘llab-quvvatlash kuchli turtki bo‘lishi mumkin. Talabalarga ilmiy loyihamalari va ijodiy g‘oyalarni rivojlantirishga yordam beradigan tajribali murabbiylarni tayinlash muhim omil hisoblanadi. O‘quv jarayonida zamonaviy geografik axborot tizimlari (GIS), masofadan zondlash va boshqa texnologiyalardan foydalanish talabalarning qiziqishini uyg‘otishi va ularning tadqiqot faoliyatini kuchaytirishi mumkin [8]. Talabalarni geografiyanı ekologiya, iqtisodiyot yoki sotsiologiya kabi boshqa fanlar bilan birlashtirishga undash ularning ijodiy ufqlarini kengaytirishi mumkin. Talabalarga ta‘lim loyihamalari va o‘quv materiallarni ishlab chiqish va amalga oshirishni rag‘batlantirish ularning ijodkorligini qo‘llab-quvvatlash va kasbiy kompetensiyani rivojlantirishga yordam beradi [9]. Bunday sharoitlarni ta‘minlash orqali bo‘lajak geografiya o‘qituvchilariga o‘z malakalari, ijodkorligi va tadqiqot faoliyatini rivojlantirishga yordam beradigan rag‘batlantiruvchi muhitni yaratishi mumkin, bu esa ularni yanada malakali va g‘ayratli o‘qituvchilarga aylantiradi.

5. Fanlararo ko‘nikmalarini rivojlantirish. Geografiya o‘qituvchilar uchun fanlararo ko‘nikmalarini rivojlantirish ham muhimdir. Geografiya ekologiya, geologiya, iqtisodiyot, biologiya va boshqalar kabi turli fanlar bilan bog‘liq [10]. Bo‘lajak o‘qituvchilar o‘zaro munosabatlarni yaxshiroq tushunish uchun ushbu fanlarni geografiya bilan parallel ravishda o‘rganishlari lozim bo‘ladi.

O‘qituvchilar geografik bilimlarni boshqa fanlar bilan birlashtiradigan darslar va loyihamalarni yaratishi mumkin. Masalan, ma‘lum bir mintaqaning ekologik holati va ularning iqlim va o‘simliklarga ta’sirini o‘rganish mumkin. Geografiya o‘qituvchisi qo‘shma tadqiqot loyihamalarni yaratish uchun boshqa fan o‘qituvchilarini bilan hamkorlik qilishlari maqsadga muvofiq. Masalan, geografiya va geologiya darsi doirasida geologik qatlamlarni o‘rganish. O‘qituvchilar turli sohalarda bilim va ko‘nikmalarini kengaytirish uchun ko‘plab fanlarni qamrab oladigan seminar va kurslarda qatnashishlari muhim ahamiyat kasb etadi [11]. Turli fan o‘qituvchilari o‘rtasidagi munozaralar o‘tkazilishi o‘qituvchilarga bilim va tajriba almashishga imkon beradi.

Boshqa sohalarda tadqiqotchilar va olimlar bilan hamkorlik qilish o‘qituvchilarining ilmiy-pedagogik tajribasini boyitishi va ularga geografiyaning boshqa fanlar bilan munosabatlarni yaxshiroq tushunishga yordam beradi. Bu borada o‘qituvchilarga vizual va interaktiv materiallar orqali geografiya va boshqa fanlar o‘rtasidagi bog‘liqlikni tushuntirishga imkon beradigan ko‘plab multimedia resurslari ishlab chiqishning amaliy ahamiyati katta [12]. Geografiya o‘qituvchilarida fanlararo ko‘nikmalarini rivojlantirish nafaqat ularning kasbiy ta‘limini boyitibgina qolmay, balki o‘z talabalariga turli bilim sohalari o‘rtasidagi aloqalarni o‘rgatish orqali yanada qiziqarli darslar yaratishga yordam beradi.

Xulosa. Bo‘lajak geografiya o‘qituvchilarining kasbiy mahoratini rivojlantirish zamonaviy ta‘lim berishda muhim ahamiyatga ega. Bu jarayonda sifatlari tayyorgarlik, zamonaviy texnologiyalardan foydalanish, amaliy tajriba, ijodkorlikni

rag‘batlantirish va fanlararo ko‘nikmalarini rivojlantirish kabi pedagogik sharoitlar muhim rol o‘ynaydi. O‘zining kasbiy kompetentligini rivojlantirish ustida ishlash har bir bo‘lajak geografiya o‘qituvchisining mas’uliyati vazifasi va kelajak avlod uchun sifatli ta’limining asosiy kalitidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdullayev X. Geografiya o‘qituvchilarini malakasini oshirish pedagogik texnologiyalari. Toshkent: O‘qituvchi, 2010. 106-б.
2. Abdurakhmanov X. Geografiya o‘qituvchilarini malakasini oshirishda yangi pedagogik texnologiyalar. T.: O‘qituvchi, 2020. 74-б.
3. Bobojonov B. O‘quv jarayonini tashkil etish metodikasi. Toshkent: Fan va ta’lim, 2015. 32-б.
4. Jurayeva N. O‘quv jarayonini tashkil etishning nazariy va amaliy masalalari. Toshkent: Fan va ta’lim, 2018. 42-б.
5. Mustafayev U. Geografiya o‘qituvchilarini tayyorlashning yangi yo‘nalishlari va muammolari. Toshkent: Fan va ta’lim, 2013. 14-б.
6. Qodirov A. Geografiya o‘qituvchilarining kasbiy malakasini rivojlantirishning pedagogik asoslari. Toshkent: Fan va ta’lim, 2005. 81-б.
7. Rasulov Sh. Geografiya o‘qituvchilarini kasbiy rivojlantirish jarayonlarini tizimlashning asosiy tushunchalari. Toshkent: O‘qituvchi, 2017. 51-б.
8. Иванов, И. И. (2019). Развитие профессиональной компетентности будущих учителей географии. Журнал Географического Образования, 5(2), с.45-60.
9. Козлов, Д. П. (2016). Использование информационных технологий в обучении географии. Журнал Образовательных Технологий, 4(3), с.56-70.
10. Петрова, А. А. (2018). Педагогические методики обучения географии. Москва: Издательство "Просвещение". 2010. С.111.
11. Сидоров, П. В. (2020). Тенденции в современном географическом образовании. В сборнике: Текущие проблемы географической науки. Издательство "Наука". 2006. с. 78-92
12. Яковлева, Е. С. (2017). Инновационные подходы к обучению географии. Географические исследования, 12(3), с.112-125.

Muallif:

Olimova Aziza Abdullayevna - Chirchiq davlat pedagogika universiteti tayanch doktoranti.

УДК:378.5.317.4.52

THE STUDY OF THE PROBLEM OF MODERN EDUCATIONAL APPROACHES IN PEDAGOGICAL RESEARCHES

ЗАМОНАВИЙ ТАЪЛИМИЙ ЁНДАШУВЛАР МУАММОСИННИГ ПЕДАГОГИК ТАДҚИҚОТЛАРДА
ЎРГАНИЛИШИ

ИССЛЕДОВАНИЕ ПРОБЛЕМЫ СОВРЕМЕННЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ПОДХОДОВ В ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЯХ

Ражабов Фурқат Туракулович

Чирчиқ давлат педагогика университети, Тошкент вилояти, Чирчик шаҳри, Амир Темур кўчаси 104-йўй

E-mail: furqat198804@mail.ru

Abstract. In this article, the research conducted on modern pedagogical approaches, in particular acmeological approach, competence approach, and heuristic approaches is highlighted.

Key words: modern pedagogical approaches, acmeological approach, competence approach, heuristic approach, pedagogical research, education.

Аннотация. В данной статье освещаются исследования современных педагогических подходов, в частности акмеологического подхода, компетентностного подхода и эвристических подходов.

Ключевые слова: современные педагогические подходы, акмеологический подход, компетентностный подход, эвристический подход, педагогические исследования, образование.

Кириши. Технологик тараккиёт, ўзгарувчан жамият меъёрлари ва талабаларнинг тобора хилма-хиллиги билан таъминланган таълим рельефи доимий равишда ривожланаб борар экан, самарали педагогик ёндашувларга бўлган эҳтиёж тобора ортиб бормоқда. Бир пайтлар муваффакиятли хисобланган анъанавий ўқитиши усулларининг имкониятлари энди XXI аср томонидан қўйилаётган кўп киррали муаммоларни ҳал қилишда энди етарли эмас бўлиб қолди. Айнан шу шароитда замонавий педагогик ёндашувлар мажбурий тадқиқот обьекти сифатида пайдо бўлади. Ушбу ёндашувлар ривожланаётган таълим ландшафтига мослашиш ва талабаларнинг турли эҳтиёжларини қондириш учун мўлжалланган инновацион стратегиялар, методологиялар ва фалсафаларни камраб олади. Улар талабаларни марказга қўядиган ва уларнинг тўлиқ салоҳиятини ривожлантиришга интиладиган таълим учун ўзгарувчан қарашни таклиф қиласди.

Тадқиқот обьекти ва қўлланилган методлар

Тадқиқотлар замонавий педагогик ёндашувларнинг мураккаб томонларини очиш ва уларнинг самараорлигини баҳолашда ҳал килувчи рол ўйнайди. Ушбу ёндашувларни синчковлик билан текшириш ва изланиш орқали олимлар ва ўқитувчилар уларнинг назарий асослари, амалий қўлланилиши ва натижалари ҳақида чукурроқ тушунчага эта бўлишади. Замонавий педагогик ёндашувлар кўпинча яхши шаклланган таълим назариялари ва фалсафаларига асосланади. Мазкур тадқиқот ҳаракатлари ушбу назарий илдизларни кузатишга ва

ушбу ёндашувларни ишлаб чиқиш ва амалга оширишга етаклайдиган асосий тамойилларни ёритишга қаратилган. Масалан, акмеологик ёндашув инсон салоҳияти ва ривожланишининг психологик назарияларидан келиб чиқади, компетенция ёндашуви эса кўникмага асосланган таълим ва ахлоқий тамойилларга мос келади ва ҳоказо. Тадқиқот мавзусини ёритишда соҳага оид адабиётларни ўрганиш, тавсифлаш, киёслаш, комплекс таҳлил методларидан фойдаланилди.

Олингган натижалар ва уларнинг таҳлили

Замонавий педагогик ёндашувларнинг таълим муассасаларида амалда кўлланилишини тушуниш тадқиқотнинг асосий йўналиши ҳисобланади. Тадқиқотчилар ушбу ёндашувларни синфларда, онлайн мухитда ва бошқа ўкув контекстларида қўллаш учун ишлатиладиган усуллар, стратегиялар ва воситаларни ўрганадилар. Бунга таълим дизайнни, баҳолаш амалиёти ва ўқитувчиларни тайёрлаш усулларини ўрганиш киради.

Замонавий педагогик ёндашувлар бўйича тадқиқотлар уларнинг таълим амалиёти ва талabalар натижаларига таъсирини баҳолашга интилади. Бу талabalарнинг ўрганиши, фаоллиги ва ютуқларини оширишда ушбу ёндашувларнинг самарадорлигини ўлчайдиган эмпирик тадқиқотларни ўз ичига олади. Мисол учун, тадқиқот эвристик ёндашув талabalarda танқидий фикрлаш ва муаммоларни ҳал қилиш кўникмаларини юқори даражага кўтарадими ёки ўқклигини аниқлаши мумкин.

Замонавий педагогик ёндашувлар бўйича илмий изланишлар қийинчиликлар ва тўсиқларни ҳам инобатта олади. Тадқиқотчилар амалга оширишдаги мумкин бўлган тўсиқларни, тенглик билан боғлиқ муаммоларни ва бу ёндашувлар муваффакиятсиз бўлиши мумкин бўлган соҳаларни ўрганадилар. Бундай тушунчалар педагогик амалиётни такомиллаштириш ва оптималлаштириш учун бебаҳо ҳисобланади.

Замонавий педагогик ёндашувлар бўйича тадқиқотлар географик чегаралар билан чекланмайди. Дунё бўйлаб олимлар ушбу ёндашувларни ўрганиш билан шуғулланиб, турли нуқтаи назар ва тушунчаларни таклиф қилишади. Халқаро тадқиқотлар турли маданий ва таълим шароитларида ушбу ёндашувларнинг мослашувчанлиги ва самарадорлиги бўйича глобал истиқболни тақдим этади.

Бундан ташқари, маҳаллий тадқиқот ташабbusлари замонавий педагогик ёндашувларни муайян минтақавий эҳтиёжлар ва муаммоларга мослаштиришда мухим рол ўйнайди. Улар ушбу ёндашувларни алоҳида мамлакатларнинг ўзига хос таълим ландшафтлари доирасида маҳаллийлаштирилган муаммолар ва имкониятларни ҳисобга олган ҳолда мухитга мослаштирилади.

Замонавий педагогик ёндашувлар бўйича тадқиқотлар иккита мақсадга хизмат қиласди: академик билимларни ошириш ва таълим амалиётини ахборотлаштириш. У ўқитувчиларга далилларга асосланган тушунчалар ва уларнинг таълим қарорларини бошқариши мумкин бўлган энг яхши амалиётлар билан таъминлайди. Тадқиқот ва амалиёт ўртасидаги ушбу синергия ўқитиш ва ўрганиш тажрибасини доимий равишида такомиллаштириш учун жуда мухимдир.

Умуман, замонавий педагогик ёндашувлар таълимни яхши томонга ўзгартиришни ваъда қиласидиган жозибали тадқиқот обьектидир. Кенг миқёсдаги академик сўровлар орқали тадқиқотчилар ушбу ёндашувларнинг назарий асосларини, амалий кўлланилишини ва таъсирини очишга ҳаракат қилишади. Ушбу тадқиқот нафақат академик нутқни бойитибина қолмай, балки ўқитувчиларни замонавий таълимнинг мураккабликларида ҳаракат қилиш учун зарур бўлган воситалар ва билимлар билан қуроллантиради, талabalар ривожланиши мумкин бўлган мухитни яратади.

Замонавий педагогик ёндашувларни ҳар томонлама тушуниш учун бутун олимлар томонидан олиб борилган кенг қамровли тадқиқотларни ўрганиш зарур. Шундай экан, Фарб, Россия ва Ўзбекистондаги тадқиқотчиларнинг ишларини ўрганишга, акмеологик ёндашув, компетенцияйиий ёндашув ва эвристик ёндашувлар бўйича халқаро ва маҳаллий истиқболлар хақида тушунча бериш мазкур тадқиқот мақсади такозосига мос келади.

Фарб мамлакатларида акмеологик ёндашув инсон салоҳияти ва тажрибани ривожлантиришга қизиқкан олимларнинг эътиборини тортди. Инглиз олими К.А.Эриксон тўғридан-тўғри амалиёт бўйича керакли тадқиқотлар олиб борди, бу акмеологик ёндашувнинг асосий концепцияси бўлиб, шахслар йўналтирилган ва мақсадли амалиёт орқали қандай қилиб мутахассислик кўрсаткичларига эришишлари мумкинлигига ойдинлик киритди [3]. Россияда пайдо бўлган акмеологик ёндашув кенг қамровли тадқиқотлар мавзуси бўлди. А.В.Запорожец каби рус олимлари акмеология асосларини ва унинг таълимда кўлланилишини ўргандилар [7]. Россиядаги тадқиқотлар акмеологик ёндашувни ўқитувчиларни тайёрлаш дастурларига қандай киритиш мумкинлигини текширишни давом эттироқда.

Маҳаллий олимлардан Г.Х.Тиллаеванинг фикрича “Акмеология табиий, умумжамоа ва инсоний қоидалар асосида қасбий маҳоратнинг юксак муваффакиятга эришиш хақидаги фандир ва инсоннинг стуклик босқичида ривожланиш конунлари ва механизмини ҳамда асосан бунданда юксакроқ даражаларни эгаллаш феноменологиясини ўргандади [4]. Бундан акмеология бирор соҳага меҳр кўйиб, билим ва тажрибага таяниб, мақсад сари интилиб яшашни англатади, деган холосага келиш мумкин.

Яна бир маҳаллий тадқиқотчи Ш.Ботирова акмелогик ёндашувга асосланган таълимнинг афзалликларини куйидагилар билан изоҳлайди: мумайян соҳа бўйича кўникмаларни муваффакиятли эгаллашга эришиш, таълим ва тарбиянинг узвийлигини таъминлаш; ўқувчиларда танқидий фикрлаш, ижодий ва ностандарт тафаккур тарзи,

таълимнинг ички эҳтиёжга айланишига эришиш кўнікмаларини шакллантириш; ўқувчидаги иқтидор, қобилият, маҳорат каби хусусиятларни ривожлантириш [1].

Компетенциявий ёндашувнинг асосий компоненти бўлган компетенцияга асосланган таълим Ғарб таълимида ўз ўрнига эга Л.С.Готфредсон каби халқаро олимлар таълим натижалари ва ишга жойлашиш қобилияtlари ўртасидаги уйғунликни ёритиб, ишчи кучини ривожлантиришда компетенцияларнинг ролини ўрганиб чиқдилар. Россияда тадқиқотчилар компетентциявий ёндашувни турли таълим мухитларида қўллашни ўрганишиди [2]. Шунингдек, компетенцияга асосланган баҳолаш усуллари ва компетенцияларни ўқув дастурларига интеграциялашувини ўрганиб чиқдилар. Таълим соҳаси эгаларининг маҳаллий тадқиқотлари компетенцияга асосланган дастурларнинг ривожланишига ҳисса қўшид.

Бизнингча, компетенциявий таълим амалиётга йўналтирилган таълим бўлиб, география ўқитиш мисолида у анъанавий таълимдан муайян хусусиятларига кўра фарқ қиласди. Бу фарқларни қўйидагиларда қўриш мумкин:

1. Анъанавий таълимда ўқувчи объект, компетенциявий таълимда эса субъект.
2. Анъанавий таълимда ўқитувчи асосий билим берувчи, компетенциявий таълимда модератор, фасцилитатор.
3. Анъанавий таълимда ўқитувчининг етакчилигига асосланган методлар, компетенциявий таълимда эса интерактив методлар.
4. Анъанавий таълимда маъруза машғулотлари вербал усулда, компетенциявий таълимда интерактив усулда амалга оширилади.

Таълимга копetenциявий ёндашувда фақат таълимнинг мазмуни эмас, уни ташкил этиш жараёнлари, воситалари, технологиялари ҳам ўзгарида. Мазкур ёндашув ўқувчининг билим, кўникма, малака каби сифатлари билан бирга унинг шахсий сифатларини ҳам такомиллаштиришга қаратилади.

Америкалик олим Ж.Равен компетентлиликининг 37 турини фарқлайди. Улар жумласига: аниқ мақсадга эришиш учун устувор йўналишни идрок қилиш қобилияти, ўз фаолиятини назоратда тутиш, фаолият жараёнига ҳиссиятларни йўналтириш, мустақил таълимга тайёр туриш, қайта алоқадан фойдаланиш, ўзига ишонч, шахсий назорат, ишга киришиб кета олиш: иложисзлик ҳиссининг бегоналиги, келажакни яхши тасаввур этиш, мавҳумлаштиришга мойиллик, мақсадга эришишга боғлиқ муаммоларга диккатни қарата билиш, мустақил тафаккур, оригиналлик, танқидий тафаккур, мураккаб масалаларни еча билиш қобилияти, баҳсли масалаларни ечишга тайёрлик, меъёри таваккал қилиш, тақдирга тан бермаслик, жамиятнинг инновацияларни яхши қарши олишига бўлган ишончнинг мавжудлиги, натижанинг ижобийлиги ва икки томонлама фойдали эканлигини мақсад қилиб олиш, қатъияти(саботли), ишончли, ўзини мақсадга мувоғик тутиш қоидаларига буйсуниш, қарор қабул қилиш қобилияти, жавобгарлик ҳисси, мақсадни кўзлаб ҳамкорлиқда ишлай билиш қобилияти, мақсадга эришиш йўлида бошқаларни ҳам ишга ундей олиш қобилияти, ўзгаларни тинглай билиш ва уларнинг фикрларини ҳам инобатта олиш қобилияти, ҳамкорларининг имкониятларига субъектив баҳо беришга уриниш, бошқаларнинг мустақил қарор чиқаришларига йўл бериш, ўзаро нифоқларни ҳал қилиш ва ихтиофларни мўътадиллаштириш, бирорнинг қўл остида фаолият юритаётган пайтда самарали ишлаш қобилияти, турли услубдаги яшааш тарзига нисбатан бағрикенглик, сиёсий плурализмни тушуниш, ташкилий ва жамоавий режалаштиришга тайёрлик кабилар киради [6].

Эвристик таълим стратегиялари Ғарб таълим педагогикасида тадқиқот мавзуси бўлиб келмоқда. А.Э.Лоусон каби тадқиқотчилар томонидан олиб борилган тадқиқотлар муаммони ҳал қилиш кўнікмаларини ривожлантириш ва талабаларда қизиқиши ривожлантиришда эвристик ёндашувларнинг самарадорлигини ўрганиб чиқдилар [5]. Эвристик ёндашув рус таълим тадқиқотларида катта ўрин эгаллаган савол-жавобга асосланган таълим тамойилларига мос келади. Россиялик олимлар талабаларнинг фаоллигини ва танқидий фикрлашни кучайтириш учун турли фанларда, жумладан, географияда эвристик усулларни қандай қўллаш мумкинлигини ўрганишиди.

Мамлакатимиз тадқиқотчилари ҳам акмеологик ёндашувга қизиқиш билдиришиди, чунки у ўқитувчилар малакасини ошириш билан боғлиқ. Маҳаллий тадқиқотлар, масалан, педагогик таълим институтларида ўтказилган тадқиқотларда замонавий синф хоналари муаммоларига педагогларни тайёрлашда акмеологик тамойилларнинг амалга оширилиши ўрганиб чиқилди. Компетенциявий ёндашув эса юртимизда таълимни ишчи кучи талаблари билан уйғулаштиришга қаратилган саъй-ҳаракатларнинг асосий нуқтаси бўлди. Маҳаллий тадқиқотчилар компетенцияга асосланган таълим мамлакатдаги таълим ислоҳоти ташабbusларига ҳисса қўшиб, таълим натижалари ва бандлик ўртасидаги тафовутни қандай бартараф этиши мумкинлигини ўрганиб чиқди. Шунингдек, Республикализнинг таълим ландшафтида эвристик ёндашувларга, хусусан, талабаларда танқидий фикрлаш ва муаммоларни ҳал қилиш кўнікмаларини ривожлантиришга қизиқиш ортиб бормоқда. Маҳаллий олимлар фаолрорк ва изланишига асосланган ўқув мухитини ривожлантириш учун турли фанлар, жумладан география бўйича эвристик усулларнинг интеграциясини ўрганишида давом этмоқдалар.

Юкоридагилардан келиб чиқиб, халқаро ва маҳаллий олимларнинг тадқиқот натижаларини синтез қилиш замонавий педагогик ёндашувларга яхлит нуқтai назарни тақдим этади. У маданиятлараро таққослаш, ушбу ёндашувларнинг қўлланилиши ва натижаларида умумийлик ва фарқларни аниқлаш имконини беради. Бундай

* GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI *

* Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2023. № 3 *

тушунчалар маҳаллий эҳтиёжлар ва шароитларни ҳисобга олган ҳолда глобал таълим тенденцияларига мос келадиган таълим сиёсати, ўқув дастурларини ишлаб чиқиш ва ўқитувчилар малакасини ошириш дастурлари ҳақида маълумот бериш учун қимматли ҳисобланади.

Фойдаланилган адабиётлар:

- Ботирова Ш.И. Адабий таълим кластерининг илмий-назарий асослари. пед.фан.док.дисс. Чирчиқ, 2021. –Б. 58.
- Gottfredson, L. S. (1997). Why g matters: The complexity of everyday life. Intelligence, 24(1), 79-132.
- Ericsson, K. A., Krampe, R. T., & Tesch-Römer, C. (1993). The role of deliberate practice in the acquisition of expert performance. Psychological Review, 100(3), 363-406.
- Тиллаева Г.Х. Акмеология асослари. – Т.: Тафаккур бўстони, 2014, -Б. 31-бет.
- Lawson, A. E. (2003). The nature and development of scientific reasoning: A synthetic view. International Journal of Science Education, 25(11), 1427-1448.
- Meyer H., Klapper A. Unterrichtsstandards für ein kompetenzorientiertes Lernen und Lehren. – Berlin, 2009
- Запорожец А.В. Избранные психологические труды: Педология как сцена детского благополучия. В 2 т. М., 1986. – 320 с.

Муаллиф:

Ражабов Фурқат Туракулович - Чирчиқ давлат педагогика университети Туризм факультети декани, география фанлари бўйича фалсафа доктори, доцент.

UDK: 372.881.11

THE ROLE OF MULTIMEDIA TECHNOLOGIES IN THE DEVELOPMENT OF READING LITERACY OF PRIMARY CLASS STUDENTS

BOSHLANG'ICH SINF O'QUVCHILARINING O'QISH SAVODXONLIGINI RIVOJLANTIRISHDA
MULTIMEDIYA TEXNOLOGIYALARINING O'RNI

РОЛЬ МУЛЬТИМЕДИЙНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В РАЗВИТИИ ЧИТАТЕЛЬНОЙ ГРАМОТНОСТИ
УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

Qayumova Shohsanam To'lqin qizi

Guliston davlat universiteti, 120100. Sirdaryo viloyati, Guliston shahri, IV mikrorayon

E-mail: shoxsanamkayumova0523@gmail.com

Abstract. In this article, in order to improve and develop the reading literacy of elementary school students, through international assessment studies, that is, for example, with the PIRLS (Progress in International Reading Literacy study) research type, to improve the quality of students' reading comprehension levels, to use multimedia tools and importance, legal guarantees, highlighted.

Keywords: literacy, international assessment program, PIRLS, reading literacy, logical thinking, creative thinking, multimedia, ICT.

Аннотация. В этой статье в целях улучшения и развития читательской грамотности учащихся начальной школы посредством международных оценочных исследований, то есть, например, с помощью исследования типа PIRLS (Прогресс в международном исследовании читательской грамотности), улучшить качество успеваемости учащихся. уровни понимания прочитанного, использование мультимедийных инструментов и важность, правовые гарантии, выделены.

Ключевые слова: грамотность, международная программа оценки, PIRLS, грамотность чтения, логическое мышление, творческое мышление, мультимедиа, ИКТ.

Kirish. Jahonning rivojlangan mamlakatlari, xususan, Rossiya Federatsiyasi, Koreya, Germaniya, AQSH, Xitoy, Ispaniyaning universitetlari va ilmiy tadqiqot markazlarida o'quvchilarning o'qish savodxonligini rivojlantirishning kreativ texnologiyalari amaliyatga tadbiq etilmoqda. Bunday ishlar bilan birgalikda 2030-yilgacha belgilangan xalqaro ta'lim konsepsiyasida «butun hayot davomida sifatli ta'limga olishga imkoniyat yaratish» ustuvor vazifa sifatida belgilandi[1]. O'quvchilarga ta'limga olishda teng imkoniyatlar yaratish, ta'limga jarayoniga AKT va elektron ta'limga resurslari ishtirokida innovatsion pedagogik texnologiyalarni joriy etish, fan va madaniy materiallarni amaliyatga tadbiq etish bo'yicha tizimli ishlar olib borilmoqda.

Tadqiqot ob'ekti va qo'llanilgan metodlar

Jahon ta'limga ilmiy tadqiqot muassasalarida o'qish savodxonligi sohasidagi tadqiqotlar asosida yoshlar o'rtaida o'qish kompetensiyalarini shakllantirish va rivojlantirishning texnologiyasi, metodikasi va uslubiy bazasini yanada takomillashtirish bo'yicha ilmiy izlanishlar olib borilmoqda. Shuningdek, o'qish malakalarini shakllantirish va rivojlantirish samaradorligini yanada oshirish maqsadida o'quv jarayoniga kompyuter, multimedia texnologiyalari, turli mediatexnologiyalar asosida o'qitishning interfaol usullarini takomillashtirish bo'yicha ilmiy tadqiqotlar ham olib

borilmoqda. Tadqiqot mavzusini yoritishda sohaga oid adabiyotlarni o'rganish, tavsiflash, qiyoslash, kompleks tahlil metodlaridan foydalanildi.

Olingen natijalar va ularning tahlili

Multimedia ta'lif resurslari hamda xalqaro baholash dasturlari asosida boshlang'ich sinf o'quvchilarining o'qish savodxonligini rivojlantirish, ularni bazasini shakllantirish bo'yicha tavsiyalar, metodlar ishlab chiqish asosiy maqsadlardan biridir.

Respublikamizda so'nggi yillarda yosh avlodning mustaqil va erkin fikrlash, dunyoqarashini kengaytirish, tevarak-atrofda sodir bo'layotgan voqealarni idrok etish, multimedia ta'lif resurslari asosida o'quvchilarning savodxonligini rivojlantirishning me'yoriy asoslari yaratilmoqda.

Har tomonlama yetuk, intellektual, jismoniyligi va ma'naviy barkamol avlodni tarbiyalash, kelajak ta'lif asosi bo'lgan boshlang'ich ta'lif sifatini oshirishda ta'lif tizimining rolini orttirish imkoniyatlari ko'paymoqda. O'zbekiston Respublikasining 2022-2026 yillarga mo'ljallangan taraqqiyot strategiyasining to'rtinchisi yo'nalishida ko'zda tutilgan "o'rta ta'lif tizimini zamon talablariga moslashtirish maqsadida" [2] konseptual negizi muhim ustuvor vazifa sifatida belgilandi. Bu boshlang'ich sinf o'quvchilarining ta'lif jarayonini yangi pedagogik texnologiyalar dasturlari asosida takomillashtirish imkoniyatlarini kengaytiradi.

Har bir o'quvchi maktabga qadam qo'yar ekan birinchi navbatda o'qishni yozishni to'g'ri talafuz qilishni o'rganadi umumiyligi qilib aytganda savodxonligini oshiradi. O'qish va o'qish savodxonligi yillar davomida o'zgarib, jamiyat, iqtisodiyot, madaniyat va texnologiya sohalarida o'z aksini topadi. O'qish faqat ta'lifning dastlabki bosqichlarida, bolalikda o'zlashtiriladigan qobiliyat deb hisoblanmay qo'ydi. Chunki bugungi kunda bu qobiliyat shaxsning butun umri davomida turli xil kantekstlarda o'z tengdoshlari va keng jamoatchilik bilan muloqot qilish asosida rivojlantirib boriladigan bilim, ko'nikma va malakalar usullari jamlanmasi sifatida ta'riflanadi. O'qish savodxonligi nafaqat ta'lif tizimida, balki boshqa sohalarda ham yutuqlarga erishish uchun asos hisoblanadi. Birinchi navbatda o'quvchining kitob o'qish qobiliyatiga e'tibor berish, jumladan, uning ma'lumotlar tanlash, tushunish talqin qilish, va baholash tadqiqotining asosiy maqsadlaridan biri.

Savodxonlik hamma uchun tanish bo'lgan tushuncha. Savodxonlik bu asosiy kognitiv ko'nikmalarni o'zlashtirish darajasi bo'lib, ona tilida o'qish, yozish va matematik bilimlarning majmui. Ammo texnologiya va axboortlar murakkabligining rivojlanishi bilan biz uchun aniq bo'lgan savodxonlik tushunchasi kengaymoqda. Zamonaviy inson uchun zarur bo'lgan kompetentsiyalarni tasniflashga urinayotgan xalqaro tashkilotlar raqamli, axborot va ilmiy savodxonlikning ahamiyati haqida gapirishadi. Ko'pincha bu turdag'i savodxonlik bir -birini to'ldiradi [3].

O'qish savodxonligi – shaxs o'zining bilim va salohiyatini rivojlantirish, jamiyatda o'z o'rnini topish maqsadiga erishishi yo'lida matnlarni tushunish, ulardan foydalanish, ular ustida mulohaza yuritish hamda ularga munosabat bildirish qobiliyatini ham hisoblanadi. Boshlang'ich savodxonlik tushunchasi o'qish va yozishni dastlabki o'rganish uchun ishlatalidi. Savod o'rgatish jarayonidagi o'qish darslarining asosiy vazifasi o'quvchilarga tovush va harflarni tanishtirish ularni to'g'ri talaffuzini o'rgatish orqali bolalarda to'g'ri, ongli, ifodali o'qish ko'nikmalarni shakllantirishdan iborat. Shuningdek o'quvchilar lug'atini boyitish, bog'lanishli nutqini o'stirish, bilimni boyitish, tafakkurni shakllantirish, eshitish qabul qilish sezgisini o'stirishda ham mas'ulyatliligi bilan alohida o'rin tutadi.

Yuqoridaqilarni hisobga olgan holda ta'lif olish imkoniyati savodxonlikka bog'liq bo'lganligi va buning albatta huquqiy normalar mavjudligini ham alohida ta'kidlash lozim. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-22-son "2022-2026 yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning Taraqqiyot strategiyasi to'g'risida", 2022-yilning 11-maydag'i PF-134-son "2022-2026-yillarda xalq ta'limi rivojlantirish bo'yicha milliy dasturni tasdiqlash to'g'risida", 2019-yil 29-apreldagi PF-5712-son "O'zbekiston Respublikasi xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida" Farmonlari, 2022-yil 3-fevraldagi PF-22-son "Xalq ta'limi tizimini isloh qilish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida" farmonishi, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2018-yil 8-dekabrdagi 997-son "Xalq ta'limi tizimida ta'lim sifatini baholash sohasidagi xalqaro tadqiqotlarni tashkil etish chora tadbirlari to'g'risida" qarori hamda mazkur sohaga tegishli boshqa me'yoriy-huquqiy hujjatlarda vazifalarni amalgalashda ushbu dissertatsiya ishi muayyan darajada xizmat qiladi.

Shuningdek, muxtararam Prezidentimiz tomonidan "Uzluksiz ta'limi rivojlantirish uchun bir qancha chora tadbirlar ko'rilmoxda, yangiliklar kiritilmoqda va qarorlar qabul qilinmoqda. Bularning isboti sifatida xalqaro baholash tadqiqotlarni misol qilib keltirishimiz mumkin. "O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish Konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5712-sonli Farmonida "PISA" (The Programme for International Student Assessment) o'quvchilarni baholash xalqaro dasturi reytingida O'zbekistonning 2021-yilda birinchi 70 talikka, 2025-yilda 60 talikka va 2030-yilga kelib esa, birinchi 30 ta ilg'or mamlakatlar qatoriga kiritish ko'zda tutilgan [4]. Masalan O'qish savodxonligini baholash uchun PIRLS tadqiqoti. PIRLS (Progress in International Reading Literacy study) bu tadqiqot turi 4-sinf o'quvchilarining matnni o'qib tushunish darajalari sifatini xalqaro baholash tizimi hisoblanadi [4]. PIRLS tadqiqotida o'quvchilarning dars vaqtida va mifik tabdan tashqari vaqtida o'qishni ikki turini baholaydi: 1. O'quvchilarning adabiy tajribasini baholash maqsadida o'qish. 2. Ma'lumotni o'zlashtirish va undan foydalanish maqsadida o'qish.

* GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI *

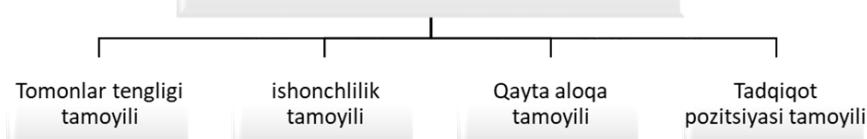
* Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2023. № 3 *

Hozirgi vaqtida PIRLS ta’rifiga ko‘ra [5], o‘qish savodxonligi jamiyat tomonidan talab qilinadigan va inson tomonidan qadrlanadigan yozma til shakllarini tushunish va ulardan foydalanish, matnlardan turli shakllarda ma’no hosil qila olish qobiliyati ham hisoblanadi. PIRLSning eng yuqori darajasi 625 ball va undan yuqori bo‘ladi. O‘quvchilar matnni yaxlit tushuna oladi va matn qismlarini bir-biri bilan bog‘liq holda tushunadi. Muallifning g‘oyasini izohlashda o‘z fikrini asoslash uchun matnga tayana oladi. Fikrimizni matn orqali izohlashimiz mumkin. O‘quvchilarga matnni o‘qib, mazmunini sharhlab berish, undagi uyushiq bo‘laklar va umumlashtiruvchi so‘zlarni topib, izohlash topshiriladi.

Ushbu maqola doirasida bir qancha ilmiy yangiliklar aks ettirilganligini ham izohlash mumkin. Jumaladan: boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining o‘qish savodxonligini rivojlantirishda multimedia elektron didaktik resurslarining ta’lim jarayonidagi pedagogik imkoniyatlarini o‘quv dasturida tavsija etilgan matnlardagi so‘z va iboralarning ma’nosini tushunish, lug‘atdan foydalana olish, matn mohiyatini aniqlay olish darajalariga moslashtirish asosida takomillashtirilgan; boshlang‘ich sinflarda o‘quvchilarining o‘qish savodxonligi darajasi multimedia elektron ta’lim resurslari asosida oriyentativ, integrativ, interpretativ prinsiplar hamda xalqaro baholash dasturlariga mosligini tanqidiy-mantiqan aniqlash hamda interaktiv va texnologik omillar transformatsiyasi orqali takomillashtirilgan; boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining o‘qish savodxonligi PIRLS xalqaro baholash dasturidan maqsadli foydalanishni bosqichli ravishda tashkil qilish hamda o‘qish savodxonligi darslarining samaradorligini oshiradigan multimedia ta’lim vositalarini yaratishning pedagogik shart-sharoitlarini barqarorlashtirish asosida takomillashtirilgan; o‘quvchilarining o‘qish savodxonligi rivojlantirish jarayoni analitik va konstruktiv-ijodiy vazifalarga integratsiyalash hamda innovatsion texnologiyalar yordamida rivojlantirishga qaratilgan dasturiy va texnologik ta’minotning variativligiga ustuvorlik berish asosida takomillashtirilgan.

Maqolada ilgari surilgan mavzu bo‘yicha natijalarining ilmiy ahamiyati boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining o‘qish savodxonligini rivojlantirishda ona tili va o‘qish savodxonligi darslarida multimedia elektron axborot ta’lim resurslaridan foydalanishning metodik asoslarini takomillashtirishga xizmat qiladigan bilim, axborotlarni taqdim etish vositalari, yo‘llari va usullarini takomillashtirishni o‘qitish sifatiga oid ko‘rsatkichlar tizimi asosida tashkil etish, boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining o‘qish savodxonligi PIRLS xalqaro baholash dasturidan maqsadli foydalanishni bosqichli ravishda tashkil qilish, boshlang‘ich sinf ona tili va o‘qish savodxonligi fanini multimedia elektron axborot ta’lim resurslari asosida takomillashtirish bilan izohlanadi. Shuning bilan birga, mavzu bo‘yicha natijalarining amaliy ahamiyatiga kelsak, boshlang‘ich sinf ona tili va o‘qish savodxonligi darslarini multimedia elektron axborot ta’lim resurslari asosida o‘qitish jarayonini osonlashtirishda, o‘qituvchilarining metodik tayyorgarligini takomillashtirishda, umumta’lim maktablarida darslik, metodik qo‘llanma yaratishda foydalanish mumkinligi, boshlang‘ich ta’limda ona tili va o‘qish savodxonligi fanini o‘qitish metodikasini takomillashtirishga xizmat qiladi.

O‘quvchilarda o‘qish savodxonligini multimedia
orqali oshirishning asosiy tamoyillari

1-rasm. O‘quvchilarda o‘qish savodxonligini multimedia orqali rivojlantirishning asosiy tamoyillari.

Xorij olimlarining tadqiqotlariga ko‘ra D.Johnson o‘qishni o‘quvchining butun maktab ta’limi davomida muvaffaqiyatga erishishining asosiy sabablaridan biri deb hisoblaydi. Uning ilmiy izlanishlari shuni ko‘rsatadi, bola qanchalik iqtidorli bo‘lmasin, o‘qishga qiziqmasa, ta’lim samarasini bo‘lmaydi.Ushbu g‘oyadan kelib chiqib shuni ta’kidlash joizki, o‘qish savodxonligi nafaqat boshlang‘ich sinflarda, balki o‘quvchining umumiy ta’lim jarayonida muhim ahamiyatga egadir. O‘quvchining o‘qishga bo‘lgan qiziqishini rivojlantirish esa, uning kelajakdagi muvafaqqiyatlarga sabab bo‘la oladi.

O‘z tadqiqotida I.V.Demina o‘qish savodxonligini quyidagicha tavsifladi: o‘qish savodxonligi insonning tabiiy ehtiyojlaridan biri bo‘lib, u kelajakda yosh avlodning o‘z-o‘zini rivojlantirishini, ijtimoiy muhitga kirish imkoniyatini va o‘zini o‘zi anglashini ta’minlaydi. O‘quv jarayonida o‘qish savodxonligini rivojlantirish o‘quvchilarga kelajakda kerakli bilimlarni oson egallashga, ularni hayotda maqsadli qo‘llashga, kerakli ma’lumotlarni tizimlashtirishga yordam beradi.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining shaxsiy yetukligi qiyin vaziyatlardan osongina chiqish yo‘lini topish uchun tezkorlik va zukkolikni talab qiladi. Bu sifatlar bevosita multimedia namunalardan samarali foydalanish jarayonida shakllanadi. Bu, o‘z navbatida,fanlarni o‘rganish bo‘yicha olib borilayotgan ishlardan tizimidagi mavjud muammolarni hal yetishga yo‘l ochadi. Ta’lim jarayonida multimedia vositalaridan foydalanish o‘quvchilarda o‘qish savodxonligini oshirishning asosiy tamoyillarini to‘liq amalgalashish imkonini beradi (1-rasm).

Boshlang‘ich sinflari o‘quvchilarini o‘qish savodxonligini rivojlantirish borasida bir qancha tavsiyalarni ishlab chiqish ham maqsadga muvofiq deb topilmoqda. Shu munosabat bilan, “O‘qish savodxonligi” fani bo‘yicha quyidagi tavsiyalarni ishlab chiqilishiga erishildi: o‘quv dasturlari va darsliklarini yaratishda ularning mazmuni o‘quvchilarining o‘qish savodxonligini rivojlantirishga yo‘naltirilgan bo‘lishi va ta’lim sifatini baholash sohasidagi xalqaro tadqiqotlar (PISA, PIRLS) natijalari asosida fan yutuqlarini singdirish bo‘yicha tatbiqiylarini o‘zlashtirish va adaptiv variantlarni

ishlab chiqish zarur; yaratilgan multimedia elektron axborot ta’lim dasturlarini zamonaviy didaktik metodlar bilan boyitish va zamonaviy elektron texnologiyalar yordamida takomillashtirish zarur; multimedia elektron axborot ta’lim dasturlaridan samarali foydalana olish bo‘yicha umumta’lim maktablari o‘qituvchilari uchun metodik tavsiyalar, ilmiy-amaliy yondashuvlar ishlab chiqilishi hamda tegishli soha mutaxassisliklarini tayyorlashda oliy ta’lim muassasalariga joriy qilinshini ta’minalash zarur.

Xulosa qilib aytganda pedagoglarimiz uchun bugungi kunda juda ko‘p vazifalar yuklatilgan shu jumladan pedagogik mahoratga ega bo‘lishi, axborot texnologiyalaridan foydalana olishi va darsning samaradorligini oshirish uchun turli hil metodlardan foydalana olishi kerak.Shulardan xulosa chiqargan holda o‘qish savodxonligini oshirish uchun ham dars davomida PIRLS savollariga tayyorlab borishi kerak. O‘qish darslarida biror bir hikoya yoki ertakni o‘quvchilar o‘qigandan so‘ng mustaqil fikrlarini doimiy eshitib borish kerak va bu ham o‘z navbatida o‘quvchi agar noto‘g’ri fikrlayotgan bo‘lsa sinfdoshlarining to‘g’ri fikrlarini eshitib o‘zi uchun kerakli hulosalarni chiqaradi. Chunki har bir o‘quvchuning fikrlash doirasi har hil bo‘ladi. Shu jumladan o‘quvchilarning fikrlash doiralari rivojlanishi ya‘ni o‘sishi uchun badiiy kitoblarni o‘qish tafsiya qilish kerak. Avvalo badiiy kitoni o‘quvchilarga o‘qishmi tafsiya qilar ekan, o‘qituvchi birinchi navbatta o‘zi o‘qishi kerak.Chunki u kitob shunchaki o‘qilibgina qolmay uning tahlili ham bo‘lishi kerak.O‘qish savodxonligini oshirishda PIRLSning ahamiyati shundan iboratki,qay darajada matnni o‘qib tushuna olishini, qay darajada fikrlay olishini bilib oladi va o‘ziga o‘xshagan chet ellik tengdoshlarining natijalarini bilib solishtiradi va yanada olg‘a intilishga harakat qiladi.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Inncheon declaration/Education 2030: Towards inclusive and equitable quality education and lifelong learning for all (Word Education Forum, 19-22 may 2015, Incheon, Republic of Korea).
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28 yanvardagi “2022-2026 yillarga mo‘ljallangan yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g’risida” PF-60-son farmoni.
3. Mirzayev A.O‘. O‘quvchilarning raqamlı dunyoda o‘rganish konsepsiysi bo‘yicha savodxonligini rivojlantirish. Scientific Progress. Volume 2. ISSUE 8 | 2021.P.832
4. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Xalq ta’limi tizimida ta’lim sifatini baholash sohasidagi xalqaro tadqiqotlarni tashkil etish chora-tadbirlari to‘g’risida” 2018-yil 8-dekabrdagi 997-soni qarori.
5. Mirzayev A.O‘. Mamlakatimiz ta’lim tizimida raqamlashtirish va raqamlı dunyoda o‘qitish va o‘rganishning mayjud imkoniyatlari. Academic Research in Educational Sciences. VOLUME 2 | ISSUE 12 | 2021
6. Xalqaro tadqiqotlarda boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining o‘qish savodxonligini baholash. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari, metodistlar va soha mutaxassislari uchun metodik qo‘llanma. Toshkent: Sharq, 2019.
7. Kayumova S. Didactic principles for developing native language and reading literacy of future primary school teachers //Science and innovation. – 2023. – T. 2. – №. B9. – C. 57-60.

Muallif:

Qayumova Shohsanam To‘lqin qizi – Guliston davlat universiteti, Boshlang‘ich ta’lim uslubiyati kafedrasи katta o‘qituvchisi, p.f.f.d. (PhD). E-mail: shoxsanamkayumova0523@gmail.com

UDK 372.800.2

METHOD FOR PROGRAMMING GRAPHIC TASKS IN PYTHON LANGUAGE

PYTHON TILIDA GRAFIK TOPSHIRIQLARGA DASTUR TUZISH METODIKASI

МЕТОДИКА ПРОГРАММИРОВАНИЯ ГРАФИЧЕСКИХ ЗАДАЧ НА ЯЗЫКЕ PYTHON

Djumoboyeva Yanglish Egannazarovna

Guliston davlat universiteti, 120100. Sirdaryo viloyati, Guliston shahri, IV-mavze.

E-mail: Yanglish8392@gmail.com

Abstract. This article provides methodical recommendations for creating a program for graphics related issues in the Python programming language. Python is different from many other programming languages. Python ranks high because of its ease of learning and ease of use. Using graphics in the Python programming environment, you can draw shapes, images, create various types of diagrams, animations, and visualize mathematical calculations. A solution to several programming problems has been provided.

Keywords: Python language, graphics, programming, wn. mainloop, polygon (y), show, sqrfunc, exitonclick, title, color.

Аннотация. В данной статье приведены методические рекомендации по созданию программы для решения задач, связанных с графикой, на языке программирования Python. Python отличается от многих других языков программирования. Python занимает высокие позиции благодаря простоте изучения и простоте использования. С помощью графики в среде программирования Python можно рисовать фигуры, изображения,

* GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI *

* Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2023. № 3 *

создавать различные типы диаграмм, анимацию и визуализировать математические вычисления. Было предложено решение нескольких проблем программирования.

Ключевые слова: язык Python, графика, программирование, wn. mainloop, многоугольник (y), show, sqrfunc, exitonclick, заголовок, цвет.

Kirish. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning 2020-yil 5-oktabrdagi “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish choratadbirlari to‘g‘risida”gi PF-6079-sonli Farmonining ijrosini ta‘minlash maqsadida mamlakatimizda raqamli iqtisodiyotni faol rivojlantirish, barcha tarmoqlar va sohalarda, eng avvalo, ta’limda zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini keng joriy etish bo‘yicha kompleks choratadbirlar amalga oshirilmoqda. Xususan, dasturiy mahsulotlar va axborot texnologiyalarining mahalliy bozorini yanada rivojlantirish, respublikaning barcha hududlarida IT parklarni tashkil etish, sohani malakali kadrlar bilan ta‘minlash, mohir dasturchilarni kashf etishni ko‘zda tutuvchi bir qancha ustuvor masalalarni amalga oshirish davom etmoqda.

Dastur tuzish, dasturiy mahsulotlar yaratish masalalari respublikamizda usluksiz ta‘lim tizimining umumiy o‘rta ta‘lim maktablari o‘qitiladigan Informatika va axborot texnologiyalari o‘quv predmeti tarkibida o‘rganiladi. Joriy 2023-2024 o‘quv yilidan boshlab rivojlangan mamlakatlar tajribasini e’tiborga olgan holda dasturlash tili sifatida umumiy o‘rta ta‘lim maktablari uchun Python dasturlash tili o‘rganila boshlandi. Pythondan foydalanish oson. Unda siz har qanday narsa uchun juda ko‘p sonli kutubxonalarini topishingiz mumkin. Va bu uning asosiy afzalligi. Bir necha satr kod bilan siz hech narsa qilolmaysiz. Agar sizga shaxsiy foydalanish uchun yoki texnologiyani yaxshi biladigan auditoriya uchun stsenariylar kerak bo‘lsa, unda siz grafik interfeysi xohlaysiz. Ushbu xabarning maqsadi faqat Pythondan foydalanishdir.

Tadqiqot ob‘ekti va qo‘llaniladigan metodlar

Tadqiqot ob‘ekti sifatida usluksiz ta‘lim tizimining umumiy o‘rta ta‘lim maktablari 9-sinfida Informatika va axborot texnologiyalari va Matematika o‘quv predmeti mavzulari ma'lumotlarni qanday qabul qilishni va bu ma'lumotlarni o‘quvchilar uchun mantiqiy shaklda taqdim qilishni o‘rgatishdir. Ma'lumotlarni vizual tarzda taqdim etish uchun turli xil texnikalar ishlab chiqilgan, ammo ushbu maqolada biz Pythonda bir nechta ma'lumotlarni vizualizatsiya qilishni o‘rganish jarayoni olindi. Tadqiqot ishida tavsiflash, qiyoslash, kompleks va funktional tahlil metodlaridan foydalanildi.

Olingan natijalar va ularning tahlili

Python dasturlash tili Gvido Van Rassum tomonidan birinchi marotaba 1991-yil yaratilgan bo‘lib, u umumiymaqsadli dasturlash uchun keng ishlatalidigan yuqori darajali dasturlash tili hisoblanadi. Python dasturlash tili dinamik turdagil tizim, avtomatik xotira boshqaruvi ega va u obyektga yo‘naltirilgan, imperativ, funksional dasturlash va prosessual stildagi ko‘pgina dasturlash paradigmalarini ham qo‘llab-quvvatlaydi. Uning katta hamda keng qamrovli standard kutubxonalar mavjud va hozirgi kunda python keng hamjamiyatga ega chunki Python eng mashhur tillardan biri , u ma'lumotlarni tahlil qilish, mashinani o‘rganish, va veb-ishlab chiqishda, jumladan, o‘yinlarni ishlab chiqishda qo‘llaniladi

“Turtle” - bu chizma taxtasi kabi Python -ning o‘ziga xos xususiyati bo‘lib, u bizga turtleni hamma joyini chizishni buyuradi! Turtle.forward (...) va turtle.right (...) kabi funktsiyalarni ishlatishimiz mumkin, ular Toshbaqa (Turtle)ni harakatga keltiradi. Turtlening keng tarqalgan usullari:

Usul	Parametr	Tavsif
Turtle()	Hech nima	Yangi turtle ob‘ektini yaratadi va qaytaradi
forward()	miqdori	Toshbaqa (Turtle)ni belgilangan miqdorda oldinga siljitadi
backward()	miqdori	Toshbaqa (Turtle)ni belgilangan miqdorda orqaga siljitadi
right()	burchak	Toshbaqa (Turtle)ni soat yo‘nalishi bo‘yicha aylantiradi
left()	burchak	Toshbaqa (Turtle)ni soat sohasi farqli o‘girib
penup()	Hech nima	Toshbaqa (Turtle) qalamini oladi
pendown()	Hech nima	Toshbaqa (Turtle) qalamini qo‘yadi
up()	Hech nima	Toshbaqa (Turtle) qalamini oladi
down()	Hech nima	Toshbaqa (Turtle) qalamini qo‘yadi
color()	Rang nomi	Toshbaqa (Turtle) qalamining rangini o‘zgartiradi
fillcolor()	Rang nomi	Turtlening rangini o‘zgartirish ko‘pburchakni to‘ldirishda ishlatiladi
heading()	Hech nima	Joriy sarlavhani qaytaradi
position()	Hech nima	Joriy pozitsiyani qaytaradi
goto()	x, y	Toshbaqa (Turtle)ni x, y holatiga o‘tkazing

Turtle yordamida chizmachilik

* GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI *

* Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2023. № 3 *

Toshbaqa (Turtle) usullari va funktsiyalaridan foydalanish uchun biz Toshbaqa (Turtle)ni import qilishimiz kerak. "Toshbaqa (Turtle)" standart Python to'plami bilan to'ldirilgan va uni tashqaridan o'rnatish shart emas. Turtle dasturini bajarish uchun yo'l xaritasi 4 bosqichdan iborat: 1. Turtle modulini import qiling; 2. Boshqarish uchun Toshbaqa (Turtle) yaratating. 3. Toshbaqa (Turtle) usullaridan foydalanib, atrofni chizib oling. 4. done () ni ishga tushiring.

Yuqorida ayтиб о'tilganidek, Toshbaqa (Turtle)ni ishlatalishdan oldin, biz uni import qilishimiz kerak. Biz uni quyidagicha import qilamiz:

```
from turtle import *
```

```
# or
```

```
import turtle
```

Turtlelar kutubxonasini import qilib, Toshbaqa (Turtle)ning barcha funktsiyalarini bizga taqdim etgandan so'ng, biz yangi chizma taxtasi (oyna) va Toshbaqa (Turtle)ni yaratishimiz kerak. Shunday qilib, biz kodni quyidagicha yozamiz:

```
wn = turtle.Screen()
```

```
wn.bgcolor("light green")
```

```
wn.title("Turtle")
```

```
shakl = Turtle()
```

Endi biz deraza va Toshbaqa (Turtle)ni yaratdik, Toshbaqa (Turtle)ni siljitimiz kerak. Shakl qaragan tomonga 100 piksel oldinga siljish uchun biz kodlaymiz:

```
shakl.forward(100)
```

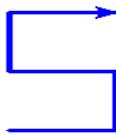
Biz shakl 100 piksel oldinga siljitsdik, Ajoyib! Endi biz dasturni done () funktsiyasi bilan yakunlaymiz.

```
turtle.done()
```

Shunday qilib, biz 100 piksel uzunlikdagi chiziq chizadigan dastur yaratdik. Turtle usullari yordamida biz har xil shakllarni chizishimiz va turli ranglarni to'ldirishimiz mumkin. Pythondagi Turtlelar kutubxonasi yordamida kodlash uchun ko'plab funktsiyalar va dasturlar mavjud. Keling, ba'zi asosiy shakllarni chizishni o'rjanamiz.

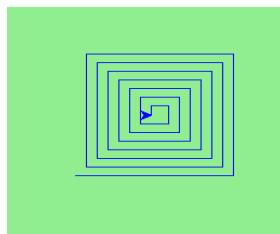
Python dasturlash tilida ko'k rangdagi siniq chiziqlar torting.

```
import turtle  
window = turtle.Screen()  
t = turtle.Turtle()  
t.color('blue')  
t.pensize(3)  
t.forward(50)  
t.left(90)  
t.forward(50)  
t.left(90)  
t.forward(50)  
t.right(90)  
t.forward(50)  
t.right(90)  
t.forward(50)  
window.mainloop()
```


Python dasturlash tilida fon rangi yashil va ko'k rangdagi siniq chiziqlarni hosil qiluvchi dastur tuzib.ko'ramiz. **Ichma-ich spiral kvadratni** siniq chiziqlarni hosil qiluvchi natijasini ko'rib chiqamiz.

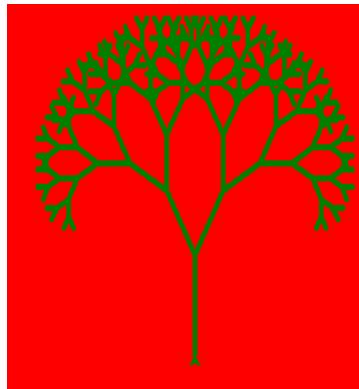
```
import turtle #Снаружи  
wn = turtle.Screen()  
wn.bgcolor("light green")  
wn.title("Turtle")  
t = turtle.Turtle()  
t.color("blue")  
def sqrfunc(size):  
    for i in range(4):  
        t.fd(size)  
        t.left(90)  
    size = size-5  
    dlina = 146  
    while dlina > 6:  
        sqrfunc(dlina)  
        dlina = dlina - 20  
    wn.mainloop()
```


Oynani hosil qilamiz, masalan Masalan: win = GraphWin("Oyna sarlovhasi", 250, 260) bu GraphWin (nom, kenglik, balandlik) unda, dlina 146, size 5, while dlina 6, dlina=dlina 20

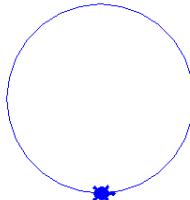
Python dasturlash tilida fon rangi qizil va yashil rangdagi siniq chiziqlardan faoydalangan holda daraxt shaklini hosil qiluvchi dastur tuzishi ko'rib chiqamiz.

```
import turtle as tu
t = tu.Turtle()
t.screen.bgcolor('red')
t.left(90)
t.speed(20)
t.color('green')
t.pensize(5)
t.screen.title("My Fractal Tree")
def draw_fractal(blen):
if(blen<10):
return
else:
t.forward(blen)
t.left(30)
draw_fractal(3*blen/4)
t.right(60)
draw_fractal(3*blen/4)
t.left(30)
t.backward(blen)
draw_fractal(80)
t = tu.done()
```


Python dasturlash tilida ko'k rangdagi aylanan hosil qiluvchi dastur tuzing. Shakl chiziqni chizishda toshbaqa yordamida natijani ko'rib chiqamiz.

```
import turtle
window = turtle.Screen()
t = turtle.Turtle()
t.shape('turtle')
t.color('blue')
t.circle(100)
#window = turtle.Screen()
window.mainloop()
```


Python dasturlash tilida turli xil rangdagi uchburchaklar hosil qiluvchi dastur tuzing. Shakl chiziqni chizishda toshbaqa yordamida hosil qiling.

```
from turtle import *
shape("turtle")
wheel=12
bgcolor("blue")
pensize(10)
pencolor("red")
goto(100,0)
for i in range(wheel):
begin_fill();
rt(90)
fd(200)
lt(120)
fd(200)
lt(120)
fd(200)
end_fill()
fd(200)
```

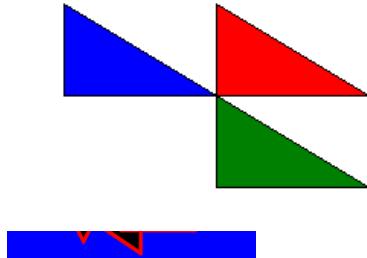
* GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI *

* Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2023. № 3 *

exitonclick()

Python dasturlash tilida uch xil rangdagi uchta uchburchak hosil qiluvchi dastur tuzish natijani ko‘rib chiqamiz.

```
from graph import *
def treug ( x, y, c ):
brushColor(c)
polygon( [(x,y), (x,y-60),
(x+100,y), (x,y) ] )
penColor ( "black" )
treug ( 100, 100, "blue" )
treug ( 200, 100, "red" )
treug ( 200, 160, "green" )
run()
```


Xulosa. Python darsturlash tilida nafaqat grafiklarni chizish, malu'motlarni vizualizatsiyaga qilish grafik imkoniyatlar oid masalalarni dasturlash uchun qulay dasturlash tillaridan biridir. Undan maksimal darajada foydalanish uning ko‘p funksiyalaridan foydalanish imkoniyatiga ega bo‘lish uchun mashq qilish kerak. Ma'lumotlarni vizualizatsiya qilish ma'lumotlardan mazmunli tushunchalar olishga yordam beradigan diagrammalar, grafiklar va boshqalar kabi vizual elementlardan foydalangan holda ma'lumotlarni taqdim etish jarayoni. Bu ma'lumotlar orqasidagi ma'lumotlarni ochishga qaratilgan va tomoshabinga ma'lumotlar tarkibini ko'rishda yordam tavsiya etish mumkin.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Лутц М. Изучаем Python, 4-е издание. – Пер. с англ. – СПб.: Символ-Плюс, 2011. – 1280 с.
2. Златопольский Д.М. Основы программирования на языке Python. – М.: ДМК Пресс, 2017. – 284 с.
3. Лутц М. Программирование на Python, том I, 4-е издание. – Пер. с англ. – СПб.: СимволПлюс, 2011. – 992 с.
4. Лутц М. Программирование на Python, том II, 4-е издание. – Пер. с англ. – СПб.: СимволПлюс, 2011. – 992 с.
5. Васильев А. Н. Python на примерах. – Санкт Петербург: Наука и техника, 2018. – 430 С.
6. Джейсон Бригтс. Python для детей. Самоучитель по программированию / пер. с англ. С.Ломакина; [науч.ред.Д.Абрамова].- М.: Манн, Иванов и Фербер, 2017. – 320 с.
7. Мусин Д. Самоучитель Python. 2015. – 220 с.
8. Поляков К.Ю., Гуровиц В.М. Язык Python в школьном курсе информатики – М.: Издательский дом МЭИ, 2011. – 424 с.
9. Прохоренко Н.А. Python. Самое необходимое. Санкт-Петербург: БХВ-Петербург, 2011.-416 с.

Muallif:

Djumboyeva Yanglish Egannazarovna- Guliston davlat universiteti, Tabiiy fanlar fakulteti tyutori.

УДК: 378.180.6

DEVELOPMENT OF STUDENTS' CREATIVE ACTIVITY IN INDEPENDENT EDUCATIONAL ACTIVITIES

MUSTAQIL TA'LIM FAOLIYATIDA TALABALARNING IJODIY FAOLLIGINI RIVOJLANTIRISH

РАЗВИТИЕ ТВОРЧЕСКОЙ АКТИВНОСТИ СТУДЕНТОВ В САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ УЧЕБНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Yermekbayeva Xalima

Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti, 100070. Toshkent shahri, Bunyodkor ko‘chasi, 27 uy.

E-mail: kguljaxan-1978@mail.ru

Abstract. The article provides information about the quality and effectiveness of independent work, especially the teacher, as well as detailed methodological support. One of the main problems will be solved if the teacher can arouse in students the interest and enthusiasm for independent work in the course of training, that is, if he can motivate them. As a result, the student acquires the skills and habits of self-study while still studying at a higher educational institution. The development of independent work skills in students allows them to grow professionally and get used to their creative activities. The effectiveness of organizing students' independent work to a certain extent depends on the skill of the teacher's guidance. From the very beginning of training, he must draw up a logically perfect training plan, clearly identify the goal and task of each independent work.

Key words: student, teacher, personality, self-study, creativity, creative activity, creativity, competence, pedagogy, educational process, knowledge, skills, developmental education.

Аннотация. В статье даются сведения о качестве и эффективности самостоятельной работы, прежде всего преподавателя, а также подробное методическое обеспечение. Одна из основных проблем будет решена, если преподаватель сможет вызвать у студентов интерес и энтузиазм к самостоятельной работе в ходе обучения, то есть если он сможет вызвать у них мотивацию. В результате студент приобретает навыки и привычки самостоятельного обучения еще во время обучения в высшем учебном заведении. Развитие у студентов навыков самостоятельной работы позволяет им расти профессионально и привыкать к своей творческой деятельности. Эффективность организации самостоятельной работы студентов в определенной степени зависит от мастерства руководства преподавателя. Он должен с самого начала обучения составить логически совершенный план обучения, четко обозначить цель и задачу каждой самостоятельной работы.

Ключевые слова: студент, преподаватель, личность, самостоятельное обучение, творчество, творческая активность, творчество, компетентность, педагогика, образовательный процесс, знания, умения, навыки, развивающее обучение.

Kirish. Bugun mamlakatimizda amalga oshirayotgan modernizatsiyalashtirish intellektual kuchlardan unumli foydalanish, insondagi salohiyat va faollikni yangi bosqichga ko‘tarishni taqozo etmoqda, u ham ilmiy, ham amaliy nuqtai nazardan yangi vazifadir. Bunda mustaqil ta’lim sifatini oshirish muhim ahamiyatga egadir.

Jahon ta’limi va ilmiy tadqiqot muassasalarida talabalarni tayyorlash jarayonining asosiy bosqichi sifatida ko‘rilayotgan ijodiy faoliyatni rivojlantirish, bo‘lajak mutaxassislarining pedagogik mahoratini oshirish va ularning intellektual ijodiy faoliyatini takomillashtirish bo‘yicha ilmiy tadqiqotlar amalga oshirilmoqda. Bu borada talabalarning ijodiy faoliyatini rivojlantirishda oliy ta’lim muassasalarida ijodiy yondashuvdan foydalanish, ijodkorlik kompetensiyasini rivojlantirishning didaktik ta’motini yaratish, bo‘lajak mutaxassislarini tayyorlashda ish beruvchining talablarini inobatga olgan holda kasbiy va shaxsiy sifatlarni innovatsion texnologiyalar asosida rivojlantirish bo‘yicha ilmiy tadqiqotlar ham olib borilmoqda.

Tadqiqot ob’ekti va qo‘llanilgan metodlar

Tadqiqotning ob’ekti sifatida mustaqil ta’lim faoliyatida talabalarning ijodiy faolligini rivojlantirish masalasi olindi. Tadqiqot mavzusini yoritishda tasniflash, tavsiflash, rivojlantiruvchi ta’lim usullaridan foydalanilgan.

Olingan natijalar va ularning tahlili

Hozirgi kunda yuz berayotgan jahon tajribasiga e’tibor qaratadigan bo‘lsak, talabalar mustaqil ishlarini tashkil qilishga va o‘tkazishga qo‘yilayotgan talablar oshib borayotganini ko‘rish mumkin. Talabalar mustaqil ishlarining rolini oshishi esa butun o‘quv-tarbiya jarayonini tashkil qilishni qaytdan ko‘rib chiqishni taqozo etmoqda. O‘quv-tarbiya jarayonini shunday tashkil qilish kerakki, bu jarayon talabalarda o‘qish, ayniqsa mustaqil o‘qish ko‘nikmalarini rivojlantirishi, talabalarda o‘z-o‘zini boshqarish, ijodiy faolligini rivojlantirish qobiliyatlarini, shuningdek egallagan bilimlarini amaliyotda ijodiy qo‘llay olish ko‘nikmalarini shakllantirish kerak.

Oliy ta’lim muassasalarida talabalarning ijodiy faoliyatini rivojlantirish A.A.Abduqodirov, B.R.Adizov, A.R.Arifjanova, O’.Sh.Begimqulov, R.X.Djo‘rayev, R.G.Isyanova, B.Ziyomuhammedov, O’.O.Tolipov, Sh.S.Sharipov, R.G.Safarova, Ye.G‘oziyevlar tomonidan tadqiq etilgan.

Aksariyat ilmiy tadqiqot ishlarida zamonaviy ta’lim texnologiyalari asosida mustaqil ta’limni tashkil etishning umumiy jihatlari borasida nazariy ahamiyatga ega bo‘lgan qarashlar ilgari surilgan bo‘lsa-da, ayni vaqtga qadar mustaqil ta’limni amalga oshirishga asos bo‘ladigan o‘quv-axborot tizimi va uslubiy ta’moti, zamonaviy pedagogik texnologiya asosida mustaqil ta’limni tashkil etish va ta’lim oluvchida mustaqil ta’lim ko‘nikmalarini rivojlantirish muammolarini alohida tadqiqot obekti sifatida tadqiq qilinmagan.

«Pedagogika ta’lim konsepsiysi»da: «O‘zbekiston Respublikasi maktablarida ishlash uchun tayyorlanadigan o‘qituvchilar: pedagogik faoliyatga qobiliyatli, ijodkor umuminsoniy va milliy-madaniy qadriyatlarni, dunyoviy bilimlarni, uslubiy bilim, ko‘nikmalarini egallagan, diniy bilimlardan xabardor, ma’naviy barkamol, O‘zbekistonning mustaqil davlat sifatida ravnaq topishiga ishongan, vatanparvarlik, fuqarolik burchini anglagan o‘qituvchilik kasbini va burchini sevgan, insonparvar, talabchan,adolatli pedagogik odobli, ta’lim oluvchilarning barkamol shaxs bo‘lib, yetishishlariga ko‘maklashadigan bo‘lmog‘i kerak» - deb ta’kidlanadi [5].

Ko‘nikmalar amaliy faoliyatning tarkibiy qismi bo‘lib, bilimlarni muvaffaqiyatli amalga oshirish usulidir. U hamisha bilimlarga asoslanadi, mahorat, malakaning negizi hisoblanadi. Ko‘nikma mazmunan amaliy va aqliy, shakldan oddiy va murakkab turlarga ajratiladi.

Ko‘nikma – shaxsnинг muayyan faoliyatni tashkil eta olish qobiliyatidir. Ko‘nikma – takrorlash va avtomatlashuvga olib keladigan faoliyat qobiliyati. Dastlab mustaqil, batafsil va ongli ravishda amalga oshiriladigan har qanday yangi harakat usuli, keyinchalik takrorlash natijasida avtomatik ravishda amalga oshiriladigan faoliyat komponenti sifatida amalga oshirilishi mumkin. Demak, ko‘nikmaning muhim qismi uning bajarilishi uchun minimal ongli harakatlar talab qiladigan va protsessual xotirada bo‘lgan tartibdir. Falsafada ko‘nikma tushunchasi Foma Akvinskiy tomonidan ishlab chiqilgan. U bunda sifat kategoriyasiga ishora qilgan bo‘lsa-da, ko‘nikmaga nisbatan imkoniyat sifatida namoyon bo‘ladi. Odatdagidan farqli o‘laroq, ko‘nikma muayyan sharoitlarda amalga oshirish uchun barqaror tendensiya bilan bog‘liq emas [2].

Ijodiy faoliyat muammosini tushunish uchun «ijod» kategoriyasining tarkibiy qismlarini tahlil qilish lozim. Bu yerda shaxs va ijod o‘rtasidagi o‘zaro faoliyat turlari, ta’lim va pedagogikani kommunikativ pedagogika, erkin pedagogika va gumanistik falsafa g‘oyalarini birlashtiruvchi ijod muhitiga aylantirish yo‘llari muhim ahamiyatga ega bo‘ladi. Ilmiy-uslubiy manbalarning tahlili, ijodga bag‘ishlangan falsafiy, psixologik va pedagogik tadqiqotlar ijodning mohiyatini tushunish, ijodiy faoliyatning tuzilishi va mazmunini ishlab chiqish, ijodiy faoliyat tajribasini avloddan-avlodga o‘tkazish bilan bog‘liq muammolarga qiziqish jarayoni asrlar davomida susaymaganligini ko‘rsatadi.

Bugungi kunda, J.Gilford tomonidan birinchi ilmiy muomalaga kiritilgan «kreativlik» atamasini ijodkorlikka bo‘lgan qobiliyatni anglatish uchun qo‘llaniladi. Kreativlik insonning ijodiy qobiliyati yoki ijodiy iste’dodi sifatida ta’riflanadi va shaxsning nisbatan barqaror xususiyatini tashkil etadi. Kreativlik insonning umumiy ma’noda xulq-atvorini va bunday xulq-atvorning natijasini anglatishi, fikrashda, turli faoliyat turlarida, individual qobiliyatlarida namoyon bo‘lishi mumkin. Ijodiy faoliyatni rivojlantirish ijodiy ta’lim makonining mavjudligini taqozo etadi.

Ijodkor shaxsga xos bo‘lgan quyidagi jihatlarni ko‘rsatib o‘tish mumkin: kuchli darajadagi fantaziya; mustaqillik, shaxsiy fikr va mulohazalar hosil qilishda atrof-muhit ta’sirlariga beruvchanlikning sustligi; yangi va noodatiy narsalarga nisbatan yuqori qiziquvchanlik; noaniq hamda yechimsiz vaziyatlarda yuqori tolerantlik, bunday hollarda yuqori faollikni namoyon eta olish; estetik his-tuyg‘uning rivojlanganligi va go‘zallikka intiluvchanlik, o‘z qo‘li bilan go‘zallikni yaratish istagini yuqori darajasi; aqlning egiluvchanligi; humor hissining yuqoriligi; oldiga qo‘yan maqsadlariga erishish uchun har qanday qiyinchiliklarni yengib o‘ta olish qobiliyati; boshlagan ishini oxirigacha yetkazish odati va boshqalar [4].

U.D.Reyman bundan yarim asr oldin taassuf bilan shunday deb yozgan edi: «Mustaqil o‘quv faoliyatni nazariyasi fanda uzoq yillardan buyon o‘rganilayotganiga qaramay, haligacha hamma tan olgan umumiy ta’rif mayjud emas».

Talabaning mustaqil ta’limi deganda nima tushiniladi va buni qanday yaxshilash mumkin? Mustaqil ta’lim ko‘nikmalari talabaga o‘z o‘qishi va o‘rganishi jarayonida ko‘maklashadigan, boshqacha aytganda, orttirilgan hayotiy ko‘nikmalar jamlanmasidir.

Mustaqil ta’lim o‘quv jarayonini tashkil etish shakli yoki o‘qitish usuli emas. Bu talabalarning bilish faoliyati, uni mantiqiylar va psixologik tashkil etish vositasini, talabalar tomonidan ma’lum faoliyatni maqsadga muvofiq amalga oshirish va talabalarning o‘quv faoliyatini faollashtirishning yana bir asosiy vositasidir.

Mustaqil ta’lim – nazariy bilimlarni o‘zlashtirish tasavvurlarini rivojlantirish tushunchalari, amaliy ko‘nikma va malakalarini hosil qilish bo‘yicha o‘quv jarayonining subektiv maqsadga muvofiq, muntazam, mustaqil hamda avtonom faoliyatni tashkil etishdir.

Yuqorida tahlilga asoslanib talabalar mustaqil ta’limining quyidagi ishchi ta’rifini qabul qildik:

Mustaqil ta’lim – talabaning o‘quv faoliyati, kasbiy rivojlanishida o‘zini o‘zi boshqarish mexanizmini shakllantiradi, bilvosta o‘qituvchi tomonidan boshqariladi, kasbiy kompetensiyalarini takomillashtirishga, shuningdek, bo‘lajak mutaxassisning kasbiy sifatlarini rivojlantirishga xizmat qildi.

Mustaqil ta’limni faollashtirish – hozirgi zamon talabidan kelib chiqqan holda mustaqil ta’limni faollashtirishda internet vositalari bilan ishslash, ijtimoiy tarmoqlar, mobil texnologiyalardan foydalanish, mobil ilovalarni ta’lim jarayoniga tadbiq etish orqali faoliyatni tashkil etish demakdir.

Talabalarning mustaqil ta’limi – talabani o‘quv predmetiga aylantiradigan bilish faoliyati, kasbiy rivojlanishida o‘zini o‘zi boshqarish mexanizmi shakllantiriladi, o‘qituvchi tomonidan bilvosta nazorat qilinib, kasbiy bilim va amaliy ko‘nikmalarni takomillashtirishga hamda bo‘lajak mutaxassisning kasbiy sifatlarini rivojlantirishga qaratilgan. Ushbu ta’rifda quyidagi xususiyatlar muhim ahamiyatga ega: talabalarning bilish faoliyati; o‘qituvchi tomonidan bilvosta rahbarlik; talabalar o‘zini o‘zi boshqarish mexanizmini shakllantirish; kasbiy bilim va amaliy ko‘nikmalarni takomillashtirish; bo‘lajak mutaxassisning kasbiy mahoratini rivojlantirish; mustaqil fikrash va qaror qabul qilish kompetensiyalarini rivojlantirish [6].

Mustaqil ta’limning samaradorligi intellektual malakalarning rivojlanganlik darajasiga, shuningdek, o‘qituvchining o‘quv faoliyatiga, bilimga bo‘lgan oldindan o‘rnatalgan ko‘rsatmalari, shuningdek, uning iroda va boshqa shaxsiy sifatlariga bog‘liq.

Zamonaviy talablar asosida oliy ta’lim tizimida ta’limning shakli, bosqichi va yo‘nalishidan qat’iy nazar, o‘quv rejalaridagi umumiy o‘quv soatlari hajmini saqlab qolgan holda auditoriya o‘quv soatlari hajmi kamaytirilib, mustaqil ta’lim uchun belgilangan o‘quv soatlarining miqdori oshirilmogda. Mustaqil ta’lim va mustaqil ishni tashkil etish shakllari, zaruriy metodik tavsiyanomalar, yo‘riqnomalar va metodik ko‘rsatmalar o‘qituvchilar tomonidan kafedralarda o‘quv fanlari bo‘yicha ishlab chiqiladi va tasdiqlanadi.

Mustaqil ta’limning tashkiliy shakllariga: o‘quv adabiyotlari (didaktik materiallar, elektron versiyalar, qo‘srimcha ilmiy-uslubiy manbalar)dan foydalanish; anjuman va seminarlarda qatnashish; laboratoriya ishlarini mustaqil bajarishga tayyorlik ko‘rish; model, sxema, detal, maketlar tayyorlash kabilar kiradi.

Mustaqil ta’limning uslubiy ta’minotiga: fan o‘qituvchisi tomonidan mustaqil ta’lim topshiriqlari tuzilishi, kafedrada tasdiqlanishi; adabiyotlarning yangi avlodlari, o‘quv-uslubiy qo‘llanmalar, internet tarmog‘idan foydalanish; tarmoq muassasalari va korxonalar bilan shartnomalar tuzish; mustaqil ta’limning mazmuni va sifatiga qarab rag‘batlantirish kabilar kiradi. Tadqiqot natijalari asosida talabalarning mustaqil ishlarini tashkil etishning metodik tizimi takomillashtirildi (1-jadval).

* GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI *

* Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2023. № 3 *

1-jadval

O‘quvchilarning mustaqil ishlarini tashkil etishning metodik tizimi

Nº	Metodik tizimning tarkibiy qismlari	Tarkibiy qismning o‘ziga xos xususiyatlari
1	Metodologik asos	Xalqaro baholash tizimi tamoyillari
2	Ta’lim-tarbiya jarayonining paradigmasi	Talaba shaxsiga yo‘naltirilgan individual, tabaqalashtirilgan ta’lim, kompetensiyaviy yondashuv
3	Identiv maqsadlar	Talabalarning mustaqil ishlari topshiriqlari o‘quv maqsadlarini Blum taksonomiyasiga shakllantirish
4	Didaktik tamoyillar	Ilmiylik, nazariya va amaliyot birligi, tizimlilik, mantiqiy ketma-ketlik, ko‘rgazmalilik, uviylik, izchillik
5	Ta’lim mazmuni	O‘quv fanlari mazmunitagi nazariy bilim, amaliy ko‘nikma, amaliyotda qo‘llash malakasi, tayanch va ekologik kompetensiyalar
6	O‘qitish vositalari	Tabiiy-tasviriy, verbal ko‘rgazma vositalari, gipermediali ta’lim va axborot dasturlari
7	O‘qitish metodlari	Reproduktiv, muammoli, mantiqiy, mustaqil ish, o‘zini o‘zi nazorat qilish va baholash metodlari
8	O‘qitish shakllari	Dars, sayohat, laboratoriya ishi, amaliy ish, darsdan tashqari ishlari, to‘garaklar
9	Innovatsion texnologiyalar	Muammoli ta’lim, kichik guruhlarda ishlash, hamkorlikda o‘qitish va loyihalash texnologiyalar
10	Nazorat va o‘zini o‘zi nazorat	Mustaqil ishning standart va nostandart o‘quv hamda mustaqil ish topshiriqlari

Mazkur metodik tizim o‘zida metodologik asos, ta’lim-tarbiya jarayoni paradigmasi, didaktik maqsadlar va tamoyillar, ta’lim mazmuni, o‘qitish vositalari, metodlari, shakllari, qo‘llaniladigan innovatsion texnologiyalar, talabalarda dunyoqarashning shakllanganlik darajasini va mazkur jarayonning samaradorligini aniqlash imkonini beradigan standart, shuningdek, nostandart o‘quv hamda test topshiriqlarini mujassamlashtiradi.

Talabalarda mustaqil bilim olishga ehtiyoj uyg‘otish, ularni ma‘lumotlarning katta oqimidan keraklisini to‘g‘ri tanlay bilishga o‘rgatish juda muhim. Bularning barchasi ta’lim olishga, talabalarda bilimlarni ayni bir vaqt oralig‘ida samarali o‘zlashtirish ko‘nikmasini shakllantirish masalasiga noan‘anaviy yondashishni talab etadi. Asosiy didaktik va psixologik nazariyalarga tayanish, ilg‘or pedagogik tajribani umumlashtirish, rivojlantiruvchi ta’lim pedagogikasi to‘g‘risida so‘z yuritishga imkon beradi.

Rivojlantiruvchi ta’limda ziddiyatlarni hal etish yo‘li bilan talabaning turli o‘quv faoliyatida miqdoriy va sifat o‘zgarishlar amalga oshiriladi. Rivojlantiruvchi ta’lim modelini loyihalash muhim ahamiyatga ega hisoblanadi. O‘qituvchilar darsning nafaqat «umumiyy ssenariysi»ni, balki uning alohida elementlari modellarini ham ishlab chiqadi. Modelning vazifikasi juda xilma-xil. Ulardan asosiysi evristik vazifadir. Uni amalga oshirishda va talabalarning fikriy faoliyatini rivojlantirishda model etalonlardan foydalanish maqsadga muvofiq. Ulardan foydalanib, o‘qituvchi turli pedagogik vaziyatlarni oldindan bashorat qilishi mumkin [3].

Talabalarning mustaqil ishslashlarini tashkil qilish texnologiyasini loyihalashtirishda biz ta’lim jarayonini tashkil qilishning zamonaviy paradigmalaridan ijodiy foydalandik. L.A.Belyavaning bilim komponentli yondashuvning eng muhim komponenti bo‘lib qolaveradi, ammo urg‘uni mustaqil o‘qish, o‘rganish bilan bog‘liq qadriyatlar tomon yo‘nalishga ko‘chiriladi degan fikrlarga qo‘shilamiz. Ayniqsa, «Bugungi kunda insonlar nafaqat bilishi zarur, balki o‘z sohasini tushunadigan, o‘zi faoliyatini loyihalashtira oladigan va amalga oshira oladigan, shuningdek o‘z bilimlarini va imkoniyatlarini qo‘llay oladigan (komponentli) bo‘dishlari kerak» [1]. Demak, ta’lim tizimida asosiy o‘rin mustaqil ishlarga ajratilishi zarur. Bu esa bizlarni komponentli yondashuvlar sharoitida talabalar mustaqil ishlarini tashkil etish bo‘yicha pedagogik texnologiyalarni shakllantirishga davat etadi. Hozirda amaliyotda katta miqdordagi pedagogik texnologiyalar yaratilganligini va ular samarali qo‘llanilayotganligidan xabardormiz. Ko‘pgina hollarda pedagogik texnologiyalarning maqsadlari, mazmuni, vositalari va qo‘llanish metodlariga ko‘ra o‘xshashliklarini qayd etish lozim.

Talabalarning o‘quv imkoniyatlarini hisobga olish o‘qitishda samaradorlikka erishishning eng muhim shartlaridan biridir. Ko‘pchilik o‘qituvchilar dasturda ko‘rsatilgan materiallarni o‘tish jarayonidatalabalarini bilib olamiz, tegishli xulosalar chiqaramiz va o‘qitishda tabaqalashtirib yondashishni qo‘llaymiz, - deb o‘ylaydilar. Bu esa odatda har bir guruhdagi talabalarni qobiliyatlariga qaramay, kuchli, o‘rtacha va kuchsiz deb, farqlashga olib keladi.

O‘qituvchi fanni o‘rgatishni boshlashdayoq, shaxs va ularning imkonning eng ahamiyatli jihatlarini aniqlashi lozim, chunki ularning shakllanishi haqida ana shu jihatlar bo‘yicha fikr yuritish va xulosa chiqarish mumkin. Talabalarning bilishga qiziqishi darajasini ko‘rsatadigan mezonlar fanlarni o‘qitishda muhim rol o‘ynaydi. Talabalar guruhining bilishga qiziqishi darajasini aniqlash uchun savol-javob varaqasidan foydalaniladi. Bunday varqa talabalarning yaxshi ko‘radigan fanlarri, qanday to‘graklarda qatnashishni xoxlashlari, o‘zlashtirishlari va kasbiy niyatlarini to‘g‘risida ma‘lumotlar beradi. Talabalarning fanlarga munosabatini aniqlash maqsadida ularning har biri bilan suhbat o‘tkazish lozim. Bularning hammasi bilishga qiziqishi darajasiga qarab talabalarni shartli ravishda turli guruhlarga bo‘lish imkonini beradi. Talabalarning xoxish irodasi ular topshiriqlarni bajarishda qanchalik qunt bilan ishlashiga, ya’ni: a) topshiriqlari mustaqil

bajarishiga; b) o‘qituvchining yordami bilan bajarishiga; d) vujudga kelgan qiyinchiliklarni bartaraf etishga intilishi va intilmasligiga qarab baholanadi.

Xulosa. Talabalar mustaqil ta’lim olish orqali ijodiy faoliyatini rivojlantirishda o‘qitish metodlarining ahamiyati katta bo‘lib, unda talabaning kasbiy tayyorgarligi sifatini oshirishda nimani, nima uchun, qanday, nima yordamida o‘qitsa, samaradorlik yuqori bo‘lishi masalalari e’tiborga olinadi. Bunda talabaning mustaqil ta’limi jarayonini samarali tashkil etishda o‘qitish metodlarini to‘g‘ri tanlay bilgan holda ulardan foydalanish muhim hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Беляева Л.А. Методический статус компетентностного подхода. –Екатеринбург, 2012. С. 109-116.
2. Matnazarova K.O. Oliy ta’lim muassasalarini talabalarining kasbiy-amaliy ko‘nikmalarini shakllantirish metodikasi (bosholang‘ich ta’lim misolida). Ped.fan.bo‘y.fals.dokt (PhD) diss.avtoreferati. –Chirchiq, 2022. –B. 11.
3. Raximov Z.T. Bo‘lajak kasb ta’limi o‘qituvchilarini kreativligini oshirishda ta’limning faol va rivojlantiruvchi usullardan foydalanish zaruriyati // Vestnik KGU im. Berdaxa. -№3(44), 2019. –B. 49.
4. Todjibaeva K. Ijodkor shaxs va daholik: falsafiy va psixologik talqin // Pedagogika. Ilmiy-nazariy va metodik jurnal. - №1, -Toshkent, 2017. –B. 11.
5. Tolipov O’.Q. Pedagogika: ilmiy izlanishlar qanday bormoqda? –Toshkent, Ma’rifat. 2006 yil 28 yanvar. – B 4.
6. Xayitova Sh.D. Talabalar mustaqil ta’limini mobil texnologiyalar asosida faollashtirish metodikasi. Ped.fan.bo‘y.fals.dokt (PhD). diss.avtoreferati. –Toshkent, 2022. –B. 11-12.

Muallif:

Yermekbayeva Xalima - Nizomiy nomidagi Toshkent DPU tadqiqotchisi.

UDK 372.853

INTRODUCTION OF QUANTUM THEORETICAL CONCEPTS IN THE EDUCATIONAL PROCESS AND THEIR DIDACTIC ANALYSIS

KVANT NAZARIYA TUSHUNCHALARINING O‘QUV JARAYONIGA KIRIB KELISHI VA ULARNING DIDAKTIK TAHILI
ВНЕДРЕНИЕ КВАНТОВЫХ ТЕОРЕТИЧЕСКИХ ПОНЯТИЙ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЙ ПРОЦЕСС И ИХ ДИДАКТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Matjanov Nurjan Sultamuratovich

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti, 230105. Qoraqalpog‘iston Respublikasi, Nukus shahri, P.Seytov ko‘chasi r/u.

E-mail: nurjan-1974@bk.ru

Abstract. The methodological foundations of quantum theory and its basic concepts are presented, as well as information about the development of the basic concepts of quantum theory and the history of the emergence of quantum theory. The basic rules of quantum physics are generally recognized and expressed in complex mathematical language. They need to be interpreted and adapted for students of pedagogical universities. The task of a physics teacher is to introduce into the minds of students the concepts of classical particles and classical waves (mechanical waves, electromagnetic waves), studied in mechanics, using concrete examples, which requires a great methodical skill from the teacher. The Heisenberg uncertainty relation is of particular importance in the study of the concepts of quantum theory.

Key words: education, student, teacher, quantum theory, quantum physics, idea, particle, electromagnetic wave, photoelectric effect, uncertainty relation, didactics, theory, experiment.

Аннотация. Изложены методологические основы квантовой теории и ее основные понятия, а также сведения о развитии основных понятий квантовой теории и истории возникновения квантовой теории. Основные правила квантовой физики общепризнаны и выражены сложным математическим языком. Их необходимо интерпретировать и адаптировать для студентов педагогических вузов. Задача преподавателя физики – на конкретных примерах внедрить в сознание студентов понятия о классических частицах и классических волнах (механических волнах, электромагнитных волнах), изучаемых в механике, что требует от преподавателя большого методического мастерства. Соотношение неопределенностей Гейзенберга имеет особое значение при изучении понятий квантовой теории.

Ключевые слова: образование, студент, преподаватель, квантовая теория, квантовая физика, идея, частица, электромагнитная волна, фотоэффект, соотношение неопределенностей, дидактика, теория, эксперимент.

Kirish. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning bevocita tashabbuci bilan ishlab chiqilgan 2017-2021 yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasi davlat va jamiyat hayotining barcha jabhalarini qamrab olgan bo‘lib, ijtimoiy-iqticodiy hayotimizni har tomonlama jadal rivojlantirish yo‘lini rejalashtirib berdi [1]. Harakatlar strategiyasining ta’lim va fan sohasini rivojlantirishga oid 4.4- bandiga asosan:

Ta’lim va fan sohacini rivojlantirish: “ilmiy-uslubiy tadqiqot va innovasion texnologiyalarini amaliyatga joriy etish faoliyatni rag‘batlantirish, ilmiy-uslubiy va innovasion pedagogik yutuqlarini ta’lim-tarbiya amaliyatiga joriy etishning samarali mexanizmlarini yaratish hamda doimiy takomillashtirish, oliy ta’lim muassasalari va ilmiy-uslubiy tadqiqot

* GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI *

* Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2023. № 3 *

institutlari huzurida ixtisoslashtirilgan ilmiy-eksperimental laboratoriylar va yuqori texnologiyalar markazlari va texnoparklarni tashkil etish” kabi masalalar ustuvor vazifa etib belgilangan [1]. Prezidentimiz tomonidan mamlakatimizda amaliy fizika sohacidagi ilmiy va innovation tadqiqotlarni rivojlantirishga bag’ishlangan tashkiliy ishlardan, O’zbekiston milliy univerciteti qoshida “Yuqori texnologiyalar markazi”ning tashkil etilishi, energetik manbalardan oqilona foydalanish va mamlakatimiz hududini elektr energiyaci bilan doimiy va uzoq muddatli ta’minalash maqsadida atom elektr stansiyalarini qurish bu yo’nalishda olib borilishi zarur bo’lgan ilmiy-metodik faoliyatning dasturiy asosidir.

Tadqiqot ob’ekti va qo’llanilgan metodlar

Tadqiqotning ob’ekti sifatida pedagogika oliy ta’lim tizimida o’qitilayotgan kvant nazariyaning metodologik va didaktik asoslarini takomillashtirish jarayoni belgilab olindi. Tadqiqot mavzusini yoritishda tasniflash, tavsiflash va tahlil usullaridan foydalanilgan.

Olingen natijalar va ularning tahlili

Fizika fanini ilmiy, metodik va ko’rgazmali vocitalar acocida boyitish maqsadida yaratilgan adabiyotlar o’zbek metodict olimlari B.M.Mirzahmedov, M.Djorayev, U.B.Abdiyev, O.N.Ahmadjonov, U.Sh. Begimqulov, A.Boydedayev, M.Qurbanov, G.E.Karlibaeva, C.Q.Qaharov, O.Qodirov, H.O.Jo’rayev, Y.G’.Mahmudov, K.Nacridinov, Y.Po’latov, E.N. Rasulov, O’.N.Sultanova, A.M.Xudayberganov, K.A.Tursunmetov, Q.Sh.Tursunov, J.E.Ucarov, P.Xabibullayev va boshqalar tomonidan o’rganilgan.

Tadqiqot maqsadlaridan kelib chiqib, pedagogika oliy ta’lim muassasalarida kvant nazariyasi (umumiy fizikaning kvant fizika, atom, yadro va elementar zarralar fizikasi bo’limlari, nazariy fizikaning kvant mexanika bo’limlari) elementlarini o’qitishga doir ilmiy-metodik adabiyotlar tahlil qilinib, zarur xulosalar qilindi.

O.Qodirov va A.Boydedayevlarning “Fizika kursi” nomli o’quv qo’llanmasida XX asr boshlariga kelib, klassik fizika (Nyuton mexanikasi, klassik elektrodinamika, klassik statistik fizika) bir qator hodisalarni, jumladan nurlanish va yorug’likning zarra-to’lqin tabiatini atomning barqarorligi va undagi jarayonlarni tushuntira olmasligi ma’lum bo’lib qolganligi ta’kidlanadi. Bu hodisalarning mohiyatini tushunish kvant fizikasining yaratilishiga olib kelganligi haqida ma’lumotlar bayon etilgan [8].

A.Boydedayev va P.Xabibullayevlarning “Kvant statistik fizika” nomli o’quv qo’llanmasida kvant statistik fizikasida – kvant tizimlarining muvozanatlari holatlari, ularning Boze-Eynshteyn va Fermi-Dirak taqsimotlari asosida tavsiflanishi, muvozanatlari holatlarni o’rganishdan nomuvozanatlari holatni o’rganishga o’tishda muhim bosqich hisoblanadigan fluktuatsiya nazariyasi bayon etilgan [4].

U.Sh.Begimqulov va boshqalarning “Fizikadan praktikum (Optika va kvant fizika)” nomli o’quv qo’llanmasi pedagogika universiteti va institutlarining “Fizika va astronomiya”, “Matematika-informatika” yo’nalishlari dasturi asosida yozilgan bo’lib, unda bakalavriat talabalari umumiy fizikaning “Optika” hamda “Kvant fizika” bo’limlari bo’yicha bajarishlari lozim bo’lgan laboratoriya ishlарining tavsifnomalari berilgan. Shuningdek, qo’llanma optika va kvant fizikaga oid laboratoriya ishlari va mashqlarni o’z ichiga olgan [2].

E.N. Raculov, U.Sh. Begimqulov tomonidan ishlab chiqilgan ikki qicmli “Kvant fizikaci” o’quv qo’llanmacida atom fizikaci hamda elektron holatlari to’g’ricida ilmiy-nazariy ma’lumotlar keltirilgan [14].

M.M.Musaxanov va A.S.Rahmatovlarning “Nazariy fizika kursi III jild (Kvant mexanikasi)” nomli darsligi “Nazariy fizika kursi” darsliklar majmuasining 3 jildi bo’lib, asosan norelyativistlik mexanikasiga bag’ishlangan. Darslikda kvant mexanikasining asosiy g’oyalari, matematik apparati, bir o’lchamli va markaziy maydonlardagi harakatlar, g’alayonlanish va sochilish nazariyalari, spin va atomlar nazariyalari keltirilgan. Mavzularni tanlash va ularni bayon qilishda Mirzo Ulug’bek nomidagi O’zbekiston Milliy universiteti “Yadro va nazariy fizika” kafedrasida ishlab chiqilgan namunaviy o’quv dasturiga amal qilingan. Darslikda fizikaning zamonaviy yutuqlari o’z aksini topgan. Har bir bobning masalalari va ularning yechimlari keltirilgan [11].

Yuqorida tahlil qilingan darsliklar, o’quv qo’llanma, o’quv-uslubiy qo’llanma va monografiyalarda kvant fizikasini o’qitishni takomillashtirish, nazariy materiallar, masalalar yechish bilan bog’liq muammolarni tatbiq etishga doir masalalarga e’tibor qaratilgan.

Didaktika (yunoncha “didaktikos” - o’qituvchi, “didako” o’rganuvchi) pedagogikaning ta’lim muammolarini hal qiluvchi qismi.

Didaktika so’zi ilk bor nemis pedagogi Volfgan Ratke (Ratxiya) (1571-1635) asarlarda o’qitish san’ati sifatida ifodalanadi. Yan Amos Komenskiy bu so’zni “hammani barcha narsaga o’qitish universal san’ati” shaklida ifodaladi. Ratke (Ratxiya) didaktikaning asosiy vazifasi “nimaga o’rgatish” deb ta’kidlaydi, hozirgi zamondan fanida “qachon, qaerda, kimni va nima uchun o’qitish” masalasini tadqiq etish, deb ta’kidlanmoqda [7].

Talabalar shu vaqtgacha o’rgangan barcha nazariyalar, ya’ni mexanika, elektrodinamika, molekulyar-kinetik nazariya va tebranishlar nazariyasi bir-biriga zid kelmay, aksincha birining natijasi ikkinchisini to’ldirib, unga asoslanar edi. Kvant mexanikada esa ahvol boshqacha. Uning mikro dunyoda kattaliklarning diskretligi, sabab-oqibat bog’lanishlarning ehtimoliy xarakterga egaligi, atomning turg’unligi, zarralarning koordinata va impulsini bir vaqtida aniq o’lchash mumkin emasligi kabi xulosalari klassik nazariyalarning postulat va xulosalaridan keskin farq qiladi.

Tabiiy, klassik nazariyalar va kvant mexanikani atomning turg’unligi va uning diskretligini tushuntirishdagidagi ziddiyatlarni albatta, talabalar ongiga yetkazish zarur. Ammo bu yerda, fizika fani o’zaro bog’langan nazariyalar sistemasi

ekanligi to‘g‘risidagi ta‘lim oluvchilarning tasavvurini buzib qo‘ymaslik lozim. Bu xavfdan qutulish uchun ularga fizik nazariyalar tabiatdagi ob‘ektiv va sub‘etiv jarayonlarning nazariy modellarini ifodalashini eslatib qo‘yish kerak. Ular har doim o‘zining qo‘llanish chegarasiga ega bo‘lib, bundan tashqarida bu modeldan foydalanish mumkin emasligini ta‘kidlash joiz [3].

XX asrдан boshlab fizika faniga kirib kelgan kvant tasavvurlar, kvant nazariysi tushunchalari yangi g‘oyalar va yangi metodologiyalarning vujudga kelishiga olib keldi.

Kvant fizikaning fan sifatida shakllanishi dinamik va statistik qonuniyatlarining rolini taqqoslash ham baholashni taqozo etgan holda, fizik modellarning xarakterini o‘zgartirish, ko‘pchilikka odatiy bo‘lib qolgan tushunchalar va tasavvurlardan voz kechishni talab etadi.

Kvant fizikani ta‘riflashni har doim ham bitta javob bilan qamrab olish qiyin. Kvant fizika – bu materiya xossalari mikrohodisalar darajasida tavsiflovchi nazariya bo‘lib, mikroob‘ektlar (molekulalar, atomlar, elementar zarrachalar) ning harakat qonunlarini tadqiq etadi. Shu bilan birga, kvant fizikasi modda va maydonning xossalari, strukturasi haqidagi bilimlarning nazariy asosi hisoblanib materiya xossalari klassik fizikaga nisbatan chuoqroq va yanada fundamentalroq darajada o‘rganadi. Kvant fizikasiga oid mavzularni o‘qitishda o‘qituvchilardan birinchi navbatda, talabalarda kvant-mexanik fikrlash uslubini shakllantirish talab etiladi.

Fizika tarixidan ma’lumki, XIX asrning oxirlariga kelib absolyut qora jismning issiqlik nurlanish spektrida energiyaning taqsimlanishini klassik fizikaning imkoniyatlari asosida nazariy va eksperimental o‘rganish, bu muammoni to‘la hal eta olmagan, olingan natijalar klassik fizikaning kamchiliklarini ko‘rsatib berish bilan birga fizika fanida buyuk inqilobga olib kelgan.

M.Plankning absolyut qora jismning nurlanish qonunlarini aniqlash bo‘yicha ishlari, termodinamika va klassik statistik fizikaning jismlarning issiqlik nurlanishin o‘rganishga tatbiqi va nurlanish hamda nur yutish jarayonlarining statistik qonuniyatlarga bo‘ysunishini ko‘rsatuvchi dastlabki natijalar deb hisoblashimiz mumkin [5].

Bu xulosalarni talabalar ongiga singdirish va bu dinamik qonuniyatlar bilan bir qatorda statistik qonuniyatlar ham tabiatning muhim qonuniyatlaridan biri ekanligini tasdiqlovchi asoslardan biri ekanligini, asosiy g‘oya energiyaning diskret porsiyasi sifatida «energiya kvant»i tushunchasi kiritilganligi ekanligini ta‘kidlab o‘tish zarur.

Ta‘kidlash kerakki, Plankning ishlarida birinchi navbatda muvozanatli issiqlik nurlanish energiyasining spektral taqsimoti masalasi qaralganligidan elektromagnit maydon energiyasining alohida porsiyalar bilan nurlanishi yoki yutilishi masalasi qaralmagan, bu holatni ham alohida ta‘kidlab o‘tish maqsadga muvofiqdir [9].

A.Eynshteyn o‘z tadqiqotlarda Maksvell nazariyasining qiyinchiliklarini yorug‘lik nurining modda bilan o‘zaro ta‘siri hodisalarida tahlil qilish natijasida, fazoda yorug‘lik nuri energiyasining uzlusiz taqsimlanmaganligi to‘g‘risida fikrni bayon etgan va fazoning qandaydir nuqtasidan chiquvchi yorug‘lik nurining fazoda tarqalishida energiya uzlusiz taqsimlanmaydi, balki fazoning ma’lum bir nuqtalarida joylashgan yaxlit energiya kvantlaridan tashkil topadi va qismlarga bo‘lmagan holda harakatlanadi, bir butun holda nurlanishi va yutilishi mumkin degan fikrlarni bayon etadi [13].

G.Gers tomonidan ochilgan, rus fizigi A.G.Stoletov tomonidan eksperimental tekshirilgan fotoeffekt hodisasini nazariy o‘rganishga A.Eynshteyn o‘zining yorug‘lik kvantlari to‘g‘risidagi g‘oyasini tatbiq etadi.

1922 yilda elektromagnit nurlanishning korpuskulyar xossalari to‘laligicha amerikalik fizik A.Kompton tomonidan ochilgan effektda (Kompton effekti) namoyon bo‘ladi.

Kompton effekti deb, elektromagnit nurlanishning kristallardagi erkin (yoki kuchsiz bog‘langan) elektronlardan to‘lqin uzunligi o‘zgargan holda elastik sochilish jarayoniga aytildi [10].

Kompton effekti kichik to‘lqin uzunligi (katta chastota)ga ega bo‘lgan rentgen va gamma nurlanishlarining kristallarda sochilish jarayonini o‘rganuvchi eksperimentlarda kuzatiladi.

De-Broyl g‘oyalari va de-Broyl to‘lqini to‘g‘risidagi ishlar kvant nazariyasi tasavvurlarining rivojlanishida muhim bosqichlardan biri hisoblanadi. Bu ishlarda zarrachaga ma’lum fazoviy tezlikga ega bo‘lgan to‘lqin mos qo‘yiladi. De-Broyl to‘lqin tasavvurlarga asoslangan holda doiraviy orbitalarning kvantlanishi uchun N.Bor shartlarini oddiygina asoslaydi.

1923 yilda Lui de-Broyl tomonidan yorug‘likning kvant nazariyaning asosiy qonunlari zarrachalarning harakatiga tatbiq etiladi [15].

Xulosa qilib aytganda, de-Broyl tomonidan tabiatdagi mayjud simmetriyaga asoslanib, agar yorug‘lik (fotonlar), to‘lqin xususiyatdan tashqari korpuskulyar xususiyatlarni ham namoyon qilar ekan, mikrozarrachalar ham korpuskulyar xususiyatlarni bilan bir qatorda to‘lqin xususiyatlarga ham ega bo‘lishi kerak degan g‘oya ilgari suriladi.

De-Broyl g‘oyasi juda tez vaqt ichida tajriba orqali tasdiqlanadi. Zarrachalar uchun yorug‘lik yoki rentgen nurlari kabi interferensiya va difraksiya hodisalari kuzatildi. 1927 yilda Devisson va Djermer tomonidan birinchi bo‘lib kristallarda elektronlarning difraksiyasi tajribasi o‘tkazilgan.

De-Broyl to‘lqinlari tushunchasi qiyin tasavvur qilinadigan va tushunladigan tushunchalardan biri hisoblanadi, chunki bu to‘lqin klassik fizikadan ma’lum bo‘lgan to‘lqinlar (elektromagnit, elastik yoki boshqa to‘lqinlar) ga uxshamaydi [16].

Talabalarga mikrozarracha va mikroob‘ektni qanday tafsiflash va tasavvur qilish mumkin ekanligini har tomonlama chuoq tushuntirish zarur. Tabiiy holda, mikrozarracha yoki mikroob‘ektning tinch holatdagi massa va elektr

* GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI *

* Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2023. № 3 *

zaryadi kabi xarakteristikalari uni “korpuskula” deb qarash kerakligini ko’rsatadi, undan tashqari mikrozarracha yoki elementar zarracha terminining mazmun va mohiyati ham zarracha (korpuskula) sifatida tasavvur qilishga asos bo’ladi [12].

Talabalarga klassik korpuskula yoki klassik zarracha tushunchasini va ularning bir biridan farqini aniq tushuntirish zarur, chunki klassik tasavvurlardan kvant tasavvurlarga o’tish jarayoni ularning dunyoqarashida ma’lum keskin o’zgarishlarni sodir bo’lishini talab qiladi.

Fizika o’qituvchisining vazifasi Mexanika bo’limida o’rganilgan klassik zarracha, klassik to’lqin (mexanik to’lqinlar, elektromagnit to’lqinlar) tushunchalarini aniq misollar asosida talabalar ongiga singdirish hisoblanadi, lekin mikroolam hodisalarini o’rganishda bu tasavvurning tubdan o’zgarishiga talabalarni tayyorlash hamda yangi tasavvur mohiyatini va klassik tasavvurdan farqini ularga tushuntirish kerak, albatta bunda o’qituvchidan katta metodik mahorat talab etiladi [17].

Kvant nazariya tushunchalarini o’rganishda Geyzenberg noaniqliklar munosabati o’ziga xos muhim ahamiyatga ega. Mikrozarrachaning holatini tavsiflovchi koordinata va impulsni bir vaqtida katta aniqlikda aniqlab bo’lmaydi. Mana shu jihat bilan kvant mexanika, “zarracha har qanday momentda aniq koordinata va aniq impulsiga ega bo’ladi” degan tasavvurga asoslangan klassik mexanikadan tubdan farq qiladi. Demak, kvant nazariysi Geyzenberg noaniqlik munosabatlariga asoslanib, bunday imkoniyat bo’lishligini prinsipial ravishda inkor etadi [6].

Geyzenberg noaniqliklar munosabatlari asosida mikrozarrachalarning korpuskulyar-to’lqin dualizm yotishini talabalarga alohida ta’kidlash kerak. Geyzenberg noaniqliklar munosabatlari klassik fizika tushunchalarining mikrodunyo ob’ektlariga qo’llanilishini cheklaydi.

Klassik mexanikaga asosan jismning harakatini hamma vaqt davomida to’la aniqlash uchun, uning boshlang’ich vaqt momentidagi holati, tezligining qiymatlari aniq berilishi talab etiladi.

Noaniqlik munosabatiga ko’ra buning imkoniyati yo’q, shu sabali mikroolamda zarrachalarning harakat traektoriyasi to’g’risidagi tasavvur ma’noga ega emas. Shu sababli ham zarrachaning fazoning qanday nuqtasida joylashganlik ehtimolligi to’g’risidagina gapiriladi.

Talabalarga noaniqliklar munosabati, klassik tushunchalarni faqat cheklangan holdagina qo’llash mumkin bo’lgan, mikroskopik hodisalarining fizik mohiyatini aks ettiruvchi kvant-fizik asoslardan biri hisoblanishini ta’kidlab o’tish maqsadga muvofiq.

Moddalarining mayda qismlardan, atomlardan tuzilganligi va atomlarning bo’linmasligi to’g’risidagi fikrlar, qadimgi olimlar tomonidan taxminan 2000-yillar avval aytilgan bo’lsada, faqat XIX asrning ikkinchi yarimida atomlarning murakkab tuzilishiga ega ekanligi to’g’risidagi faktlar to’planib va atomlarning tarkibi to’g’risidagi fikrlar shakllangan.

Talabalarda mikrodunyo qonunlarining o’ziga xosligi, ya’ni bu qonuniyatlarining ehtimoliy xarakteri, holatlar diskretligi, klassik ma’nodagi harakat traektoriyasi tushunchasini kiritish ma’noga ega emasligi to’g’risidagi tasavvurlar mazmunan yetarlicha chuqur shakllantiriladi va kimyo fanidan modda atomlari to’g’risida olgan bilimlarning fizikaviy mohiyati oydinlashtiriladi. Talabalarga dastlab, vodorod atomi spektrining o’rganilganligi va spektrning ko’zga ko’rinadigan yorug’lik to’lqinlariga mos qismida, spektroskopiyadagi N_{α} , N_{β} , N_{δ} , N_{γ} chiziqlar deb yuritilgan, to’rtta chiziqning hosil bo’lishining tajribalarda kuzatilganligi va spektrning bu qismi Balmer seriyasi deb atalishi ayтиб o’tiladi va slaydlar namoyish qilish asosida tushuntiriladi.

Xulosa. N.Bor klassik fizika tasavvurlari asosida atomlarning turg’unligini tushuntirib bo’lmasligi to’g’risida xulosaga kelib, o’zining mashhur postulatlarini ta’riflaydi. Talabalarga N.Bor postulatlarining mazmuni aniq va ravshan qilib tushuntirmoq kerak, bu postulatlar mohiyatini to’la tasavvur qilish talabalarda atom tuzilishi to’g’risida aniq va to’g’ri tasavvur shakllanishini hamda klassik mexanika qonunlari asosida atom tuzilishi masalalarini o’rganish mumkin emasligini, atom o’lchami va undan kichik o’lchamli sohalarda harakatning boshqa qonuniyatlarga bo’ysunishiga yaqqol ishonch hosil bo’ladi.

Foydalilanigan adabiyotlar:

1. O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldaggi PF-4947-son “O’zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo’yicha Harakatlar strategiyasi to’g’risida”gi Farmoni // O’zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to’plami, 2017 y, 6-son, 70-modda, 20-son, 354-modda, 23-son, 448-modda.
2. Begimqulov U.Sh., Mahmudova X.M., Gadoyev O.A., Kamolov J., G’oibnazarova G.N., Toshxonova J.A. Fizikadan praktikum (Optika va kvant fizika). –Toshkent: “Musiqa” nashriyoti, 2007. -224 b.
3. Белонучкин В.Е. Основы физики том. II. - М.: Физматлит, 2007. - 608 с.
4. Boydedayev A., Habibullaev P. Kvant statistic fizika. -Toshkent: Iqtisod-moliya, 2007. - 200 b.
4. Djorayev M., Samatov G’., Xo’janov E.B. Akademik litseylar fizika kursi kvant va atom fizika bo’limlarining ehtimoliy-statistik asoslari. –Guliston: “Universitet”, 2016. – 100 b.
6. Де Бройль Л. Соотношения неопределенностей Гейзенберга и вероятностная интерпретация волновой механики. –Москва: Мир, 1986. –С.8.-21.
7. Zunnunov A., Mahkamov U. Didaktika: oliv o’quv yurtlari talabalari uchun o’quv qo’llanma. –Toshkent: “Sharq”, 2006. -128 b.
8. Qodirov O., Boydedayev A. Fizika kursi (Kvant fizika). 3-qism. –Toshkent, 2005. -232 b.
9. Львовский А. Отличная квантовая механика: Учебное пособие: в 2 ч. –М.: Альпина нон-фикши, 2019. – 422 с.
10. Мансуров А.Н., Мансуров Н.А. Физика. 10-11 класс. – Москва: Просвещение. - 2006 г. - 224 с.
11. Musaxanov M.M., Raxmatov A.S. Nazariy fizika kursi III jild. –Toshkent: Tafakkur bo’stoni, 2011. -352 b.

12. Найдин А. Квантовая физика на уроках в школе. LAP LAMBERT Academic Publishing.- 2014. - 132 с.
13. Попов А.В. Современная научная картина мира. Учебное пособие. - Барнаул: Изд-во АлтГТУ. -2013. -311 с.
14. Расулов Э.Н., Бегимкулов У.Ш. Квант физикаси. 2 кисм. Ўқув қўлланма. –Тошкент, 2006. -362 б.
15. Садбери А. Квантовая физика и физика элементарных частиц. - М.: Мир. - 1989. - 488 с.
16. Саматов Ф.Б. Квант механика (маъruzalap kursi). – Гулистан: “Университет”, 2016. -172 б.
17. Сахибуллин Н.А. Естественно-научная картина мира. Монография. Казань: Казан, фед. ун-т. - 2011. - 221 с.

Muallif:

Matjanov Nurjan Sultamuratovich – Nukus davlat pedagogika instituti dotsenti, pedagogika fanlari doktori (DSc).

УДК: 378:371.03

METHODOLOGY FOR DEVELOPING ENVIRONMENTAL COMPETENCE IN STUDENTS

TALABALARDA EKOLOGIK KOMPETENTLIKNI RIVOJLANTIRISH METODIKASI

МЕТОДИКА РАЗВИТИЯ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ У СТУДЕНТОВ

Tursinov Makset Perdebay o‘g‘li

Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti, 100070. Toshkent shahri, Bunyodkor ko‘chasi, 27 uy.

E-mail: nurjan-1974@bk.ru

Abstract. The article provides information on the formation and development of environmental competence of students, environmental consciousness and environmental culture, effective organization of environmental education and the educational process. A large number of works devoted to environmental problems, their various manifestations in the life of society, are based primarily on psychological causes. Ecological thinking, ecological culture and national identity are interrelated processes that need to be formed and developed. Problems that are inextricably linked with the development of ecological culture: the biosphere, evolution, humanity, society, time, ecological economics, ecological balance between the living system and the environment, lead to the formation of large-scale, integrated, spatial thinking about the ecological culture of various civilizations. Environmental competence is the development of environmental thinking, consciousness, natural science outlook of students as a result of environmental education, aimed at orienting environmental knowledge, skills, and competencies for decision-making in terms of preventing or stopping common environmentally hazardous situations. In professional activity, this is the ability to identify problems, promote practical measures aimed at eliminating them, and conduct propaganda.

Key words: student, ecological culture, education, ecological problem, ecological competence, knowledge, skills, competencies, plant.

Annotatsiya. Talabalarning ekologik kompetentligi, ekologik ongi va ekologik madaniyatini shakllantirish hamda rivojlanishni, ekologik ta’lim va tarbiya jarayonini samarali tashkil etish haqida ma’lumotlar bayon etilgan. Ekologik muammolarga bag’ishlangan ko‘p sonli ishlar, ularning jamiyat hayotidagi xilma-xil ko‘rinishlari, birinchi navbatda, psixologik xarakterdagi sabablar bilan asoslangan. Ekologik tafakkur, ekologik madaniyat va milliy o‘z-o‘zini anglash shakllantirishi va rivojlanishi lozim bo‘lgan o‘zaro bog‘liq jarayondir. Ekologik madaniyatning rivojlanishini bilan uzviy bog‘liq muammolar: biosfera, evolyutsiya, insoniyat, sotsium, vaqt, ekologik iqtisod, hayotiy tizim va atrof-muhit o‘rtasidagi ekologik muvozanat, turli sivilizatsiyalarning ekologik madaniyati xususidagi keng ko‘lamli, yaxlit, fazoviy tafakkurining shakllanishiga olib keladi. Ekologik kompetentlik – bu ekologik ta’lim-tarbiya natijasida talabalarning ekologik tafakkur, ong, tabiiy-ilmiy dunyoqarashni rivojlanish, ekologik bilim, ko‘nikma, malakalarini umumiyligi xavfli vaziyatlarni oldini olish yoki to‘xtatishish yuzasidan qarorlar qabul qilishga qaratish, kasbiy faoliyatda ekologik muammolarni aniqlash, ularni bartaraf etishga yo‘naltirilgan amaliy tadbirlarni targ‘ibot qilish va tashviqot ishlarini olib borish layoqatidir.

Kalit so‘zlar: talaba, ekologik madaniyat, ta’lim-tarbiya, ekologik muammo, ekologik kompetentlik, bilim, ko‘nikma, malaka, o‘simlik.

Kirish. O‘zbekiston Respublikasida ekologik muammolar yechimiga ta’lim tizimini joriy qilish bilan hissa qo‘sish, o‘sib kelayotgan yosh avlodning ekologik savodxonligini oshirish, ekologik ongi va ekologik madaniyatini shakllantirish va rivojlanish, ekologik ta’lim va tarbiya jarayonini samarali tashkil etish borasida keng qamrovli vazifalar amalga oshirilmogda [1]. Ushbu vazifalardan kelib chiqqan holda, inson kapitali va global iqtisodiyot doirasida zamaonaviy ekologik ta’lim-tarbiyani amalga oshirishda, zamonaviy mutaxassisning ekologik madaniyatiga asos bo‘ladigan ekologik tayyorlarlikning pedagogik modelini yaratish bizning tanlagan mavzuning dolzarbligini dalolatlaydi.

Tadqiqot ob’ekti va qo‘llanilgan metodlar

Tadqiqotning ob’ekti sifatida oliv ta’lim muassasalari talabalarda ekologik kompetentlikni rivojlanish metodikasi olindi. Tadqiqot mavzusini yoritishda tasniflash, tavsiflash, shaxsga yo‘naltirilgan va ekologik xususiyat kasb etgan vaziyatlardan foydalanilgan.

Olingen matijalar va ularning tahlili

Ekologik muammolarga bag'ishlangan ko'p sonli ishlar, ularning jamiyat hayotidagi xilma-xil ko'rinishlari, bиринчи navbatda, psixologik xarakterdagi sabablar bilan asoslangan. Ekologik tafakkur, ekologik madaniyat va milliy o'z-o'zini anglash shakllantirilishi va rivojlanishi lozim bo'lgan o'zaro bog'liq jarayondir. Ekologik madaniyatning rivojlantirilishi bilan uzviy bog'liq muammolar: biosfera, evolyutsiya, insoniyat, sotsium, vaqt, ekologik iqtisod, hayotiy tizim va atrof-muhit o'rtasidagi ekologik muvozanat, turli sivilizatsiyalarning ekologik madaniyati xususidagi keng ko'lamli, yaxlit, fazoviy tafakkurining shakllanishiga olib keladi. Zotan, «Ekoliya hozirgi zamonning keng miqyosdagi keskin ijtimoiy muammolaridan biridir. Uni hal etish barcha xalqlarning manfatlariga mos bo'lib, tsivilizatsiyaning hozirgi kuni va kelajagi ko'p jihatdan ana shu muammoning hal qilinishiga bog'liqdir» [2].

«Ekologik tafakkur», «ekologik ong» negizida inson tabiat kuchlarini tushunich va ular ustida o'z hukmronligini o'tkazishdan oldin unga qadriyat sifatida qarash bilan ehtiyojkorona munosabatda bo'lish zaruriyatini anglash ikonini beradigan yangi obrazlar va belgililar tizimini yaratadi. Hozirgi kunda barcha olimlar insoniyatga tanazzuldan saqlanib qolish imkoniyatini beradigan psixologiya va tafakkurga o'tishni taklif etishmoqda [3].

Oliy ta'limda talabalarning ekologik savodxonligini yuksaltirish va ularni tatbiq etishning metodik asoslari N.Bozorova, A.Malikova, I.X.Ayubovlar; ekologik ta'lim-tarbiya va madaniyat masalalari, fanlararo integrallash muammolari A.R.Meliboyev, X.B.Norbo'tayev, M.Nishonboyeva, N.O'.Nishonova, O.T.Abdiyeva, P.O'.Berdanova va boshqalar tomonidan tadqiq etilgan.

Ekologik ta'lim-tarbiya insonning tabiiy qadriyatlarni anglashi, inson va tabiat o'rtasidagi biofizikaviy munosabatlari va atrof-muhit haqidagi bilim, ko'nikma va malakalari majmui deb belgilangan. Ekologik ta'lim-tarbiya tizimini o'rganish jarayonida bir nechta rivojlangan davlatlardagi ekologik ta'lim-tarbiya berish jarayonini qiyoslash, ta'lim muassasalarida vujudga keltirilgan innovatsion ta'lim muhiti, zamonaviy o'qitish tizimi va ekologik madaniyatning yuqori darajada bo'lishiga sababbo'lgan omillarni o'rganish va mazkur tajribalardan tadqiqot davomida ijodiy foydalanish asosida samarali usullarni yaratish, talabalar ekologik madaniyatini rivojlantirish imkoniyatini beradi.

Bugun va ertangi kunimizda uchraydigan ekologik muammolarni yechish uchun quyidagi mavzularda ilmiy tadqiqotlarni rivojlantirish maqsadga muvofiqdir: buzilgan ekosistemalarda o'simliklar jamoasini tiklash; sistemali analiz qilish asosida o'simliklarning qurg'oqchilikka, sho'rlikka, issiq, sovuq haroratga va tashqi gazlarga chidamliligini ilmiy asoslash; daryolar va kanallarning suv sifatini ekologik monitoring qilish asosida optimizatsiyalash; tuproqlarning texnogen ifloslanishini o'rganish; shifobaxsh o'simliklarni muhofaza qilishda populyatsiyani o'rganish; shahar ekosistemalarida optimizatsiya ishlarni olib borish; tabiatni normal foydalanishni ilmiy asoslash; hozirgi zamon ta'lim texnologiyalaridan foydalanib, ekologik ta'limni rivojlantirish; yuksak ma'naviyatli va ekologik madaniyatli, raqobatbardosh kadrlarni tayyorlash.

Yuksak ma'naviyatli va ekologik madaniyatli shaxs modeli 1-rasm chizmada keltirilgan.

Yuqorida keltirilgan ekologik mavzular bo'yicha ilmiy ishlar qilinsa, ekologik ta'limni uzlusiz ravishda oilada, maktabgacha ta'lim maskanlarida, umumiy o'rta ta'lim muassasalarida, oliy o'quv yurtlarida va keng jamoatchilik orasida olib borilsa, yuksak ma'naviyatli va ekologik madaniyatli kadrlar tayyorlansa maqsadga muvofiq bo'ladi.

Ekologik kompetentlik – bu ekologik ta'lim-tarbiya natijasida talabalarning ekologik tafakkur, ong, tabiiy-ilmiy dunyoqarashni rivojlantirish, ekologik bilim, ko'nikma, malakalarini umumiy ekologik xavfli vaziyatlarni oldini olish yoki to'xtatishish yuzasidan qarorlar qabul qilishga qaratish, kasbiy faoliyatda ekologik muammolarni aniqlash, ularni bartaraf etishga yo'naltirilgan amaliy tadbirlarni targ'ibot qilish va tashviqot ishlarni olib borish layoqatidir.

Olimlar kompetentlik hamda uning tasnifi bilan bog'liq bo'lган qator ilmiy izlanishlarni amalga oshirganlar. Ayrim olimlar «kompetentlik» va «kompetensiya» tushunchalaridan ta'limning yakuniy natijalarini tasvirlashda foydalanishgan bo'lishsa, ba'zi olimlar rivojlanayotgan shaxsning turli xususiyatlarini ifodalashda qo'llashganlar.

Kompetensiya (lotinchadan: *competentia*) – bu inson mukammal xabardor bo'lishi lozim bo'lgan, kasbiy faoliyatiga taalluqli muammolar mohiyatining majmuasi, tajriba va bilimlarni egallah, shu bilan birga, o'z sohasiga muvofiq keluvchi bilim hamda qobiliyatlarga nisbatan kompetentlikka ega bo'lish, mutaxassisligi bo'yicha unumli faoliyat ko'rsatish ko'nikma va malakalarini egallahdan iborat.

O'zbekiston milliy ensiklopediyasida kompetensiya atamasiga quyidagicha izoh berilgan: 1) ma'lum bir idora yoki mansabdor shaxsga qonun hamda nizomlar, aktlar asosida belgilab berilgan vakolatlar doirasi; 2) biror sohaga oid bo'lgan bilim va tajribalar majmuasi.

Shu munosabat bilan ta'limni unumli mehnat bilan bog'lash asosida talabalar ekologik kompetentligini rivojlantirishda ularning e'tiborini quyidagi topshiriqlarni bajarishga jalb qilish maqsadga muvofiqdir.

1. O'z xonadonlari joylashgan joyning o'simliklari bilan tanishish. Bunda hovli va tomorqalarda, yo'l yoqalarida o'sadigan o'simliklar bilan tanishing; ariq, svu havzalarida o'sadigan o'simliklarni o'rganishga e'tiborni qaratish. Bu ishlarni talabalar bo'sh vaqtlarini mazmunli o'tkazish, qishloq xo'jaligi ishlab chiqarish ob'ektlariga maxsus uyushtirilgan sayohatlar; har bir talabani o'ziga tanish bo'lgan o'simliklar ro'yxatini tuzushga erishishi. Ularni mevali, manzarali, yovvoyi holda o'sadigan o'simliklar guruhiга bo'lib yozib borish hamda yangi tanishgan o'simliklar nomlarini yod olish.

1-rasm. Yuksak ma'naviyatlari va ekologik madaniyatli shaxs modeli

2. O'simliklarning foydali tomonlarini ochib berish; yengil sanoatda xom ashyo sifatida qo'llaniladigan o'simliklar ro'yxatini tuzi shva ular haqida ma'lumotlar berish; mazkur sanoat mahsulotlarining qaysi turlari jahon bozorlarida nufuzli, raqobatbardosh o'rinni egallaganligini aniqlash; oziq-ovqat sanoatida ishlataladigan o'simliklar ro'yxatini tuzi shva ular haqida ma'lumotlar berish.

3. O'zbek xalqi tabobatida foydalanib kelinayotgan dorivor o'simliklar bilan tanishish; kundalik iste'mol qilinayotgan meva (olma, o'rik, shaftoli, anor va h.k.)larning tarkibini va ularning inson qismlariga eng ko'p ijobiy ta'sir ko'rsatadiganlarini aniqlash.

4. Mamlakatimizda sog'lom turmush tarzini tarkib toptirishga putur yetkazayotgan o'simliklar bilan tanishish; respublikamizda narkobiznesga qarshi kurash ko'lami haqida tasavvur va tushunchalarni tizimlashtirish.

5. O'z xonardonlari joylashgan hudud atrofidagi ekologik-sanitariya holatini o'rganish, hamda atrof-muhit tozaligini saqlash bo'yicha amaliy ishlar o'tkazish.

6. Qishloq xo'jaligi zararkunandalariga qarshi kurashda biometodlardan foydalanishning holati bilan tanishish.

7. Atrof-muhit va tabiiy resurslarni muhofaza qilishning huquqiy-me'yoriy asoslarini o'rganish; tabiatni asrabavaylab kelgusi avlodlarga yetkazish bo'yicha qabul qilingan O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining tegishli moddalarini, O'zbekiston Respublikasining «Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida»gi Qonunini o'rganish [5].

Shaxsga yo'naltirilgan va kasbiy faoliyatga oid ekologik kompetentlikni ongli faoliyat tarzida tushunish talabaning shaxsiy imkoniyatlari, tajribalari murakkab bo'lgan ekologik xususiyat kasb etgan vaziyatlar orqali hayotning quyidagi tarmoqlarida namoyon bo'ladi:

1. Dunyoni bilish. Talabaning tafsili davomida o'zlashtirilgan nazariy bilim, amaliy ko'nikma, malakalarini o'quv jarayonida vujudga keltirilgan muammolarni hal etishda yangi va kutilmagan vaziyatlarda qo'llash, ekologik muammoli vaziyatlarda asosli qarorlar qabul qilish orqali ekologik kompetentlik tarkib toptiriladi.

2. Fuqarolik jamiyat qatlami. Shaxs jamiyatning a'zosi sifatida tabiiy muhit bilan bog'liq fuqarolik burch va majburiyatlarni bajarish, tabiiy resurslardan iste'molchi sifatida oqilona foydalanish, ekologik aksiyalar, tabiatni muhofaza qilishga oid omnaviy tadbirlarda faol ishtiroki orqali ekologik kompetentlik rivojlantiriladi.

3. Ijtimoiy-mehnat qatlamida shaxsning tanlagan ixtisosligiga mos kasbiy faoliyatni egallash orqali ekologik kompetentlikni egallanganlik darajasi orttiriladi.

4. Maishiy hayot qatlami. Bu qatlama ekologik kompetentlik turli zayarli odatlardan holi sog'lom turmush tarzini egallash, tiklanadigan va tiklanmaydigan tabiiy zaxira boyliklardan tejamkorona foydalanish, maishiy hayotda ekologik xavfsizlikka rioya etishga qaratilgan.

5. Madaniy-ma'rifiy qatlami. Shaxs tomonidan uzluksiz ta'lim tizimida egallangan bilim, ko'nikma va malakalar negizida shakllanib, aqlan, jismonan, madaniy-ma'rifiy, ruhiy rivojlantiradigan usullar, tadbiralmi qo'llash orqali ekologik kompetentlik yuzaga keladi [4].

* GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI *

* Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2023. № 3 *

Xulosa. Yuqorida bayon qilinganlardan ko‘rinadiki, ona tabiatni o‘zgarmagan holda kelgusi avlodlarga yetkazish, uning tirik jonzotlari haqida qayg‘urish, unga g‘amxo‘rlik qilish, qalb go‘zalligiga asoslangan insoniylikni tarbiyalash, ulardan go‘zallik, nafosat manbai sifatida qalbdan zavqlanish kabi ma‘naviy sifatlarni talabalarda tarkib toptirishda ularni nafaqat o‘rganilayotgan fanlar dasturi asosida ishlab chiqilgan individual tarzda va jamoa bo‘lib bajariladigan o‘quv topshiriqlarni bajarishga jalb qilish juda asqotadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 27-maydag‘i «O‘zbekiston Respublikasida Ekologik ta’limni rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida»gi 434-son Qarori.
2. Karimov I.A. O‘zbekiston XXI asr bo‘sag‘asida: havfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. Toshkent.: O‘zbekiston. 1997. –B. 104.
3. Doktorov B.Z., Safonov V.B., Firssova B.M. Уровень осознания экологических проблем профиля общественного мнения. Социологические исследования. Москва.: Издательство политической литературы. 1992. №12. –С. 51-58.
4. Mirzayeva N.A. Talabalarda ekologik kompetentlikni rivojlantirish tizimini takomillashtirish metodikasi. Ped.fan.bo‘y.fals.dokt (PhD) diss.avtoreferati. –Chirchiq, 2021. –B. 13.
5. Shodiyev N., O‘tanov O‘. Boshlang‘ich sinf o‘qituvchisi ma‘naviyatini shakllantirishda o‘lkashunoslik // «Talaba yoshlarning milliy-ma‘naviy merosdan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirishning ilmiy-uslubiy masalalari» mavzusidani Respublika ilmiy-uslubiy anjuman materiallari to‘plami. –Urganch, 2009. –B. 174.

Muallif:

Tursinov Makset Perdebay o‘g‘li - Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti tadqiqotchisi

UDK 372.3/4

DEVELOPMENT OF INFORMATION COMPETENCE IN FUTURE PRIMARY CLASS TEACHERS USING VIRTUAL TECHNOLOGIES

BO‘LAJAK BOSHLANG‘ICH SINF O‘QITUVCHILARIDA VIRTUAL TEXNALOGIYALAR VOSITASIDA
AXBOROT KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISH

РАЗВИТИЕ ИНФОРМАЦИОННОЙ КОМПЕТЕНЦИИ У БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ВИРТУАЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Suvonqulova Aziza Abdurazzoq qizi

Guliston davlat universiteti, 120100. Sirdaryo viloyati, Guliston shahri 4-mavze

E-mail: suvonqulovaaziza99@gmail.com

Abstract. In this article, the scientific-theoretical foundations of the development of information competence in future elementary school teachers with the help of virtual technologies, the content of education, the requirements for the future elementary school teacher, and the teacher's creative approach to the lesson in the course of the lesson approach, unique aspects of cooperation with students are highlighted. In addition to this, the article presents the object of the scientific research, the methods used, the results obtained and their analysis on the subject of the scientific research conducted on the pedagogical technology of developing information competence through virtual technologies. During the period, teachers and students have information competence and distance learning can use the full opportunity in education and this form of education serves to improve and develop the quality of education. Because in order to achieve efficiency in modern education, regardless of which subject and field, we need knowledge of a foreign language and it was mentioned that high computer and internet literacy is required

Key words: virtual technology, information competence, primary school teacher, lesson, pedagogy, education, content of the lesson, creativity, intelligence

Аннотация. В данной статье научно-теоретические основы развития информационной компетентности будущих учителей начальных классов с помощью виртуальных технологий, содержание образования, требования к будущему учителю начальных классов, творческий подход учителя к уроку в ходе урочного подхода выделяются уникальные аспекты сотрудничества со студентами. Кроме того, в статье представлен объект проведенного научного исследования педагогическая технология формирования информационной компетенции с помощью виртуальных технологий у будущих учителей начальных классов, используемые методы, полученные результаты и их анализ. По результатам, полученным вместо заключения, актуальные цифровые технологии. В течение периода преподаватели и студенты имеют информационную компетентность и дистанционное обучение может использовать все возможности в образовании, и эта форма обучения служит для улучшения и развития качества образования. Потому что для достижения эффективности в современном образовании, независимо от

* GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI *

* Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2023. № 3 *

того, какой предмет и область, нам необходимо знание иностранного языка, и это было упомянуто требуется высокая компьютерная и интернет-грамотность

Ключевые слова: виртуальные технологии, информационная компетентность, учитель начальных классов, урок, педагогика, образование, содержание урока, творчество, интеллект.

Kirish. Mamlakatimizda oliy ta'limni tizimli isloq qilishning ustuvor yo'nalishlarini belgilash, zamonaviy bilim va yuksak ma'naviy-axloqiy fazilatlarga ega, mustaqil fikrlaydigan yuqori malakali kadrlar tayyorlash jarayonini sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarish, oliy ta'limni modernizatsiya qilish, ilg'or ta'lim texnologiyalariga asoslangan holda ijtimoiy soha va iqtisodiyot tarmoqlarini rivojlantirish maqsadida ko'plab islohotlar amalga oshirilmoqda. Zero, davlatimiz rahbari o'z murojotnomalarida ta'kidlab o'tganlaridek ta'lim sifatini oshirish – Yangi O'zbekiston taraqqiyotining yakkayu yagona to'g'ri yo'lidir.

Bugungi kunda o'quvchilarda erkin va kreativ fikrleshni, jamoada ishslash va muloqot ko'nikmalarini shakllantirish zamon talabi bo'lmoqda. Zotan, binoning mustaxkam bo'lishiда poydevorning o'mi qay darajada muhim bo'lsa yosh avlodning bilim saviyasining mustahkamligida boshlang'ich sinf o'qituvchilarining ahamiyati ham shu darajada muhimligi biz uchun sir emas. Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining axborot kompetentligining yuqori bo'lishi esa yuqori malakali kadr sifatida faoliyat olib borishi va yosh avlod ta'lim-tarbiyasida muhim omil hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi PF-5847-sonli Farmoni bilan tasdiqlangan "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiysi"da oliy ta'limni tizimli isloq qilishning ustuvor yo'nalishlari, zamonaviy bilimga ega va mustaqil fikrlaydigan yuqori malakali kadrlar tayyorlash jarayonini sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarish, oliy ta'limni modernizatsiya qilish va ilg'or ta'lim texnologiyalariga asoslangan holda, ijtimoiy soha hamda iqtisodiyot tarmoqlarini rivojlantirishga strategik masalalar sifatida alohida ahamiyat berilgan.

Tadqiqotning obyekti va qo'llanilgan metodlar

Virtual texnologiyalar vositasida bo'lajak boshlang'ich sinfo'qituvchilarining axborot kompetentligini rivojlantirish jarayoni bulib, tadqiqot mavzusini yoritishda tasniflash, tavsiflash va funksional tahlil usullaridan foydalanilgan.

Olingan natijalar va ularning tahlili

Axborot jamiyatiga o'tish sharoitida ta'limga asoslangan noan'anaviy muktab modeli ijtimoiy buyurtmaga asosan kadrlarni tayyorlashni taqozo etadi. Axborot ta'lim sharoitida axborot barcha turlari hajmining keskin o'sishi bilan har bir yangi avlod umuman o'zgacha bilimlarni talab qiluvchi yangi sharoitlarga duch kelmoqda. Shuning uchun zamonaviy ta'lim muassasasi ijtimoiy faol, ijobjiy fikrlovchi shaxsni shakllantirishga, o'quvchilarda axborot oqimidan to'g'ri foydalana olish ko'nikma, malakasini ishlab chiqish, innovatsion texnologiyalarni egallash, bilimlarni chuqurlashtirib va kengaytirib mustaqil o'rganish vazifasini o'z oldiga qo'yadi.

Bilimli yondashuvdan kompetentli yondashuvga e'tiborni ko'chirish muammosi milliy ta'limni modernizatsiyalashga ko'ra ayniqsa dolzarbdir.

Ta'limdagi islohotlar oliy ta'lim mazmunini modernizatsiyalash strategiyasida ta'lim muassasasi faoliyatining asosiy natijasi bilimlar, ko'nikmalar va malakalar tizimining o'zigina emas, balki fuqarolik-huquqiy, tilga oid, kommunikatsion, axborot va boshqa sohalardagi asosiy kompetentliklar majmuiga ega b o'lган bitiruvchi bo'lishi kerakligi aniq belgilangan.

Oliy ta'limni modernizatsiyalashning strategik jihatlaridan biri, ta'lim jarayoni samaradorligini oshirish uchun boshlang'ich sinf o'quvchilari bilan fanni o'qitishda va sinfdan tashqari ishlarda innovatsion axborot texnologiyalari imkoniyatlaridan foydalanish bilan ta'lim jarayoni yangi modelini tashkil qilishni ko'zda tutuvchi boshlang'ich ta'limni axborotlashtirish hisoblanadi.

Ta'limni axborotlashtirish boshlang'ich sinf o'qituvchilarini kasbiy mutaxassislik sifati va ularni tayyorlash darajasiga yangi talablarni qo'yadi. Ta'limni takomillashtirish mazmunida bo'lajak o'qituvchini tayyorlash sifati integral ko'rsatkichlariga insонning egallagan bilim va tajribalaridan ma'lum vaziyatlarda foydalanish malakasini xarakterlovchi kasbiy-mutaxassislik kompetentligi sifatida qaralishi lozim. O'qituvchining kasbiy-mutaxassislik kompetentligi o'z ichiga turli tarkibiy, jumladan, axborotli qismlarni ham oladi. Ma'lumki, innovatsion ta'lim sharoitlarda o'qituvchining axborot ko'nikmasi uning professional pedagogik kompetentligini aniq belgilaydi. Bo'lajak boshlang'ich sinflar o'qituvchisining axborot ko'nikmalarini shakllantirish uning axborot qobiliyatining asosiy komponentlari (turli xil axborot faoliyatini amalga oshirish bilan bog'liq kasbiy yo'naltirilgan ko'nikmalar) va maxsus komponentlar bloklari ishlab chiqilishini nazarda tutadi, mazkur tadqiqot ishida ular birgalikda maxsus axborot kompetentligi sifatida belgilangan.

Ta'lim tizimining virtuallashuvi texnologik jihatdan axboriy yondashuvga asoslangan bo'lib, u virtual axborot maydoni, virtual ta'lim modellari, virtual ta'lim texnologiyalari, virtual axborot tuzilmalari va axborot ta'siridan tarkib topgan. U shbu komponentlar virtuallikning ajralmas qismi sifatida yangi ta'lim texnologiyalarini o'zida ifodalaydi. Virtual modellashtirish va virtual texnologiyalar vizual tasvirlarni ob'ektiv haqiqat bilan bog'lash uchun yangi omillarni yaratib, bular makon ko'lami, vaqt ko'lami, vaqtning teskari aylanishi, real bo'limgan vaziyatlarni modellashtirish singari omillar bilan tavsiflanadi. Katta axborot sig'imini o'z ichiga olgan axborot modellarining paydo bo'lishi virtual ta'lim uchun qo'shimcha imkoniyatlar yaratdi.

* GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI *

* Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2023. № 3 *

Virtual ta'lif texnologiyasi – bu o'quvchi va o'quv manbasi o'tasidagi virtual axborot o'zaro ta'siri jarayonida axborot va telekommunikatsiya texnologiyalaridan foydalangan holda amalga oshiriladigan yangi ta'lif texnologiyalaridan biri hisoblanadi. Virtual ta'lifning o'ziga xos xususiyati - bu o'qituvchi bilan talaba va virtual haqiqat o'tasida vositachining yo'qligi. Bu texnologiyani faol ishbilarmonlik o'yiniga asoslangan o'rganish bilan solishtirishimiz mumkin.

Virtual ta'lifning afzallikkari ko'pincha multimediali o'qitish vositalaridan foydalanish imkoniyatlari bilan oqlanadi. Medialashuv virtual ta'lifning asosi bo'lib, endi an'anaviy ta'lifning zarur elementiga aylanmoqda. Atrofdagi hodisalarning xilma-xilligi va ular orasidagi aloqalar ongdagi tasvirlarning turli tuzilmalarini vujudga keltirishi mumkin. Tabiiyki, vogelikni aks ettirish usullari iloji boricha polimorf bo'lishi kerak. Shuning uchun, axborot ta'sirining murakkabligi, ya'ni axborot vositachilik qilsa, u qabul qiluvchining ongidagi axborot-aqliy tuzilmalarga ta'sir qilish nuqtai nazaridan kommunikantga shunchalik katta ta'sir ko'rsatadi.

Maxsus axborot salohiyatlarini rivojlantirish masalasini hal etish bo'lajak o'qituvchilarning boshlang'ich ta'lif jarayonida yangi axborot texnologiyalaridan to'g'ri va samarali foydalanishga qaratilgan o'ziga xos qobiliyatlar bilan bog'liq.

Shubhasiz, agar o'qituvchilar yetarli darajada mazkur axborot texnologiyalari dasturiy mahsulotlarini izlash va tanlash qobiliyatiga ega bo'lmasa va aniq didaktik vazifalarni hal qilish uchun ularni to'g'ri qo'llash imkoniga ega bo'lmasalar, boshlang'ich sinflar o'qituvchilari ushbu texnologiyalarini o'quv jarayonida qo'llashda yetarli darajada bilimga ega bo'lmasa, boshlang'ich sinflarda yangi axborot texnologiyalaridan foydalanish befoyda bo'ladi. Shu tariqa, o'qituvchining axborot kompetentligi boshlang'ich sinfda o'quv jarayonining samaradorligini oshirishda hal qiluvchi omil b o'lib xizmat qila boshlaydi. Kompetentli yondashuvning ilmiy asosi mustaqil davlatlar hamdo'stligi olimlaridan O.V.Akulova, Y.S.Zair-Bek, I.A.Zimnyaya, V.A.Koziryev, A.A.Pinskiy, N.F.Radionova, M.V.Rijakov, A.P. Tryapitsina, I.D.Frumin, A.V.Xutorskiy, SY.Shishov va boshqalar ishlardida berilgan.

O'qituvchi axborot kompetentligining shakllanishi yoki rivojlanishi muammosi ko'plab olimlar: O. B. Zaysyeva, N.V.Kisel, A.M.Orobinskiy, M.M.Pshukova, O.G.Smolyaninova dissertatsiya tadqiqotlarida ko'rib chiqilgan. G.G. Brusnitsina, T.V.Dobudko, S.A.Zaysyeva, I.V.Ryaxinova, A.A.Uzdenova va boshqalar tadqiqotlari boshlang'ich sinflarda kompyuterdan foydalanib dars mashg 'ulotlari o'tishga tayyorlash masalasiga bag'ishlangan. Ularda boshlang'ich ta'lif nazariyasi va metodikasida informatika kursini o'qitish yoki bo'lajak boshlang'ich sinflar o'qituvchilarini tayyorlashda o'quv jarayonida axborot texnologiyalaridan foydalanish masalalari o'rganilgan.

Biroq, bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilari axborot kompetentligini rivojlanish masalasi alohida e'tibor qaratildi. Shubhasiz, agar o'qituvchilar yetarli darajada mazkur axborot texnologiyalari dasturiy mahsulotlarini izlash va tanlash qobiliyatiga ega bo'lmasa va aniq didaktik vazifalarni hal qilish uchun ularni to'g'ri qo'llash imkoniga ega bo'lmasalar, boshlang'ich sinflar o'qituvchilari ushbu texnologiyalarini o'quv jarayonida qo'llashda yetarli darajada bilimga ega bo'lmasa, boshlang'ich sinflarda yangi axborot texnologiyalaridan foydalanish befoyda bo'ladi.

Shunday qilib, bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchisi o'z kasbiy faoliyatida yangi axborot texnologiyalaridan to'g'ri foydalanishi malakasini shakllantirish kerakdir degan xulosaga keldik.

Boshlang'ich sinf o'qituvchisini axborot kompetentligini rivojlanishda quyidagi vazifalarni amalga oshirish lozim deb hisoblaymiz: bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchisini kasbiy-mutaxassislik tayyorgarligiga zamonaviy talablar va o'qituvchining professional malakasining eng muhim tarkibiy qismalaridan biri sifatida axborot ko'nikmalarini, shu bilan birga, bo'lajak boshlang'ich sinflar o'qituvchisining axborot kompetentligini oshirishning aniq maqsadga yo'naltirilgan jarayonlarni tashkil etish; yangi axborot texnologiyalari sohasidagi taraqqiyot, ularning didaktik imkoniyatlari kengayib borayotganligi va o'qituvchilarni boshlang'ich ta'lif jarayonida ularni to'g'ri yo'naltirish.

Shunday qilib, bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchisi o'z kasbiy faoliyatida yangi axborot texnologiyalaridan to'g'ri foydalanishi malakasini shakllantirish kerakdir degan xulosaga keldik. Mazkur vazifalarni hal etish jarayonida bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchisining axborot kompetentligini shakllantirish (rivojlanishda boshqarish)ga yondashuvlarni ishlab chiqildi. Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchisining axborot kompetentligini rivojlanishda asosini: insonparvarlashtirish va shaxs rivoji g'oyalari, rivojlaniruvchi va tarbiyalovchi o'qitish konsepsiysi, o'qitish jarayonini tashkil etishga shaxsiyfaoliyatlari yondashuv konsepsiysi, pedagogik hodisalarni va uning q o'llanilishini o'rganishga tizimli yondashuv tashkil etadi.

XULOSA. Xulosa o'rnida shuni aytish joizki olingen natijalar asosida xozirgi raqamli texnologiyalar davrida o'qituvchilar va o'quvchilar axborot kompetenlikka ega bo'lib, masofaviy ta'limda to'liq imkoniyatdan foydalana olishadi va ushbu ta'lif shakli ta'lif sifatini oshirish va rivojlaniruvchi uchun xizmat qiladi. Zero zamonoviy ta'limda samaradorlikka erishish uchun qaysi fan va qaysi soha bo'lishidan qat'iy nazar bizdan xorijiy til bilimdonligi hamda kompyuter, internet savodxonligining yuqori bo'lishi talab qilinadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- Бегимкулов У.ИИ. Педагогик таълим жараёнларини ахборотлаштиришни ташкил этиш ва бошқариш назарияси ва амалиёти. //Пед. фан. док. дисс. – Т.: 2007.- 305 б.
- Зайцева О.Б. Формирование информационной компетентности будущих учителей средствами инновационных: Дис. ... канд. пед. наук.- Армавир, 2002.- 169 С.

3. Зимняя И.А. Компетентность человека – новое качество результата образования // Проблемы качества образования. Книга 2. Компетентность человека – новое качество результата образования: Мат. XIII Всерос. совещания.- М.: Исслед. центр проблем кач-ва подг-ки спец-в, 2003.- С. 4-13.
4. Злотникова И.Я. Формирование информационной компетентности будущего учителя-предметника в педагогическом вузе // Педагогическая информатика. - 2004.- № 1.- С. 40-44. Академические исследования в современной науке, 2(12), 69-73.
5. Qodirova M. (2022). Boshlang'ich sinf o'quvchilarini murakkab masalalar yechishga o'rgatish. *Innovacionnye issledovaniya v naуke*, 1(1), 22-24.
6. Qodirova M. (2022). Boshlang'ich sinf o'quvchilarini murakkab masalalar yechishga o'rgatishda o'lchov birliklarining ahamiyati. *Science and innovation*, 1(B6), 333-335.
7. Suvonqulova A. A. (2022). Boshlang'ich sinf o'quvchilarida tayanch kompetensiyalarni shakllantirishning ilmiy-nazariy asoslari. *Zamonaviy dunyoda pedagogika va psixologiya: Nazariy va amaliy izlanishlar*, 1(10), 7-9.
8. Qizi S. A. A. (2021). Content, form and means of formation of basic competences in primary school students. *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal*, 11(10), 1494-1497.
9. Mamutova G.Sh. Raqamli texnologiyalar asosida bo'lajak o'qituvchilarning axborot-kommunikativ ko'mpetensiyalarini rivojla ntiri sh. TDPU, 2022

Muallif:

Suvonqulova Aziza Abdurazzoq qizi – Guliston davlat universiteti, 130001-Pedagogika nazariyasi.Pedagogik ta'limotlar tarixi” ixtisosligi tayanch doktaranti.

UDK 372.800.4

IMPORTANCE OF TEACHING PROGRAMMING BASICS IN GENERAL SECONDARY SCHOOLS

UMUMIY O'RTA TA'LIM MAKTABLARIDA DASTURLASH ASOSLARINI O'QITISHNING AHAMIYATI

ВАЖНОСТЬ ПРЕПОДАВАНИЯ ОСНОВ ПРОГРАММИРОВАНИЯ В ОБЩИХ СРЕДНИХ ШКОЛАХ

Badalov Azamat Obil o'g'li

Guliston davlat universiteti. 120100. Guliston shahri, IV-mavze.

E-mail: azamatgaxat@gmail.com

Abstract. This article discusses the importance of teaching the basics of programming in secondary schools, teaching methods, advantages, teaching prospects, as well as solutions to problems faced by students and teachers when learning to program.

Key words: programming, teaching methods, teaching problems, education, algorithm, school, technology, skills, coding.

Annotatsiya. Ushbu maqola umumiyl o'rta ta'limg maktablarida dasturlash asoslarini o'qitishning ahamiyati, o'qitish usullari, afzalliklari, o'qitishning istiqbollari va dasturlashni o'qitishda o'quvchilar va o'qituvchilar duch keladigan muammolarni hal qilish bo'yicha ma'lumotlarni o'z ichiga oladi.

Tayanch so'zlar: dasturlash, o'qitish usullari, o'qitish muammolari, ta'limg, algoritm, maktab, texnologiya, malaka, ko'nikma, kodlash.

Аннотация. В данной статье рассматривается важность преподавания основ программирования в общеобразовательных школах, методы обучения, преимущества, перспективы преподавания, а также решения проблем, с которыми сталкиваются учащиеся и преподаватели при обучении программированию.

Ключевые слова: программирование, методы обучения, проблемы обучения, образование, алгоритм, школа, технология, умения, навыки, кодирование.

Kirish. Bugungi axborotlashgan asrda dasturlash o'quvchilarning zamonaviy dunyoda rivojlanishi uchun zarur bo'lgan muhim fanga aylandi. Texnologiya tez sur'atlar bilan rivojlanishda davom etan, turli sohalarda dasturlash asoslarini bilimiga ega bo'lgan shaxslarga talab ortib bormoqda. Shuning uchun umumiyl o'rta ta'limg maktab o'quvchilariga yoshligidan dasturlashni o'rgatish juda muhimdir.

Tadqiqot obyekti va qo'llanilgan metodlar

Maktablarda dasturlash ta'limga bo'lgan talab. Dasturlash ko'nkmalarini o'rgatishning ahamiyati. Maktablarda dasturlashni o'rgatishning afzalliklari. Turli yosh guruhlarida dasturlashni o'qitish. Dasturlash asoslarini o'qitishda yangi metod va yondashuvlar. Ta'limgda dasturlashning kelajak istiqboli. Dasturlashni o'rgatishning o'quvchilar rivojlanishiga ta'siri. Tadqiqot mavzusini yoritishda tasniflash, tavsiflash, kompleks va funktsional tahlil usullaridan foydalananligan.

Olingan natijalar va ularning tahlili

Maktablarda dasturlash asoslarini o'qitishning asosiy sabablaridan biri bu uning kelajakdag mehnat bozoriga mos kelishidir. Avtomatlashtirish va sun'iy intellektning keng tarqalishi bilan an'anaviy ish o'rinnari texnologiya bilan

* GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI *

* Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2023. № 3 *

almashririladi. O‘quvchilarni dasturlash ko‘nikmalari bilan qurollantirish orqali ularni dasturlash bilimi yuqori baholanadigan va talab qilinadigan kelajakka tayyorlashimiz mumkin [1]. Bundan tashqari, dasturlashni o‘rgatish tanqidiy fikrlash va muammolarni hal qilish qobiliyatlarini rivojlantirishga yordam beradi. Dasturlash o‘quvchilardan murakkab muammolarni tahlil qilishni va ularni kichikroq, soddaroq qismlarga ajratishni talab qiladi. Ushbu soddalashtirish va mantiqiy fikrlash jarayoni nafaqat dasturlashda yordam beradi, balki turli xil real dunyo vaziyatlarida qo‘llanilishi mumkin bo‘lgan ko‘nikmalarni rivojlantridi.

Umumiy o‘rtta ta’lim maktablarida dasturlash asoslarini o‘qitishning ko‘plab afzalliklari bor. Birinchidan, dasturlash ijodkorlik va yangilikga bo‘lgan qiziqishni kuchaytiradi. Dasturlash orqali o‘quvchilar o‘z g‘oyalarini hayotga tatbiq etishlari va o‘zlarining raqamlari ilovalari, o‘yinlari yoki veb-saytlarini yaratishlari mumkin. Bu ularga nafaqat o‘z ijodini namoyon etish imkonini beradi, balki ularni o‘zgacha fikrlash va o‘ziga xos yechimlar topishga undaydi.

Ikkinchidan, dasturlash o‘zaro hamkorlik va jamoaviy ishlashga yordam beradi. Ko‘pgina dasturlash loyihibarida o‘quvchilar birgalikda ishlashlari, fikr almashishlari va muammolarni birgalikda hal qilishlari kerak. Bu hamkorlik muhit o‘quvchilarga samarali muloqot ko‘nikmalarini rivojlantrishga, tengdoshlaridan o‘rganishga va jamoaviy ishning qadrini anglashga yordam beradi. Bundan tashqari, dasturlash asoslari bo‘yicha ta’lim o‘quvchilarga keng ko‘lamli imkoniyatlar eshiklarini ochadigan qimmatli ko‘nikmalar to‘plamini beradi. Dasturiy ta’minotni ishlab chiqishdan ma’lumotlarni tahlil qilishgacha, dasturlash ko‘nikmalar yuqori darajada o‘tkazilishi mumkin va turli sohalarda qo‘llanilishi mumkin. Maktablarda dasturlashni o‘rgatish orqali biz o‘quvchilarni bugungi raqamli dunyoda muvaffaqiyatga erishishlari uchun zarur bilimlar bilan kamol toptiramiz.

Dasturiy ta’lim ma’lum bir yosh guruhi bilan cheklanmasligi kerak. Darhaqiqat, o‘quvchining akademik salohiyatining turli bosqichlarida dasturlashni o‘rgatish katta foyda keltirishi mumkin. Yosh bolalar uchun interfaol o‘yinlar va vizual dasturlash tillari orqali dasturlash tushunchalari bilan tanishtirish mustahkam poydevor yaratishga va ularning kodlashga qiziqishini oshirishga yordam beradi [2].

O‘quvchilar yuqori sinflarga o‘tishlari bilan yanada rivojlangan dasturlash tillari va tushunchalarini joriy qilish mumkin. O‘smlar va o‘rtta maktab o‘quvchilari loyiha yaratishga asoslangan ta’lim orqali dasturlashning haqiqiy ilovalarini o‘rganishlari mumkin. Ushbu amaliy yondashuv ularga amaliy muammolarni hal qilish uchun dasturlash ko‘nikmalarini qo‘llash va dasturlash tushunchalarini chuqurroq tushunish imkonini beradi.

Texnologiyaning jadal rivojlanishi bilan dasturlashni o‘rgatishning yangi uslub va yondashuvlari paydo bo‘ldi. Darslik va ma’ruzalar kabi an'anaviy usullar interaktiv onlayn platformalar, kodlash va dasturlash klublari bilan to‘ldirilmoqda. Ushbu yangi yondashuvlar o‘quvchilarga amaliy ta’lim tajribasini va ularga tezroq o‘rganish imkonini beradi. Bundan tashqari, o‘yinlashtirish dasturlashni o‘rgatishning mashhur usuliga aylandi. Kodlashni o‘yinga aylantirish orqali o‘quvchilar dasturlash tushunchalarini qiziqarli tarzda o‘rganishga undaydi.

Dunyo tobora raqamli bo‘lib borar ekan, dasturlash kelajak avlodni shakllantirishda muhim rol o‘ynashda davom etadi. Maktablar o‘quvchilarni raqamli davrga tayyorlash muhimligini tan olishi bilan dasturlashning o‘quv rejasiga integratsiyalashuvi keng tarqaladi. Bundan tashqari, sun’iy intellekt va mashinani o‘rganishning yuksalishi dasturlash ta’limi uchun yangi imkoniyatlar yaratadi. O‘quvchilar ilg‘or texnologiyalarni o‘rganish va innovatsion yechimlarni ishlab chiqish imkoniyatiga ega bo‘ladilar. Ushbu yutuqlarni qo‘llagan holda, maktablar o‘quvchilarni kelajakdag‘i mehnat bozorida muvaffaqiyat qozonish uchun zarur bo‘lgan ko‘nikmalar bilan ta’minlashi mumkin.

Dasturlashni o‘rgatish o‘quvchilarning rivojlanishiga katta ta’sir ko‘rsatadi. Texnik ko‘nikmalarini egallashdan tashqari, dasturlash ta’limi ijodkorlik, tanqidiy fikrlash va muammolarni hal qilish qobiliyatlarini rivojlantridi. O‘quvchilar muammolarga tahliliy yondashishni, ularni kichikroq qismlarga ajratishni va tizimli yechimlarni ishlab chiqishni o‘rganadilar [3]. Bundan tashqari, dasturiy ta’lim o‘quvchilarning raqamli savodxonligini oshiradi. Bugungi raqamli dunyoda odamlar texnologiyalar qanday ishlashini va raqamli platformalardan qanday samarali foydalanishni tushunishlari juda muhimdir. Dasturlashni o‘rgatish orqali o‘quvchilarga passiv iste’molchilar emas, balki raqamli asrning faol ishtirokchisi bo‘lish imkoniyatini beradi.

Maktablarda dasturlash asoslarini o‘qitish uchun manbalar va vositalar. Maktablarda dasturlashni o‘qitish uchun ko‘plab manbalar va vositalar mavjud. Code.org va Scratch kabi onlayn platformalar barcha yoshdag‘i o‘quvchilar uchun bepul va interaktiv kodlash darsliklarini taklif etadi. Ushbu platformalar tizimlashtirilgan o‘quv muhitini ta’minlaydi va o‘quvchilarga, foydalanuvchilarga qulay interfeysda dasturlashni mashq qilish imkonini beradi. Bundan tashqari, maktablar o‘quvchilarni amaliy dasturlash loyihibariga jalb qilish uchun Arduino va Raspberry, Pi kabi vositalardan foydalanishlari mumkin. Ushbu vositalar o‘quvchilarga qurilmalarni raqamli sohaga ulash va robotlar yoki aqli qurilmalar kabi interaktiv loyihibarini yaratish imkonini beradi.

Dasturlash asoslarini o‘qitishdagi muammolar va yechimlar. Maktablarda dasturlash asoslarini o‘qitish muayyan qiyinchiliklarni engib o‘tishni talab qiladi. Asosiy muammolardan biri bu dasturlash tushunchalarining mavhum tabiatini bo‘lib, ba’zi o‘quvchilar uchun tushunish qiyin bo‘lishi mumkin. Biroq, o‘qituvchilar vizual dasturlash tillari, o‘yinlashtirish va loyihibarini yaratish imkonini beradi.

Maktablarda dasturlash asoslari ta’limni amalga oshirish uchun malakali o‘qituvchilarning etishmasligi yoki cheklangan resurslar kabi muammolarni keltirib chiqarishi mumkin. Biroq, bu muammolarni mutaxassislar bilan

* GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI *

* Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2023. № 3 *

hamkorlik qilish, dasturiy mahsulotlar yaratuvchi tashkilotlari bilan hamkorlik qilish va o‘qituvchilarni o‘qitish, zarur vositalarni olish orqali bartaraf etish mumkin.

Xulosa qilib aytganda, maktablarda dasturlashni o‘rgatish o‘quvchilarni raqamli asrga tayyorlashda muhim ahamiyatga ega. O‘quvchilarni dasturlash ko‘nikmalari bilan jihozlash orqali maktablar ularga texnologiyaga asoslangan dunyoda muvaffaqiyat qozonish imkoniyatini beradi. Dasturlash bo‘yicha ta’lim nafaqat o‘quvchilarning muammoni hal qilish va tanqidiy fikrlesh qobiliyatini oshiradi, balki keng ko‘lamli martaba imkoniyatlariga eshiklarni ochadi.

Biz kelajakka nazar tashlar ekanmiz, dasturlash ta’limda muhim rol o‘ynashda davom etishi aniq. Maktablar yangi o‘qitish usullari va yondashuvlarini o‘zlashtirishi, texnologiyadan foydalanishi va o‘quvchilarni dasturlashda muvaffaqiyatga erishish uchun zarur resurslar bilan ta’minlashi kerak. Shunday qilib, biz o‘quvchilarni raqamli asrning qiyinchiliklari va imkoniyatlariga yaxshi tayyorlanishini ta’minlashimiz mumkin.

Foydalilanigan adabiyotlar:

1. Husanova D.K. Dasturlashtirishda interfaol ta’lim sohasida zamonaviy texnologiyalardan foydalanish istiqbollari. SCIENCE AND INNOVATION. international scientific journal VOLUME 1 ISSUE 8UIF-2022: 8.2 | ISSN: 2181-3337.
2. Jane Waite, Sue Sentance. Teaching programming in schools: A review of approaches and strategies. Raspberry Pi Foundation. November 2021.
3. Tuomas Hiltunen. Learning and Teaching Programming Skills in Finnish Primary Schools – The Potential of Games. University of Oulu Department of Information Processing Science. 14.5.2016.
4. Metodija Jancheski. Improving Teaching and Learning Computer Programming in Schools through Educational Software. Olympiads in Informatics, 2017, Vol. 11, 55–75. DOI: 10.15388/oi.2017.05.

Muallif:

Badalov Azamat Obil o‘g‘li - Guliston davlat universiteti tayanch doktoranti.

UDK 372.800.4

USING GOOGLE DRIVE CLOUD TECHNOLOGY IN THE EDUCATION SYSTEM

TA’LIM TIZIMIDA GOOGLE DRIVE BULUTLI TEXNOLOGIYASIDAN FOYDALANISH

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ОБЛАЧНОЙ ТЕХНОЛОГИИ GOOGLE DRIVE В СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ

Mamatkulov Sarvar Temirbekovich

Guliston davlat universiteti. 120100. Guliston shahri, IV-mavze.

E-mail sarvar.mamatqululov89@gmail.com

Abstract. The article describes to what extent cloud technologies are used in the education system of our country today and how important it is. It also provides general information about the wide range of capabilities and services of Google Drive, a cloud technology that is widely used and has many users. You can also find information about how it was created and how to use it.

Keywords: Cloud technologies, cloud storage services, Google Drive, Dropbox, Gmail, drive.google.com, Google Photos, Microsoft.

Annotatsya. Maqolada bugungi kunda mamlakatimiz ta’lim tizimida bulutli texnologiyalar qay darajada qo‘llanilmoqda va uning qay darajada ahamiyatliligi bayon qilingan. Shuningdek keng qo‘llanilayotgan va ko‘p foydalanuvchilarga ega bo‘lgan bulutli texnologiyalardan Google Drive ning keng imkoniyatlari, xizmatlari, haqida umumiylar ma’lumot keltirilgan. Shuningdek qanday vujudga kelgani, qanday foydalanish kerakligi haqida ham ma’lumot topishingiz mumkin.

Tayanch so‘zlar: Bulutli texnologiyalar, bulutli saqlash xizmatlari, Google Drive, Dropbox, Gmail, drive.google.com, Google Photos, Microsoft.

Аннотация. В статье рассказывается, насколько облачные технологии используются в системе образования нашей страны сегодня и насколько это важно. В нем также представлена общая информация о широком спектре возможностей и сервисов Google Диска — широко используемой облачной технологии, которой пользуются многие пользователи. Вы также можете найти информацию о том, как он был создан и как его использовать.

Ключевые слова: облачные технологии, сервисы облачного хранения, Google Drive, Dropbox, Gmail, drive.google.com, Google Photos, Microsoft.

Kirish: Hozirgi kunda respublikamizda barcha sohalarga zamonaviy axborot texnologiyalarni joriy etishga alohida e’tibor berilmoqda desak sira mubolag‘a bo‘lmaydi. Jumladan, hukumatimiz tashabbusi bilan “Raqamli O‘zbekiston 2030” dasturini joriy etish maqsadida ko‘plab ta’lim muassasalarini, xususan, oliy ta’lim muassasalarida ta’lim jarayonlarini axborotlashtirish va avtomatlashtirish bo‘yicha bir qancha amaliy ishlar bajarildi [1].

Tadqiqot obyekti va qo‘llanilgan metodlar

Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining rivojlanishi ta’lim jarayonining barcha ishtirokchilariga yangi imkoniyatlar taqdim etib kelmoqda. Yana shuni ta’kidlash kerakki axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan, bulutli

* GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI *

* Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2023. № 3 *

texnologiyalar imkoniyatlaridan foydalanish ham ancha keng qo'llanilmoqda. Ayniqsa Google Drive bulutli saqlash xizmatidan ko'p foydalanuchilar ta'lim va boshqa sohalarda foydalanishmoqda. Bulutli texnologiyalari, jumladan Google Drive bulutli saqlash xizmatining rivojlanishi ta'lim jarayonining barcha ishtirokchilariga yangi imkoniyatlar taqdim etib kelmoqda. Tadqiqot mavzusini yoritishda tasniflash, tavsiflash, kompleks va funktional tahlil usullaridan foydalanilgan.

Olingan natijalar va ularning tahlili

Google Drive — fayllarni saqlash mumkin bo'lgan bulutli xosting. Xizmat [Google](#) Kompaniyasi tomonidan 2012-yil 24-apreldan beri taqdim etiladi. 2014-yilda xizmatning oylik aktiv tashrif buyuruvchilari soni 240 millionga yetgan. Asosiy funksiyalari : internetda fayllarni saqlash, ularni tahrirlash va ko'chirib olish. Google Disk tarkibiga Google hujjatlar, jadvallar, prezentsiyalar va boshqa ofis dasturlarida bajarilgan turli formatdagi fayllar kiradi. Xizmat 15 GB bepul joy taklif etadi. Faol foydalanuvchilar qo'shimcha pul evaziga yana joy sotib olishlari mumkin [2].

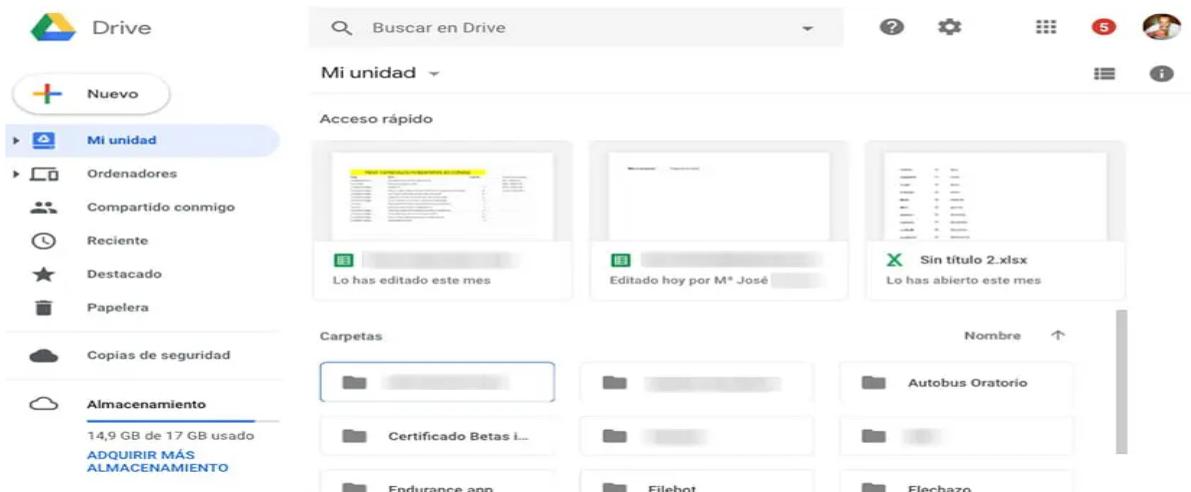
Agar biz Dropbox haqida gapiradigan bo'lsak, albatta men aytayotganimni bilasiz bulutli saqlash xizmati. Dropbox nafaqat foydalanuvchilar, balki kompaniyalar orasida ham ommalashib ketgan bulatlarni saqlash bo'yicha birinchi xizmatlardan biri bo'lib, ko'p qirraliligi tufayli bizga barcha ma'lumotlarni bulutda saqlashni va har qanday qurilmadan foydalanish imkoniyatini beradi.

Yillar o'tishi bilan, asosan, sohadagi yirik tizimlar orqali yangi bulutli saqlash platformalarini ishga tushirish hisobiga Dropbox ishlamay qoldi. Google, Microsoft, Apple, Mega - bu turdag'i xizmatlarni bizga taqdim etadigan kompaniyalar, ularning aksariyati deyarli bir xil narxlarda.

Google Drive yorug'likni birinchi marta 2012-yilda ko'rgan va shundan beri u taklif qiladigan saqlash maydoni ham, funksiyalar soni ham tobora ko'payib, bugungi kunda bozorda mavjud bo'lgan Google Photos kabi eng yaxshi alternativalardan biriga aylandi.

Google Drive, nomidan ko'rinish turibdiki, Google-ning bulutli saqlash xizmati, agar biz Gmail foydalanuvchisi bo'lsak, Google avtomatik ravishda Google Drive orqali bizga 15 GB bo'sh joyni taqdim etadi, shuning uchun agar bizda Gmail hisob qaydnomasi bo'lsa, ushbu xizmatga ro'yxatdan o'tishning hojati yo'q. Google Drive bozorda mavjud bo'lgan barcha platformalar uchun, ish stoli yoki mobil qurilmalar uchun mavjud, shuning uchun bulutdagi ma'lumotlarimizga kirish hech qachon muammo bo'lmaydi [2].

Google Drive nima uchun kerak?

Goole Drive, aksariyat bulutli saqlash xizmatlari singari, bizda mavjud bo'lgan barcha hujjatlarni o'zimizda, aksincha smartfonimizda olib yurishimizga imkon beradi. Bundan tashqari, Google Drive biz uchun matnli hujjatlar, elektron jadvallar va taqdimotlarni yaratish uchun bir qator dasturlarni taqdim etadi, garchi u foydalanadigan format Microsoft Office va Apple iWork kabi boshqa dasturlarga mos kelmasa ham, bu har doim ham yaxshi emas hujjatlarni yaratish uchun ushbu turdag'i dasturlardan foydalanish g'oyasi, ularni taqdim etishdan oldin ularni to'g'ri formatlashimiz kerak.

Google Drive bizga taqdim etadigan yana bir afzallik, biz buni topamiz birgalikda ishlash, u allaqachon bir nechta foydalanuvchiga bir xil hujjat ustida ishlashga imkon beradi, bu odatda ofisdan uzoqda va uzoqdan ishlaydigan foydalanuvchilar uchun ideal xususiyatdir.

Google Drive-dan foydalanish. Agar bizda Gmail hisob qaydnomasi bo'lsa, bizning ixtiyorimizda to'liq bepul, Google Drive-da 15 Gb saqlash maydoni mavjud, bu joy Google Photos bilan birgalikda foydalaniladigan va barcha Gmail foydalanuvchilar uchun bepul. Bulutli saqlash xizmatiga kirish uchun biz kerak tashrif buyurish drive.google.com va Mening birligimni bosing.

* GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI *

* Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2023. № 3 *

Agar biz ilgari ba'zi turdag'i tarkibni saqlagan bo'lsak, u ushbu papkada ko'rsatiladi. Aks holda, hech qanday fayl ko'rsatilmaydi. Chap ustunda ikkalasini ham ko'rshimiz mumkin biz egallagan maydon, hanuzgacha bo'shligimiz kabi.

Bizning bulutimizga hujjatlarni yuklashni boshlash uchun, bizda bir necha usul bor. **Birinchisi**, Google biz uchun kompyuterlar uchun taqdim etadigan dastur orqali. Ushbu dasturni o'rnatayotganda, bizdan bulutda qaysi kataloglarni sinxronlashtirmoqchi ekanligimizni so'raydi. **Ikkinci** variant - biz saqlamoqchi bo'lgan papkalarni yoki hujjatlarni to'g'ridan-to'g'ri brauzerga Google Drive yorlig'i bilan sudrab borish.

Agar xohlasak Google saqlash xizmatimizga faylni yuklang Smartfonimiz orqali avval dasturni o'rnatgan bo'lismiz kerak. Keyinchalik, qaysi fayl / s, rasm / s yoki video / s-ni yuklamoqchi ekanligimizni tanlashimiz va "Share" -ni bosishimiz kerak, keyin Google Drive-ni va keyin uni saqlamoqchi bo'lgan papkani tanlaymiz.

Yillar o'tib, Google Google Drive-ga birlashtirgan funktsiyalar soni oshirildi, hozirda biz ularning ko'p sonini taklif qilgunga qadar va ular orasida quyidagilarni ta'kidlashimiz mumkin [3]:

- Matnli hujjatlarni yaratish.
- Elektron jadvallarni yaratish.
- Taqdimotlarni yaratish.
- So'rovlarни o'tkazish uchun shakllarni yaratish.
- Keyinchalik tuzilgan hujjatlarga keyinroq qo'shish uchun diagrammalar va bloklar tuzing
- Hujjatlarni skanerlash.
- Google Photos bilan integratsiya.
- Formatidan qat'i nazar, har qanday turdag'i fayllarni saqlaydi.
- Aqlii qidiruv, chunki u skaner qilingan rasm va matnlardagi narsalarni taniy oladi.
- Xuddi shu hujjatning oldingi versiyalari bo'yicha maslahatlashuv.
- Google Drive shuningdek, fayllarni o'qish va tahrirlashgacha bo'lgan turli xil ruxsatlarni o'rnatishimiz mumkin bo'lgan fayllarni boshqa odamlar bilan bo'lismishga imkon beradi.

Google Drive xususiyatlari

Google Drive-dan kompyuteringizdan foydalaning

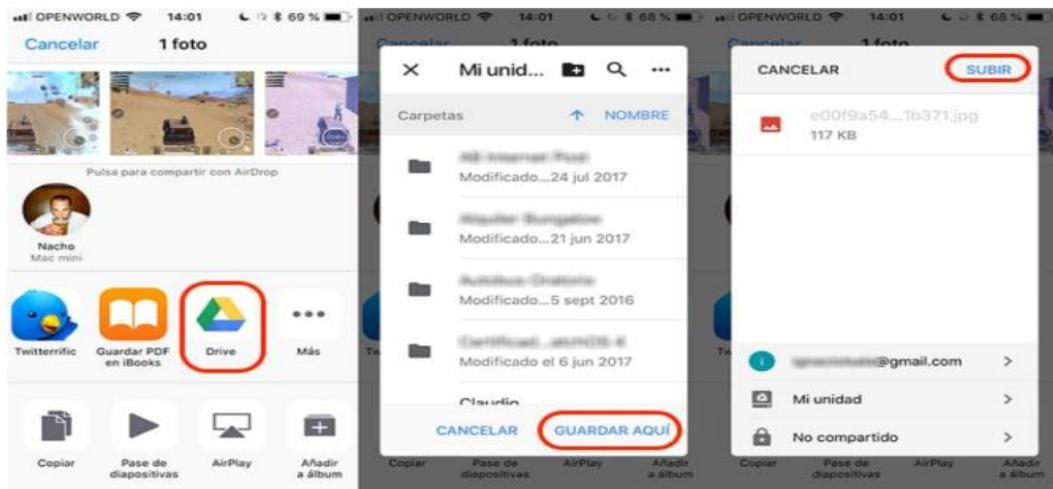
The screenshot shows the Google Drive dashboard. At the top, it displays 'Usado: 15 GB de 17 GB' and 'Actualizar versión'. Below this, there's a sidebar with 'Almacenamiento de Drive' and 'Planes'. A large blue pie chart represents the total storage usage. To the right, a list of files is shown, each with a green checkmark indicating synchronization status and a timestamp:

- Sin título 2.xlsx (Synchronized 4 days ago)
- Sin título 2.xlsx (Synchronized 4 days ago)
- (file) (Synchronized 2 hours ago)
- (file) (Synchronized 8 minutes ago)
- e00f9a54-3795-4de5-a82c-a36cd...jpg (Synchronized 5 minutes ago)
- (file) (Synchronized 5 minutes ago)

* GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI *

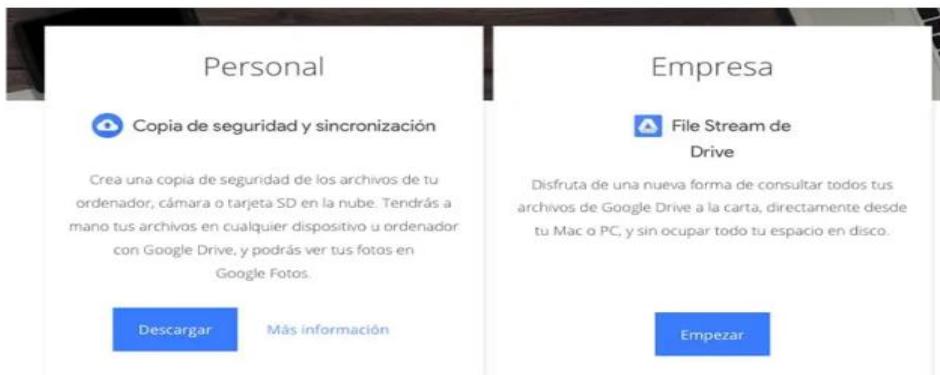
* Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2023. № 3 *

Smartfoningizdan Google Drive-dan foydalaning

Yuqorida aytilib o'tganimdek, Google Drive barcha mobil va ish stoli platformalarida mayjud mobil va ish stoli dasturlari tomonidan taqdim etiladigan funktsiyalar har xil. Mobil qurilmalar uchun dastur bizning ishimizga, hujjatlarimizga qarab, kirish va tahrirlash imkoniyatini beradigan bo'lsa, ish stoli versiyasi har doim yonimizda bo'lishni istagan fayllarni sinxronlashtirish uchun doimo kerakli narsadir.

Google Drive-ni qanday yuklab olish mumkin

Google Drive ish stoli dasturi faqat fayllarni sinxronlashtirish uchun ishlataladi , chunki saqlangan tarkibga kirish uchun biz buni veb orqali yoki to'g'ridan-to'g'ri har safar tahrirlashda sinxronlangan fayllarni saqlagan kataloglarga kirish orqali amalga oshirishimiz mumkin.

Barcha Gmail foydalanuvchilar 15 GB to'liq bepul xohlaganingizcha foydalanish uchun bo'sh joy, Google Photos bilan bo'lismadigan va biz smartfonimiz bilan yaratgan barcha rasm va videolarni asl o'lchamda yuklasak, olib tashlanadigan joy. Bundan tashqari, Google Photos bizni rasm va videolarni sifatini ozgina qisqartirishi bilan qabul qilish sharti bilan barcha rasm va videolarni saqlash joyini olib qo'ymasdan bepul saqlash imkoniyatini taqdim etadi.

Hozirda Google Drive bizga bepul 15 Gb dan tashqari, har xil narxlarda yana uchta saqlash imkoniyatni taqdim etadi. Ulardan xususiy foydalanuvchilar va turli kompaniyalar foydalanishlari mumkin.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 5-oktabrdagi "Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni.
2. R.H.Ayupov, B.B.Khidirov, Bulutli texnologiyalar: Toshkent, 2021. – 120 b.
3. T.E.Delov. Bulutli texnologiyalar. O'quv qo'llanma.–Toshkent: 2020. -168 b.

Muallif:

Mamatkulov Sarvar Temirbekovich - Guliston davlat universiteti tadqiqotchisi.

UDK 372.881.111.1

STUDENTS' COMPETENCE FOR SELF-DEVELOPMENT IN TRENDS IN THE IMPLEMENTATION OF LANGUAGE EDUCATION

TIL TA'LIMINI AMALGA OSHIRISH TENDENSIYALARIDA TALABALARNI O'ZINI-O'ZI RIVOJLANTIRISH KOMPETENSIYASI

КОМПЕТЕНЦИЯ УЧАЩИХСЯ ПО САМОРАЗВИТИЮ В ТЕНДЕНЦИЯХ РЕАЛИЗАЦИИ ЯЗЫКОВОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Pazilov Abdushohit

Guliston davlat universiteti. 120100. Guliston shahri, IV-mavze.

E-mail: pazilov1985@gmail.com

Abstract. This article makes it possible to consider the actualization of the processes of self-determination of students of higher educational institutions when determining the purpose and content of teaching a foreign language and the features and patterns of development of self-determination of students of higher educational institutions when studying a foreign language.

Key words: language competence, experimental, self-development, communicative, monologue speech.

Annotatsiya. Ushbu maqola chet tilni o'qitish jarayonida oliy ta'lif muassasasi talabalarining o'zini-o'zi belgilash qobiliyatini rivojlanirishni chet tilni o'qitishning maqsadi va mazmunini aniqlashda oliy ta'lif muassasasi talabalarining o'zini-o'zi belgilash jarayonlarini aktuallashtirishni va oliy ta'lif muassasasi talabalarining chet tilni o'rganishda o'zini-o'zi belgilashini rivojlanirishning o'ziga xos xususiyatlari va qonuniyatlarini hisobga olish imkonini beradi.

Kalit so'zlar: til kompetensiyasi, eksperimental, o'z –o'zini rivojlanirish, kommunikativ, monologik nutq.

Аннотация. Данная статья дает возможность рассмотреть актуализацию процессов самоопределения студентов высших учебных заведений при определении цели и содержания обучения иностранному языку и особенности и закономерности развития самоопределения студентов высших учебных заведений при изучении иностранного языка.

Ключевые слова: языковая компетентность, экспериментальная, саморазвитие, коммуникативная, монологическая речь.

Kirish. Maqolada oliy ta'lif muassasasi talabalarining shaxsan muhim faoliyat usullarini o'zlashtirish masalasini ko'rib chiqsak, agar biz yoshlarning ta'lif faoliyatining asosi ularning kasbiy o'zini-o'zi rivojlanishini rag'batlantirish bo'lsa, bu jarayon yanada samaraliroq bo'ladi, degan xulosaga keldik. Ko'plab tadqiqotchilar yordamning pedagogik mohiyatini keng va tor kontekstida ko'rib chiqadilar. Pedagogik yordam samarali o'zaro ta'sir nuqtai nazaridan o'qituvchining o'z talabasini dialogik tushunish va o'zini-o'zi bilishda faol ijodiy tamoyilini mustahkamlash uchun uning shaxsiy, subyektiv sohasida u bilan maqbul ma'naviy yordamni topish ya'ni, aslida o'z hayotining real muammolarini hal qilish kontekstida ijodkorlikka o'rgatish kompetensiyasini amalga oshirishdir.

Talabalar eksperimental ish jarayonida "Xorijiy til" fanini o'rganganlarida, biz ularga muvaffaqiyatli o'quv faoliyati uchun zarur bo'lgan ko'nikmalarni rivojlanirishga yordam beramiz, xususan: ma'lumotlarning asosiy mazmunini tuzatish kompetensiyasi; ma'lumotni ma'lum bir o'quv vazifasiga muvofiq tizimlashtirish kompetensiyasi, ona va chet tillarida lingvistik hodisalarini taqqoslash va taqqoslash kompetensiyasi, xabarning asosiy g'oyasini (og'zaki va yozma) rivojlanirish kompetensiyasi, eshitilgan va o'qilgan narsalarni baholash va hokazo.

Talabalarning shaxsan muhim faoliyat usullarini o'zlashtirishiga hissa qo'shgan holda, biz ularning shaxsiy sa'y-harakatlarini umuman ijtimoiy-madaniy makonda, xususan, subyektiv dunyosi makonida o'zini aniqlashga yo'naltirdik [61]. Shuning uchun pedagogik yordamning tabiatli talabaning ehtiyojlariga mos kelishi kerak. Bunday holda, u o'ziga yo'll topishga harakat qilib, nafaqat zamonaviy kasbiy madaniyatga organik ravishda kiradi, balki o'zi uchun o'zini-o'zi rivojlanirishga o'sish imkoniyatlarini belgilaydi.

Talabaning shaxsiy qadriyatlari bilan bog'liq bo'lgan qadriyat yo'nalishlari asosida o'z da'volarini o'zini-o'zi baholashga bo'lgan ehtiyojni qo'zg'atish orqali biz talabaning o'zini-o'zi rivojlanirishga uning kelajakdag'i kasbiga barqaror qadriyat yo'nalishi va hayotini o'zi rivojlanirishiga hissa qo'shdik.

Til ta'limi amalga oshirish jarayonida ta'lif va rivojlanishning integratsiyalashuvi tendensiylari odatda talabani chet til madaniyati bilan tanishtirganda va shu bilan birga uning ijtimoiyashuvi va tarbiyasi aniq ifodalananadi deb taxmin qildik. Shu munosabat bilan chet tilni o'qitishning maqsad-muddaolarini ishlab chiqishda til kompetensiyalarini rivojlanirishda foydalilanligan til vositalari tizimi bilan chambarchas bog'liqlikni ta'minlovchi lingvodidaktikaning turli zamonaviy tushunchalari o'z aksini topishi kerak [1].

O'zini-o'zi rivojlanirish muammozi bir paytlar shaxs erkinligi muammozi kontekstida ko'rib chiqilgan edi [2] va har qanday qarorlar qabul qilish kontekstida motivatsiya masalasi. Shu munosabat bilan A.G. Asmolov shaxsning o'zini-o'zi rivolantirishga oid falsafiy (o'z taqdirini o'zi rivojlanirishning faoliyat asosiga ta'sir qiladi); psixologik (o'zini-o'zi

* GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI *

* Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2023. № 3 *

rivojlantirish insonning o‘zini rivojlantirish imkoniyatlarini izlash yo’nalishidagi aqliy rivojlanishi nuqtai nazaridan ko’rib chiqiladi); sotsiologik (shaxsnинг o‘zini-o‘zi rivojlantirishning ijtimoiy-madaniy shartlarini hisobga oлган holda) [3]. jihatlarni ajratib ko’rsatadi.

D.T.Pardayeva ta’limning boshlang’ich bosqichi bo’lajak o’qituvchilarning chet tillarini bilish darajasi va ularning lingvistik bilim va ko’nikmalarini oshirishdan iborat deb takidlagan. [4].

Oliy ta’lim muassasasi talabalarining o‘zini-o‘zi rivojlantirish qobiliyati chet tilning pedagogik imkoniyati, bu har bir talabaning shaxsiy va kasbiy o‘zini-o‘zi rivojlantirishi uchun ma’lum vositalar, imkoniyatlar va, mexanizmlarning mayjudligini shaxsiy, faoliyat va munosabat komponentlar nazarda tutadi,

Chet til akademik fan sifatida nafaqat profilli ta’lim maqsadlarini amalgalashda beradi, balki umuman olganda, talabalarning hayotda o‘zini-o‘zi rivojlantirish qobiliyatini takomillashtirish imkoniyatlarini oshiradi. Bu, o‘z navbatida, til ta’limi o‘z maqsadini oqlaydi, talaba shaxsi rivojlanishining aniq va yashirin yo’nalishlarini rag’batlantiradi va uning hayotda o‘zini-o‘zi rivojlantirish qobiliyatini takomillashtirishga yordam beradi, degan xulosaga keladi.

Talabalarning hayotda o‘zini-o‘zi rivojlantirish qobiliyati va ular tomonidan chet tilni o‘zlashtirish jarayoni bir-biri bilan chambarchas bog’liq, u yoki bu darajada bir-biriga ta’sir qiladi. D.X.Xolmurodova oliy ta’lim muassasalarida talabalarning til qobiliyatlarini takomillashtirishga yetarli darajada e’tibor qaratilmaganligi sababli ularning kelgusi kasbiy muloqot jarayonidagi kamchiliklarga duch kelishiga sabab hisoblanadi. Tana harakati, mimika, teginish, imo-ishoralar va shaxslararo masoфа - bu og’zaki bo’lmagan muloqot turi bo’lib, shifokor va bemor o’rtasida o‘zaro munosabatlarni o’rnatishda juda muhim vositadir deb takidlagan[5].

B.O.Toshboyeva kichik maktab yoshida chet tillarni o’rgatishning muhim mazmuni qatoriga bevosita muloqotning ajralmas qismi sifatida tildan tashqari paralingvistik vositalar ham kiradi. Muloqot qilishga mo’ljallangan vaziyatlar ham yordamchi amaliy harakatlar (nimanidir ko’rsatish, biror harakatni takrorlash v.h.), fikrni tana a’zolari orqali ifodalashning tegishli paralingvistik vositalari (imo-ishora, mimika, gavdani tutish holati, tana va ko’z qarashlari orqali v.h.) bilan to’ldirilishi lozim deb hisoblaydi[6].

Tadqiqot ob’ekti va qo’llanilgan metodlar

Oliy ta’lim muassasasi chet tili ta’lim yo’nalishi talabalarning o‘zini-o‘zi rivojlantirish kompetensiyasini takomillashtirish jarayoni bo’lib mavzuga oid adabiyotlarni o’rganish, talabalarning kasbiy va shaxsiy rivojlanishi muammosi ustida ish olib borayotgan pedagoglarning nashrlarini tahlil qilish; testlar, suhabatlar, kuzatishlar; tajriba natijalarini qayta ishslashning statistik usullari; talabalarni o‘zini-o‘zi rivojlantirish kompetensiyasi bo’yicha maxsus ishlarni tashkil etish bo’yicha eksperimental tadabirlar olib borilgan.

Olingan natijalar va ularning tahlili

Oliy ta’lim muassasasi sharoitida til ta’limining vazifasi unda tashkil etilgan til muhitining rolini oshirishdan iborat bo’lib, unda auditoriyadagi darslar auditoriyadan tashqari mashg’ulotlar bilan integratsiyalashgan holda talabalarning ijtimoiylashuv jarayonlarini takomillashtirishga yordam beradi. Bu zamonaviy madaniyatlararo jarayonni (masalan, chet ellik tengdoshlar bilan muloqotni tashkil etish) hisobga oлган holda chet til darslari doirasini tabiiy ravishda kengaytirishga yordam beradi. Asosiysi, o’qituvchi tomonidan tashkil etilgan til muhitiga qo’shilish orqali talaba chet til madaniyatlararo muloqotning haqiqiy subyektiga aylanadi [7]. Talabalarning qadriyat yo’nalishlarini rivojlantirish uchun chet tildagi darsdan tashqari mashg’ulotlarni qo’llab-quvvatlash alohida ahamiyatga ega (masalan, “Germaniya bo’ylab ekskursiya”, “Germanianing asosiy bayramlari”, “Germaniya talabalar bilan uchrashuv” va boshqalar).

Til ta’limini amalgalashda sharoitida chet tilni o’rganish jarayonida talaba nafaqat chet til madaniyati bilan tanishadi, balki uning ijtimoiy kompetensiyalarini ham rivojlantiradi, bu esa o‘z navbatida chet tilni rivojlantirishda ham muhim ahamiyat kasb etadi[8]. Bundan kelib chiqqan holda, oliy ta’lim muassasasi talabalarning chet tilni o’rganish jarayonida hayotda o‘zini-o‘zi rivojlantirish kompetensiyasini takomillashtirish kontekstida til ta’limini amalgalashda biz talabalar uchun ularning mazmunli yo’nalishlarini izlash uchun maxsus mashg’ulot tashkil etdik.

Shu maqsadda chet tilni o’rgatishda biz quyidagi vazifalarni hal qildik:

- o’quv jarayonining barcha subyektlari uchun teng asosda auditoriyada samarali hamkorlik va shaxslararo o‘zaro ta’sirni ta’minalash;
- til ustida ishslash jarayonida xorijiy tillarning o‘zaro ta’sirining barcha turdagini to’siqlarini bartaraf etish uchun o’zgaruvchan psixologik usullardan foydalanish;
- talabalarning ijtimoiy yo’nalishini hisobga oлган holda chet tildagi nutq faolligini keng ko’lamli ta’minalash;
- darsda til masalalarini yechish jarayonida dialog va poliloglardan foydalanishni oshirish;
- o‘zini-o‘zi rivojlantirishi bilan bog’liq kommunikativ vaziyatlarning keng doirasini kiritish.

Davlat ta’lim standartiga muvofiq “Xorijiy til” fanini o‘zlashtirgan holda, talabalar quyidagi qobiliyatlariga ega bo’ladilar: “ta’lim dasturlarini amalgalashda doirasida ta’lim munosabatlarining barcha ishtirokchilari bilan o‘zaro munosabatda bo’lish kompetensiyasi. Ushbu kompetensiyalarni egallashga “Offizielle Konvertierung” (Rasmiy konvertatsiya), “Telefongespräch” (Telefon orqali suhabat), “Gehen Sie zur Universität” (Oliy ta’lim muassasasiga borish), “Arbeitssuche” (Ish izlash) mavzularini o’rganish yordam beradi (bu yerda turli jihatlar muhokama qilinadi, masalan, “Qanday qilib rezyumeni qo’yish kerak?”, “Suhbatga qanday tayyorlanish kerak?”, “Qanday qilib o‘z mutaxassisligi

bo'yicha ishga kirish mumkin?"") va boshqalar. Shunday qilib, chet tilni o'rganish jarayonining o'zi talaba shaxsining rivojlanishiga faol ta'sir qila boshlaydi.

Auditoriyada biz talabalarda chet tilni o'rganish o'zini-o'zi rivojlantirish kompetensiyasiga qanday ta'sir qilishi haqida tushunchalarni rivojlanirishga harakat qildik:

- chet tildagi muloqot doirasini kengaytirish (masalan, chet ellik mutaxassislar bilan muloqot);

- kasb bilan bog'liq madaniy dunyoqarashni kengaytirish (masalan, chet tildagi manbalardan ma'lumot olish);

Talabalarda yozma nutqni rivojlantirish uchun biz quyidagi ko'nikmalarni shakllantiramiz: hodisalarни tasvirlash kompetensiyasi; zarur ma'lumotlarni so'rash imkoniyati; taqdim etilgan matn mazmunini yetkazish kompetensiyasi; taqdim etilgan matndan asosiy ma'lumotlarning mohiyatini tushunish kompetensiyasi; turli manbalardan olingan ma'lumotlarni to'liq hajmgacha qisqartirish kompetensiyasi; nutqingizning konseptini yozish kompetensiyasi; matnlarga murojaat qilish kompetensiyasi va boshqalar.

Talabalarning til vositalari, nutq va nutqdan tashqari xatti-harakatlar qoidalarini muloqot sohasi va sherikning ijtimoiy mavqeiga muvofiq bilishini nazarda tutish; rasmiy va norasmiy muloqot holatlarida qimmatli fikrlardan foydalangan holda dialog o'tkazish kompetensiyasi; professional muloqot sharoitida suhbat o'tkazish; ish xatlarini yozish, anketalarni to'ldirish, o'rganilayotgan til mamlakatida qabul qilingan shaklda o'zingiz haqingizda ma'lumotlarni yozma ravishda bayon etish, chet el matnidan ko'chirma qilish. Shu bilan birga, talabalar faoliyatning ilmiy va ijtimoiy sohalarida faol muloqot qilishga tayyorligini rivojlantirish uchun professional chet til kompetensiyasini oshirish bo'yicha mustaqil ishslash ko'nikmalarini egallaydilar.

Shunday qilib, oly ta'lif muassasasi talabalarining chet tilni o'rganishda o'zini-o'zi rivojlantirishining o'ziga xos xususiyatlari va qonuniyatlarini hisobga olish ularning bo'lajak mutaxassis sifatida shaxsiy va kasbiy rivojlanishi jarayonlariga ta'sir qilish shartlarini aniqlashni o'z ichiga oladi. Eksperimental ishda biz quyidagi shartlarni amalga oshirdik: o'quv mashg'ulotlari jarayonda shaxsiy yondashuvni amalga oshirishda ular doimiy ravishda talabalarning bilim faolligini o'zini-o'zi rivojlantirish kontekstida ularning kasbiy rivojlanish istiqbollarini bilan bog'laydilar; auditoriyada chet tildagi har qanday mavzuni o'rganayotganda, ular talabalarda kasbiy va o'zini-o'zi rivojlantirish bilan bog'liq o'rganishning shaxsiy ma'nolarini rivojlantirish uchun ularni shaxsiy ahamiyatga ega bo'lgan mazmun bilan to'ldirishga harakat qildilar; o'quv jarayonining individual va madaniy yo'nalishini ta'minladi; chet tilni o'rganishning barcha bosqichlarida talabalarning o'zini-o'zi rivojlantirish jarayonlari (o'zini-o'zi bilish, o'zini-o'zi anglash, o'zini-o'zi qadrlash, o'z taqdirini o'zi rivojlantirish, o'zini-o'zi anglash, o'zini-o'zi tasdiqlash, o'zini-o'zi boshqarish) mexanizmlarini yangilashga harakat qildilar.

Oly ta'lif muassasasi talabari chet tilni o'rganishda o'zini-o'zi rivojlantirishining o'ziga xos xususiyatlari va qonuniyatlarini hisobga olish shartlarini amalga oshirish uchun muloqotni o'rgatishga alohida e'tibor beriladi, bu har doim shaxsning o'zi tomonidan belgilanadi. Talaba nimadir haqida shunchaki gapirmaydi, u muloqot predmetiga o'z munosabatini bildirgan holda o'z fikrini bildiradi. Buning uchun og'zaki nutqni rivojlantirish uchun chet tilni o'rgatish dasturiga biz nutq xatti-harakatining tashkil etilishini aniqlaydigan mavzularni kiritdik, go'yo tabiiy chet til muhitida, faqat turli xil muloqot holatlarida, masalan: "Chet eldag'i ta'lif muassasalariga kirishda nimani bilish kerak?", "O'qituvchi qanday lingvistik va kommunikativ kompetensiyalarga ega bo'lishi kerak?", "Chet ellik yoshlarda o'zini-o'zi rivojlantirishini rivojlantirishning o'ziga xosligi nimada?" va hokazo. Shu bilan birga, biz faqat chet tildagi original matnlardan, shuningdek, lingvistik va madaniy ma'lumotlarni o'z ichiga olgan audioyozuvlardan, videolardan foydalananamiz. Shuning uchun darsning uslubiy mazmuni nutq yo'nalishiga ega, ya'ni, chet til mavzularini o'rganishga muloqot shaklini berish uchun muloqot. Butun dars dialoglar, fikr almashish va boshqalar yordamida kommunikativ asosda quriladi. Shu munosabat bilan talabalar uchun chet tilni o'rganishda turli loyihalarda ishtirok etish katta yordam beradi, masalan, "Nemis tilining o'ziga xos xususiyatlari" yoki "Nemis tilidagi idiomalarni so'zlashuv janrida qo'llash" kabi mavzular. Ushbu loyihalar ustida ishslash, ushbu tadqiqot shuni ko'rsatadiki, talabalarning dunyoqarashini kengaytirishga yordam beradi, ularning o'rganilayotgan til mamlakatining zamonaviy hayotiga kognitiv qiziqishini rivojlantiradi.

Kulosha: Shunday qilib, talabalarning chet tilni o'rganishda o'zini-o'zi rivojlantirishini rivojlantirishning qonuniyligi muloqot madaniyatini tarbiyalashdir. Ushbu vazifaga turli yo'nalishdagi ko'plab dialoglar bag'ishlangan, masalan, sevimli mashg'ulotingiz (sport, musiqa, kolleksiya), tug'ilgan shahringiz, sevimli kitobingiz yoki yozuvchingiz, sayohatlariningiz, kelajakdag'i kasbingiz haqida suhbat, axloq qoidalariga rioya qilish muhimligi haqida va hokazo. Bularning barchasi talabalarning tilni o'rganishga bo'lgan qiziqishini saqlab qolishga va shu asosda o'z faoliyatining turli sohalarida tildan amaliy foydalanish uchun motivatsiyani oshirish uchun lingvistik va kommunikativ kompetensiyalarni rivojlantirishga qaratilgan. Shu munosabat bilan biz talabalar o'rtasida kitobxonlik madaniyatini va shu bilan bog'liq axborot savodxonligini rag'batlantirishni muhim deb hisoblaymiz, bu esa psixologlarning fikricha, o'rganilayotgan tilning tabiatini, uning tuzilishi, o'ziga xosligi va o'ziga xosligini to'liq idrok etishda muhim ahamiyatga ega. Bundan tashqari, matn o'zining ravshanligi bilan majoziy elementlarni yaratishga imkon beradi, bu esa matnda taqdim etilgan ma'lumotni mantiqiy idrok etishga yordam beradi, ayniqsa, agar u haqiqiy matnlarni bilan bog'liq bo'lsa (masalan, e'lonlar, reklamalar, televizion yangiliklar dasturlari, risolalar, gazeta maqolalari va boshqalar) ular talabalarning kommunikativ faoliyatini kengaytirish uchun juda foydali, chunki bu til materiali o'rganilayotgan til mamlakatining haqiqiy hayotidan olingan.

* GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI *

* Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2023. № 3 *

Foydalilanigan adabiyotlar:

1. Gulyamova M.X. Ingliz tilini o'qitishda talabalar kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirishga integrativ yondashuv// :Avtoref.diss...PhD-T.:2019
2. Фридман, А.Ю. Очередность жизненных целей личности и их субъективная мотивационная значимость: дис. ... канд. психол. наук / А.Ю. Фридман. - М., 2004. - 149 с.
3. Бородина, В.Н. Взаимосвязь субъективного благополучия и ценностно-смысловой сферы личности / В.Н. Бородина, М.Д. Гончарук // Сибирский педагогический журнал. - 2015. - № 5. - С. 125-128.
4. Pardayeva D.T. Bo'lajak ingliz tili o'qituvchilarining lingvistik konpetensiyalarini rivojlantirish. ped.fan. dokt.diss... – T., 2022.45-49 b
5. Pardayeva D.T. Bo'lajak ingliz tili o'qituvchilarining lingvistik konpetensiyalarini rivojlantirish. ped.fan. dokt.diss... – T., 2022.45-49 b
6. Pardayeva D.T. Bo'lajak ingliz tili o'qituvchilarining lingvistik konpetensiyalarini rivojlantirish. ped.fan. dokt.diss... – T., 2022.45-49 b
7. Трофимова, Г.С. Педагогические основы обучения иностранным языкам (предметная дидактика) / Г.С. Трофимова. - Ижевск: Изд-во Удмурт. ун-та, 2013. - 346 с.
8. <http://elearning.zn.uz/>

Muallif:

Abdushohit Pazilov - Guliston davlat universiteti katta o'qituvchisi, (PhD).

UDK 372.3/.4

THE CURRENT STATE OF METHODOLOGICAL PREPAREDNESS OF FUTURE ELEMENTARY SCHOOL TEACHERS FOR LOGICAL THINKING

BO'LAJAK BOSHLANG'ICH SINF O'QITUVCHILARINI MANTIQIY FIKRLASHGA METODIK TAYYORGARLIGINING HOZIRGI HOLATI

СОСТОЯНИЕ МЕТОДОЛОГИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ К ЛОГИЧЕСКОМУ МЫШЛЕНИЮ

G'aniyeva Maftuna Abduaziz qizi

Guliston davlat universiteti. 120100. Guliston shahri, IV-mavze.

E-mail: maftuna2023@gmail.com

Abstract. In today's rapidly evolving educational landscape, enhancing the logical thinking of future educators through creative approaches, lesson planning, and leveraging advanced teaching technologies has become crucial. One of the important components of a person's ability to think is logical literacy, that is, a certain minimum logical skills and knowledge necessary for any intellectual activity. Since logic is an integral part of all specific sciences, it can be assumed that logical skills can be formed in students if we highlight logical concepts and actions in the subjects included in the school curriculum, and apply appropriate methodological processing to them. In any activity, attention and the ability to think logically are necessary for a person, because they help to solve problems and find a way out of difficult situations. Logical knowledge, as creativity, aims to develop general rules that should be applied in specific cases. A person who perfectly minimizes these rules becomes, in a sense, a person who creates new ideas and discoveries. This article delves into the theoretical aspects of methodically preparing prospective primary school teachers to develop their logical thinking skills.

Key words: Education, lesson, primary education, pedagogue, logical thinking.

Аннотация. В современном быстро меняющемся образовательном мире повышение логического мышления будущих педагогов через креативные подходы, планирование уроков и использование передовых педагогических технологий становится крайне важным. Одной из важных составляющих способности человека мыслить является логическая грамотность, то есть определенный минимум логических навыков и знаний, необходимых для любой интеллектуальной деятельности. Поскольку логика является неотъемлемой частью всех конкретных наук, можно предположить, что логические умения можно сформировать у учащихся, если выделить логические понятия и действия в предметах, включенных в школьную программу, и применить к ним соответствующую методическую обработку. В любой деятельности человеку необходимы внимание и умение логически мыслить, поскольку они помогают решать проблемы и находить выход из сложных ситуаций. Логическое знание, как и творчество, направлено на выработку общих правил, которые следует применять в конкретных случаях. Человек, который идеально минимизирует эти правила, в некотором смысле становится человеком, создающим новые идеи и открытия. В данной статье рассматриваются теоретические аспекты методической подготовки перспективных учителей начальной школы для развития их навыков логического мышления.

Ключевые слова: образование, урок, начальное образование, педагог, логическое мышление.

Kirish. Ma'lumki, inson fikrlash qobiliyatiga ega bo'lib, o'zining xatti-harakati, hayotiy faoliyati va turmush tarzini aynan shu qobiliyat asosida tuzadi, tartiblashtiradi hamda boshqaradi. Bu jarayonlar o'z holicha, tartibsiz kelmasdan, balki, muayyan mantiqiy qonunlarga asoslangan holda kechadi. Inson o'zida bu qonun-qoidalarni va ularga to'g'ri amal qilish ko'nikmasini mantiq ilmini o'rganish jarayonidagina shakllantiradi.

Chunki mantiqni bilish insonning fikrlash qobiliyatini oshiradi, aniq va izchil fikrlash, o'zining va suhbatdoshining mulohazalarida xatoliklarga yo'1 qo'ymaslik, mabodo shundaylari uchrab qolsa, ularni ko'rsata bilish, lozim bo'lsa, to'g'rilash kabi ko'nikmalarni shakllantiradi. Bu esa mantiq inson faoliyatining barcha sohalariga, jumladan, pedagogik yo'nalish bilan bog'liq amaliyotiga ham taalluqli ekanidan dalolat beradi.

Tadqiqot ob'ekti va qo'llanilgan metodlar

Mantiq ilmining asoschisi Arastu hisoblanadi. U o'zigacha mavjud bo'lgan mantiqqa oid barcha bilimlarni tartiblashtirib hamda o'zi yaratgan yangi ta'limotlar asosida boyitib, muayyan tizim darajasiga ko'tara olgan mutafakkirdir. Tafakkurning shakl va qonunlarini o'rganuvchi mazkur ilmni fan tarixida «formal mantiq» yoki «an'anaviy mantiq», yoxud «Arastu mantiq'i» deb ham atashadi.

Mantiqiy tafakkur – bu shaxsning o'z oldida turgan vazifalarini obdon fikr-mulohaza qilishi va pedagogik nuqtai nazardan bazan tezkor va nostandart hal etish hamda o'z maqsadlariga erishishning ma'qul, samarali yo'llarini topishga fikran intilish qobiliyatidir. Ya'ni mantiqiylik asosan boshqalarga o'xshamagan g'oyalarni o'ylab topish, an'ana tusiga kirib qolgan fikrlashdan qochish hamda muammoli vaziyatlarni tez hamda samarali hal etish yo'llarini bilish hisoblanadi. Bu kreativlik degan tushunchaga ham taluqli jihat bo'lishiga qaramay birmuncha izchil, mazmunan teran mulohazalarni o'z ichiga qamrab oladi. Mantiqiy fikrlash insondagi ijodkorlik qobiliyatini shakllantirish va rivojlantirishga asos yaratadigan individual sifatlarining hamda fikrlash qobiliyatlarining birligidan iborat bo'ladi.

Endi qisqacha mantiqiy tafakkur tushunchasiga to'xtalib o'tsak. Ba'zi ilmiy adabiyotlarda mantiqiy tafakkur, ya'ni mantiqiy fikrlash tushunchasiga quyidagicha izoh berib o'tilgan. Mantiqiy tafakkur bir nechta ma'nolarga ega. Ushbu tushunchalar fikrlashning rivojlanish bosqichlarini, tahlil qilish qobiliyatini, voqelikka munosabatini ifodalaydi.

Bu o'qituvchiga, o'quvchilarning aqliy faoliyatini rag'batlantirish uchun mantiqiy tafakkurni rivojlantirish texnologiyasida foydaladanigan texnikasi va vositalariga bog'liq. Mantiqiy tafakkur "baholash" va "o'zo'zini baholash", "mantiqiylik" va "o'z-o'zini tahlil qilish", "isbotlash" va "rad etish", "mantiqiy tahlil" kabi tushunchalarni o'z ichiga oladi. Mantiqiy tafakkur madaniyati amalda qo'llaniladigan ishonchli dalillarning usullari va usullarini o'z ichiga oladi. Bularning barchasi shaxsni rivojlantirishga, o'quvchilar dunyoqarashini shakllantirishga yordam beradi. Judi Bruz va Devid Vud mantiqiy fikrlashni tanqidiy tafakkurning aks ko'rinishini namoyon ettiruvchi fikrlash deb bilishadi. Fikrlash o'z "men" ini anglash, ob'ektiv bo'lish, o'z nuqtai nazarini hisobga olgan holda boshqa nuqtai nazarlarni qabul qila olish va ba'zan o'z xurofotlaridan voz kechish orqali shakllanadi. Muammolarni echishda yangi g'oyalarni ilgari surish va ularni yechish yo'llarini ko'rish imkoniyatiga ega bo'lish kerak.

Shu o'rinda bo'lajak pedagoglar xususan umumiyl o'rta ta'lim tizimining boshlang'ich ta'lim yo'nalishida faoliyat olib borishi kutilayotgan o'qituvchilarning biz yuqorida so'z yuritayotgan mantiqiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirishning metodik holati dolzarb masalalardan hisoblanadi. Aytish o'rinlikli globallashuv, texnogen sivilizatsiya yosh avlod tarbiyasiga ham o'z ta'sirini o'tkazayotgani sir emas, bugungi kun o'quvchisini "o'tmisht ertaklari, voqealari" bilan aldab bo'lmaydi, ularni real voqealarga asoslangan ma'lumotlar qiziqtiradi. Aksariyat hollarda bir yoshli bola mobil aloqa vositalaridan foydalana olayotganligini «quvonch» bilan gapiramiz. Demak, bo'lg'usi boshlang'ich sinf o'qituvchisi zamonaviy talablarga javob beradigan ta'lim sohasida kechayotgan yangilanishlarni bilishi, o'z ustida tinmay ishlashi, doimiy o'zgarib turuvchi nostandart sharoitlarda amaliy faoliyatga innovatsion tayyorligini ta'minlash ehtiyojini yuzaga keltirmoqda, bu esa qo'shimcha, noan'anaviy, parallel mustaqil ta'lim tizimlarini yaratishga ehtiyoj tug'dirmoqda.

A. Ye. Dmitriyev va M. R. Levov ta'kidlashlaricha, maktabning dastlabki, boshlang'ich bosqichi bola shaxsini, uning qibiliyatlarini rivojlantiradi, uni muloqotga, ona tiliga, o'qishga, axloqiy, estetik, jismoniy madaniyat asoslarini o'rgatadi, tizimli mehnat odatini shakllantiradi. Bolalar tabiat, jamiyat, inson va uning mehnati to'g'risidagi umumiyl tasavvurlarni, dunyoqarash asoslarini egallaydilar. Boshlang'ich maktabda ta'lim oluvchilar o'qish, yozishning zarur ko'nikma va malakalarini egallaydilar, atrofdagi olamni kuzatish, o'lchash va hisoblashga o'rganadilar, mantiqiy eslab qolish usullarini, nazariy tafakkur elementlarini, nutq va xulq madaniyati, shaxsiy gigiena va sog'lom turmush tarzi asoslarini egallaydilar. Bolalarda dastlabki qadriyatli yo'nalishlar yuzaga keladi, o'qish motivi shakllanadi, bilimlar, ma'naviy qadriyatlarga mehr singdiriladi. Har bir o'qituvchi mazkur sharoitlarda ishslash, bunday vazifalarni bajarishga tayyorlangan bo'lishi kerak. U shuningdek, zamonaviy bolani, uning ehtiyojlarini, qiziqishlarini bilishi, bolalarini va ularning rivojlanish shartsharoitlarini o'rganishning zamonaviy metodlarini egallagan bo'lishi kerak.

Olingen natijalar va ularning tahlili

Bizning fikrimizcha, yuqoridagi muammolar orasida eng muhimlari bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarida mantiqiy tafakkurni shakllantirish, ta'lim jarayoniga teran yondashuv jarayonini modernizatsiya, innovatsiya va novatsiya, innovatsion ta'lim texnologiyalari bilan qurollantirish lozim. Neonologik yondashuv asosida bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarida mantiqiy fikrlash qibiliyatlarini shakllantirish jarayonini mazmunli tashkil qilish tayanch o'quv rejasining

* GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI *

* Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2023. № 3 *

qanchalik mustahkam egallanganligiga bog‘liq va bu ushbu ta’lim jarayonining metodik ta’minoti va hozirgi holatida o’z aksini topmoqda.

Bilamizki, oliy ta’lim va ijtimoiy sohadagi yangilanishlar asosida ta’lim unsurlari jiddiy o‘zgarishlarga uchradi. Shu bois, uzlusiz ta’lim falsafasi, qonuniyatini, mantiqiy va innovation yondashuvlar asosida ta’lim muammolarini qaytadan ko‘rib chiqish davr talabiga aylanib bormoqda.

Pedagogik faoliyat va kuzatishlarimiz asosida aytishimiz mumkinki, bo‘lg‘usi pedagoglar o‘z sohasi, kasbi bo‘yicha raqobatbardosh bo‘lishi uchun zarur bo‘lgan tayanch kompetensiyalarga ega bo‘lishi lozim. Fikrimizcha, har bir bo‘lg‘usi boshlang‘ich sinf o‘qituvchisi kasbiga sadoqat bilan yondashgan holda: intellektual-ijodiy tashabbuslar ko‘rsatishi; kasbiy bilmalarining kengligi va teranligi; mantiqiy tafakkur va intellektual qobiliyatlarga ega bo‘lishi; turli ziddiyatlarga kretaiv va kognitiv jihatdan ideologik tayyor turishi; ijodiy g‘oyalarni mantiqiy ketmaketlikda ilgari surish va ularaga mantiqiy tafakkur bilan munosabatlar bildira olish; yangiliklarga intilish; o‘zining tajribalarini boshqalarning tajribalari bilan taqqoslagan holda o‘zining imkoniyatlari, kamchiliklari va muvaffaqiyatlarini anglab yetishi; o‘zidagi kreativ jihatlarni angray olishi; o‘zini ko‘rsata olishi, yangiliklarni amaliyotga olib kirishga tayyor turishi; har bir talaba o‘z ustida mantiqiy yondashgan holda timilsiz ishlab, ta’lim jarayonimi loyihalashda ta’lim strategiyalardan o‘zi uchun maqbulini tanlashi mumkin. (Strategiyalardan birining tanlanishi o‘qituvchining kasbiy tayyorgarligi, shaxsiy qiziqishlari, shuningdek, mavjud hayotiy vaziyatlarga bog‘liq).

Pedagogik ta’limda mantiqiy kompetensiyalarga asoslangan yondashuvni amalga oshirish uning asosiy maqsadiga erishishiga ko‘maklashadi, bu esa– kichik mакtab yoshidagi o‘quvchilarini pedagogik qo‘llab-quvvatlash orqali ularning yashirin aqliy qobiliyatlarini (zukkolik, nutqiy ravonlik va mantiqiy fikrlash)ni namoyon qilish imkoniyatlarini rivojlantirishga yordam beradi.

Aynan shuning uchun ta’lim muassasalarining pedagogik jamoalari, metodik xizmatlarining rahbarlari faoliyatida o‘qituvchilar tomonidan kiritilayotgan pedagogik innovatsiyalarni tahlil qilish va baholash, ularni muvaffaqiyatli ishlab chiqish va qo‘llash uchun zarur sharoitlarni yaratish, umumta’lim maktablarining bozor munosabatlariga o‘tishlari, ularning raqobatbardoshligi haqiqiy vaziyatni yaratadigan yangi turdag, jumladan, nodavlat ta’lim muassasalarini yaratish muhim yo‘nalishga aylanmoqda. Innovatsion faoliyatni shaxsiy toifa, ijodiy faoliyatning yaratuvchilik jarayoni va natijasi sifatida talqin qilish mumkin.

N.Muslimov va M Mirsoliyevalarning fikrlariga ko‘ra ham ijtimoiy faol ta’limda, yuqori natijalarga erishishga intiluvchi, pedagoglik kasbini tanlash va egallash ishida jamiat ehtiyojlaridan kelib chiquvchi shaxsni shakllantirishda kreativ kompetensiyalar muhim omil sifatida qaraladi. Mantiqiy fikrlash ham aynan ushbu kreativlikni yuzaga chiqaruvchi omildir. Zero insonda avvalo tafakkur va mantiqning borligi voqeа-hodisalar zanjirida aniq va to‘g‘ri qaror qabul qilish imkonini beradi.

Aytish o‘rinliki, zamnaviy ta’limda yangicha metodik yondashuvlar asosida bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarida mantiqiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirish jarayoni – muassasaning ta’limiy va ijtimoiy faoliyatining ajralmas qismidir, mantiqiy metodik urg‘uning bunda mujassam bo‘lishi esa bo‘lg‘usi pedagoglarning umumkasbiy o‘ziligi va pedagogik imidjini fikran anglash layoqatini shakllantirishning ochiq, o‘zgaruvchan, demokratik sohasidir.

Shundan kelib chiqib aytishimiz mumkinki, bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarida mantiqiy fikrlash qobiliyatini shakllantirishning pedagogik imkoniyatlari bizning nazarimizda quyidagilarni o‘z ichiga oladi: o‘quv-tarbiyaviy faoliyatni rejalashtirishda ta’lim sharoitlariga bog‘liq holda integratsiya, xilma-xillik va moslashuvchanlik mexanizmlari mazmunini motivatsion, zamnaviy universal ta’lim, integratsion yondashuv, xalqaro hamkorlik tamoyillari asosida optimallashtirishning ilmiy - amaliy asoslarini aniqlash; Olyi ta’lim tizimida ish reja va kalender rejasi mazmunini xalqaro me’yorlar va davlat talablarini implemintatsiya qilish asosida integratsiyalashtirilgan zamnaviy axborot ta’lim bazasini ishlab chiqish; o‘quv faoliyati jarayonlariga zamnaviy ta’lim dasturlari va innovatsion texnologiyalarni tatbiq etish orqali o‘quv-metodik resurslarning samaradorligini aniqlash; o‘quv faoliyati natijalariga ko‘ra bo‘lg‘usi boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining bilim, malaka va ko‘nikmalarining sifat va samaradorligini innovatsion baholash tizimini aniqlash.

Pedagoglar agarda o‘zlarining kreativ o‘qitish metod va strategiyalarini qo‘llash (ya’ni keng ko‘lamda o‘ylash va kreativ fikrlash jarayonini tashkil etish)da katta samaradorlikka erishishni istasalar, buni bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilar ongiga singdirishlari va o‘z vazifalarini mantiqan anglagan holda sidqidildan bajarishlari lozim. Qolaversa, “mantiqiy mazmun va xarakterga ega muhitdagina bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilar o‘rganayotgan mavzuning mazmuni, o‘quv axborotlar o‘rtasidagi o‘zaro aloqani tushunish imkoniyatiga ega bo‘ladi va bu haqida fikrlashni boshlashadi”.

Tizimli yo‘naltirilgan tadqiqot ishlarda innovatsion faoliyat logik paradigmanning shaxsiy, boshqaruvchi-kommunikativ va natijali tizimostilarining tahlilida ochib beriladi. Shaxsning innovatsion imkoniyatini yangi tasavvurlar va g‘oyalarni ishlab chiqish, asosiysi ularni amaliy shakllarda loyihalash, modellashtirish ijodiy qobiliyati shaxsning yangiga, shaxs bag‘rikengligiga, tafakkurining moslashuvchanligiga bog‘liq. Madaniy-estetik rivojlanganlik va ma’lumotlilik o‘z faoliyatini takomillashtirishga tayyorlik, ichki, mazkur tayyorlikni ta’minlovchi vosita va metodlarga asoslanadi, rivojlangan innovatsion ong (innovatsion faoliyatning an'anaviyga ko‘ra qimmati, innovatsion ehtiyojlar, innovatsion xulq motivatsiyasi) kabi asosiy ko‘rsatkichlar bilan bog‘laydilar.

Shunday ekan bo'lajak kadrlarni mantiqiy fikrlash qobiliyati teran shaxs sifatida rivojlantirishning metodik holati va amaldagi vazifalardan kelib chiqib o'qituvchi ijodiy imkoniyatining rivojlanishi prinsiplari quyidagilar deb hisoblanadi: pedagog shaxsining qadriligin tan olishi prinsipi; "o'zligini" ijodiy tushunish prinsipi; kompensatsiya prinsipi; individuallashtirish prinsipi; ziddiyatlilik prinsipi; axloqiy bog'liqlik prinsipi; kreativ ilhomlanish prinsipi; refleksiya prinsipi; tizimni tanlash prinsipi.

Mantiqiy fikrlash yordamida innovatsion faoliyatni amalga oshirish bosqichida refleksiya ikki jarayon bilan birga kechadi: 1) o'qituvchi xuddi bashorat bosqichiga takroran qaytadi va u yerda konsepsiyaning alohida tashkil etuvchilarini kuzatadi; 2) ikkinchi jarayon o'z faoliyatiga refleksiya bilan, ya'ni maqsadni amalga oshirish jarayoni bilan bog'liq: o'qituvchi imkoniyatlari va tashqi sharoitlar bog'liqligining tahlili (mantiqiy refleksiya) sodir bo'ladi, innovatsiyalar, malakalar, pedagogik amallar, mazmun tahlil etiladi. Ko'rib chiqilgan interfaol yoki yangicha imkoniyat o'qituvchi innovatsion faoliyatni jarayonlari, hatti-harakatlari va xulqini belgilaydi. Mantiqiy fikr mulohaza va mo'tadil kreativ xulqi asosida pedagogik amaliyot sharoitlarida amalga oshiriladigan mukammallik ideali va qiymati yotadi. Bunday xulq muloqotda, o'qitishda, o'z-o'zini belgilashda, mantiqiy-refleksiv jarayonlar kechishida va boshqalarda namoyon bo'ladi. Ixtiyorli kasb egasi xulqini biz faoliyat asosida tahlil qilishimiz mumkin.

Mantiqiy tafakkur qobiliyati va faoliyat tushunchasi chegaralarini belgilashning izlanishi pedagogik faoliyat tuzilishini, uning o'ziga xos xususiyatini o'rganish bilan; mantiqiy faoliyat komponentlarini o'zgarish va ajratish, ushu fikrlash faoliyatda o'qituvchining vaziyati, o'qituvchining individual faoliyat metodini o'rganish, individual pedagogik faoliyat xususiyatlarini aniqlash, o'qituvchining innovatsion faoliyatini o'rganish va baholash, xorijiy pedagogik fikrda mantiqiy mulohaza jarayonlarining tahlili va innovatsion modellar turlarini ajratish bilan bog'liq bo'lgan. Mantiqiy fikrlash qobiliyati yuzaga kelishi voqeа hodisalarga nisbatan birnecha muqobil variantlarning yuzaga kelishi, ishlab chiqilishi va amalga oshirilishi jarayonlari bilan tavsiflanadi.

Mantiqiy fikrlashning takomillashgan nuqtasiga erishish bo'lajak mutaxasislarga ta'lim muassasasining boshlang'ich sinf o'quvchilarini dars mashg'ulotlari boshqarish sharoitlarida bu, bir tomondan, tanloving yoki yechim mantiqiy ishlanmasining asoslanganligi, uni amalga oshirish, ikkinchi tomondan, o'quv-tarbiya jarayonining barcha komponentlari, o'qituvchilar, o'quvchilar, ota-onalarning manfaatdorliklari, o'z-o'zini boshqarish organlarining qo'llab-quvvatlashlari kabi ijobiy koeffisentni oshirishga yordam beradi.

Pedagogik mehnatda o'qituvchining mantiqiy individuallashtirish jarayoni quyidagi turli ifodalarga ega bo'lishi mumkin: kasbiy xulq va faoliyatda o'xshamaslikning qisman yoki epizodik namoyon bo'lishi sifatida individual farqlar; kasbiy faoliyatda uzoq vaqt davomida barqaror saqlanadigan individual metod, kasbiy faoliyat usullari va vazifalarini individual umumlashtirish; o'qituvchi shaxs mehnatida betakrorligi, o'ziga xosligining ifodalanishi sifatidagi individuallik, individual kasbiy dunyoqarash, ko'pincha shaxsning mehnatidagi kasbiy turining individual varianti.

Mantiqiy fikrlash bir tomondan individualizm ikkinchi tomondan haqiqatning asliyati va ijodiy individuallikning asosi, o'z-o'zini anglashning samarali formasi hisoblanib, u quyidagi psixologik xarakterlarni ham nazarda tutadi: o'zini boshqalar qiyoslaganda shaxs betakrorligini anglash; o'zi to'g'risidagi kreativ ifodalanish va tasavvurlarning namoyon bo'lishi; individual intelektual (mantiqiy tafakkur birligi) xususiyatlar yaxlitligi va uyg'unligi, ichki birligi; shaxs o'z-o'zini rivojlantirish, uning ijodkor sifatida shakllanishi jarayonining asl mohiyati, mantiqiyligi, dinamikligi va uzlusizligi; shaxsning o'z-o'zini ta'kidlashi va o'zining kompetentligini anglashi; ijodkorning o'z-o'zini amalga oshirishi va o'zining ahamiyatliligini shaxsiy va ijtimoiy aspektlarda anglash. Shunday qilib, o'qituvchining innovatsion faoliyati tuzilishi funksional komponentlar, mezon, daraja va tuzilish komponentlaridan iborat.

Demak, bo'lajak pedagoglarda mantiqiy fikrlash kompetensiyasini rivojlantirishda darslik va o'quv qo'llanmalarga qo'yilayotgan zamonaviy talablarni inobatga olish, fan va texnika yutuqlaridan, ularning bunyodkorlik sifatlaridan keng foydalanan lozim bo'ladi. Bunda yo'naltirilgan topshiriqlarning pedagogik xarakterini inkor etib bo'lmaydi. Shunday qilib, ilmiy, ilmiy-uslubiy adabiyotlar tahlilidan ma'lum bo'lishicha «mantiqiy fikrlash» tushunchasiga zamonaviylik kontekstida baho berish zaruriyati ijtimoiy ehtiyoj sifatida namoyon bo'lganligi ilmiy jihatdan asoslanildi. Kuzatishlar mobaynida bo'lajak pedagoglarning mantiqiy fikrlash ko'nikmalarini takomillashtirishga metodik tayorgarligi holati quyidagi mezonar asosida yanada yaxshilanishi mumkinligi faraz qilinmoqda: bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilariga beriladigan darslarida o'quv materialini idrok etishda, asosiy va mohiyatan birlamchi fikrlarni aniqlay olish; analiz, sintez, analogiya, bashorat qilishga o'rgatishning fundamental bilimlarini berib borish; talabalarda ilmga chanqoqlik, mustaqil hayotga tayyorgarlik kabi hislatlarni o'stirish; ular shaxsining intellektual darajasini taraqqiy ettirib, babs-munozara yuritish madaniyatini shakllantirish.

Xulosa. Shunday ekan, bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchisi ushu ko'nikmalar va bilimlarni egallaganidan so'ng, uning oldida ta'lim standartlari bo'yicha bolalarning mantiqiy tafakkur qila olish salohiyatini, aqliy rivojlanishini, dunyoqarashini, kommunikativ savodxonligini va o'z-o'zini anglash salohiyatini shakllantirishga, erkin fikrlay olish, o'zgalar fikrini anglash, o'z fikrini og'zaki va yozma ravishda ravon bayon qila olish ko'nikmalarini egallagan yosh avlodni tarbiyalashdek muhim vazifalar turadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. G'.S. Bozorov "Elektron ta'lim muhitida talabalarning mantiqiy fikrlashini rivojlantirish metodikasi" (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati Jizzax– 2021 5-b

* GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI *

* Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2023. № 3 *

2. A. A. Mavlyanov “MANTIQ” Toshkent 2006 5-b
3. Кириллов В.И. Логика. – М., 2004. – С. 5.
4. Muslimov N., Usmonboeva M., Sayfurov D., To‘raev A. Pedagogik kompetentlik va kreativlik asoslari. –Т.: Sano-standart, 2015. –120 bet
5. Jahongir Xudoyqulov. Mantiqiy tafakkur tushunchasi va uing ta’lim jarayonidagi roli. file:///C:/Users/User/Downloads/tan-idiy-tafakkurtushunchasi-va-uning-talim-zharayonidagi-poli.pdf
6. Jahongir Xudoyqulov. Tanqidiy tafakkur tushunchasi va uing ta’lim jarayonidagi roli. file:///C:/Users/User/Downloads/tan-idiy-tafakkurtushunchasi-va-uning-talim-zharayonidagi-poli.pdf
7. Ganiyeva, M. (2023). THE MAIN DIRECTIONS OF DEVELOPING THE LOGICAL THINKING OF FUTURE ELEMENTARY SCHOOL TEACHERS (IN MATHEMATICS LESSONS). Science and innovation, 2(B3), 30-33.
8. Ganieva, M. (2023, June). EMPOWERING LOGICAL THINKING IN PRIMARY SCHOOL STUDENTS THROUGH TIPS TECHNOLOGY. In Academic International Conference on Multi-Disciplinary Studies and Education (Vol. 1, No. 12, pp. 62-63).

Muallif:

G’aniyeva Maftuna Abduaziz qizi - Guliston davlat universiteti tayanch doktoranti.

УДК: 370.179.2

THEORETICAL AND PRACTICAL FOUNDATIONS OF IMPROVING TOLERANCE AMONG STUDENTS

TALABA YOSHLARIDA BAG’RIKENGLIKNI TAKOMILLASHTIRISHNING NAZARIY VA AMALIY ASOSLARI
ТЕОРЕТИКО-ПРАКТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ТОЛЕРАНТНОСТИ У СТУДЕНЧЕСКОЙ МОЛОДЁЖИ

Медетова Раушан Мамадиляровна

Ташкентский государственный педагогический университет, 100185, город Ташкент, Чиланзарский район, улица Бунёдкор, 27.

E-mail: medetova.raushan@mail.ru

Abstract. The article reveals the issues of studying tolerance issues in higher educational institutions of our republic. The emphasis is placed on the stages of the formation of tolerant relations among students in the process of conducting training sessions and extracurricular activities.

Key words: tolerance, student, teacher, educational process, culture, national traditions, universal values.

Annotatsiya. Maqolada respublikamizning oliv ta’lim muassasalarida bag’rikenglik masalalarini o’rganish masalalari yoritilgan. O’quv mashg’ulotlari va darsdan tashqari tadbirlarni o’tkazish jarayonida talabalar o’rtasida bag’rikenglik munosabatlarini shakllantirish bosqichlari ta’kidlangan.

Tayanch so’zlar: bag’rikenglik, talaba, o’qituvchi, o’quv jarayoni, madaniyat, milliy an’analar, umuminsoniy qadriyatlar.

Аннотация. В статье раскрыты вопросы по изучению вопросов толерантности в высших образовательных учреждениях нашей республики. Сделан акцент на этапы формирования толерантных отношений у студентов в процессе проведения учебных занятий и внеаудиторных мероприятий.

Ключевые слова: толерантность, студент, преподаватель, учебно-воспитательный процесс, культура, национальные традиции, общечеловеческие ценности.

Введение. В высших образовательных учреждениях нашей республики и других развитых странах мира толерантность рассматривается в качестве важного направления стратегического развития межнационального согласия, обеспечения безопасности, культуры мира, открытого и плодотворного диалога между личностями на основе национальных традиций.

По мнению главы нашего государства, «непрерывное образование является основной движущей силой системы дошкольного, школьного, высшего и среднего специального образования, научных и культурных учреждений – это четыре взаимосвязанных звена будущего Ренессанса».

Декларация принципов толерантности, принятая Организацией Объединённых Наций в 1995 году, позволила разработать программу по проявлению уважения к народам различных наций и народностей и создать психологические условия толерантного поведения в обществе. Внедрение инновационных технологий в сферу непрерывного образования способствовало гармоничному существованию и конструктивному взаимодействию представителей различных конфессий.

Объект исследования и применённые методы

В мировом сообществе осуществляются научные исследования по совершенствованию механизмов развития толерантности у обучающихся, проводятся научные исследования по развитию факторов формирования интеллектуально-творческого потенциала в современных условиях. В научных исследованиях особое внимание уделяется идеям толерантности в мировых религиях. Кроме того, толерантность рассматривается как

методологическая роль в философии, педагогике, психологии, социологии, филологии, истории, математике и в других науках.

Применение различных методов в процессе исследования доказало, что студенты умеют общаться, уметь слушать, наблюдать, размышлять, делать выводы.

Полученные результаты и их анализ

В нашей республике создана учебно-нормативная, материально-техническая и информационная база. За последние годы открыты свыше 50 вузов, созданы совместные с зарубежными странами факультеты при высших учебных заведениях, построено свыше 200 общих средних школ, количество дошкольных образовательных учреждений выросло почти вдвое. Усовершенствованы программы обучения во всех структурах непрерывного образования, внедрены новые учебные дисциплины в высших образовательных организациях, открыты новые учебно-производственные школы и техникумы, создана основа для обеспечения участия учеников нашей страны в программах международного исследования в сфере образования PISA, PIRLS, TIMSS.

Согласно заключительной задаче, определённой в Стратегии действий по дальнейшему развитию Республики Узбекистан «Обеспечение безопасности, межнационального согласия и религиозной толерантности, а также осуществление взвешенной, взаимовыгодной и конструктивной внешней политики» [1], расширяются возможности по развитию толерантности у обучающихся, укрепляется взаимоуважение и сплоченность в обществе, предоставляются равные права и возможности для всех граждан независимо от национальности, религии и убеждений. В результате созданы дополнительные условия для обучения и воспитания учащейся молодёжи, а ускоренно проводимые общественно-политические и социально-экономические реформы и в других отраслях республики определили дальнейшее развитие подрастающего поколения, подготовку высококвалифицированных кадров.

В мире образование является главным критерием развития страны. Поэтому успех государства определяется индексом человеческого развития как сводного индекса, который оценивает такие цели человеческого развития, как расширение образования, улучшение здоровья и продолжительности жизни, а также увеличение дохода, способствующего укреплению узкой интерпретации самой концепции.

Концепция человеческого развития – это развивающаяся парадигма. При этом важнейшим вопросом является процесс человеческого развития, который предопределяет обширную и разветвлённую систему статистических показателей.

Общая классификация показателей, отражающих человеческое развитие, может быть представлена тремя группами: интегральные показатели человеческого развития, базовые показатели, характеризующие основные аспекты человеческого развития, личностные аспекты развития человека.

Индекс человеческого развития является стратегическим элементом концепции развития личности и определяется тремя показателями: долголетие и здоровье, знания, достойный уровень жизни.

Каждый из этих компонентов развития личности в целом охватывает несколько важных человеческих возможностей. Так, образованность означает индекс человеческого развития как интегральный индекс, определяющий уровень средних достижений по трём основным направлениям в области развития каждой личности: полнота, глубина и качество развития личности. Выбор индикаторов образования связан с попыткой измерения и сопоставления возможностей для реализации потенциала личности, стремлением перенаправить внимание на развитие личности, способствующей общественному прогрессу.

Главная цель индекса – человеческого развития заключается не в том, чтобы дать полную картину развития человека, а в том, чтобы дать параметры, которые выходят за пределы доходов. Индекс человеческого развития является барометром перемен в благосостоянии человека и для сравнения прогресса, достигнутого в разных регионах.

Теоретические и прикладные аспекты концепции человеческого развития находят свое отражение в ежегодных глобальных докладах о развитии человека, издаваемых ПРООН.

В нашей республике проводится широкомасштабная работа по воспитанию и формированию физически здорового, духовно зрелого, самостоятельно мыслящего, глубоко образованного, гармонично развитого молодого поколения с современным мировоззрением, способного взять на себя ответственность за судьбу и будущее нашей Родины. По мере увеличения индекса уровня образования повышается индекс ВВП, его показатель на душу населения в Узбекистане постепенно растёт. Именно в его будущем росте заложен основной потенциал роста человеческого развития в республике. Реализация стратегии реформ в области образования опирается на посып Президента Республики Узбекистан: «Мы считаем своей первостепенной задачей совершенствование работы всех звеньев системы образования и воспитания на основе современных требований» [1]. Вместе с тем реализация на практике пяти инициатив Президента Республики Узбекистан по популяризации статуса книг среди населения и молодёжи, широкому привлечению их к культуре, искусству, физическому воспитанию и спорту, внедрению навыков использования комплексных технологий, обеспечение занятости женщин включают комплекс мер, направленных на создание дополнительных условий для образования и воспитания молодёжи, а также ускоренно проводимые общественно-политические, социально-экономические реформы и в других отраслях республики,

*** GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI ***

*** Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2023. № 3 ***

определяют дальнейшее развитие подрастающего поколения, подготовку высококвалифицированных кадров, обеспечение их активного участия в развитии страны как одну из приоритетных задач сегодняшнего дня.

Современная система образования и воспитания – важная основа развития общества. Целью образования является подготовка личности к будущей деятельности в обществе, а содержанием образования – освоение общих методов и форм человеческой деятельности.

Объект исследования составили студенты высших педагогических учебных заведений. В целях развития и совершенствования у них толерантности были применены различные методы. В их числе: беседа, опрос, анкетирование, наблюдение, встречи трёх поколений, ролевые игры и т.д. При применении каждого метода был сделан акцент на цель и задачи использования метода, обстановку, настрой студентов.

Прежде чем приступить к использованию различных мероприятий, необходимо было проанализировать различные источники с целью определить содержание понятия «толерантность», которое с латинского языка «tolerantia» означает терпимость к чужому мнению [2]. Данное понятие широко используется в разных областях знаний: психологии, философии, истории, социологии, педагогике и других науках. Значительная часть источников свидетельствует, что толерантность является необходимым качеством для каждой личности и лежит в плоскости взаимоотношений, выступая неким поведенческим и психологическим регулятором личности, своего рода особым типом мировоззренческой культуры.

Ознакомившись с содержанием понятия «толерантность» и «интолерантность», студенты смогли принять участие в конкурсе «Знаешь ли ты?». Участие в этом конкурсе позволило им сосредоточить основное внимание на то, как влияет толерантность на личность, надо ли студенту быть толерантным, есть ли границы толерантности? Ответы на эти и другие вопросы показали, что студенческая молодёжь весьма активна, желает высказать свою точку зрения, уважает мнения других людей, но недостаточно внимания уделяет сравнительным характеристикам. В связи с этим нами было предложено студентам сравнить различные ситуации и дать оценку личностной позиции каждого из них.

Вывод. Таким образом, проведённое нами исследование по совершенствованию толерантности у студентов показало, что обучающиеся обладают теоретическими знаниями и практическими навыками, но для правильного и самостоятельного использования их в процессе будущей профессиональной деятельности им важно расширять своё мировоззрение, иметь глобальное мышление, не ограничиваться рамками одной страны, стремиться изучать культуру народов мира.

Литература:

1. Указ Президента Республики Узбекистан № 4947 “О стратегии развития Республики Узбекистан в 2017-2021 годах” от 7 февраля 2017 года // Учитель Узбекистана. – Т., 2017.
2. <https://ru.wikipedia.org/wiki>

Автор:

Медетова Раушан Мамадиевна - Ташкентский государственный педагогический университет, д.п.н.

UDK 372.3/4

DEVELOPMENT OF INTELLECTUAL ABILITIES OF PRESCHOOL CHILDREN IN THE CONTEXT OF DIGITAL TECHNOLOGIES

RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR SHAROITIDA MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARNI INTELLEKTUAL QOBILIYATLARINI RIVOJLANTIRISH

РАЗВИТИЕ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫХ СПОСОБНОСТЕЙ ДОШКОЛЬНИКОВ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Niyozova Gulnoza Baxtiyor qizi

Guliston davlat pedagogika instituti, 120100. Guliston shahri, IV-mavze

E-mail: niyozova.info@gmail.com

Abstract. Opinions on the role and importance of digital technologies in the development of the intellectual abilities of the young generation in preschool education are presented, and with the help of digital technologies, it creates a basis for the development of the intellectual abilities of preschool children and provides an opportunity to increase the effectiveness of education.

Key words: preschool children, digital technology, intellectual ability, development, preschool education.

Аннотация. Представлены мнения о роли и значении цифровых технологий в развитии интеллектуальных способностей молодого поколения в дошкольном образовании, а также с помощью цифровых технологий создается основа для развития интеллектуальных способностей детей дошкольного возраста. и дает возможность повысить эффективность образования.

Ключевые слова: дошкольники, цифровые технологии, интеллектуальные способности, развитие, дошкольное образование.

Kirish. Maktabgacha yoshdagi bolalarni har tomonlama intellektual, axloqiy, estetik va jismoniy rivojlantirish, ta’lim-tarbiya berish orqali bolalarni maktab ta’limiga sifatli tayyorlash, bolalarni maktabgacha ta’lim bilan qamrab olish maktabgacha ta’lim tashkilotlarining maqsadi hisoblanadi. Shunday ekan, maktabgacha yoshdagi bolaning har tomonlama shakllanishi va rivojlanishi undagi bilish jarayonlarining rivojlanishi bilan bog’liq. Aynan bolaning idrok jarayoniga alohida to’xtalish lozim bo’ladi. Bola idrokini shakllantirish va rivojlanirish dolzarb bo’lib, bu o’z navbatida bir qator pedagoglar, psixologlar hamda maktabgacha ta’lim tashkilotlari tarbiyachi va psixologlari oldiga bir qator vazifalarni qo’yadi.

Maktabgacha yoshdagi bolalarning intellektual va ijodiy salohiyatini rivojlanirish, iqtidorli bolalarni qo’llab-quvvatlash va rag’batlantirish, ularning har bir sohada amalga oshiradigan faoliyat uchun shart-sharoitlarni yaratish, yigit-qizlarning ijtimoiy-siyosiy salohiyati, huquqiy ongi va huquqiy madaniyati darajasini yuksaltirish jamiyatimizda amalaga oshirilayotgan islohotlar davlat siyosati darajasida ekanligini namoyon etadi. Ilm-fan, san’at, madaniyat, sport, adabiyot kabi ko’plab sohalarda yosh iste’dodlarni aniqlash, iqtidorli bolalarni tanlab olish va o’qitish, salohiyatini yanada yuksaltirish tizimini tashkil qilish, o’sib kelayotgan avlodning intellektual imkoniyatlarini namoyon etishga yordam beruvchi maxsus ko’p tarmoqli ta’lim muhitimi yaratish bo‘yicha ishlar sifatini oshirish zarurati bugungi rivojlanish asrining asosiy talablaridan biriga aylanmoqda. Iqtidorli bolalarni aniqlash, ularning ijodiy qobiliyatlarini shakllantirish ta’lim jarayonida ilg’or texnologiyalarni qo’llagan holda ularni o’qitish va tarbiyalash bo‘yicha yaxlit tizim yaratish, iste’dodli yoshlarni yanada qo’llab-quvvatlash va rag’batlantirish, ularni har tomonlama yetuk va intellektual barkamol avlod qilib shakllantirish, O’zbekiston Respublikasining “Ta’lim to’g’risida”gi qonunida ham o’z ifodasini topgan [1],[2].

Tadqiqot ob’ekti va qo’llanilgan metodlar

Tadqiqotning ob’ekti sifatida maktabgacha ta’lim tashkilotlarida tarbiyanuvchilarini raqamli texnologiyalar sharoitida intellektual qobiliyatlarini rivojlanirish jarayoni belgilab olinib, tadqiqot jarayonida nazariy (o’quv metodik adabiyotlarni o’rganish va tahlil qilish, qiyosiy-taqqoslash, analogiya), diagnostik (so’rovnama, test o’tkazish, kuzatish), metodlar majmui, pedagogik tajriba-sinov so’rov-diagnostik (suhbat, so’rovnama) usullardan foydalanildi.

Olingan natijalar va ularning taholib

Barkamol avlod ta’lim-tarbiyasida turli texnologiyalarni, jumladan, raqamli texnologiyalarni tatbiq etish bugungi kunning asosiy vazifalaridan biri hisoblanadi. Maktabgacha ta’lim uzuksiz ta’limning birlinchi turi bo’libgina qolmay, balki ijodkor, ijtimoiy faol, ma’naviy jihatdan boy shaxsmi shakllantiruvchi birlinchi pog’ona hamdir. Bola faoliyatining 80 foizini turli o’yinlar, jumladan, didaktik o’yinlar tashkil etadi. O’yin orqali bolalarda mashg’ulotlar jarayonida muvaffaqiyatli bilim olishi, intellektual qobiliyatlarini rivojlaniriladi. Bugungi kunda raqamli texnologiyalar barcha sohalarda keng qo’llanilmoqda. Shuning uchun, yosh avlodning raqamli texnologiyalardan foydalanish savodxonligini shakllantirish maktabgacha ta’lim tashkilotlaridan boshlanishi maqsadga muvofiqdir.

Bugungi kunda pedagog va psixolog olimlar tomonidan yosh avlodlar o’rtasida qobiliyatlarining shakllanishiga doir qator ilmiy izlanishlar olib borilgan. Ular iqtidorli yoshlarni aniqlash hamda ulardagi qobiliyatni shakllantirish, har bir shaxs qobiliyatini namoyon bo‘lishiga ko’ra tavsiflanishi bo‘yicha ma’lumotlar berilgan. Shunga ko’ra, qibiliyatlar faqat faoliyat natijasida namoyon bo‘lувчи, ijtimoiy muhit omillarining ta’siri natijasida shaxsiy layoqatlarning kamol topishi bilan belgilanadi. Qobiliyat bilim va malakalarning o’zida ko’rinmaydi, balki ularni egallash tizimida namoyon bo‘ladi, ya’ni, mazkur faoliyat uchun muhim bo‘lgan bilim va ko’nikmalarni o’zlashtirish jarayonida turli sharoitlarda qanchalik tez, chuqur, yengil va mustahkam amalgalash oshirishida namoyon bo‘ladi.

Respublikamizda ta’lim-tarbiya jarayonini rivojlanirishga oid tadqiqotlar bolalarni har tomonlama intellektual qobiliyatlarini rivojlanirish bo‘yicha F.Qodirova, N.Djamilova, G.Djanpeisova, Sh.Sodiqova, D.Boboyeva, N.Abdullyeva, N.Rejametovalar va boshqa olimlar tomonidan shuningdek xorijiy olimlar tomonidan J.J. Piaje, L.A.Vengera, L.S.Vigotskogo, A.V.Zaporojtsa, Z.A.Mixaylovoy, A.A.Stolyara, N.N.Poddjakova, M.A.Xolodnoy va boshqalar tomonidan tadqiqot ishlari olib borilgan.

Bolalar bog’chasida kompyuter texnologiyalaridan foydalanish bo‘yicha mahalliy va xorijiy tadqiqotlar nafaqat buning imkonini va maqsadga muvofiqligini, balki bolaning intellektini va umumiy shaxsini rivojlanirishda alohida rol o’ynashini ishonchli isbotlaydi (S.Novoselova, G.Petku, I.Pashelite, S.Peypert, B.Xunter va boshqalar.) [3],[4].

Darhaqiqat, kompyuterda o’yin o’ynash va o’rganish bolaga sezilarli ta’sir ko’rsatadi, ammo har qanday texnologiya singari o’z-o’zidan bolani rivojlanirmaydi, faqat pedagog (tarbiyachi), maktabgacha yoshdagi tarbiyanuvchi va kompyuterning o’zaro ta’sirida natijasida ijobji natijaga erishish mumkin. Pedagog (tarbiyachi) o’z oldiga qanday maqsadlar qo’yishi va ularga erishish yo’llari kompyuterning bolaga ta’sirini belgilaydi. Va agar bugungi kunda biz maktabgacha yoshdagi bolalar bilan ishlashda kompyuterdan foydalanishning maqbulligi haqida gapiradigan bo’lsak, unda bunday ishning nazariy, didaktik va uslubiy jihatlari hali ham har tomonlama va chuqur o’rganishni talab qiladi

Maktabgacha yoshdagi bolaning intellektual qobiliyatlarini rivojlanishi uning aqliy rivojlanishining eng muhim tarkibiy qismidir. Inson intellekti, hissiy tajribasining asosi bola hayotining birlinchi yillarda qo’yiladi. Maktabgacha yoshdagi bolalikda idrok, e’tibor, xotira, tasavvurni rivojlanirish, shuningdek, mavhumlashtirish, umumlashtirish va oddiy xulosalar chiqarishning birlinchi shakllarini shakllantirish, amaliy fikrlashdan mantiqiy fikrlashga o’tish sodir bo‘ladi.

Maktabgacha katta yoshdagi bolalarning intellektual rivojlanishi kognitiv jarayonlar majmuasi bilan belgilanadi: diqqat, idrok, fikrlash, xotira, tasavvur [5]. Maktabgacha katta yoshda bolani boshlang’ich mакtab yoshidagi yetakchi

* GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI *

* Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2023. № 3 *

faoliyatga - ta'limga tayyorlash kerak, bu holda intellektual qobiliyatlarni rivojlantirish va bolalarda tegishli ko'nikmalarini shakllantirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Maktabgacha ta'limga jarayonida yosh avlodni intellektual qobiliyatlarni rivojlantirish va takomillashtirish jarayonida raqamli texnologiyalarining o'rni va samaradorligi beqiyosdir.

Maktabgacha yoshdagagi bolalarning intellektual qobiliyatlarini rivojlantirish faqat uning uchun eng tabiiy, eng jozibali faoliyat shaklida - o'yinda amalga oshirilishi mumkin. O'yin g'oyasiga berilib ketgan bola, u "o'rganayotganini" sezmaydi, garchi u bir vaqtning o'zida o'rganishda qiyinchiliklarga duch keladi va ularni engadi. Intellektual qibiliyatlar iste'dod emas, balki har kim o'zi xohlagan holda rivojlantira oладиган qobiliyatdir, shuning uchun intellektual rivojlanishda etakchi rol tizimli intellektual ta'limga tegishlidir.

Maktabgacha ta'limga tashkilotlaridagi mashg'ulotlarda raqamli texnologiyalaridan foydalanish ancha nozik masala hisoblanib, ko'plab munozara va turli xil fikrlarni kelib chiqishiga sabab bo'lishiga qaramay, maktabgacha yoshdagagi bolalarni tarbiyalash va ularni har tomonlama yetuk inson bo'lib rivojlanishida, mashg'ulot jarayonida tarbiyalanuvchilarining badiiy-musiqiy faoliyatini, matnlarni o'qish, rasmlarni ko'rish va ajrata bilish tasavvurlarini kengaytirish, kompyuterli o'yin dasturlari orqali fikrlash va mustaqil qarorlar qabul qilish bilim, malaka va ko'nikmalarini shakllantirishda raqamli texnologiya vositalaridan foydalanish o'zining ijobiy samarasini bermoqda.

Maktabgacha yoshdagagi bolalarning intellektual qibiliyatlarini rivojlanishi uchun mo'ljallangan barcha kompyuterli o'yin dasturlarining hammasi ham ta'limga jarayonida o'z samarasini beravermaydi. Shuning uchun ham kompyuter o'yinlarini tanlash va ulardan foydalanish uchun jiddiy yondoshuv va e'tibor kerak bo'ladi. Kompyuterli o'yin dasturlari shunday yaratilgan bo'lishi kerakki, unda bajariladigan har bir harakat bolalar tomonidan to'g'ri qabul qilinishi, bajarilishi va tasavvur etilishi lozim. O'yin dasturidagi har bir harakatni bola tushuna olish, uni qanday bajarish kerakligini o'ylash va amalga oshirish imkoniyatiga ega bo'lishi lozim.

1-rasm. Intellektual qobiliyatning tarkibiy tuzilmasi

Bundan tashqari maktabgacha ta'limga tashkilotlarida tarbiyalanuvchilarini raqamli texnologiyalar bo'yicha boshlang'ich savodxonligini ham oshirish mumkin, ya'ni kompyuterning umumiy tuzilishi, asosiy qurilmalari to'g'risida umumiy tushunchalarini, klaviaturadan foydalana olish mala klaralarini hoslil qilish mumkin. Bu bolalarni kompyuter o'yinlaridan foydalana olish bilim va ko'nikmalarini shakllanishida asosiy omil bo'lib hisoblanadi [6].

Maktabgacha ta'limga tashkilotlarida kompyuterli o'yin dasturlaridan foydalanish bolalarda bir qancha pedagogik-psixologik funksiyalarni amalga oshiradi va shakllantiradi: charchoq va quvvatsizlikni yo'qotadi; o'z qobiliyati va iqtidorini namoyish qilish ikonini beradi; mustaqil harakat qilish imkonini beradi; hamkorlik qilish usullarini ishlab chiqish imkonini beradi; muloqot qilish ko'rinishlarini shakllantiradi; insonlar bilan qanday munosabatda bo'lishni o'rgatadi; o'z-o'zini nazorat qilishni shakllantiradi; obrazli tasavvurlash va fikrlash rivojlanad; nutq, kreativ fikrlash va kognitiv qobiliyatlarini rivojlanadi.

Bugungi kunda respublikamizda maktabgacha ta'limga tizimini kompyuter, multimediali elektron qo'llanmalar, internet, elektron ma'lumotlar bazasi va shu kabi yangi axborot texnologiyalari asosida tashkil etish hamda mashg'ulot va boshqarish jarayonida ulardan keng foydalanishga oid bir qator ishlar amalga oshirilmoqda.

Maktabgacha ta'limga tashkilotlarida raqamli texnologiyalar vositalari asosida tashkil etiladigan mashg'ulotlar quyidagi talablarga javob bera olishi lozim: mashg'ulotda pedagogik va axborot texnologiyalar yordamida barcha didaktik tamoyil va qoidalarning aniq nisbatlarini ta'minlash; raqamli texnologiyalar asosida tarbiyalanuvchilarining qiziqishlari, intellektual qobiliyatlarini, layoqati va talablarini hisobga olish asosida ular tomonidan bilimlarning puxta o'zlashtirilishi uchun kerakli imkoniyatlarni yaratish; raqamli texnologiyalar vositalari asosida ta'limga tarbiya jarayonining barcha bosqichlari mantiqiy va idrokililagini oshirish.

Hozirgi yosh avlodni eng ko'p qiziqtriradigan, eng yaqin, tanish va qulay his-tuyg'ularni uyg'otadigan ma'lumotlarni o'zlashtiradi. Shu sababli, zamonaviy maktabgacha yoshdagagi bolaning motivatsiyasini oshirish va ta'limga yaxshilash, uning intellektual qobiliyatlarini rivojlantirish va ta'limga faoliyati uchun ijobiy ta'sirga ega bo'lgan vositalardan biri bu raqamli texnologiyalardir. O'quv jarayoniga raqamli texnologiyalarni joriy etish bo'yicha pedagogik munozaralar anchadan beri davom etib kelmoqda. Ammo zamonaviy dunyoda bir joyda turish qiyin, shuning uchun biz xohlaymizmi yoki yo'qmi, raqamli texnologiyalarni maktabgacha ta'limga tashkilotlarining ta'limga kiritilgan [7].

* GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI *

* Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2023. № 3 *

2-rasm. Maktabgacha ta'lim tashkiloti mashg'ulotlarida raqamli texnologiyalardan foydalanish shakllari

Raqamli texnologiyalar nafaqat kattalar hayotining zaruriy va muhim qismiga, balki bolalarni o'qitish vositasiga ham aylandi. Raqamli texnologiyalar - bu bola bilan ishlashda uning rivojlanishiga yordam beradigan maxsus yo'naliш. Hozirda u mamlakatimizda hali yetarli darajada rivojlanmagan. Maktabgacha ta'lim tizimida raqamli texnologiyalardan foydalanish maqsadga muvofiq, chunki tarbiyachi bola bilan bir tilda muloqot qilish uchun zamonaviy metodlar va yangi ta'lim texnologiyalari bilan qurollangan bo'lishi kerak. Hatto e'tiborini uzoq vaqt ushlab turish juda qiyin bo'lgan giperaktiv bolalar ham katta ekranda taqdim etilgan ma'lumotlarni, hatto turli o'yinlar va musiqalar jo'rligida katta qiziqish bilan qabul qilishadi.

3-rasm: Yoshavlod.uz elektron ta'lim platformasining bosh sahfasi

Tadqiqotimizda “yoshavlod.uz” nomli elektron ta'lim platfoma ishlab chiqildi. Uning tarkibiga bolalarning intellektual, ijodiy qobiliyatlarini rivojlantiruvchi hamda mediasavodxonligini oshiruvchi audio video mahsulotlar, didaktik o'yinlar, slaydlar joylashtirilgan.

Yoshavlod.uz elektron ta'lim platformasi quyidagicha ishga tushiriladi: Internet tarmog'iga ulangan ixtiyoriy kompyuter, planshet yoki mobil qurilmalardan brauzer dasturi (Internet Explorer, Google Chrome, Microsoft Edge, Opera yoki boshqa dasturlar) ishga tushiriladi, adreslar qatoriga <https://yoshavlod.uz> ko'rinishdagi buyruq beriladi va ekranда Maktabgacha yoshdagi bolalar uchun mo'ljallangan onlayn ta'lim platformasining bosh sahfasi ochiladi (3-rasm).

Yoshavlod.uz elektron ta'lim platformasi mazmuni bilan tanishish uchun gorizontal va vertikal menyulariga murojaat qilinadi. Gorizontal menu “Bosh sahifa”, “Bolalar uchun o'yinlar”, “Qiziqrarli va foydali”, “Bog'lanish”, “O'yinlar”, “Mashqlar” kabi bo'limlaridan tashkil topgan.

Xulosa. Yuqorida bayon etilganlardan kelib chiqib quyidagi xulosaga kelish mumkin: maktabgacha ta'lim – uzlusiz ta'limning birinchi turi bo'lgani uchun uni uzlusiz ta'lim tizimida boshqa ta'lim turlari bilan uzviyligini ta'minlash; maktabgacha ta'limga tegishli o'ziga xos va mos raqamli texnologiyadan foydalanish, yangi pedagogik texnologiyalarni ishlab chiqish, yaratish va ularning metodikasini shakllantirish; maktabgacha ta'lim tashkilotlarida raqamli texnologiyalari yordamida kompyuter va mobil o'yinlarni ta'lim-tarbiya jarayoniga tafbiq etish.

Shunday qilib, maktabgacha ta'lim tashkilotlarida raqamli texnologiyalardan foydalanish maktabgacha yoshdagi bolalarning intellektual qobiliyatlarini rivojlanishtirishga zamin yaratadi shuningdek ta'lim faoliyati samaradorligini oshirishga imkon beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi “Ta'lim to'g'risida”gi Qonuni. 2020 yil 23 sentyabr, O'RQ-637-son.

* GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI *

* Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2023. № 3 *

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 16 dekabrdagi «Maktabgacha ta'lif va tarbiya to'g'risida»gi O'RQ-595-son.
3. Abduqodirov A.A., Begmatova N.X. Maktabgacha ta'lif muassasalarida multimedia texnologiyasidan foydalanish uslubiyoti (o'quv-uslubiy qo'llanma). – Qarshi: Nasaf, 2011. -257 b.
4. Begmatova N.X. Maktabgacha ta'lif tashkilotlarining ta'lif-tarbiya jarayoniga multimediaga asoslangan kompyuter o'yinlarini qo'llash // Zamonaliviy ta'lif 2022, 3(112), 59-67 b.
5. G.R.To'xtasinova, T.I. O'rmonova, Bolalar bog'chasida intellektual psixologik o'yinlar T.:2005
6. Babaeva D.YO. Развитие творческих способностей у детей - дошкольного возраста// Материалы IX Международной научной конференции.
7. G.Rasulova, F.Tashtayeva Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarning Intellektual salohiyati rivojlanishidagi dolzARB masalalar // Academic research in educational sciences volume 1 | issue 3 | 2020, 1276-1280 b.
8. Иванова Е. О роли интереса в приобщении старших дошкольников к компьютеру // Дошкольное воспитание. – 1994. - №11. – с.37-39.

Muallif:

Niyozova Gulnoza Baxtiyor qizi - Guliston davlat pedagogika instituti Pedagogika kafedrasи o'qituvchisi

УДК 372.8

PEDAGOGICAL APPROACHES ENSURING STUDENTS' ADAPTATION TO THE HIGHER EDUCATION ENVIRONMENT

ТАЛАБАЛАРНИНГ ОЛИЙ ТАЪЛИМ МУХИТИГА МОСЛАШУВИНИ ТАЪМИЛЛОВЧИ ПЕДАГОГИК ЁНДАШУВЛАР

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ ОБЕСПЕЧИВАЮЩИЕ АДАПТАЦИЮ СТУДЕНТОВ К СРЕДЕ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ

Тилаволдиев Отабек

Гулистан давлат университети, 120100. Сирдарё вилояти, Гулистан шахри, 4-мавзе.

E-mail: tilavoldiev-otabek@gmail.com

Abstract. The transition from secondary education to higher education and adapting to a new environment can be a very stressful process for first-year students. After all, higher education is considered a special environment for young people who have just graduated from school. In this environment, students face pressing issues such as independent learning, responsibility for their actions, self-awareness, and determining their own future. The higher education environment is a unique social environment with its own written and unwritten rules, principles and internal culture. This article discusses pedagogical approaches that enhance student adaptation to the college context, including self-directed learning, student peer support, and active learning approaches. Based on existing literature, the effectiveness of these approaches and their impact on educational activities and academic adaptation of students in higher educational institutions has been revealed.

Key words: integration, adaptation, academician, university, student, active learning, self-esteem, pedagogical approach.

Аннотация. Переход от среднего образования к высшему и адаптация к новой среде могут оказаться для первокурсников очень напряженным процессом. Ведь высшее образование считается особой средой для молодых людей, только что окончивших школу. В этой среде перед студентами встают такие острые вопросы, как самостоятельное обучение, ответственность за свои действия, самосознание и определение собственного будущего. Среда высшего образования представляет собой уникальную социальную среду со своими писанными и неписанными правилами, принципами и внутренней культурой. В этой статье обсуждаются педагогические подходы, которые ускоряют адаптацию студентов к контексту вуза, включая самостоятельное обучение, поддержку студентов со стороны коллег и подходы к активному обучению. На основе существующей литературы выявлена эффективность данных подходов и их влияние на учебно-воспитательную деятельность и академическую адаптацию студентов в высших учебных заведениях.

Ключевые слова: интеграция, адаптация, академик, вуз, студент, активное обучение, самооценка, педагогический подход.

Кириш. Мактаб битирувчиларининг ўрта мактабдан олий таълим муассасасига ўтиши ва янги муҳитга мослашиши кўплаб биринчи босқич талабалари учун бир қатор қийинчиликлар туғдириши мумкин. Кўпинча "ўтиш даври шоқи" деб аталувчи ушбу мослашиш даври [1] нафақат янги ўқув-билив, таълим-тарбиявий талабларга мослашиш билан боғлиқ, балки ижтимоий муносабатлар ўрнатиш ва талабанинг шахс сифатида ўзлигини англаш масалалари билан боғлиқ муаммоларини ҳам ўз ичига олади. ОТМ талабаларининг акадemik муҳитига мослашуви бўйича ўтказилган тадқиқотлар натижаларига кўра, талабаларнинг ОТМ муҳитига муваффакиятли мослашишига ёрдам берадиган бир қанча омиллар мавжуд бўлиб ушбу омиллардан тўлақонли ва самарали фойдаланиш талабаларнинг ОТМ муҳитига мослашувини жадаллаштириши мумкин. Мазкур омиллар биринчи галда ОТМдаги таълимий-тарбиявий муҳит, у ерда йўлга кўйилган таълимнинг нафақат талабаларда

билим ва касбий кўникмалар ҳосил қилишга қаратилганлиги балки талабаларнинг «юмшоқ кўникмалари»ни шакллантиришга ва ривожлантиришга қаратилган ёндашувлар ва методлар асосида йўлга қўйилганлиги билан боғлиқ. Илмий адабиётларда талабаларнинг ОТМ мұхитига мослашувини таъминлашда энг кўп эътироф этилувчи метод ва ёндашувлар қаторида мустақил фаолиятга йўналтирувчи таълим [2], ижтимоий интеграцияни [1] жадаллаштирувчи педагогик амалиётлар ва фаол таълим методлари ва стратегияларини [3] тилга олинади.

Мустақил фаолиятга йўналтирувчи таълим ўқувчиларни ўзўкув-билув фаолиятини режалаштириш, назорат қилиш ва баҳолаб боришга ўргатишга қаратилган таълим бўлиб, Пинтрич [4] ва Зиммерманга [5] кўра бундай таълимнинг ОТМ ўқув режа ва модуллари мазмунига сингдирилганлиги талабаларнинг ОТМ мұхитига мослашувида ижобий аҳамиятга эга. Талабаларнинг мустақил таълим кўникмаларини шакллантириш орқали талабаларда вақтдан унумли фойдаланишининг аҳамияти ва усуллари, ўқув фаолиятига доир мақсадларни белгилаш, ўз жисмоний, интеллектуал ва ақлий имкониятларидан келиб чиқсан ҳолда таълимий мақсадларни тўғри ва самарали белгилаш ва ушбу мақсадларга эришиш йўлида ОТМда мавжуд имкониятлардан, ресурслардан оқилона ва самарали фойдаланиш, ўз фаолияти хусусида доимий мушоҳада юритиш орқали фаолиятига ва мақсадларига мос равишда корректировкалар киритиш, ўз-ўзини баҳолаш, рефлексив фикрлаш каби мухим кўникмалар шакллантирилади. Бу кўникмалар асосан Дигнатх ва Буттнер таърифи билан айтганда метакогнитив аралашув кўринишида шаклланади. Масалан, профессор-ўқитувчилар фан соҳаси бўйича, фаннинг ўқув фаолияти натижаларидан келиб чиқсан ҳолда талабаларга аниқ, ўлчанадиган, эришиб бўладиган, долзарб ва вақт билан чегараланган (SMART) мақсадларни кўйиши ўргатишлари мумкин. Бундан ташкири, профессор-ўқитувчилар дарс давомида талабаларнинг метакогнитив стратегияларини моделлаштиришлари мумкин, масалан, овоз чиқариб ўйлаш ва тақдим этилган материалларни қанчалик тушунгандикларини мустақил баҳолаш [6] орқали.

Мустақил фаолиятга йўналтируvчи таълимнинг яна бир самарали воситаларидан бири бу талабаларни ўз-ўзини баҳолашга ўргатиш ва таълим жараёнида ўз-ўзини баҳолаш усулларидан самарали фойдаланишидир. Талабаларнинг ўз-ўзини баҳолаш йўналишида олиб борилган тадқиқотларга кўра талабаларга ўз фаолиятига баҳо беришга имкон бериш орқали уларнинг ўз-ўзини бошқариш кўникмалари ривожига, мотивациясига натижада таълимий ютуқлари салмогининг ошишига ижобий таъсир кўрсатади [7]. Бунинг учун профессор-ўқитувчилардан фан машғулотларида фойдаланиладиган фаолият турлари қаторига ўз-ўзини баҳолаш топширикларини киритиш тавсия этилади. Масалан, талабалардан эгаллаган билим, кўникмаларини ҳисобга олган ҳолда бўлажак имтиҳонда кўрсатиши мумкин бўлган натижаларини олдиндан башорат қилишни сўраш, фан бўйича ўтилган мавзулар асосида тайёрланган назорат рўйхатини тўлдириш ёки рубрика ёрдамида бажарган ишларини баҳолаш сўралиши мумкин.

Талабаларнинг ўзаро бир-бирини кўллаб-қувватлашини ташкил қилиш. Ижтимоий интеграция талабаларнинг университет ҳаётига муваффақиятли мослашишининг ҳал қилувчи омилларидан саналади. Ижтимоий интеграцияни осонлаштириш усулларидан бири бу ОТМда тенгдошлар ўзаро бир-бирини кўллаб-қувватлаш дастурларини амалга ошириш саналади. Ушбу дастурлар турли шакл ва кўринишдайдайўлга кўйилиши мумкин, масалан, тенгдошлар билан маслаҳатлашиш, алоқалар ўрнатиш ва ҳамкорликда таълим олиш гурухлари [8] ташкил қилиш орқали бўлиши мумкин.

Тенгдошлар маслаҳати кўпроқ тажрибага эга бўлган талабаларни тажрибаси кам бўлган тенгдошларини кўллаб-қувватлаш ва уларни йўналтириш учун тайинлаш амалиётини англатади. Тадқиқотлар шунни кўрсатдики, тенгдошларнинг маслаҳати тингловчиларнинг таълимий ютуқларига, ижтимоий интеграциясига ва ОТМ ҳаётидан умумий қониқишлирига ижобий таъсир кўрсатиши мумкин [9]. Бунга мисол тариқасида профессор-ўқитувчиларнинг маълум йўналишда тахсил олувчи қуий босқич талабаларига юкори босқичларда тахсил олувчи талабалар билан алоқа ўрнатишга имконият яратиш, қуий босқич талабалари томонидан бажариладиган лойиҳа ишларига юкори босқичдан маслаҳатчи мураббийларни тайинлаши кабиларни киритиш мумкин.

Шунингдек, талабалар орасидан йўналиш фанлари бўйича чуқурроқ билимга эга бўлган талабаларни ўзлаштириши ортда колаётган талабаларга бириктириш ва улар билан кўшича машғулотлар ташкил қилишга ундаш ҳам ОТМ мұхитига мослашувни осонлаштирувчи восита саналади. Бунда мураббий талабалар ўзига хос устоз ёки васий ролини бажаради. Бу эса ўз навбатида шогирд талабаларнинг ўқув-илмий ютуқлари, мотивацияси ва ўзини ўзи бошқаришини яхшилаши мумкин. Шунингдек, талабаларнинг ОТМ ичкарисида ва ундаги ўқув фаолиятига оид масалалар бўйича мулоқот қилишлари учун онлайн платформалар яратиш, ижтимоий тармоқ гурухларини яратиш орқали ҳам талабаларнинг ижтимоий, академик ва психологияк мослашувига турткни бўлиши мумкин.

Фан ва модул таркиби ва мазмунида талабаларнинг жамоада ва ҳамкорликда бажариладиган топширикларини, вазифа ва баҳолаш ишларини интеграция қилиш ҳам талабаларнинг ОТМнинг ўзига хос ўқув-фаолияти жараёнига мослашувини жадаллаштирувчи усуллардан бири бўлиши мумкин. Бунда талабаларнинг маълум бир таълимий масала, топшириқ устида жамоада ишлаши учун имконият яратиб берилиши лозим бўлиб, бу орқали талабалар берилган топшириқ ёки масалани ҳал қилишининг турли стратегия ва усуллари билан ўртоқлашиш, фикр ва тажриба алмашиниш имкониятига эга бўладилар [10]. Гиллиес [11] кўра ҳамкорликда

таълим олиш талабаларнинг мотивациясига, таъкидий фикрлаш кўнімлари ривожига ва таълимий мақсадларга эришишига ижобий таъсир кўрсатади.

Таълим стратегиялари. Биринчи босқич талабаларининг ОТМ мухитига, хусусан, таълимий тарбиявий мухитига мослашувини жадаллаштирувчи ёндашувлардан яна бири бу фаол таълим методларини кенг кўламда кўллаш саналади. Бунинг учун талабаларнинг ОТМдаги биринчи кунидан уларга назарий билимларни олишга йўналтириш, маъруза машғулотларида иштирк этишга ундаш эмас, балки уларни муаммони ечиш, муҳокама қилиш ва мулоҳаза юритиш каби фаолиятлар орқали ўкув жараёнинга жалб қилиш лозим [12].Faол таълим методлари асосан талабадан таълим жараёнинга маълумотни пассив қабул килувчи шахс ролидан эмас, балки профессор-ўқитувчилар, тенгдошлари билан биргаликда, ҳамкорликда, ўкув жараёнинга фаол иштирок этиш орқали янги билим, кўнімларни эгаллашини назарда тутади. Бунинг учун ўкув жараёнинга муаммоли таълим ёндашувларидан, интерактив таълим технологияларидан фойдаланиш тавсия этилади. Буларнинг барчаси Фриман ва бошқаларга [13] кўра талабаларнинг билим олишга бўлган мотивациясига, фаоллигига ижобий таъсир кўрсатади.

Таълим жараёнинга талабаларнинг ўқиб ўрганиши самарали йўлга кўйишнинг яна бир усули бу таълим жараёнинг форматив ёки шакллантирувчи баҳолашни киритиш саналади. Форматив баҳолаш бу профессор-ўқитувчи томонидан талабаларнинг ўқиб ўрганишида эришаётган ютуқлари хусусида, бажарилаётган топшириқ ёки вазифа, унинг талаба томонидан бажарилиши сифати хусусида бериладиган қайта алоқа ҳисобланади. Форматив баҳолаш нафақат профессор-ўқитувчи томонидан амалга оширилиши, балки талабалар томонидан ўзаро бир бирининг ишига фикр билдириши орқали ҳам амалга оширилиши мумкин [14]. Форматив баҳолаш талабаларга биринчи галда ўзига ишонч хиссини шакллантириш, имкониятларидан тўғри фойдалани олиш, тўғри таълимий мақсадлар қўя билишга ўргатибгина қолмай, уларнинг когнитив қобилиятларининг ривожланишига ҳам ёрдам беради [15]. Профессор-ўқитувчилар талабаларнинг бажарган ишлари бўйича мунтазам, конструктив фикр-мулоҳазаларни тақдим этиши, тушунишни назорат қилиши учун викториналар ва машғулотлар давомида талабаларга ўз-ўзини ва ўзаро бир-бирларини баҳолаш ишларига жалб қилиш орқали форматив баҳолашни амалга ошириши мумкин.

Юқоридаги таълим ёндашувларидан кўриниб турибди, ОТМда талаба шахсига йўналтирилган ўкув жараёнини йўлга кўйиш талабаларнинг ОТМ мухитига мослашувини жадаллаштирувчи асосий омиллардан бири саналади. Талаба шахсига йўналтирилган таълимий ёндашув талабаларнинг индивидуал эҳтиёжлари, қизиқишлари ва билим олиш услубларини ҳисобга олишни назарда тутади. Бу эса ўз навбатида талабаларда ўз ўкув-билив жараёнинг масъулият хисси билан ёндашишга ундейди. Талабаларнинг шахсий ақлий ва жисмоний имкониятларини инобатга олган ҳолда таълимни йўлга кўйиш уларнинг ОТМ мухитидан умумий қоникиши хиссини кучайтиради бу бўлса таълимнинг муваффақиятли олиб борилишида муҳим омил бўлиб хизмат қиласи [16]. Бунинг учун биринчи галда фанни ўқитишининг мослашувчан усулларида фойдаланиш, топширикларни ишлаб чиқишида талабаларнинг индивидуал хусусиятлари, имкониятларини инобатга олиш, баҳолаш топширикларининг муқобил усулларидан фойдаланиш ёки талабаларга ўз имкониятларидан келиб чиқсан ҳолда баҳолаш тури ва усулини танлаш имконини яратиш. Бир сўз билан айтганда кўллаб-куватловчи ва инклузив таълим мухитини яратиш орқали талаба шахсига йўналтирилган ёндашувни амалга ошириш мумкин.

Хуроса. Биринчи босқич талабаларининг ОТМ мухитига муваффақиятли мослашувини уларнинг олий ўкув юртидаги биринчи кунлариданоқ тўғри ва самарали йўлга кўйиш талабаларнинг ўқув-илмий ютуқлари ва умумий фаровонлиги учун жуда муҳим саналади. Ушбу мақолада талабаларнинг мослашувини оширишга бўлган педагогик ёндашувларни қисман ёритишга ҳаракат қиласи ва педагогик ёндашувлар орасида энг муҳимлари саналган мустакил таълимга йўналтириш, талабаларнинг ўзаро бир-бирини кўллаб қувватлаш ва фаол таълим методларига қисқача тўхталдик. Ушбу ёндашувларни амалга ошириш орқали ОТМ нафақат талабаларнинг ўкув натижаларини яхшилашлари, балки уларнинг ижтимоий интеграцияси ва шахсий ривожланишига ҳам катта хисса кўшишлари мумкин. Охир оқибатда бўлса, бундай саъй-ҳаракатлари барча талабалар учун янада инклузив, сермаҳсул ва сермазмун олий таълим тажрибасини яратишга ёрдам беради.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Tinto V. (1993). Leaving college: Rethinking the causes and cures of student attrition. – University of Chicago Press.
2. Zimmerman B. J., Schunk D. H. Motivation: An essential dimension of self-regulated learning //Motivation and self-regulated learning. – Routledge, 2012. – C. 1-30.
3. Biggs J. What the student does: Teaching for enhanced learning //Higher education research & development. – 1999. – T. 18. – №. 1. – C. 57-75.
4. Pintrich P. R. The role of goal orientation in self-regulated learning //Handbook of self-regulation. – Academic Press, 2000. – C. 451-502.
5. Zimmerman B. J. Investigating self-regulation and motivation: Historical background, methodological developments, and future prospects //American educational research journal. – 2008. – T. 45. – №. 1. – C. 166-183.
6. Magno C. The role of metacognitive skills in developing critical thinking //Metacognition and learning. – 2010. – T. 5. – C. 137-156.
7. Brown, G. T., & Harris, L. R. Student self-assessment. In J. H. McMillan (Ed.), SAGE handbook of research on classroom assessment (pp. 367-393). Thousand Oaks, CA: SAGE Publications.
8. Colvin J. W., Ashman M. Roles, risks, and benefits of peer mentoring relationships in higher education //Mentoring & tutoring: partnership in learning. – 2010. – T. 18. – №. 2. – C. 121-134.

* GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI *

* Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2023. № 3 *

9. Eby L. T. et al. Does mentoring matter? A multidisciplinary meta-analysis comparing mentored and non-mentored individuals //Journal of vocational behavior. – 2008. – Т. 72. – №. 2. – С. 254-267.
10. Johnson D. W., Johnson R. T. An educational psychology success story: Social interdependence theory and cooperative learning //Educational researcher. – 2009. – Т. 38. – №. 5. – С. 365-379.
11. Gillies R. M. Cooperative learning: Review of research and practice //Australian Journal of Teacher Education (Online). – 2016. – Т. 41. – №. 3. – С. 39-54.
12. Prince M. Does active learning work? A review of the research //Journal of engineering education. – 2004. – Т. 93. – №. 3. – С. 223-231.
13. Freeman S. et al. Active learning increases student performance in science, engineering, and mathematics //Proceedings of the national academy of sciences. – 2014. – Т. 111. – №. 23. – С. 8410-8415.
14. Black P., Wiliam D. Developing the theory of formative assessment //Educational Assessment, Evaluation and Accountability (formerly: Journal of personnel evaluation in education). – 2009. – Т. 21. – С. 5-31.
15. Nicol D. J., Macfarlane-Dick D. Formative assessment and self-regulated learning: A model and seven principles of good feedback practice //Studies in higher education. – 2006. – Т. 31. – №. 2. – С. 199-218.
16. Lizzio A., Wilson K., Simons R. University students' perceptions of the learning environment and academic outcomes: implications for theory and practice //Studies in Higher education. – 2002. – Т. 27. – №. 1. – С. 27-52.

Муаллиф:

Тилявондиев Отабек - Гулистон давлатуниверситети тадқиқотчиси.

UDK 372.3/4

DEVELOPMENT OF COMMUNICATION COMPETENCES OF FUTURE PRIMARY CLASS TEACHERS IN THE CREDIT MODULE SYSTEM

KREDIT MODUL TIZIMIDA BO'LAJAK BOSHLANG'ICH SINF O'QITUVCHILARINING MULOQOT KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISH

РАЗВИТИЕ КОММУНИКАЦИОННЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ В КРЕДИТНО-МОДУЛЬНОЙ СИСТЕМЕ

Abdurasulova Shoira Kushakovna

Guliston davlat universiteti, 120100. Sirdaryo viloyati, Guliston shahri, 4-mavze.

Email: shoiraabdurasulova1972@gmail.com

Abstract. In this article, the content and essence of the development of communication competences in the conditions of the credit module system among students of primary education in higher education institutions, the autonomy of the future primary school teacher (independent learning skills) formation, the importance of the credit module system in the development of necessary communicative competences, linguistic, sociolinguistic, pragmatic and strategic competences is highly appreciated. The article provides definitions of the term competence, the history and content of the credit module system, the stages and content of its introduction into the educational process, and the advantages.

Key words: future primary school teacher, independent education, organization of independent education, independent education skills, communicative competence, credit module system, communication, development, linguistics, ta Education, training, methodology.

Аннотация. В данной статье рассматриваются содержание и сущность развития коммуникативных компетенций в условиях кредитно-модульной системы у студентов начальных классов в вузах, формирование самостоятельности будущего учителя начальных классов (умений самостоятельного обучения), Высоко оценена важность системы кредитных модулей в развитии необходимых коммуникативных компетенций, лингвистических, социолингвистических, прагматических и стратегических компетенций. В статье даны определения термина «компетентность», история и содержание кредитно-модульной системы, этапы и содержание ее внедрения в учебный процесс, преимущества.

Ключевые слова: будущий учитель начальных классов, самостоятельное обучение, организаций самостоятельного обучения, навыки самостоятельного обучения, коммуникативная компетентность, кредитно-модульная система, общение, развитие, лингвистика, обучение, методика.

Kirish. Yurtimizda ta'limg-tarbiya sifati, jumladan, boshlang'ich ta'limg samaradorligini oshirish, malakali mutaxassislar bilan ta'minlash, o'quv uslubiy ta'minotini mustahkamlashga qaratilgan islohotlar natijasida boshlang'ich sinflarda o'qish fanini integrativ yondashuv asosida o'qtish, ta'limg mazmunini ilmiy tashkil etish va fanlarni o'zlashtirishda kompetensiyadan foydalanan ta'limg samarasini yuksaltirmoqda. Shu o'rinda yurtboshimizning quyidagi fikrlarini keltirish o'rinnlidir: "Bizni hamisha o'yantirib keladigan yana bir muhim masala – bu yoshlarimizning odobaxloqi, yurish-turishi, bir so'z bilan aytganda, dunyoqarashi bilan bog'liq. Bugun zamон shiddat bilan o'zgaryapti. Bu o'zgarishlarni hammadan ham ko'proq his etadigan kim – yoshlar. Mayli, yoshlar o'z davrining talablari bilan uyg'un bo'lsin. Lekin ayni paytda o'zligini ham unutmasin. Biz kimmiz, qanday ulug' zotlarning avlodimiz, degan da'vat ularning

* GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI *

* Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2023. № 3 *

qalbida doimo aks-sado berib, o'zligiga sodiq qolishga undab tursin. Bunga nimaning hisobidan erishamiz? Tarbiya, tarbiya va faqat tarbiya hisobidan", deya ta'kidladi Prezidentimiz.[1]

"O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lif tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish kontsepsiysi"da oliy ta'lif jarayonlariga raqamli texnologiyalar va zamonaviy o'qitish usullarni joriy etish, yoshlarni ilmiy faoliyatga keng jalb etish, korrupsiyaga qarshi kurashish, muhandislik-texnik ta'lif yo'nalişlarida tahlil olayotgan talabalar ulushini oshirish, kredit-modul tizimini joriy etish, o'quv rejalarida amaliy ko'nikmalarini oshirishga qaratilgan mutaxassislik fanlari bo'yicha amaliy mashg'ulotlar ulushini oshirish bo'yicha aniq vazifalar belgilab berilgan. [2]

O'zbekiston Respublikasi Prezidentning 2019-yil 8-oktyabrdagi Farmoni bilan tasdiqlangan "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lif tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish kontsepsiysi"ga ko'ra mamlakatdagi oliy ta'lif muassasalarining 85 foizi 2030-yilgacha bosqichma-bosqich kredit-modul tizimiga o'tishi rejalashtirilgan. Bu yaqin yillarda davomida mamlakatdagi deyarli barcha oliy ta'lif muassasalarining kredit-modul tizimida faoliyat yurita boshlashidan darak beradi.

Tadqiqot ob'ekti va qo'llanilgan metodlar

Tadqiqotning ob'ekti sifatida oliy ta'lif muassasalarida boshlang'ich ta'lif yo'nališi talabalarida kredit modul tizimi vositasida kasbiy kompetensiyalarni rivojlantiruvchi texnologiyadan foydalanan jarayoni belgilab olindi. Tadqiqot mavzusini yoritishda kuzatish, materiallarni tahlil qilish va umumlashtirish, jamoaviy va yakka tartibdagi suhbatlar, so'rovlar (og'zaki) o'tkazish usullaridan foydalilanigan.

Olingan natijalar va ularning tahlili

Kredit-modul tizimi, bu — ta'lifni tashkil etish jarayoni bo'lib, o'qitishning modul texnologiyalari jamlamasini va kredit o'lchovi asosida baholash modeli hisoblanadi. Uni bir butunlikda olib borish serqirra hamda murakkab tizimli jarayondir.

Kredit-modul tamoyilida ikkita asosiy masalaga ahamiyat beriladi: talabalarning mustaqil ishlashini ta'minlash; talabalar bilimini reyting asosida baholash.

Kredit-modul tizimining asosiy vazifalari sifatida quyidagilar e'tirof etiladi: o'quv jarayonlarini modul asosida tashkil qilish; bitta fan, kurs (kredit)ning qiymatini aniqlash; talabalar bilimini reyting ball asosida baholash; talabalarga o'zlarining o'quv rejalarini individual tarzda tuzishlariga imkon yaratish; ta'lif jarayonida mustaqil ta'lif olishning ulushini oshirish; ta'lif dasturlarining qulayligi va mehnat bozorida mutaxassisga qo'yilgan talabdan kelib chiqib o'zgartirish mumkinligi. [4]

Yuqoridagilar dars mashg'ulotlarini nafaqat o'qitishni innovasion ta'lif texnologiyalari asosida olib borish, balki talabandan mustaqil o'qib-o'rganish, ta'limga yangicha munosabada bo'lish, mehnat bozori talabidan kelib chiqib, zaruriy va chuqur nazariy bilimlarni egallash, amaliy ko'nikmalarini shakllantirishga o'rgatishdan iboratdir. Muxtasar aytganda, mazkur tizim talabaning kasbiy rivojlanishi va kamolotiga yo'naltirilgan. Ilm sohibining butun hayoti davomida bilim olishini ta'minlashga hamda mehnat bozori va zamonaviy talablarga javob bera oladigan inson kapitalini shakllantirishga qaratilgandir.

Keling, shu o'rinda modul va kredit tushunchalari mohiyatiga qisqacha to'xtalib o'tamiz.

Modul — bu, bir nechta fan hamda kurslar o'rganiladigan o'quv rejasining bir qismi. U talabalarda ma'lum bir bilim va ko'nikma hosil qilish, tahliliy-mantiqiy mushohada yuritish salohiyatiga ega bo'lishiga qaratilgan bir nechta fanlar (kurslar) majmui hisoblanadi. Bunda o'qituvchi o'quv jarayonini tashkil qiladi, jonli, video hamda audio ma'ruzalar o'qiydi, talabaning faoliyatini muvofiqlashtiradi va nazorat qiladi. Talaba esa mavzuni mustaqil o'rganadi hamda berilgan topshiriqlarni bajaradi.

Modul asosida o'qitish tizimida talabalar bilimi, malakasi hamda ko'nikmasini baholashda reyting baholash tizimidan foydalilanadi. Unda talabaning barcha o'quv faoliyati, ya'ni auditoriya va auditoriyadan tashqarida olgan, o'zlashtirgan bilimlari ball berish orqali baholanadi.

Bu o'z navbatida oliy ta'lifda tahlil olayotgan yosh kadrlardan o'z sohalari bo'yicha yetuk mutaxassis bo'lish bilan birgalikda o'zları egallayotgan sohalari bo'yicha mustaqil faoliyat yurita oladigan, zarur paytda mustaqil fikr yurita oladigan raqobatbardosh kadrlar bo'lislarni talab qilmoqda. Ta'lif jarayonida talabaning mustaqil ta'lif olishini faollashtirish zarur. Mustaqil ta'lif masalasini qo'yilishi, yechish, o'z-o'zini nazorat qilish va baholashning yo'llarini talaba tomonidan tanlanishi va bajarilishi bilan xarakterlanadi. Hozirgi vaqtida oliy ta'lifda o'quv jarayoni mutaxassislarni har tomonlama shakllantirishga yo'naltirilgan bo'lib, ularning ma'lum kasbiy bilim, malaka va ko'nikmalarini egallash sharoitida talabalarning bilish faoliyatini rivojlantirish va boshqarish bo'yicha har tomonlama tizimli ish olib borishni talab etadi.

Oliy ta'lifda dars jarayoni ko'plab ma'lumotlar sig'imini egallashga, samarador, ijodiy tafakkurni shakllantirishga, shaxsning intellektual salohiyatini rivojlantirishga, mantiqiy tahlil va ma'lumotlarni har tomonlama qayta ishslashga bo'ysundirilmog'i lozim. Mutaxassislar tayyorlashda zamonaviy talablarga binoan ta'lif jarayonini tashkil etishning muhim shartlaridan biri talabalarning mustaqil o'quv faoliyatini faollashtirish hisoblanadi. Talabalarning mustaqil ta'lif olish tizimida mustaqil ta'lif mazmunini uning asosini tashkil etadi. Mustaqil ta'lif mazmunini mustaqil ta'lif materiallari, ta'lif beruvchi va ta'lif oluvchilarning faoliyati tashkil etadi. Bunda o'qituvchi va talaba muloqoti asosiy rol o'ynaydi.

Mustaqil ta'lif olishning asosiy vositasi - bu mustaqil ta'lif materiallaridir. Ular uzviy bog'langan tizim bo'lib, darsliklar, o'quv-metodik qo'llanmalar va ma'ruza matnlaridan farq qiladi. Ularda teran va mazmundor uslubiy ko'rsatmalar, ta'lif oluvchining bilish faoliyatini boshqarish bloki, kasbiy tayyorgarligi jarayonida mustaqil o'qish mezonlari, uning o'z-o'zini mustaqil o'qishga yo'naltirib borishi, o'z-o'zini nazorat qilishi, o'z-o'zini namoyon etishi va shaxsiy bilish faoliyati jarayonida o'z - o'zini baholay olishi uchun psixologik -pedagogik tavsiyalar mavjud bo'ldi. Mustaqil ta'lif materialari o'quv-uslubiy qo'llanmalar, ma'ruza matnlari, kompyuter dasturlari, audio va videomateriallar, mavjud an'anaviy darsliklardan foydalanishga doir tavsiyalar, axborotning boshqa manbalari ko'rinishida bo'ldi.[6]

Darhaqiqat, mamlakatimizda ta'lif tizimida amalga oshirilayotgan o'zgarishlar va islohotlar, tabiiyki, ta'lifda kompetentli yondashuvni talab etmoqda. Shu o'rinda kompetensiya tushunchasining mazmuniga to'xtalib o'tsak.

Kompetensiya – fan bo'yicha egallagan nazariy bilim ko'nikmalarni, amaliy ko'nikma va malakalarini kundalik hayotida duch keladigan amaliy va nazariy masalalarni yechishda foydalanib, amaliyotda qo'llay olishdir.

Kompetensiyaviy yondashuvga asoslangan ta'lif – o'quvchilarda egallangan bilim, ko'nikma va malakalarini o'z shaxsiy, kasbiy va ijtimoiy faoliyatlarida amaliy qo'llay olish kompetensiyalarini shakllantirishga yo'naltirilgan ta'lifdir. Shuningdek, bunday yondashuvga asoslangan ta'lif o'quvchilarda mustaqil, faol fuqarolik pozitsiyasiga ega bo'lish, tashabbuskorlik, mediaresurslar va axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan o'z faoliyatida oqilona foydalana olish, ongli ravishda kasb-hunar tanlash, sog'lom raqobat hamda umum-madaniy ko'nikmalarni shakllantiradi.[5]

O'zbekiston Respublikasida ta'lifning uzluksizligi, barkamol shaxsni tarbiyalashga yo'naltirilganligidan kelib chiqqan holda, umumiyo o'rta, o'rta maxsus, kasb-hunar ta'lifida o'qitiladigan umumta'lim fanlari mazmunining izchilligini ta'minlash maqsadida tayanch kompetensiyalar hamda har bir o'quv fani mazmunidan kelib chiqqan holda xususiy kompetensiyalar belgilandi.

Tayanch kompetensiyalar: 1.Kommunikativ kompetensiya; 2.Axborot bilan ishslash kompetensiysi; 3.Shaxs sifatida o'z-o'zini rivojlantirish kompetensiysi; 4.Ijtimoiy faol fuqarolik kompetensiysi; 5.Umummadaniy kompetensiyalar; 6.Matematik savodxonlik, fan va texnika yangiliklaridan xabardor bo'lish hamda foydalanish kompetensiysi. [4]. Kompetensiyaga ega bo'lish shunchaki bilim, ko'nikmalarni egallab olishnigina anglatmasdan kishining shu bilimlarni hayotda aniq maqsadlar asosida qo'llay olishini bildiradi.

OTMlarda talaba mustaqil ishini tashkil etish, nazorat qilish va baholash tartibi to'g'risida namunaviy yo'reqnomada talabalar mustaqil ishlarini tashkil etishni ikki turga: auditoriyada amalga oshiriladigan mustaqil ta'lif va auditoriyadan tashqarida mustaqil ta'limga ajiratilgan. Unga ko'ra, auditoriyada amalga oshiriladigan mustaqil ta'lif talabalarning nazariy va amaliy bilimlarini o'zlashtirish darajasini, amaliy mashg'ulot darslariga (seminar, amaliyot, labaratoriya) tayyorgarlik va uyga berilgan topshiriqlarning bajarilish sifatini tekshirish maqsadidi joriy, oraliq va yakuniy nazorat ishlari olish, savol-javob, suhbat, munozara kabi usullardan foydalaniлади.

Auditoriyadan tashqarida mustaqil ta'lif fanning ishchi o'quv dasturida belgilangan soatlar miqdorida mavzu bo'yicha qo'shimcha o'quv materiallarini mustaqil ravishda izlab topishi, taxlit qilishi, o'zlashtirishi, ijodiy yondashishini talab qiladigan amaliy topshiriqlarni bajarish ko'rinishida amalga oshiriladi.

OTMlarda turli darajadagi mustaqil ish turlari farqlanadi: 1. Namuna asosidagi mustaqil ish-mustaqil faoliyatning past darajasi; 2. Yechimni aniqlashning taniqli usulini qo'llagan holda topshiriqlarni bajarish. Bu ishlarni o'qituvchi tomonidan avval ko'rsatilgan hamda talabalar tomonidan tajribadan o'tkazilgan mustaqil ishlarini qayta takrorlash asosida bajariladi; 3. Rekonspektiv-variativ tip mustaqil faoliyatning boshlang'ich darajasi. Bilimlarni tipik vaziyatlarga ogli ravishda o'tkazish, turli hodisalar, voqealar, faktlarni tahlil qilish, bilish faoliyati metodlari va usullarini shakllantirish imkoniyatini beradi; 4. Evristik mustaqil ishlar-mustaqil faoliyatning harakatchan darajasi. Talabalarda ijodiy shaxsni shakllantirishga yordam beradi. Bu tipdag'i ishlarni bajarishda doimiy ravishda yangi bilimlarni izlash, egallagan bilimlarni umumlashtirishva tizimlashtirish, ularni nostandart vaziyatlarga o'tkazishni taqozo etadi; 5. Predmet ichida va predmetlararo tadqiqot tipidagi mustaqil ishlar-mustaqil faoliyatning yuqori darajasi. Mustaqil ishlarni bajarishning eng yuqori bosqichi hisoblanib, bunday ishlarni bajarishda vazifa yechimini topish yo'llarini ishlab chiqish talab etiladi. [6]

Aslida muloqot inson faoliyatining ruhiy hamda ma'naviy asosi natijasida yuzaga keladigan ijtimoiy ehtiyojlar bilan birga namoyon bo'ladi. «Shaxslar faoliyati motivatsiyasining asosi sifatida yuzaga chiqayotgan ehtiyoj, manfaat, manfaatdorlik kabi ijtimoiy iqtisodiy omillar ma'lum ma'noda ularni maqsadli o'y-fikrlari, istaklari yuzaga chiqishiga ham sabab bo'ladi. Shaxslararo munosabatlarni, muloqot madaniyatini qay darajada shakllanishiga ham sezilarli ta'sir o'tkazadi. Binobarin, muloqot odamlar orasida amalga oshiriladigan faoliyatlar ichida yetakchi o'rinnegallab, u insondagi eng muhim ehtiyojlarini jamiyatda yashash va o'zini shaxs deb hisoblash bilan bog'liq ehtiyojni qondiradi. Shuning uchun ham uning har bir inson uchun ahamiyati mislsiz» [4].

Shunday qilib, muloqot odamlarning birgalikdagi faoliyatlar, ehtiyojlaridan kelib chiqadigan turli faollikkari mobaynida bir-biri bilan o'zaro munosabatlarga kirishish jarayoni hisoblanadi. Har bir shaxsning jamiyatda ado etadigan faoliyati o'zaro munosabat va ta'sir shakllarini o'z ichiga oladi. Chunki har qanday ish, avvalo odamlarning bir-birlari bilan til topishish, bir-birlariga turli xil ma'lumotlarni uzatish, fikr almashinuvni kabi murakkab hamkorlikni talab etadi. Shunday ekan, har bir shaxsning jamiyatda tutgan o'rni, ishlarning muvaffaqiyati, obro'si uning muloqotga kirisha olish

* GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI *

* Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2023. № 3 *

qobiliyati bilan bevosita bog’liqdir. Bir qarashda osonga o’xshagan shaxslararo muloqot jarayoni aslida juda murakkab bo’lib, inson hayoti davomida o’rganib boradi.

Muloqotning psixologik jihatdan murakkab ekanligi haqida taniqli psixolog B.F.Parigin shunday yozadi: a) individlarning o’zaro ta’sir jarayoni; b) individlar o’rtasidagi axborot almashinuv jarayoni; v) bir shaxsnинг boshqa shaxsga munosabat jarayoni; g) bir kishining boshqalarga ta’sir ko’rsatish jarayoni; d) bir-biriga hamkorlik bildirish imkoniyatlari; e) shaxslarning bir-birini tushunish jarayoni.

Muloqot o’z xususiyatlari ko’ra turli shakl va ko’rinishlarga ega. Muloqot inson amaliy faoliyatining moddiy-ma’naviy shakllarini hamda uning ehtiyojlarini o’zida aks ettiradi.

Muomala jarayonida suhbatsdoshining kayfiyatini ko’tarish, unga optimistik ruh bag’ishlash, uning o’z kuchiga ishonchini hosil qilish ham o’qituvchining eng muhim sifatlaridan biridir. Shuni alohida ta’kidlash kerakki, tom ma’nodagi muomala madaniyatiga ega bo’lgan o’qituvchi shuhratparastlik, manmanlik, befarqlik, hasadgo’ylilik, g’iybatchilik kabi illatlarga toqat qila olmaydi va unga qarshi kurashadi.

O’qituvchining muomala madaniyatining tarkibiy qismi nutq madaniyati bilan bog’liq. Chunki nutq va unda ifodalangan so’z kishiga ta’sir etuvchi qudratlri psixologik kuchga ega. Uni faqat o’zining mazmuni bilan emas, balki so’zlovchining aytileyotgan fikrini ifoda qilish uslubi bilan ham ta’sir darajasi va qudratini yanada orttirish mumkin.

Ingliz dramaturgi B.Shou aytganidek, «Ha» so_zini aytishning 50 dan ortiq uslubi bor, «Yo’q» so_zini ham shuncha uslubi bor, ammo bu so’zni yozishni faqat bir uslubi bor». Bu fikr zamirida muloqot madaniyatiga doir juda nozik qochirim, ma’no yashiringan. O’qituvchi muloqotining negizida so’z, fikr turar ekan, fikrni bayon etish ifodasi har bir o’qituvchining saviyasi, ma’naviy dunyosi, madaniyatiga asoslanadi. O’qituvchining muloqot madaniyati nafaqat shaxslararo munosabatlarga, balki shu bilan birga yoshlar ta’lim-tarbiyasi, ishlab chiqarish, mehnat jamoasi, jamiyat hayotiga ham kerakligini hisobga oladigan bo’lsak, bugungi kunda talaba va ular fe’l-atvorini o’rganish, ularning birlariga mehr-muruvvatli bo’lishga o’rgatish, diniy aqidaparastlik tomir otayotgan hozirgi davr uchun jamiyatni insonparvarlashtirish naqadar dolzarbligini anglash mumkin.

Umuman olganda, muloqot madaniyatini takomillashtirish umuminsoniy ehtiyoj sifatida o’z ahamiyatini yo’qotmagan. Atoqli adib B.Shou so’zlari bilan aytganda: «Biz hozir havoda qush kabi uchishni, suvda baliq kabi suzishni o’rganib olgan bo’lsakda, bizga bir narsa — insonlardek yashashni o’rganib olish yetishmaydi». [3]

Pedagog-o’qituvchining ish faoliyati davomida talabalar bilan muomala munosabatlari katta o’rein egallaydi. Bu jarayonda talaba insoniyat to’plagan bilimlarni, muomala qilish tajribalarini o’zlashtiradi. O’qituvchi esa pedagogik jarayonda asosiy shaxs bo’lib xizmat qiladi, chunki unga yosh avlodni o’qitish va tarbiyalash vazifasi yuklatilgan. O’qituvchi talabalarni o’qitish va tarbiyalash jarayonida umuminsoniy va milliy urf-odat mezonlaridan saboq beradi. Talabalar muomala odobini, muloqot olib borish yo’llarini asosan o’qituvchi timsolida anglab oladilar. Muallim talaba uchun bir umr ideal, ibrat, na’muna bo’lib qolishi shubhasiz. O’qituvchi bilan talaba o’rtasidagi muloqotni tartibga soluvchi asosiy talablardan biri talabaning xulqini, muomalasini, talaba bajargan ishni odilona,adolatli baholashdir. Muloqotlar jarayonida o’qituvchi ayrim talablarga rioxaya qilishiga to’g’ri keladi: o’z faoliyati jarayonida o’qituvchi har bir talabaning qadr-qimmatini inson sifatida hurmat qilishi, talabaga nisbatan ishonchi; talabaga mehribon, g’amxo’r bo’lishi, shodligiga ham, tashvishlariga ham sherik bo’lishi; talabalar bilan har qanday vaziyatdagi muloqot jarayonida alohida yondoshish, pedagogik taktni saqlashi zarur.

Barcha me’yoriy hujjatlar va —Ta’lim to’g’risidagi qonun talablaridan kelib chiqadigan ustivor vazifalarini OTM talabalar, o’quv yurtlarining pedagog xodimlari, professor o’qituvchilarini amalga oshiradilar. Shu bois pedagog xodimlar o’zlarining kasbiy kompetentligi, sha’ni va qadr-qimmatlarini himoya qilishlari uchun: odob-axloq qoidalariiga qat’iy rioxat etishlari, talaba, talaba-talaba, o’qituvchi-talaba shaxsining qadr-qimmatini asrashlari; talabalarni mustaqil fikr yuritish, ilm egallah, mehnatga, qonun-qoidalarga, ota-onalarga, ma’naviy tarixiy, madaniy, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga hurmat, atrof-muhitga ehtiyyotkorlik bilan munosabatda bo’lish ruhida tarbiyalashlari, ibratli faoliyatlarini va shaxsiy namunalari bilan umuminsoniy axloq qoidalariiga, haqiqat, adolat, vatanparvarlik, yaxshilik va boshqa hayrli hislatlarga nisbatan e’tiborni qaror toptirishlari lozim.[7]

Kredit modul tizimi sharoitida muloqot kompetentsiyalarini rivojlantirishda, shuningdek, bo’lajak boshlang’ich sinf o’qituvchilarining fikrlesh qobiliyatini oshirish shakli sifatida loyiha ishlaridan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Ushbu turdagisi faoliyat, aslida, bir tomonidan, talabalar uchun ahamiyatli bo’lgan real amaliy natijalarga aniq yo’naltirilgan muammoli izlanish, uni hal qilish va natijalarni amalga oshirish uchun turli xil omillar va shartlarni hisobga olgan holda izlash usullaridan keng foydalanishni nazarda tutadi.

Mutaxassislik fanlarini o’qitishda bunday yondashuvning asosiy g’oyasi shuki, e’tiborni har xil mashq turlaridan talabalarning faol aqliy faoliyatiga o’tkazishdir. Bu esa uni ro’yxatdan o’tkazish uchun ma’lum bir til vositalarini bilishni talab qiladi, shuning uchun loyiha ushbu didaktik vazifani hal qilishi va shunga muvofiq ravishda talabalar uchun ijodiy o’zaro munosabatlar asosida haqiqatan ham qiziqarli, amaliy, mazmunli va qulay muammolarni hal qilish mumkin bo’lgan munozara, tadqiqot klubida darslarni o’zgartirishi mumkin. Loyiha ustida ishslash ham professional, ham ijtimoiy-madaniy yo’nalishga ega bo’lishi mumkin va madaniyatlararo xususiyatlarni hisobga olgan holda kommunikativ kasbiy xulq-atvorni rivojlantirishning maqsadga muvofiq taktikasidir. [4]

Internet tizimi sizga turli xil ma'lumot almashish: butun dunyo bo'ylab obunachilar bilan matnli va grafik xabarlarni, audio va videokliplarni almashish, masofaviy axborot manbalari va xalqaro kutubxonalaridan foydalanish imkoniyatini beradi. Ko'rinib turibdiki, yuqori darajadagi muloqot vakolatlarga ega bo'lmasdan, global tarmoqdan foydalanish juda qiyin bo'ladi, agar umuman befoyda bo'lmasa. Loyiha bo'yicha ishlarning ta'lif potentsialini ro'yobga chiqarish kelajakdagi o'qituvchining o'z mamlakati vakili sifatida madaniyatlararo va ilmiy aloqalarni o'rnatishga hissa qo'shishga tayyorligini shakllantirish va rivojlantirishda namoyon bo'ladi. Tanlangan lingvistik va tematik jihatlarni hisobga olgan holda ishlab chiqilgan o'quv materiallarida pedagogik yo'nalishni ta'minlash uchun og'zaki va og'zaki bo'limgan ba'zi modellar va me'yorlarning "tashuvchisi" bo'lgan rollar tanlanadi. Talabalarning o'quv mustaqil ishlarining ushbu shakli bir nechta darslardan iborat bo'lib, natijalar yakuniy natijalarda taqdim etiladi. U albatta ishtirokchilarining o'zlarining ijtimoiy manfaatlariga yo'naltirilgan bo'lishi kerak. Loyihalar nomlarining so'zлari noaniq bo'lib, talabalarga tadqiqot uchun mumkin bo'lgan mavzulardan birini tanlashga imkon berdi.

Xulosa. Biz yuqorida ta'kidlaganimizdek, o'qituvchilik kasbini tanlagan har bir pedagog o'ziga shu kasbni sevishi yoki sevmasligi to'g'risida savol beradi. Zero masalaning yana bir muhim tomoni borki, bu bo'lajak o'qituvchi pedagogik qobiliyatga egami yoki yo'qmi degan muammo paydo bo'ladi. Vaholanki har bir kasb, qobiliyat orqali egallanadi va mukammal o'rganiladi.

Xulosa o'rnida shuni aytib o'tish joizki, kredit modul tizimi sharoitida bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining, muloqot kompetensiyasini rivojlantirish uchun oliy ta'lif muassasasi professor o'qituvchilaridan mustaqil ta'lif uchun ajratilgan modullarni samarali va kreativ, innovatsion tarzda tashkil etish zarur hisoblanadi. Chunki pedagogiklik kasbi muloqot kompetentsiyasiga yuqori darajada erishishni talab etadi. Biz o'quvchilarini muloqotchan, fikri teran bo'lishiga erishishimiz uchun avvalo, bo'lajak o'qituvchilarimizni shu bosqich bo'yicha rivojlantirishimiz lozim. Buning uchun oliy ta'lif dasturi doirasida berilgan imkoniyatlardan keng foydalangan holda maqsadga erishishimiz mumkin.

Foydalilanigan adabiyotlar:

1. Prezident Shavkat Mirziyoyev „Ta'lif sohasini isloq qilish, kasb-hunar ta'lifi tizimini yanada rivojlantirish va oliy ta'lifning bakalavr yo'nalishiga qabul bo'yicha test sinovlarini takomillashtirish masalalariga bag'ishlangan” yig'ilishdagi nutqi. T. 2017 y;
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2017-yil 20-apreldagi “Oliy ta'lif tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida”gi qarori
3. Avliyakulov N.X. Zamonaviy o'qitish texnologiyalari. -Toshkent, 2001. – 180 b.
4. Boltayeva M.L. Kredit-modul ta'lif tizimida talabalarning mustaqil ta'lif faoliyatining dolzarbligi. Ученый XXI века. 2022. № 5-1 (86)
5. Ochilov M. Yangi pedagogik texnologiyalar. - Qarshi. “Nasaf”, 2000 y.-80 b.
6. Qurbonova G, Yuldasheva Sh, Mustaqil ishni tashkil etish tamoyillari. Til va adabiyot ta'lifi ilmiy-metodik jurnali, 2021 yil 3-son. 10-bet
7. Siddiqov B. S., Mexmonaliyev, S. N. (2022). Pedagogik amaliyotning bo'lajak o'qituvchining kasbiy tayyorgarlik faoliyatida tutgan o'rn. Academic research in educational sciences, 3(1), 10-16.

Muallif:

Abdurusulova Shoira Kushakovna - Guliston davlat universiteti o'qituvchisi.

UDK 372.815.99

PSYCHOLOGICAL ANALYSIS OF AHMAD YASSAVI'S WISDOMS

AHMAD YASSAVIY HIKMATLARINING PSIXOLOGIK TAHLILI

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ МУДРОСТИ АХМАДА ЯСАВИ

Qarshiyeva Yanglish Abduvali qizi

Guliston davlat universiteti, 120100. Sirdaryo viloyati, Guliston shahri, 4-mavze.

E-mail: qarshiyevayanglish@gmail.com

Abstract. This article is devoted to information about the impact of Ahmad Yassavi's wisdom on human psychology and the psychological analysis of A. Yassavi's wisdom. The universe was created so that we try to understand it by studying the human being. In fact, it is the soul that controls the soul and body of a person. Psychology is the field that studies the soul. Ahmad Yassavi's work has left a rich spiritual heritage in the sense of understanding the identity of a person, understanding the spiritual world, and how to manifest oneself in existence. His richest heritage is the wisdom of Devon Hikmat. "Devoni Hikmat" protects a person from selfishness, lack of enlightenment and predation. "Devoni Hikmat" protects the human child from devilish tricks and animal attacks. This priceless work warns of hardships and misfortunes, giving in to the air and "eating mankind cleanly". It's all about how to read it and how to understand it, and act without just understanding it. The world was created in such a way that the so-called human being always strives to

understand himself and his identity. The great God, who created all living creatures without thinking about their shapes and forms, bestowed great divine blessings on all of them, such as heart, soul, soul, and mind. Among these, he made the human being more special and mature. Studying its exterior and interior, realizing and understanding its miracles is always an interesting and never-ending mystery for people of science. In this regard, that is, about the need for a person to understand his identity, to reflect what has passed on the outside and to what extent it reflects it when it is reflected, and what to do and how to behave in order to properly understand the world on the outside, Ahmad Yassavi left some invaluable knowledge.

Key words: Ahmad Yassavi's wisdom, psychology, self-awareness, history of psychology, book of wisdom, heart's eye, soul-soul, mind, life, thinking.

Аннотация. Данная статья посвящена информации о влиянии мудрости Ахмада Яссави на психологию человека и психологическому анализу мудрости А. Яссави. Вселенная создана для того, чтобы мы пытались понять ее, изучая человека. По сути, именно душа управляет душой и телом человека. Психология – это область, которая изучает душу. Творчество Ахмада Яссави оставило богатое духовное наследие в смысле понимания личности человека, понимания духовного мира и способов проявления себя в существовании. Его богатейшее наследие — мудрость Девони Хикмат. «Девони Хикмат» защищает человека от эгоизма, непросвещенности и хищничества. «Девони Хикмат» защищает человеческого ребенка от дьявольских проделок и нападений животных. Этот бесценный труд предупреждает о невзгодах и несчастьях, поддающихся воздуху и «съедающих человечество начисто». Все дело в том, как это читать и как понимать, и действовать, не просто понимая это. Мир создан таким образом, что так называемый человек всегда стремится понять себя и свою личность. Великий Бог, сотворивший все живое, не думая об его формах и формах, даровал всем им великие божественные блага, как сердце, так и душу, душу и разум. Среди них он сделал человека более особенным и зрелым. Изучение его экстерьера и интерьера, осознание и понимание его чудес – всегда интересная и нескончаемая загадка для людей науки. В связи с этим, то есть о необходимости человека понять свою личность, отразить то, что прошло вовне и в какой степени это отражается, когда оно отражается, и что делать и как вести себя, чтобы правильно понять мир снаружи, Ахмад Яссави оставил бесценные знания.

Ключевые слова: мудрость Ахмада Яссави, психология, самосознание, история психологии, книга мудрости, око сердца, душа-душа, разум, жизнь, мышление.

Kirish. To tiriksan ishq daftari ado bo'lmas! Dunyo yaralibdiki inson atalmish zot hamisha o'zini, o'zligini anglashga intilib yashaydi. Asli tirik mavjudotlar turlari benihoya ularning shakl-shamoilini Yaratgan buyuk Ollo barchasiga qalb – ruh – jon – aql atalmish buyuk ilohiy ne'matlar nasib aylagan. Bularning ichida insonnikini yanada o'zgacha, yetuk qilib yaratgan. Uning zohiriyu – botini o'rganish undagi mo'jizalarini anglash, tushunish ilm - ahli uchun hamma vaqt qiziq va ohiriga yetib bo'linmagan sir – sinoatdir. Bu borada ya'ni inson o'zligini anglashi, zohiridan o'tganni botinida aks etishiyu aks etganda ham qay darajada aks ettirishi hamda zohirida dunyonи to'g'ri anlamoq uchun nimalar qilmog'i, qanday yo'l tutmog'i zarurligi xususida Ahmad Yassaviy bir qancha bebaho ilm qoldirgan.

Xoja Ahmad Yassaviy (Yassi yaqinidagi Sayram shahri, taxminan 11-asrning 2-yarmi — 1166) — tasavvufning mashhur namoyandalardan biri, turkiy xalqlarning buyuk shoiri. Otasi Shayx Ibrohim javonmardlik tariqatiga mansub nufuzli zotlardan bo'lgan. Yassaviy chig'atoy tilida ijod qilgan. Yassaviy tug'ilgach, ko'p o'tmay onasi — Muso Shayxning qizi Oysha xotun vafot etadi. 7 yoshida otasidan ham ajraladi. Yassaviy tarbiyasi bilan opasi Gavhar Shahnoz mashg'ul bo'ladi. Yassaviy opasi bilan Yassiga ko'chib borgach, ustozি Arslon bobo bilan uchrashadi va undan tahsil oladi ("Yetti yoshda Arslon bobom izlab topdim..."). Yassaviy Yassida botin ilmi sirlarini mukammal o'zlashtirgan. O'sha zamonalarda ilm-ma'rifatning Movorounnahrdagi markazlaridan bo'lgan Buxoroda Turkistonning turli tomonlaridan tolibi ilmlar yig'ilishgan. Arslon bobo ko'rsatmasi bilan Yassaviy ham Buxoroga boradi. Davrning eng peshqadam olimi va sofiysi Shayx Yusuf Hamadoni bilan uchrashib, unga murid tushadi. Buxoroda u arab tili bilan bir qatorda fors tilini ham chuqur o'rganadi. Forsiyda yaratilgan tasavvufiy adabiyot bilan tanishadi. Xoja Abduxoliq G'ijduvoni, Abdulloh Barqiy, Xoja Hasan Andoqiyilar bilan hamsuhbat va hammaslahat bo'lib, Yusuf Hamadoni muridlari qatoridan o'rinn oladi. Alisher Navoiy Yassaviy to'g'risida "Maqomoti oliv va mashhur, karomoti matavoliy va nomahsur ermiss". Murid va ashob g'oyatsiz va shoh-u gado aning irodat va ixlosi ostонida nihoyatsiz ermiss", — deydi. Bu fikr Yassaviyning Yassiga qaytib kelib, yangi bir tariqatga asos solgan murshid sifatida shuhrat topgan davrlariga tegishlidir. Yassaviy turkiy xalqlarni islomga yanada kengroq jalb qilish va tasavvuf g'oyalarini omma ko'ngliga chuqur singdirish maqsadida she'riyatdan ham foydalangan. Abdurauf Fitratning ta'kidlashicha, Yasaviyning "adabiyotda tutgan yo'li sodda xalq shoirlarimizning tutg'on yo'lidir... Uning hikmatlari vaznda, qofiyada, uslubda xalq adabiyoti atalgan she'rlar bilan barobar". U yozgan asari Nafaqat turkiy Xalqlarga balki butun Dunyoga Nasihat bo'ladigan asar yozgan. Uning hikmatlarini o'rganish, insonlarga hikmatlarning asl ma'no – mazmuni anglatish dolzarb maslalardan bo'lib qolmoqda.

Tadqiqot obyekti va qo'llanilgan metodlar

Tadqiqotning obyekti sifatida Ahmad Yassaviyning barcha hikmatlari, muallifning shaxsiy arxividagi ijodiga doir manbalar, asosan "Devoni hikmat" nomli hikmatlar to'plami olindi. Tadqiqot mavzusini yoritishda tasniflash, tavsiflash, tarixiy-qiyosiy tahlil usullaridan foydalilanilgan.

Olingen natijalar va ularning tahlili

"Devoni hikmat"da ilohiy ishq va oshiqlik, ma'rifat va oriflik saodati, fanodan baqoga yetishish tushunchalari nihoyatda samimiylar va ta'sirli ohanglarda yoritib berilgan. "Devoni hikmat"dagi barcha she'rlar ham Yassaviyga mansub emas. Unga Yassaviy izdoshlarining ijod namunalari ham kiritilgan. Bu esa, tabiiyki, hikmatlar tili va uslubida ma'lum o'zgarishlar hosil qilgan. Lekin Yassaviyning o'nlab izdoshlaridan hech biri ustozlari boshlagan g'oyaviy, axloqiy, ma'naviyima'rifiy va mafkuraviy yo'naliishi o'zgartirmagan. Buni Yassaviy hayoti, tariqati va ijodiyotidan bahs yuritilgan o'nlab qadimiy manbalar, ayniqsa, Sulton Ahmad Haziniyning "Javohir ul-abror min amvojil bihor" asari ham to'la tasdiqlaydi. Uzoq vaqt mobaynida Yasaviy hayoti va ijodiyotini ilmiy jihatdan tadqiq etishga imkon berilmadi. Asarlarini nashr qilishga yo'l qo'yilmadi. O'tgan asrning 70-yillarida Yasaviyning milliy madaniyat, til va adabiyot tarixidagi xizmatlarini to'g'ri baholash yo'lida urinishlar esa qoralandi. Mustaqillik arafasida, xususan, O'zbekiston istiqlolga erishgandan keyin yassaviyshunoslikda yangi davr boshlandi. Dastlab turli gazeta va jurnallarda "Devoni hikmat"dan namunalar e'lon qilingan bo'lsa, 1990—92 yillarda uning 2 mustaqil nashri kitobxonlar qo'liga yetkazildi. Ushbu nashrlar nafaqat O'zbekistonda, balki boshqa turkiy davlatlarda ham bu buyuk mutasavvifning hayoti, adabiy-ma'rifiy faoliyati, izdoshlari xizmatiga qiziqishni kuchaytirdi. 1993-yil O'zbekistonda Yassaviyga bag'ishlab ilmiy anjumanlar o'tkazilib, ma'ruzalar matni alohida majmua shaklida chop etildi. Matbuotda Yassaviyning shaxsiyati, tariqati, she'riyatidan bahs yuritilgan maqolalar bosilib chiqdi. O'zbekistondagi bir qancha ko'cha va mahalla Yassaviy nomi bilan ataladi. Yassaviylik tariqatining asoslari «Faqrnoma» (ayrimlar Yassaviyga nisbat beradilar), «Maslakul-orifin», «Lama'ot», «Samaratul-mashoyix», «Javohir ul-abror» kabi manqaba va risolalarda aks etgan.

Yassaviy nuqtai nazarida hikmat — "ilmiladun", ya'ni ilmi g'aybu haqoyiq va ilohiy sirlarni kashf aylash mazmuniga ham ega. Yassaviyning o'zi "Devoni hikmat" nomi bilan biron bir kitob yaratmagan. Ushbu nodir asar uning murid va izdoshlari tomonidan tartib berilgan. Lekin bu narsa hikmat majmuasining Yassaviyga aloqasi yo'q, degan da'veni ilgari surishga asos bermaydi. So'fi Olloyor Yassaviy haqida fikr bildirib, yana shunday degan: Shariatda edi ul oftobe, Qolibdur bizga ul erdin kitobe.

«Devoni hikmat» kitob shogirdlari tomonidan tartib berilgan. Unda ilohiy ishq g'oyasi va ma'rifiy mazmun yetakchilik qiladi. Hikmatlar ma'no va mohiyat e'tibori bilan Qur'on karim va Muhammad alayhissalom hadislariga chuqur bog'langan. «Devoni hikmat»ning 20dan ortiq nusxalari O'R FA ShI jamg'armasida saqlanadi. Asar qo'lyozmalaridan eng qadimgisi 17 asrga tegishli.

Yassaviy merosi va tariqati xorijda L. Massignon, A. Arberri, M. Smitt, X. Kisling, F. Mayer, A. Shimmel, R. Xartman, F. Ko'prulu, J. Trimingem, K. Eraslon, Idris Shox, Devin Di Uis; Rossiyada A. Krimskiy, I. Petrushevskiy, E. Bertels; O'zbekistonda Fitrat, A. Sa'diy, E. Rustamov, B. Qosimov, I. Haqqulov, N. Hasanov tomonidan o'rganilgan.

Qabri Qozog'istonning Turkiston shahrida, 14 asrda Amir Temur tomonidan ta'mirlangan. Turkistonda Ahmad Yassaviy nomidagi turk-qozoq universiteti mavjud. Badiiy ijodda ham Yassaviy obrazini yaratish bo'yicha izlanishlar olib borilmoqda. Yozuvchi Sa'dulla Siyoyev "Yassaviyning so'nggi safari" romanining 1-kitobini (1994) chop ettirdi.

Olam yaralibdiki inson atalmish mavjudotni o'rganish uni anglashga urinamiz. Asli insonning jonini, tanini boshqaruvchi bu uning ruhidir. Ruhni, qalbni o'rganuvchi soha psixologiyadir. "Psixologiya – yunoncha - jon, ruh haqidagi ta'limot" degan ma'noni anglatadi. Psixologiyaning predmeti "psixika", psixika esa ong demakdir.

Psixika (qadimgi yunoncha: ψυχικός, psychikos — „ruhiy“) yoki ruhiyat — yuksak darajada tashkil topgan materiya (miya)ning voqelikni alohida shaklda aks ettirishdan iborat xususiyati. Asosan, sezgi, tasavvur, tafakkur, irodaviy xatti-harakat va boshqa subyektiv obrazlarda aks etadi. Psixika materiyaga nisbatan ikkilamchi, xreila. Bu psixikaning mavjudlik usuli (psixika miya xususiyati)da va uning mazmuni (psixika — obyektiv olamning subyektiv obrazi)da ko'rinadi. Psixika materiya taraqqiyotining muayyan bosqichida — tirik organizmlarda sezuvchanlikning alohida shakli yoki his qilish qobiliyati paydo bo'lishi bilan vujudga kelgan. Tirik mavjudotning morfologik-fiziologik tuzilishi murakkablashuvi, unda nerv sistemasining vujudga kelishi va taraqqiyetishi, bosh miya, uning katta yarim sharlarining shakllanishi va takomillashishi jarayonida rivojlangan. Psixikaning o'ziga xos organi insonda va oliy darajada rivojlangan hayvonlarda bosh miyadir. Psixika — subyektivlik bilan obyektivlikning birligidir. Psixik faoliyat doimo muayyan subyektga xos bo'lib, uning individual xususiyatlari bilan bog'langandir. Ayni vaqtida psixika obyektiv olamning muayyan manzarasini yaratuvchi miya in'ikos faoliyatining real jarayoni sifatida obyektivdir. *Psixika psixik jarayonlar, holatlar va insonning psixik xususiyatlarining zohiriyligidir. Psixika rivojining oliy shakli — inson psixikasidir.* Uning paydo bo'lishi va rivojlanishida insonga xos bo'lgan atrofdagi olam bilan o'zaro munosabatga kirishish usuli — mehnat hal qiluvchi rol o'ynagan. *Inson psixikasi faqat biologik taraqqiyotning emas, ijtimoiy tarixiy taraqqiyotning ham mahsulidir.* Ijtimoiy, mehnat amaliyoti oliy, faqat insongagina xos psixika shakli — oyagni vujudga keltirdi. *Inson psixikasining eng muhim xususiyati — ishlar, hodisalar va boshqalarni oldindan ko'ra bilish va o'zi nima qilishini rejalashtirishdan iborat.* Inson obyektiv voqelikdagi predmetlar va hodisalarini tajribaga asoslanib idrok qiladi. Insonning psixik faoliyati asosida birinchi va ikkinchi signal sistemalarining o'zaro ta'siri yotadi. Psixikaning muhim tomoni uning reflektorlik tabiat, ya'ni reflekslar hosil bo'lishi, bu jarayonning to'xtovsiz va qat'iy kechishidir. Real psixika faoliyat ko'rinishida mavjud. Faoliyatda u shakllanadi, namoyon bo'ladi va bilib olinadi. *Inson psixikasining shakllanishida ta'lim va tarbiya muhim rol o'ynaydi.* Ta'lim va mehnat jarayonida har bir shaxs psixikasining individual rivojlanishi yuz beradi, bu insoniyat to'plagan moddiy va ma'naviy boyliklarni o'zlashtirishdan iboratdir. Psixikani psixologiya o'rganadi.

* GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI *

* Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2023. № 3 *

Psixologiya — inson faoliyati va hayvonlar xatti-harakati jarayonida voqelikning psixik aks etishi, ruhiy jarayonlar, holatlar, hodisalar, hislatlar to‘g‘risidagi fan. Psixologiyaning tadqiqot predmetiga sezgilar va idrok obrazlari, tafakkur va hissiyat, faoliyat va muomala kabi psixologik jarayonlar, kategoriyalar kiradi. Psixologiyaning asosiy vazifalari — psixika qonuniyatlarini, inson ruhiy holatlari shakllanishini filogenetik va ontogenetik taraqqiyot birligida ochishdan iboratdir. Mazkur vazifalar yechimini topishda psixologiya bir tomondan, biologiya fani sohalari bilan, jumladan, fiziologiya bilan, boshqa tomondan esa, sotsiologiya, pedagogika, madaniyat tarixi, mantiq hamda ijtimoiy fanlar bilan jips aloqaga kirishadi. Psixologiya eng avvalo, psixikaning insonga xos shakli bo‘lmish ong va o‘zini o‘zi anglashni tadqiq etadi.

Antik davrdan boshlab psixologik bilimlar falsafa va tibbiyot fanlari negizida rivojlanib kelgan. Yunon shifokorlari Gippokrat, Erasistrat psixikaning organi miya ekanligini bilganlar va inson jonini koinotning ashyoviy bo‘lagi sifatida talqin qilganlar. Ularning g‘oyalari Platonning jon abadiyligi to‘g‘risidagi ta‘limotiga qarama-qarshi qo‘yilgan. Aristotel „Jon to‘g‘risida“gi asarida psixologik tushunchalar tizimini ishlab chiqdi.

O‘rtasrlarda psixikaga nisbatan har xil ko‘rinishdagi g‘ayritabiyy qarashlar hukmronlik qildi. Shu tufayli psixologik bilimlar rivojlanmay qoldi. Ammo ba‘zi faylasuflar va shifokorlar (Ibn Sino va boshqalar) asarlarida bu sohada olg‘a qadam qo‘yildi. Inson xususiyatlari to‘g‘risidagi ma‘lumotlar qadimgi qo‘lyozmalar, yodgorliklarda o‘z aksini topa boshladi. Turli mamlakatlarda va shaharlarda tuzilgan akademiyalarda (Xorazm, Samarqand, Kiyev, Moskva va boshqa shaharlarda) psixologiya yuzasidan tinglovchilarga saboq berilgan.

Yevropa Uyg‘onish davrida Leonardo da Vinci, X. Vives kabilar psixologiya rivojiga o‘z hissalarini qo‘shdilar. XVIII asrda kelib M. V. Lomonosov, A. N. Radishchev, G. S. Skovoroda, T. Gobbs, B. Spinoza, G. Leybnits. J. Lokk, K. A. Gelvetsii, A. Golbax, D. Didrolar psixologiyada bir talay kashfiyot qildilar, uni amaliy ma‘lumotlar bilan boyitdilar. Psixologiya XIX asrning 2-yarmiga kelib mustaqil fan sifatida ajralib chiqdi. Nemis olimi V. Vundt Leypsigda 1879-yil dastlabki eksperimental laboratoriyani jihozlashga erishdi.

Psixologiya taraqqiyotida, umuman, XIX asrdagi eksperimentlar alohida ahamiyat kasb etdi. Bu davrda psixologik real voqelikni o‘rganish uchun metodlar majmuasi qo‘llana boshlandi: kuzatish, labaratoriya eksperimenti, tabiiy eksperiment, faoliyat natijasini tahlil qilish, ruhiy jarayonlarni modellashtirish genetik metodi, test, ekspert baholash, intervyu, anketa, so‘rovnoma, tarjimai hol va hokazolar. XIX asr oxiri — XX asr boshlarida qator psixologik ilmiy maktablar, yo‘nalishlar vujudga keldi: bixeviorizm, geshtaltpsixologiya, personalizm, freydizm va hokazolar. Psixologiyaning rivojiga I. M. Sechenov (psixikaning reflektor tabiat), I. Pavlov (oliy nerv faoliyati) ta‘limotlari muhim hissa bo‘lib qo‘shildi. Rossiyada V. M. Bexteryev eksperimental laboratoriya (Qozon, 1885), Harkov universiteti va N. N. Langening Odessadagi labaratoriysi, G. Chelpanovning Kiyevdagisi, S. Korsakovning Moskvadagi, keyinchalik V. M. Bexteryev, A. Lazurskiy, A. Nechayevlarning Peterburgdagi, V. Chijning Yuryev (Tartu, Estoniya)dagi eksperimental laboratoriyalari psixologiya taraqqiyotiga alohida ta‘sir o‘tkazdi. 1912-yil Moskva universitetida Psixologiya instituti ochildi. Shu yilda I. A. Sikorskiy tomonidan Kiyevda jahonda birinchi marta Bolalar psixologiyasi instituti tashkil qilindi. XX asrning 1-yarmida Rossiyada K. N. Kornilov, Blonskiy va boshqalar dialektikaga asoslangan ilmiy psixologiyani yaratishga kirishdilar.

Obyektiv metodlar tufayli psixikaning moddiy negizi aniklangan, inson ichki munosabatlari bilan subyektiv holatlar sababiy bog‘liqligi yakka shaxsda, jamoada namoyon bo‘lishi dalillangan. Jahan hamjamiyatida AQSH, Angliya, Fransiya, Germaniya, Rossiya, Shvetsariya mamlakatlarida ilmiy tadqiqot institutlari va markazlarida, universitetlarda psixologik izlanishlar keng ko‘lamda olib borilmoqda.

O‘zbekistonda psixologiya 1928-yildan e’tiboran hozirgi Milliy universitetda fan sifatida o‘qitala boshlandi. 1929-yil Xalq maorifi komissarligi qoshida psixologiya laboratoriysi ochildi. Keyinchalik pedagogika institutlarida psixologiyaning bir necha sohalari bo‘yicha talabalarga bilim berila boshlandi. XX asrning 2-yarmida M. Vohidov, M. Davletshin singari mahalliy kadrlar yetishib chiqdi. Hozirgi davrda psixologiya fanlari doktorlari V. Tokaryeva, E. G‘oziyev, B. Qodirov, G. Shoumarov, R. Gaynudinov, V. Karimova, Sh. Barotov, A. Jabborov, R. Sunnatovalar psixologiyaning umumiyligi psixologiya, pedagogik va yosh psixologiyasi, ijtimoiy psixologiya sohalari bo‘yicha tadqiqot ishlarini amalga oshirmoqdalar. Psixolog mutaxassislar tayyorlash va tadqiqot ishlari O‘zbekiston milliy universiteti, Guliston davlat universiteti, Samarqand davlat universiteti, Farg‘ona davlat universiteti, Qarshi davlat universiteti, Termiz davlat universiteti bazalarida yo‘lga qo‘yilgan. O‘zbekistonda psixologik xizmat joriy qilingan va uning tarmog‘i tobora kengayib bormoqda.

Islom dini paydo bo‘lgandan so‘ng uning doirasida, Qur‘on va hadis ahkomiga mos ravishda paydo bo‘lgan tasavvufiy ta‘limotlar X–XI asrlarga kelib Movarounnahrda ham keng tarqala boshladi.

Tasavvuf — Yaqin va O‘rtasrlarda Sharq xalqlarining ma‘naviy hayoti tarixidagi eng murakkab, o‘zaro ziddiyatlarga to‘lib-toshgan va muhim hodisalardan biri bo‘lib, uning uchun tarkidunyochilik, bu dunyo boyliklaridan va nozu ne’matlaridan voz kechish, Alloh vasliga yetmak maqsadida pok, halol, o‘z mehnati ila yashash, ixtiyoriy ravishdagi faqirlik xarakterli xususiyatlardan hisoblangan.

Markazi Osiyoda tasavvufiy ta‘limotlarning paydo bo‘lishi Yusuf Hamadoniy (1048–1140) nomi bilan bog‘liqidir. Yusuf Hamadoniy Marv va Buxoroda xonaqo va madrasa qurdirib, ko‘plab turkigo‘y, forsigo‘y shogirdlar tayyorladi. Buxorodagi shogirdlari orasida Hasan Andoqiy, Abdullo Baraqiy, Abduxoliq G‘ijduvoniy va Ahmad Yassaviy alohida

* GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI *

* Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2023. № 3 *

ajralib turardi. Keyinroq bu to‘rt iste’dodli shogird Hamadoniy maktabini muvaffaqiyat bilan davom ettirdilar. “Yassaviya”, “Naqshbandiya” tariqatlari Hamadoniy ta’limoti asosida shakllandi.

XII asrda Markaziy Osiyoda paydo bo‘lgan ilk tasavvufiy tariqatning asoschisi Xoja Yassaviyning faqat ijodiyoti emas, qancha umr ko‘rib, qachon vafot etganligi ham bahsli. U hikmatlaridan birida “Yuz yigirma beshga kirdim, bilolmadim”, deydiki, bu so‘zlar tarixiy haqiqatdan ko‘ra, manoqibiy mazmunga ega. Bundan tashqari, 125 yillik uzoq bir umrning yarmidan ko‘pini “yer osti”da (“Oltmis uchda yer ostiga kirdim mano”, deydi Yassaviy) o‘tkazish aql bovar etmas hodisadir. Uning vafot etgan vaqtin qo‘pgina qo‘lyozma manbalarda 1167 yil deb yozilgan. Ahmad yoshlidiga onasidan, so‘ng otasidan ajraladi. Uni bobosi Arslonbob tarbiyalab voyaga yetkazadi. Ahmad dastlabki ta’limotini Yassida mashhur olim Shahobiddin Isfijobiydan oladi. So‘ngra bobosi Arslonbob ko‘rsatmasi bilan Buxoroga borib Yusuf Hamadoniydan ta’lim oladi. Ahmad Yassaviyning o‘zi ustoz Yusuf Hamadoniyning huzuriga 23 yoshda borganini va uning tarbiyasiga noil bo‘lganligini e’tirof etadi. U yerda tasavvufdan ta’lim olib, so‘ng o‘z yurti Turkistonga qaytadi, o‘z ta’limotini targ‘ib etib, shogird, muridlar tayyorlay boshlaydi.

Rivoyatlarga ko‘ra, Yassaviy 63 yoshga yetgach, yer ostida hujra yasatib, “chilla”ga kirgan, qolgan umrini toatibodat qilib, qimmatli hikmatlar yozib, riyozaatlar chekib, yer ostida o‘tkazgan.

Yassaviy Markaziy Osiyo madaniyatni tarixida ilk turkiyzabon mutasavvif shoir sifatida ma’lumdir. Uning tasavvufni targ‘ib ztvuchi turkiyda yozilgan she’rlari tilining xalqqa yaqinligi, ohangdorligi bilan tezda mashhur bo‘lib ketdi. Xoja Ahmad Yassaviy juda ko‘p mutasavvif donishmandlarni tarbiyalab voyaga yetkazgan. Ma’lumki, “Yassaviya” tariqatidan keyin Markaziy Osiyoda “Naqshbandiya” (Xo‘jagon), “Bektoshiya” kabi ikki yirik tariqat paydo bo‘ladi.

Yassaviy ham o‘zining piri buzrukvor Shax Yusuf Hamadoniyga o‘xshab mol-dunyo to‘plashga mutlaqo qiziqmaganini, kambag‘alparvar va g‘aribparvar bo‘lib yashaganligini uning ba’zi bir hikmatlaridan ham bilsa bo‘ladi. Mol-dunyoga, boylikka va davlat orttirishga mukkasidan ketgan, xasis va ochofat kishilarni Yassaviy beayov tanqid qiladi:

Beshak biling bu dunyo barcha xalqdan o‘tar,
Ishonmag‘il molingga, bir kun qo‘ldan ketaro,
Oto, ono, qarindosh qayon ketdi, fikr qil,
To‘rt oyoqlik cho‘bin ot bir kun sango yetaro.
Dunyo uchun g‘am yema, haqdin o‘zgani dema,
Kishi molini yema, sirot uzra tutaro.
Ahli ayol, qarindosh, heh kim bo‘lmaydir yo‘ldosh,
Mardona bo‘l g‘arib bosh, umring yeldek o‘tar.
Qul Xoja Ahmad toat qil, umring bilmam necha yil
Asling bilsang, obi gil, yana gilga ketaro.

Darhaqiqat, Xoja Ahmad Yassaviy Markaziy Osiyodagi ilk tasavvufiy tariqat – “Yassaviya”ning asoschisi, nafaqat Xuroson va Mavarounnahr, balki turkiyzabon xalqlarning ma’naviy tarixida keng ma’lum bo‘lgan, mutasavvif donishmand, insonparvar shoir hisoblanadi.

Xulosa. Ahmad Yassaviy ijodi ham insonning o‘zligini anglash, ruhiy olamini tushunish, borliqda o‘zini qanday namoyon qilmoqlik lozim shu xususida boy ma’naviy me’ros qoldirgan. Uning eng boy merosi “Devoni hikmat” hikmatlaridir. “Devoni hikmat” insonni nafsparastlik, ma’rifatsizlik va yirtqichlashuvdan muhofaza etadi. “Devoni hikmat” odam farzandini shaytoniy hiylalar, hayvoniy qutirishlardan asraydi. Bu bebaho asar hirsu – havoga berilib “odamiyatni pok-pokiza yeb” qo‘yish kulfat va musibatlardan ogohlantiradi. Hamma gap uni qanday o‘qish va qanday anglash, anglabgina qolmasdan amal qilishda. “Yassaviya” tariqatining barcha aqidalari Ahmad Yassaviyning asosiy asari bo‘lmish “Hikmat”da mufassal bayon etilgan. XII asrdagi turkiyzabon she’riyatning ajoyib namunasi bo‘lgan, keyingi davrlardagi turkiy adabiyotga katta ta’sir ko‘rsatgan “Hikmat” asarida “Yassaviya” ta’limotidagi poklik, halollik, to‘g‘rilik, mehr-shafqat, o‘z qo‘l kuchi, peshona teri va halol mehnati bilan kun kechirish, Alloh taolo visoliga yetishish yo‘lida Insonni botinan va zohiran har tomonlama takomillashtirish kabi ilg‘or umuminsoniy qadriyatlar ifoda etilgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Ahmad Yasaviy. Devoni hikmat. — T.:1992.
2. O‘zbek adabiyoti namunalari. — T.: 1928. – 128 b.
3. Ahmad Yasaviyning yangi topilgan hikmatlari. «Jahon adabiyoti» jurn. 2002, №10.
4. Davletshin M., Krbiliyat va uning diagnostikasi, T., 1979. – 120 b.
5. Tokareva V., Talaba shaxsining axloqiy rivojlanish psixologiyasi, T., 1989. – 116 b.
6. G‘oziyev E., Psixologiya fani XXI asrda, T., 2002. – 96 b.
7. G‘oziyev E., Psixologiya, T., 2003. - 352 b.
8. Qodirov B., Layoqat psixologiyasi, T., 1989. – 130 b.
9. Shoumarov G., Oilal psixologiyasi, T., 2000. – 296 b.
10. Karimova V., Ijtimoiy psixologiya, T., 1994. – 96 b.

Muallif:

Qarshiyeva Yanglish Abduvali qizi - Guliston davlat universiteti tayanch doktoranti.

UDC 372.3/4

NEW TECHNOLOGY OF MUSICAL CULTURE OF PRESCHOOL CHILDREN ON EDUCATION

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARNING MUSIQIY MADANIYATINING YANGI TEXNOLOGIYASI

НОВАЯ ТЕХНОЛОГИЯ МУЗЫКАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ ДОШКОЛЬНИКОВ ПО ВОСПИТАНИЮ

Abduvalieva Khayrinso Abdurasul kizi

Gulistan State University, 120100. Sirdarin region, Gulistan city, 4th microdistrict.

E-mail: abduvalieva-khayrinso@gmail.com

Abstract. The relationship between a child and singing folk songs, playing folk instruments, and listening to folk music should begin at a young age. Our research study, which included preschool teachers and parents, sought to determine how much time families and kindergarten classes spend singing or listening to folk songs and playing folk instruments, as well as the level of interest in folk music among preschoolers, their parents, and their teachers.

Key words: folk music, music activities, preschool child, kindergarten.

Annotatsiya. Ushbu maqola bolaning xalq qo'shiqlarini kuylash, xalq cholg'ularida chalish, xalq musiqalarini tinglashga munosabati yoshligidan boshlanishi kerakligi va ularni naqadar bolaning tarbiya va o'qishida muhimligini aks ettirgan. Maktabgacha ta'lif muassasalari tarbiyachilari va ota-onalarni qamrab olgan tadqiqotimizdan maqsad oilalar va bog'cha sinflari xalq qo'shiqlarini kuylash yoki tinglash, xalq cholg'ulari chalishga qancha vaqt sarflayotganini, shuningdek, maktabgacha yoshdagi bolalar, ularning ota-onalari o'rtasida xalq musiqasiga qiziqish darajasini aniqlash va ularni tahlilidan iborat.

Kalit so'zlar: xalq musiqasi, musiqa faoliyati, maktabgacha yoshdagi bolalar, bolalar bog'chasi

Аннотация. В данной статье показано, что отношение ребенка к пению народных песен, игре на народных инструментах, прослушиванию народной музыки должно формироваться с раннего возраста и какое значение они имеют в воспитании и обучении ребенка. Цель нашего исследования, в котором участвуют воспитатели дошкольных учреждений и родители, - выяснить, сколько времени семьи и классы детского сада тратят на пение или прослушивание народных песен, игру на народных инструментах, а также между детьми дошкольного возраста и их родителями. Интерес к народной музыке и их анализ.

Ключевые слова: народная музыка, музыкальная деятельность, дети дошкольного возраста, детский сад.

Introduction. Society and individual culture are closely related. Society's culture is the result of the individual's activity, while the development of the individual is determined by his environment. The development of a child's personality is determined by what kind of cultural values he is a carrier of.

There are many studies investigating the nature of music. Psychologist V. N. Myasishchev examines the social conditioning of musicality in interaction with the general development of the child. The main sign of musicality, according to B.M. Teplov, is the ability to respond emotionally to music. The scientist distinguishes between special (modal sense, ability of musical and auditory images and sense of rhythm) and general abilities (creative imagination, attention, inspiration, sense of nature, etc.).[7]

Spiritual need is defined as a set of higher needs formed under the influence of society in activities aimed at increasing the level of development of the individual and society. The spiritual needs of the individual are a means of self-preservation and the development of society.

Among the various human needs of modern society, the need for aesthetic activity, that is, the practical creation of aesthetic values, occupies an important place. Aesthetic need shows a multifunctional feature, is the basis of the entire process of aesthetic development of a person and, accordingly, is the most important factor of aesthetic education of a person.

The subsystem of information is the system of knowledge about music. These include musical feelings, perceptions, ideas, concepts, views. All of them are the reflection of the musical mind of the individual, phenomena, features, relationships of the world of music art. An aesthetic attitude is a unique reflection of reality, manifested in all stages of the aesthetic development of any thing, phenomenon, including art. The aesthetic attitude is characterized by the active initiation of the subjective factor in the perception of the object, therefore it is highly creative. The ability and wealth of a person's aesthetic attitude to art largely determines the level of development of his creative abilities and culture, which is an indicator of the level of development of a person: his values, judgments, ideals, feelings.[9]

A prerequisite for the development of musical culture is the acquisition of the experience of perceiving high artistic examples of musical art.

In psychology, the concept of "perception" is found in two interpretations. In the narrow sense of the word, these are the actions of perception given to our sense organs at a certain time, which are considered as a reflection of the sum of individual properties of objects and phenomena of reality.

Perception in a broad sense means finding various connections and relationships in the perceived object, interpreting the properties of objects, and various thinking activities.

The adequacy of musical perception is based on the analytical and synthetic activity of the mind, which is aimed at mastering the stylistic movement, form and thematic description of the musical material.

As mentioned above, the act of perception is inextricably linked with various acts of thinking and experience. Aesthetic experience is a specific mental state of the body due to a certain strong feeling. When listening to music, aesthetic objects cause many reactions, but among them, as a rule, a certain strong impulse that causes one or another state is distinguished [2]. Complex pieces of music can evoke different emotions. The aesthetic experience combines the emotions caused by the music and the consciousness of the music itself.

Aesthetic feeling combines emotional and intellectual attitude to music, which in its direct manifestation is the highest stage of development of human sensitivity, a response to the influence of reality. N.I. Kiyashchenko and I.L. Leizerov is an emotional reaction that reflects the level of a person's spiritual life, his present and future desired and beautiful idea. Thus, the aesthetic sense, if it turns into an aesthetic experience, can become an indicator of the child's entire spiritual culture.[8]

Operative subsystem of a person's musical culture is a combination of all types and forms of musical activity and the elements formed on their basis: skills, habits, methods. This subsystem is formed in the process of music education.

Active is a multifaceted process of creating conditions for the existence and development of a social subject, changing social reality in accordance with social needs. Aesthetic activity is a special type of spiritual and practical activity. All its directions are characterized by an aesthetic principle that helps to change reality and develop "the aesthetic creative ability of man" [4].

Activity, including music, consists of a large number of movements aimed at solving the closest simple task. If the movement is repeated many times, it is gradually mastered and becomes a skill. A combination of skills makes it possible to cope with more complex movements and master activities. The assessment subsystem of a person's musical and aesthetic culture includes a deep personal element of value ideas formed on the basis of musical perception and creative experience. It is related to the formation of aesthetic taste, musical-aesthetic evaluation, attitude, belief.

Aesthetic taste is one of the most dynamic aspects of life, it is in constant renewal and change, preserving the deep principles of society and the aesthetic attitude of man to reality.

Methodology. The development of musical culture in preschool children is a psychological-pedagogical research problem that explores how music education can contribute to a child's overall development. Music has long been recognized as an important aspect of children's lives, and research has shown that exposure to music and musical activities can have significant benefits for their cognitive, emotional, social, and physical development. From a psychological perspective, understanding how music influences a child's development involves studying how it affects their brain development, memory, attention, language skills, and overall cognitive abilities. Research has shown that music can enhance auditory processing, improve language skills, and enhance working memory in preschool-aged children. Investigating the psychological processes involved in music perception and production in this age group can provide insights into how to design effective music programs that support their cognitive abilities. From a pedagogical perspective, studying the development of musical culture in preschool children involves exploring the most effective methods and strategies for teaching music to this specific age group. Preschoolers have specific needs and characteristics that need to be considered when designing music education programs, such as their shorter attention spans, need for active participation, and preference for learning through play. Understanding how to effectively engage preschoolers in music activities can help educators design age-appropriate and engaging musical experiences. Additionally, research in this area can also explore the social and emotional benefits of music education for preschool children. Music has the power to promote social bonding, emotional expression, and emotional regulation. Investigating these aspects can help researchers and educators understand how music can be used to support the social and emotional development of preschool children.

The development of musical culture in preschool children is indeed an important area of psychological and pedagogical research. It involves understanding how children acquire musical skills, knowledge, and appreciation, and how these abilities impact their overall development.

Here are some key aspects that researchers often investigate when studying the development of musical culture in preschool children:

1. Musical Perception and Sensitivity: Researchers explore how children perceive and respond to musical elements such as rhythm, melody, pitch, and timbre. They investigate the development of children's auditory discrimination skills and their ability to recognize and differentiate musical sounds.

2. Music and Cognitive Development: Studies examine the relationship between musical experiences and cognitive skills in preschool children. They investigate how musical activities stimulate various cognitive processes, including attention, memory, language development, and problem-solving skills.

3. Emotional and Social Development: Researchers explore the emotional and social benefits of engaging in musical activities. They examine how music can evoke and express emotions in young children, promote social interaction and cooperation, and contribute to the development of empathy and emotional intelligence.

4. Motor Skills and Coordination: Investigations focus on the relationship between music and the development of fine and gross motor skills in preschool children. Researchers study how activities like singing, dancing, and playing musical instruments enhance children's coordination, body awareness, and rhythmic movement abilities.

5. Musical Creativity and Expression: Studies explore the development of children's musical creativity and self-expression. Researchers investigate how musical experiences foster imagination, improvisation, and originality in preschoolers, and how they develop their own musical preferences and tastes.

6. Parental and Educational Influences: Researchers examine the role of parents and educators in fostering children's musical culture. They investigate how parental involvement, exposure to music at home, and quality music education programs impact children's musical development.

7. Cross-cultural and Individual Differences: Studies explore the influence of cultural backgrounds and individual differences on the development of musical culture. They investigate how children from different cultural contexts engage with music, and how factors such as gender, temperament, and learning styles affect their musical experiences and preferences.

Psychological-pedagogical research in these areas can provide valuable insights into the benefits of music education for preschool children and inform the design of effective music programs and interventions. It can also contribute to understanding the role of music in children's overall development and well-being.

The development of musical culture in preschool children is indeed an important area of psychological and pedagogical research. It involves understanding how children acquire musical skills, knowledge, and appreciation, and how these abilities impact their overall development.

Here are some key aspects that researchers often investigate when studying the development of musical culture in preschool children:

1. Musical Perception and Sensitivity: Researchers explore how children perceive and respond to musical elements such as rhythm, melody, pitch, and timbre. They investigate the development of children's auditory discrimination skills and their ability to recognize and differentiate musical sounds.

2. Music and Cognitive Development: Studies examine the relationship between musical experiences and cognitive skills in preschool children. They investigate how musical activities stimulate various cognitive processes, including attention, memory, language development, and problem-solving skills.

3. Emotional and Social Development: Researchers explore the emotional and social benefits of engaging in musical activities. They examine how music can evoke and express emotions in young children, promote social interaction and cooperation, and contribute to the development of empathy and emotional intelligence.

4. Motor Skills and Coordination: Investigations focus on the relationship between music and the development of fine and gross motor skills in preschool children. Researchers study how activities like singing, dancing, and playing musical instruments enhance children's coordination, body awareness, and rhythmic movement abilities.

5. Musical Creativity and Expression: Studies explore the development of children's musical creativity and self-expression. Researchers investigate how musical experiences foster imagination, improvisation, and originality in preschoolers, and how they develop their own musical preferences and tastes.

6. Parental and Educational Influences: Researchers examine the role of parents and educators in fostering children's musical culture. They investigate how parental involvement, exposure to music at home, and quality music education programs impact children's musical development.

7. Cross-cultural and Individual Differences: Studies explore the influence of cultural backgrounds and individual differences on the development of musical culture. They investigate how children from different cultural contexts engage with music, and how factors such as gender, temperament, and learning styles affect their musical experiences and preferences.

Psychological-pedagogical research in these areas can provide valuable insights into the benefits of music education for preschool children and inform the design of effective music programs and interventions. It can also contribute to understanding the role of music in children's overall development and well-being.

Music has been found to have a significant impact on cognitive development in various ways. Here are some key ways in which music can promote cognitive development:

1. Language and communication skills: Listening to and singing along with music can enhance language acquisition and help improve vocabulary, grammar, and pronunciation. The rhythm, melodies, and patterns in music can also enhance speech and communication skills.

2. Memory and attention: Learning and memorizing songs and melodies can improve memory skills. Additionally, playing a musical instrument requires focused attention and concentration, which can enhance attention span and concentration skills.

3. Mathematical and spatial abilities: Music involves patterns, rhythms, and counting beats, which can promote mathematical thinking and improve spatial-temporal skills. Studying music theory and learning to read musical notation can also help develop a strong foundation in mathematics and spatial reasoning.

4. Executive functioning skills: Learning to play a musical instrument involves planning, organization, monitoring, and self-regulation. These executive functioning skills are crucial for academic success and overall cognitive development. Research suggests that musical training can improve these skills in individuals of all ages.

5. Emotional intelligence: Music has the power to evoke emotions and can help individuals develop and express their emotional intelligence. It can also promote empathy and understanding of others' emotions through the interpretation of lyrics and melodies.

6. Problem-solving abilities: Learning an instrument involves solving problems related to finger placement, rhythm, timing, and coordination. This can promote critical thinking and problem-solving skills.

7. Creativity and imagination: Engaging with music encourages creativity and imagination, as individuals can compose their own melodies, improvise, and interpret songs in their unique way. This helps foster creative thinking and encourages individuals to think outside the box.

Here are some key emotional and social development skills that children typically work on during this stage:

1. Recognizing and expressing emotions: Preschoolers start to identify and label basic emotions like happiness, anger, sadness, and fear. They also learn to express and communicate their feelings to others.

2. Developing empathy: Children begin to understand and feel empathy towards others as they identify with and understand the emotions and experiences of their peers.

3. Making friends and forming relationships: Preschoolers engage in social interactions, make friends, and learn how to interact with others appropriately. They start to develop social skills such as sharing, taking turns, and cooperating in games and activities.

4. Resolving conflicts: Children begin to learn how to resolve conflicts and negotiate with others. They learn to use words, compromise, and problem-solve in order to find solutions to conflicts or disagreements.

5. Developing self-regulation: Preschoolers work on developing self-control and self-regulation skills. They learn to manage their emotions, control impulses, and follow rules and routines.

6. Showing independence: Children start to build independence by taking on tasks and responsibilities. They learn to make choices and develop a sense of autonomy.

7. Building self-esteem: Preschoolers develop a sense of self-worth and self-confidence as they engage in new experiences, learn new skills, and receive positive feedback from their peers and caregivers.

8. Developing communication skills: Preschoolers work on developing their verbal and non-verbal communication skills. They learn to express themselves clearly, engage in conversations, and listen to others.

9. Cultivating respect and inclusivity: Children begin to understand the importance of treating others with respect, kindness, and inclusivity. They learn to appreciate and value diversity and differences in others.

Overall, emotional and social development skills in preschool play a vital role in helping children establish healthy relationships, navigate their emotions, and thrive in social settings. The development of musical culture in preschool children is a multidimensional research problem that requires both psychological and pedagogical perspectives. By studying the cognitive, social, emotional, and physical aspects of music education in this age group, researchers can provide valuable insights to inform the design of effective music programs that support the holistic development of preschool children. In conclusion, music has a profound impact on cognitive development by enhancing language skills, memory, attention, mathematical abilities, executive functioning skills, emotional intelligence, problem-solving abilities, and creativity. Incorporating music into educational settings can be a valuable tool for promoting cognitive development in individuals of all ages.

During the preschool years, children begin to develop important emotional and social skills that are crucial for their overall development.

It is important for children of preschool age to give an understanding of music gradually, in a figurative form, to contribute to the collection of initial directions in its language, to realize the possibilities of musical expressive means. When perceiving music, children distinguish its mood, changes, visual elements, bright means of musical expression, etc. At the same time, thinking mechanisms such as comparison, analysis, synthesis work and develop, children's figurative speech develops. Thus, the perception of music is an active process that requires the child's attention.

Conclusion: Summarizing the above, we can conclude that in practical activities, a person communicates with the spiritual experience of humanity through a piece of music. The dialectic of the relationship between the form and content of a musical work creates a new artistic meaning that is personally important for a person.

Thus, considering the moments related to the features of music as an art, the features of musical-aesthetic perception of preschool children and the features of musical activity that jointly determine the specific features of music culture, we can draw the following conclusions:

1. The musical culture of older children of preschool age is understood for us as an integral personal quality that is formed in the process of systematic, purposeful education and upbringing, its content is manifested in different levels by the conscious value attitude to music.

* GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI *

* Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2023. № 3 *

2. The development of musical culture is a necessary condition for the formation of a person's spiritual culture. According to the structure of musical culture, the following directions are distinguished: musicality, motivation, information, operability, assessment (R.A. Telcharova).

3. The musical culture of older preschool children has an aesthetic orientation and includes thinking and imagination, an emotional-evaluative attitude to creative activity.

4. Music culture has a specific personal-individual character due to the biopsychological characteristics of a person (musical abilities, imagination, intelligence, thinking ability, etc.).

5. The formation and development of musical culture does not happen immediately, but gradually, passing through certain stages, although they do not have clear boundaries, the clear separation of one from the other differs to one degree or another. Thus, we can say that distinguishing the features of music as an art, the features of musical and aesthetic perception, as well as the features of musical activity allows us to justify their influence on the development of the musical culture of preschool children.

References:

- [1] Borota B. (2010). Raziskava o pevskem repertoarju v vrtcu, v oddelkih otrok prvegastarostnega obdobja [Survey on Song Repertoire in Kindergarten, among Children in the First Age Group]. Glasba v soli in vrtcu, 15, 6-14.
- [2] Cvetko I. (1991). Med godci in glasbili na Slovenskem [Among Folk Musicians and Instruments in Slovenia]. Ljubljana: Sekcija za glasbeno narodopisje.
- [3] Fu L. (2010). Folk Music Plays a Crucial Role in Children's Development: Research on How to Effectively Integrate Folk Music into Kindergarten Music Education, ISME. http://citation.allacademic.com/meta/p406168_index.html
- [4] Kumer Z. (1987). Pesmi in sege moje dezele [Songs and Customs of My Homeland]. Ljubljana: Drzavna založba Slovenije.
- [5] Kumer Z. (2002). Slovenska ljudska pesem [Slovenian Folk Song]. Ljubljana: Slovenska Matica.
- [6] Omerzel Terlep M. (1984). Slovenska ljudska glasba [Slovenian Folk Music]. Revija glasbene mladine Slovenije, 8, 14.
- [7] Plevnik P. (2010). Kulturno-umetnostna vzgoja po solah v Evropi [Arts and Cultural Education at School in Europe]. Ljubljana: Ministrstvo za solstvo in sport.
- [8] Zalar K. (2015). Children's Folk Music in Primary School. In B. Sicherl-Kafol (Ed.), Contemporary Approaches to Music Teaching and Learning. Saarbrücken: Lambert.
- [9] Zgavec M. (2004). Slovenska ljudska glasba [Slovenian Folk Music]. Glasba v soli in vrtcu, 9, 3-4.

Author:

Abduvalieva Khayrinso Abdurasul kizi - 1-course PhD student at the Gulistan state university.

UDC 372.815.99

PREVENTION OF HARASSMENT AND VIOLENCE AGAINST WOMEN

XOTUN-QIZLARGA NISBATAN TAZYIQ VA ZO'RAVONLIKNING OLDINI OLISH

ПРЕДОТВРАЩЕНИЕ ДОМОГАТЕЛЬСТВ И НАСИЛИЯ В ОТНОШЕНИИ ЖЕНЩИН

Fayzieva Shoira Ayubovna

Gulistan State University, 120100. Sirdarin region, Gulistan city, 4th microdistrict,

E-mail: fayziyevashoira315@gmail.com

Abstract: According to the UN, every third woman over the age of 15 has been physically or sexually abused at least once in her life. The article describes the creation of guarantees for ensuring gender equality in Uzbekistan, reforms to eliminate all forms of discrimination against women, systematic, comprehensive work to support the institution of women and family in our country.

Key words: Harassment and violence, physical abuse, mental abuse, sexual abuse, economic abuse, aggression, protection order.

Annotatsiya: BMT ma'lumotlariga ko'ra, 15 yoshdan oshgan har uchinchi ayol hayoti davomida kamida bir marta bo'lsa ham jismoniy yoki jinsiy zo'ravonlikka uchraydi.

Maqolada O'zbekistonda gender tenglikni ta'minlash kafolatlari yaratilgani, xotin-qizlarga nisbatan kamsitishning barcha shakllariga barham berish borasida olib borilayotgan islohotlar, mamlakatimizda ayollar va oila institutini qo'llab-quvvatlash borasida tizimli, majmuaviy ishlar amalga oshirilib kelinayotganligi yoritilgan .

Kalit so'zlar: Tazyiq va zo'ravonlik, jismoniy zo'ravonlik, ruhiy zo'ravonlik, jinsiy zo'ravonlik, iqtisodiy zo'ravonlik, tajovuz, himoya orderi.

Аннотация: По данным ООН, каждая третья женщина старше 15 лет хотя бы раз в жизни подвергалась физическому или сексуальному насилию. В статье рассказывается о создании гарантий обеспечения гендерного

равенства в Узбекистане, реформах по ликвидации всех форм дискриминации в отношении женщин, системной, всесторонней работе по поддержке Института женщин и семьи в нашей стране.

Ключевые слова: домогательства и насилие, физическое насилие, психическое насилие, сексуальное насилие, экономическое насилие, агрессия, охранный приказ.

Introduction. In most countries of the world, cases of violence against women and children are singled out in a separate category. Because both the prevention of such cases and the elimination of their consequences have their own distinctive aspects. According to experts, domestic violence is a type of unpleasant situations that women and children face more often than men. The reason is simple – in most cases they become victims of violence precisely because they are women, small and trusting children.

First of all, we must distinguish between dispute and violence. Dispute is a clash of aims, needs, interests, desires, that is, various contradictions. There will be no family without a dispute. In a dispute, each party puts forward interests that are opposite to the interests of the other party. Relationships that encounter incompatible positions, interests, and views remain contentious relationships.

The solution for both sides lies in these contradictions, if their interests are taken into account that leads to the development of relations, otherwise the relationship will collapse. That's why disputes can be constructive or destructive.

It is believed that domestic violence is violence manifested in social and domestic relations through physical or mental influence on the part of one family member, which threatens the life, health, sexual integrity and freedom of another family member.

Regular beatings, verbal humiliation, lack of economic support, unfair demands, abusive attitude, rude actions, blockage of the respiratory tract, pinching, psychological pressure, etc. that occur in families, we can say, are various manifestations of domestic violence.

All these actions are considered various forms of discrimination in the field of human rights.

Harassment is an action (inaction) that humiliates the honor and dignity of a woman, which does not provide for administrative or criminal responsibility for the commission. A victim of harassment and violence is a woman who is threatened by arrogance and violence or who becomes a victim of harassment and violence.

Here we will explain the differences between domestic violence and family dispute. Family dispute: Both parties can declare their needs and demand them in an equal position; There is always a subject of disagreement in a dispute; After making a certain decision on the subject of the dispute, the dispute will be terminated and will not be repeated; A dispute always has a beginning and an end.

Domestic violence: Promotes the interests of one of the family members, others are limited by this opportunity; The subject of disagreement is abstract, more excuses are being sought; A CYCLE of physical, mental, sexual, verbal and other types of violence and pressure, which is regularly repeated and does not end with increasing speed in relation to one person in order to gain full control and power over another person.

Gender-based violence is different from family dispute:

1. An important difference from conventional dispute is that violence focuses on issues of "domination" and "control".

2. The specifics of the relationship between the person committing violence (object) and the victim (subject). Violence is mainly committed between people who are bound by ties of closeness to each other.

3. In addition to the repetition of violent actions, the actions are committed using several types of violence (for example, psychophysical, physical-sexual or all combined).

4. Planning actions by the person who committed violence and preparing for them beforehand.

5. Close people of the victim (children, parents, relatives) also suffer from violence.

6. The victims are mostly female.

7. As the frequency of the cycle of violence decreases, acts of violence get worse.

8. The victim constantly lives with a sense of guilt.

According to sociologists, the reasons for domestic violence are the following:

1. Social environment, unreadiness of both sides to build a family, lack of the sense of responsibility, upbringing in the family, the desire of a man to have absolute dominance in the family.

2. In most cases, this is not caused by the fact that women do not know their rights, but precisely because of their patience, indifference, thoughts of not orphaning their children, and some men abuse this feeling of women and use violence.

3. In minds of many citizens, the result of a misinterpretation of mentality and religious doctrine is the stagnant formation of a woman's subordination to a man, including the concept of "family secret". That is, women cannot talk about their problems. They are secretly suffering some kind of violence that is applied to them as a result of their possession of a "family secret".

4. Women's lack of a profession, education, unemployment, and low family income also contribute to domestic violence.

5. In some cases, the use of violence by men is seen as a "positive phenomenon that changes human behavior".

6. "Stockholm syndrome of family life"

According to psychologists, the causes of domestic violence are as follows:

1. Culture of violence. In our society, strength and fear are still considered the right ways to solve problems between parents and children, as well as romantic relationships. This situation will continue until we realize that violence and love are incompatible with each other.

2. Early marriages, marriages under pressure, the presence of arranged marriages can be one of the reasons leading to domestic violence. As a result of the extension of the period of childhood and adolescence, marriages concluded at the age of 18-20 are actually considered concluded between children. According to research, marriage and readiness for parenthood are manifested from the age of 25, and not earlier.

This creates several problems at once – a girl who got married early is deprived of the opportunity to get an education and build a career, which makes her vulnerable and dependent. The second problem is that she does not know how to protect herself, and is not always able to detect violence at an early stage.

3. Social pressure. First, a mandatory family creation regime is introduced, and then the girl is taught "to be patient" with family problems and violence and is not accepted back into her father's house. As if the status of a married woman is more important than her safety, health and life.

4. Non-interference and inaction of law enforcement agencies in most cases. Increasing the cases when women were not been able to receive help and protection during domestic violence. As a result, the people who commit this violence feel free and unpunished. This creates the prerequisites for these crimes to be repeated again.

The topic of violence against women in Uzbekistan has recently been widely discussed by the public. In these cases, some blame women, while some condemn the actions of men.

Specialists of the scientific and practical center "Family" conducted a sociological study among women who have been subjected to violence. 420 respondents aged 18 to 34 years who were subjected to ill-treatment took part in a sociological study in 5 regions of the Republic. 39,4% of women called the expression of their own opinion that varies from their husbands' the reason of the state of violence. Respondents' opinions on family conflicts were also heard. According to the analysis, 67,8 percent of women said that there are regular disputes in their home. 27,5% reported about rare, and 4,7% reported about almost complete absence of conflicts. 39,4% of women who participated in the survey believe that the use of acts of harassment and violence against a woman by her husband in Uzbek families in many cases is the reason of arguing with her husband. 26 percent said they were disgusted by her husband, and 26,3 percent said they were disgusted by her husband's close relatives. There are respondents who noted that they were also subjected to repression because of acting without noticing their husband of the act (25,3 percent), bad mood of their husband (24,4 percent).

In our opinion, there are a number of reasons for the occurrence of domestic violence. They are as follows:

1. Social environment, unreadiness of both sides to build a family, lack of the sense of responsibility, upbringing in the family, the desire of a man to have absolute dominance in the family.

2. In most cases, this is not caused by the fact that women do not know their rights, but precisely because of their patience, indifference, thoughts of not orphaning their children, and some men abuse this feeling of women and use violence.

3. In minds of many citizens, the result of a misinterpretation of mentality and religious doctrine is the stagnant formation of a woman's subordination to a man, including the concept of "family secret". That is, women cannot talk about their problems. They are secretly suffering some kind of violence that is applied to them as a result of their possession of a "family secret".

4. Women's lack of a profession, education, unemployment, and low family income also contribute to domestic violence.

5. In some cases, the use of violence by men is seen as a "positive phenomenon that changes human behavior".

6. Social pressure. First, there is a state of compulsory creation of a family, and then the girl is taught "to be patient" with family problems and violence and is not accepted back into her home. As if the status of a married woman is more important than safety, health and life.

7. Although most of the women who have been subjected to domestic violence have been abused by their spouses, they said they mostly expect help from their spouses. This paradoxical condition can be explained by the "Stockholm syndrome of family life". That is, after it becomes impossible to get rid of violence in people's subconscious, there is a process of getting used to it, and this is the reason why women accept domestic violence, and the mentioned violence leads to the fact that it has been used for years in families in a hidden state without any punishment.

Of course, when improving any sphere, it is important to study foreign experience and effectively implement it, adapting it to our local conditions.

According to the World Health Organization, 35% of the total number of women in the world, that is, one in three, face violence. This means that this problem has not bypassed any country in the world, whether it is a developing State or a third world State. Accordingly, many countries have accumulated unique experience in overcoming this problem. The

main principle in this case is the constant interaction of state and non-state structures with the public. Because violence, like any crime, is "afraid" of awareness and transparency, and the condemnation of the rapist's behavior by society is the most effective way to stop it.

In this regard, Uzbekistan also uses foreign experience in strengthening various existing structures and public organizations and cooperation of the general public in this direction. This is especially evident when working on regulatory legal acts adopted in the appropriate direction.

New experiments are also being used to improve women's legal literacy. The same protective order is very important for women in their life, when facing violence or any other cases. After that they will be able to exercise their rights.

In order to protect women and juveniles from harassment and violence, a special mobile application "SOS button" for mobile phones was created in Turkey. In the Turkish state, this mobile application is used as an effective factor in protecting women and juveniles from harassment and violence. Today, the relevant responsible organizations are also carrying out practical work on the implementation of this project in our country.

Based on the above, we put forward the following proposals:

1. In connection with the negative impact of violence and repression on the sustainable development of the social institution of the family, conduct a sociological research that studies the impact of these conditions on the children's upbringing;

2. Improving women's legal literacy, including clarifying the fact that all information about the person has been seen or recognized by people who have provided assistance to injured women is protected by relevant legislation;

3. The Republican Center for Rehabilitation and Adaptation of Women works for women in critical condition (1169). In addition, the phone numbers of the internal affairs bodies "102", "1102", as well as "Istemolchi.uz", Telegram channel - "No way to violence" are online among other phone numbers by which you can report cases of violence and promote projects in social networks;

4. Providing support to women who have suffered from harassment and abuse within the framework of women's policy in realizing their economic opportunities, social status and goals;

5. Develop methodological recommendations for the rehabilitation and adaptation of women who have been subjected to violence, prepare guidelines, receive social videos promoting the fight against domestic violence and a strong family;

6. From the point of psychological view, this is considered a social problem. We need programs to correct the situation of perpetrators of violence, programs working in families and schools that combat against children violence, developed and established social services, etc.;

7. Organization of optional activities for schoolchildren and the youth aimed at prevention of domestic violence and instilling the values of respectful relations between husband and wife in the family.

In conclusion, we can say that domestic violence is considered a very broad and complex problem, but it is an illusion that it requires such a broad and complex solution. Based on the above opinion and other information, we hope that the state will conduct an in-depth study of the problem causes, consider proposals for its solution and the effectiveness of comprehensive measures.

References:

1. The Convention on ending all forms of discrimination against women, 1979, <http://taraqqiyot.uz/hotin-izlarularikamsitil>.
2. The Law of the Republic of Uzbekistan "On the Protection of Women from Harassment and Violence" of September 2, 2019;
3. Methodological guideline on protection of the rights of violence victims and prevention of violence, Tashkent 2020
4. Statement on "Kun.uz" website of the Deputy head of the Public Security Department of the Ministry of Internal Affairs, B.Berdaliev, 04.01.2022
5. Statement on "Gazeta.uz" website of T.Narboeva, the Chairman of the Senate, on the topic of "16 days of active actions against gender-based violence" under the slogan "We fight against violence together", 11.22.2021.

Authors:

Shoira Fayzieva - Senior lecturer of the Department of Pedagogy and Psychology of Gulistan State University.

UDK 372.831.6

THE FEATURES OF THE ACTIVITY OF EDUCATIONAL INSTITUTION PERSONNEL IN THE MANAGEMENT SYSTEM

BOSHQARUV TIZIMIDA TA'LIM MUASSASASI PERSONALI FAOLIYATINING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

ОСОБЕННОСТИ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПЕРСОНАЛА ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО УЧРЕЖДЕНИЯ В СИСТЕМЕ УПРАВЛЕНИЯ

Abduraxmanov Obidjon Xabibullayevich

Guliston davlat universiteti. 120100. Guliston shahri, IV-mavze.

E-mail: o-abduraxmanov2023@gmail.com

Abstract. The article contains opinions on the peculiarities of the activity of the personnel of an educational institution in the management system. Management is not a process unique to manufacturing. Management is an activity characteristic of any society, arising from the necessity of life and livelihood. In a market economy, the essence of this activity will be further improved. At any stage of development, management manifested itself as an internal characteristic of society. This feature arises from the need for interaction between people in the work of a social community, in the process of life and work, and the exchange of products of their material and spiritual activities. This need was different in different periods. The only feature common to all eras is explained by the process of management.

Key words: higher education, management system, management activities, management competence, personnel, information technology, management.

Annotatsiya. Maqolada boshqaruv tizimida ta'lismuassasasi personali faoliyatining o'ziga xos xususiyatlari bo'yicha fikrlar keltirilgan. Boshqarish faqat ishlab chiqarishgagina xos bo'lgan jarayon emas. Boshqaruv har qanday jamiyatga xos bo'lgan, hayot va turmush zaruratidan kelib chiqadigan faoliyatdir. Bozor iqtisodi sharoitida bu faoliyat mohiyati yanada takomillasha boradi. Taraqqiyotning har qanday bosqichida boshqaruv jamiyatga xos bo'lgan ichki xususiyat sifatida namoyon bo'lgan. Bu xususiyat ijtimoiy jamoa mehnatida, turmush va mehnat jarayonida kishilarning o'zaro aloqada bo'lishi, o'z moddiy va ma'nnaviy faoliyatining mahsulotini almashtirish zaruriyatidan kelib chiqadi. Bu zarurat turli davrlarda turlicha kechgan. Barcha davrlarga xos yagona xususiyat boshqaruv jarayoni bilan izohlanadi.

Kalit so'zlar: oliy ta'lim, boshqaruv tizimi, boshqaruv faoliyati, boshqaruv kompetentligi, personal, axborot texnologiyalari, menejment.

Аннотация. В статье приводятся мнения об особенностях деятельности персонала образовательного учреждения в системе управления. Управление не является процессом, уникальным для производства. Управление – это деятельность, характерная для любого общества, вытекающая из необходимости жизни и средств к существованию. В условиях рыночной экономики сущность этой деятельности будет еще более совершенствоваться. На любом этапе развития управление проявлялось как внутренняя характеристика общества. Эта особенность возникает из необходимости взаимодействия людей в работе социальной общности, в процессе жизни и труда, обмена продуктами своей материальной и духовной деятельности. В разные периоды эта потребность была разной. Единственная особенность, общая для всех эпох, объясняется процессом управления.

Ключевые слова: высшее образование, система управления, управленческая деятельность, управленческая компетентность, персонал, информационные технологии, менеджмент.

Kirish. Jamiyat rivojining bugungi kundagi bosqichi bevosita, texnologiyalarning takomillashuvi bilan xarakterlanadi. Zamonaviy texnologik jarayonlar har qanday sohaga o'z ta'sirini o'tkazmoqda. Ayniqsa, axborot uzatish tizimida tobora yangi o'zgarishlar va texnologoyalar rivojlanib, kuchayib bormoqda. Insonlarda axborot va kommunikatsion texnologiyalarga bo'lgan ehtiyoj hamda kompyuter texnologiyasining yanada takomillashi davr talabi bo'lib qolmoqda.

Tadqiqot ob'ekti va qo'llanilgan metodlar

Boshqarish faqat ishlab chiqarishgagina xos bo'lgan jarayon emas. Balki ijtimoiy sohalar, shuningdek, ta'lim tizimida ham boshqarishni to'g'ri tashkil etilishi juda muhimdir. Hozirgi paytda yagona pedagogik jarayonni boshqarishga ilmiy yondashish harakati kuchaydi. Bu esa intellektual salohiyati yuqori kadrlarni shakllantirish uchun o'ta muhim hisoblanadi. Boshqaruv har qanday jamiyatga xos bo'lgan, hayot va turmush zaruratidan kelib chiqadigan faoliyatdir. Bozor iqtisodi sharoitida bu faoliyat mohiyati yanada takomillasha boradi. Ta'lim menejmentining asosiy maqsadi – ta'lim oluvchi va malakali mutaxassisni tayyorlash jarayonining asosiy buyurtmachisi bo'lgan davlat, jamiyatning moddiy va ma'nnaviy ehtiyojarini qondirish maqsadida ta'limi, ijtimoiy munosabatlarni taraqqiy ettirishdan iborat. Tadqiqot jarayonida tahlil qilish, qiyosiy-taqqoslash, kuzatish, pedagogik tajriba-sinov kabi metodlardan foydalanildi.

Olingan natijalar va ularning tahlili

Taraqqiyotning har qanday bosqichida boshqaruv jamiyatga xos bo'lgan ichki xususiyat sifatida namoyon bo'lgan. Bu xususiyat umumiy xarakterga ega. Bu xususiyat ijtimoiy jamoa mehnatida, turmush va mehnat jarayonida

kishilarning o‘zaro aloqada bo‘lishi, o‘z moddiy va ma’naviy faoliyatining mahsulotini almashtirish zaruriyatidan kelib chiqadi. Bu zarurat turli davrlarda turlicha kechgan. Barcha davrlarga xos yagona xususiyat boshqaruv jarayoni bilan izohlanadi.

Jamiyat taraqqiyotining ma’lum bir bosqichida jamiyatning alohida qobiliyat va bilimlarga ega bo‘lgan kishilar tomonidan boshqarilishiga ehtiyoj paydo bo‘la boshladи. Keyinchalik boshqaruvchi kishilar soni ko‘paya borib, alohida ijtimoiy guruhga, so‘ng tabaqaga aylandi. Bu ijtimoiy tabqa kengayib, davlat deb nomlanadigan boshqaruv organi paydo bo‘la boshladи.

Oliy ta’lim muassasalarini boshqarish oliy ta’lim muassasalarining ish xususiyatiga ko‘ra pedagogik jarayonini rejalashtirish, tashkil etish, rag‘batlantirish, natijalarni nazorat va tahlil qilish maqsadida amalga oshiriluvchi boshqaruv faoliyatidir.

Jamiyatda kechayotgan o‘zgarishlar, yuzaga kelayotgan yangi ijtimoiy munosabatlarni barcha sohada bo‘lgani kabi boshqaruvni modernizatsiyalashni taqozo etadi. Boshqaruv modernizatsiyasida puxta asoslangan mexanizmnинг mavjudligi, salohiyatli rahbar kadrlarga egalik, ular tomonidan sohada ro‘y berayotgan o‘zgarishlarni ko‘ra olinishi, yangilik, innovatsiyalarni joriy etilishi kutilgan natijalarni qo‘lga kiritish imkonini beradi.

Ta’lim muassasalarini, shu jumladan, oliy ta’lim muassasalarini samarali boshqarishda rahbar kadrlar salohiyatida kompetentlikning namoyon bo‘lishi jarayonning izchilligini ta’minalash bilan birga “kasbiy ta’limning yangi sifatlarini qo‘lga kiritish” [1] omili ekanligini ko‘rsatib o‘tish zarur.

Zamonaviy sharoidta oliy ta’lim muassasalarining rahbar kadrlarida boshqaruv kompetentligiga ega bo‘lishida “Axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalar tarzida alohida guruhlarga ajratiladigan kompyuter vositalari katta rol o‘ynaydi” [2]. Zero, “Internet xalqaro axborot tizimini o‘z ichiga olgan global, mintaqaviy va lokal (tarmoq) kompyuter tizimi jahon bo‘yicha multimedia hujjatlarining gipermatnl aloqasi uchun mo‘ljallangan, oson bog‘lanuvchi, qolaversa, hujjatlarni joylashtirilishidan qat’i nazar turli sohalarga oid axborot aloqasining asosi hisoblanadi” [2].

Global axborotlashuvning o‘ziga xosligi, jahon iqtisodiyotiga ko‘rsatayotgan ta’siri, jahon hamjamiyatini rivojlantirishdagi o‘rnii va roli bevosita, kompyuter, axborot va kommunikatsion texnologiyalarning rivoji bilan bog‘liq. Shu bois XXI asr boshidan shu kunga qadar kompyuter, axborot va kommunikatsion texnologiyalarni yanada rivojlantirishga ahamiyat qaratilmoqda. Bu esa jahon miqyosida mutaxassislar, shu bilan birga boshqaruv tizimi uchun mas’ul shaxslar oldiga ular bilan ishlay olish talabini qo‘ymoqda.

Mazkur talab bir qator xalqaro va mahalliy dahldorlikka ega hujjatlar mazmunida ham o‘z aksini topgan. Yevropa Parlamenti va Kengashining “Umr bo‘yi ta’lim olish uchun tayanch kompetensiyalar” (2006-yilning 18-dekabr) Tavsiyanomasi [3]da ona tilida muloqot qila olish kompetentligi; xorijiy tilda muloqot qila olish kompetentligi; matematik savodxonlik va fan hamda texnologiyalar bo‘yicha ega bo‘linadigan kompetentlik; kompyuter savodxonligi; ta’lim olish kompetentligi; ijtimoiy va fuqarolik kompetentligi; tashabbuskorlik va tadbirkorlik kompetentligi; o‘zini madaniy jihatdan namoyon qilish kompetentligi har bir voyaga etgan shaxs qiyofasida namoyon bo‘lishi zarurligi ko‘rsatilgan. Demak, ushu kompetentliklar oliy ta’lim muassasalarining rahbar kadrlarining portreti va faoliyatida ham bevosita aks etishi zarur.

Tavsiyanomada qayd etilgan kompetentlik turlari orqasida kompyuter savodxonligiga alohida urg‘u berilishi beziz emas. Avvalo, tushunchaning kompetentlik sifatida emas “savodxonligi” deya ifodalanganligi haqida izoh berib o‘tamiz. Binobarin hujjat qabul qilingan vaqtga e’tibor berilsa, masala oydinlashdi. 2006-yil, bundan 15 yil avval jahonning ko‘plab davlatlarida hali axborot texnologiyalari bu qadar rivojlanmagan, Er sharining aksariyat qismida kompyuter texnologiyalarini o‘zlashtirish dastlabki – savodxonlik bosqichida edi. YuNESKOning “O’qituvchilar AKT kompetentligining tuzilmasi” Tavsiyanomasi (2011 yil)da zamonaviy jamiyatning rivojida tobora axborot va bilimning muhim o‘rin egallayotganligiga urg‘u beriladi. Bu esa o‘z navbatida mutaxassislar, xususan, yosh avlodning ta’limi, kamoloti uchun mas’ul bo‘lgan pedagog kadrlarning axborotlar bilan ishslash kompetentligiga ega bo‘lishini taqozo etadi. Shu ma’noda YuNEsKO tashkiloti o‘z tavsiyanomasida pedagog kadrlarning axborotlar bilan ishslash kompetentligiga ega bo‘lishi quyidagi vazifalarning samarali hal qilinishi bilan bog‘liqligini ko‘rsatib berdi: axborotlar bilan ishslash, refleksiya qobiliyatiga ega bo‘lish, muammolarni hal qilish va yangi bilimlarni yaratish uchun AKTdan foydalana oladigan mutaxassislarini ko‘paytirish; har bir mutaxassisiga uning bilimdon va topqir bo‘lishi, o‘z hayotini samarali boshqara olishi, to‘laqonli va mazmunli hayot kechirishi; barcha fuqarolarni jamiyatning ularning hayoti, qarorlarni qabul qilishlariga ta’sir ko‘rsatadigan jabhalarida faol ishtirok etishga, rag‘batlantirish; turli madaniyatlar o‘rtasida o‘zaro yordamni qo‘llab quvvatlash va nizolarni tinch yo‘l bilan hal qilishga imkon yaratish kabilarda yordam berish [4].

Tadqiq uchun tanlangan muammoning mohiyatini yoritishdan avval uning pedagogika sohasida bevosita hamda bilvosita o‘rganilishini tahlil qilish ilmiy izlanishning istiqboldagi amaliy-metodik xarakterini belgilab olish imkoniyatini yaratadi. Bir guruh tadqiqotchilar tomonidan tadqiqot muammosiga ham taalluqli bo‘lgan tayanch tushunchalar nazariy jihatdan tahlil qilingan.

* GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI *

* Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2023. № 3 *

I.A.Eshmamatov o‘z tadqiqotida “axborot-kommunikatsion kompetentlik” hamda “pedagogning axborot-kommunikatsion kompetentligi” tushunchalari nazariy jihatdan sharhlangan. Muallifning e’tirofiga ko‘ra, axborot-kommunikativ kompetentlik motivatsion, kognitiv, faoliyatli- refleksiv darajalarda namoyon bo‘ladigan “mutaxassisning kasbiy faoliyatni samarali tashkil etish ko‘nikma, malaka, tajribalarini o‘zlashtirishi, axborot-kommunikatsiya texnologiyaning funktsional imkoniyatlaridan foydalanishga oid bilim, ko‘nikma, malaka hamda tajribaga ega bo‘lish asosida aniq kasbiy maqsadlarga erishish yo‘lida foydalana olsagina uning axborot-kommunikativ kompetentlik sifatlariga egaligi [5] xususida xulosaga kelish mumkin bo‘ladi. Tadqiqotchi tomonidan “pedagogning axborot-kommunikativ kompetentligi” tushunchasini sharhlashda bevosita mutaxassisning AKT bo‘yicha zarur ma’lumotga egaligini nazarda tutgan holda u tomonidan ta’limiy muammolar yoki masalalarni zamonaviy texnologiyalar yordamida hal qilish imkoniyati yuqori bo‘lishi zarurligiga e’tiborni qarat il adi. Pedagogik jihatdan tushuncha I.A.Eshmamatov talqinida quyidagicha sharhlangan: pedagogning axborot-kommunikativ kompetentligi – pedagogning kasbiy faoliyatni samarali tashkil etish ko‘nikma, malaka, tajribalarini o‘zlashtirishi (motivatsion daraja), axborot-kommunikatsiya texnologiyaning funktsional imkoniyatlaridan to‘laqonli xabardorligi (kognitiv daraja), ulardan pedagogik maqsadlarni amalga oshirish yo‘lida samarali foydalana olish, ijod mahsulini yaratish (faoliyatli-refleksiv daraja) qobiliyati [5].

“Axborot kompetentligi” tushunchasini ifodalashda tadqiqotchilar tomonidan xatolarga ham yo‘l qo‘yilmoqda. Misol uchun tushunchani bir qadar murakkablashtirish holatlari ham kuzatilmoqda. N.Y.Goncharova, A.I.Timoshenko [6]larning ishlarida shunday holat kuzatiladi. Ishda axborot-kommunikatsion texnologiya tushunchasi “axborot-kommunikatsion texnologiyalari kompetentligi” shaklida ifodalangan. Mualliflar o‘z pozitsiyasini aynan axborot-kommunikatsion texnologiyalar bilan ishlash nazarda tutilgani bilan dalillashadi. Vaholanki, “axborotlar bilan ishlash kompetentligi” negizida tadqiqot ob‘ektining mohiyatini to‘liq yoritish mumkin. Bu holat ishning umumiyligi savyasiga ta’sir qilmagan. Aksincha, mualliflar tomonidan o‘rtalik maktablarlarning o‘qituvchilarida axborot - kommunikatsion kompetentlik sifatlarini shakllantirishning ikki bosqichi, ularni tashkil etishda ahamiyatli bo‘lgan tashkiliy-pedagogik shakllar ko‘rsatib berilgan.

L.M.Ismagilova [7]ning ko‘rsatishicha, “bugungi kunda pedagogik amaliyotda pedagogning axborot-kommunikativ kompetentligini ifodalovchi ikki darajali model ilgari surilmoqda: 1) bilish (faoliyatga tayyorlik) darajasidagi kompetentlik (matn, raqam, grafik, ovozli axborotlarni qayta ishlovchi kompyuter dasturlarini bilish; Internet tarmog‘ida ishlash, uning forum, elektron pochta, saytlar kabi servislardan foydalanish malakasiga egalik; skaner, printer kabi kompyuter qurilmalaridan foydalanish malakasiga egalik); 2) faoliyat (amaliy faoliyat) darajasidagi kompetentlik (joriy etish: ta’lim faoliyatiga u yoki bu o‘quv predmetining mazmuni va metodikasi talabalariga muvofiq holda ishlangan maxsus mediaresurslarni tabbiq etish; ijodiy: pedagogning o‘zi tomonidan o‘quv fanlari bo‘yicha elektron axborot ta’lim resurslarini ishlab chiqish)” [7].

Axborot kompetentligi o‘z tarkibiga “bilimlar tizimini egallashni, axborot faoliyatini tashkil etish ko‘nikma malakalarini, yangi AKTdan foydalangan holda kasbiy masalalarni echish va uchta asosiy holat, ya’ni motivatsiya, qobiliyat hamda tajribani qamrab oladi” [8].

Yuqorida bildirilgan fikrlarga tayangan holda “oliy ta’lim muassasalari rahbar kadrlarining axborotlar bilan ishlash kompetentligi” tushunchasini nazariy jihatdan sharhlangan mumkin. Bizning fikrimizga ko‘ra, oliy ta’lim muassasalari rahbar kadrlarining axborotlar bilan ishlash kompetentligi – ularning menejment va axborot texnologiyalari asoslariga oid bilim, boshqaruv jarayonini AKT yordamida samarali tashkil etish malakalari, tajribasi, shaxsiy sifat hamda lavozimiy vakolatlarga egaligi.

Oliy ta’lim muassasalari rahbar kadrlarining axborotlar bilan ishlash kompetentligini rivojlantirish – oliy ta’lim muassasalari rahbar kadrlarining menejment asosları, AKT, ularning texnik, texnologik va funktsional imkoniyatlariga oid nazariy bilim, boshqaruvni axborot va kommunikatsion texnologiyalar yordamida samarali tashkil etishga oid amaliy ko‘nikma, malaka, tajriba, shaxsiy sifat hamda lavozimiy vakolatlarga ega bo‘lishini ta’minlash maqsadida tashkiliy-metodik yordam ko‘rsatish jarayoni sanaladi. Mazkur jarayonda oliy ta’lim muassasalari rahbar kadrlarining axborotlar bilan ishlash kompetentligini rivojlantirishga qaratilgan pedagogik faoliyat, uni tashkil etish yo‘llari, shakl, metod, vosita hamda texnologiyalari aks etadi.

A.G.Filinaning e’tirofiga ko‘ra, rahbarning axborotlar bilan ishlash kompetentligi deganda “ta’lim muassasasi boshqaruvini axborotlashtirish sharoitida menejment faoliyatining muvaffaqiyatini ta’minlovchi shaxsning etukligi, bilim, ko‘nikma, malaka, motivatsion qadriyatlar yo‘nalishi va kasbiy-shaxsiy sifatlarining yig‘indisi” [9] tushuniladi. Shu bilan birga “hozirgi zamon muhitida ta’lim muassasasi tomonidan tashkil etiladigan kasbiy faoliyat samaradorligi ko‘p holatlarda rahbar kadrlarning ATK bilan ishlash sifati bilan belgilanadi” [9]. Darhaqiqat, oliy ta’lim muassasalari rahbar kadrlarining axborotlar bilan ishlash kompetentligi asosini ularning axborotlarni olish, tahsil qilish, qayta ishlash, uzatish orqali qo‘l ostidagi xodimlar bilan o‘zaro muloqotni tashkil etishga imkon yaratadigan axborot va kommunikatsion texnologiyalar – kompyuter qurilmasi, Internet aloqa tizimi, ijtimoiy tarmoqlar, OAV (radio, televidenie, matbuot organlari (gazeta, jurnallar) yordamida xalqaro va lokal tarmoqlarda boshqaruv jarayonini izchil, samarali tashkil etish, menejment jarayoniga yangicha yondashish qobiliyati namoyon bo‘ladi. Bunda oliy ta’lim muassasalari rahbar kadrlarining, eng avvalo, boshqaruvning ma’muriy-buyruqbozlik usulidan voz kechgan holda vaqtini, mehnat resurslarini, moddiy ashyolarni tejagan holda inson kapitali – oliy ta’lim muassasalari pedagoglarining ijodiy imkoniyatlaridan

* GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI *

* Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2023. № 3 *

samarali, maqsadli foydalanishga, pedagogik innovatsiyalarning yaratilishi, ularning tijoratlashtirilishi, ijodkor, kreativ pedagoglar mehnatini qo'llab-quvvatlash, rag'batlantirish uchun shart-sharoitni yaratishga, bu yo'lda eng optimal boshqaruv tizimi va mexanizmini yaratishga e'tiborni qaratishi muhimdir. A.G.Filina ta'lrim muassasalari rahbarlarining boshqaruv faoliyatida "axborot-boshqaruv, dasturiy-texnik bilimlarga egalik o'ziga xos ahamiyat kasb etadi" [9], deb hisoblaydi. Binobarin, ta'lrim muassasasi rahbarlari axborot faoliyatining o'ziga xos jihatlarini o'rganish orqali ularning gnoseologik kompetentligi negizini tashkil etuvchi axborot-boshqaruv, dasturiy-texnik bilimlarini aniqlash imkoniyati yaratiladi.

Tadqiqotni olib borishda, shuningdek, oliy ta'lrim muassasalari rahbar kadrlarining axborotlar bilan ishslash kompetentligi negizida aks etuvchi sifatlar ham aniqlandi. Nazariy hamda amaliy tahlil natijalariga ko'ra oliy ta'lrim muassasalari rahbar kadrlarining axborotlar bilan ishslash kompetentligi negizida quyidagi sifatlar aks etadi, degan xulosaga kelindi.

Ta'lrim muassasasi rahbarining axborotlar bilan ishslash kompetentligi u tomonidan tashkiliy-kommunikativ vazifalarning etarli darajada amalga oshirishi asosida belgilanadi. Bunda quyidagilar inobatga olinadi: ta'lrim tizimini ilmiy-uslubiy, moddiy-texnik asoslarini bilish (ta'lrim muassasasining axborot-ma'rifiy ehtiyojlari); ta'lrim tizimida axborotning ochiqligini ta'minlash; ta'lrim sub'ektlarining o'zaro munosabatlari integratsiyasini ta'minlash; ta'lrim muassasasining sayti, ijtimoiy tarmoqlardagi sahifalari, blog, forum, chatlarini yuritish; taqdimotlarni tashkillashtirish va o'tkazish; turli darajadagi tadbirlarda lokal chiqishlar, ma'ruzalar qilish; konferentsiyalar, seminarlar tashkil etish; oliy ta'lrim muassasalarida ta'lrim va axborot texnologiyalaridan foydalanishdagi yutuqlarni namoyon qilish; hodimlarni tegishli texnik-kommunikatsion vositalar, jumladan kompyuter bilan ta'minlash; hamkorlikda faoliyat yurituvchi hodimlarga o'zaro muntazam axborot almashinuvini ta'minlashda metodik yordam ko'rsatish va qo'llab quvvatlash; internet aloqa tarmog'i, ma'lumotlarni simsiz uzatish texnologiyalari (kompyuter va mobil telefon qurilmalari)dan foydalanish imkoniyatini yaratish; zarur o'rinlarda metodik yordam ko'rsatish; manfaatdor shaxslarni zarur axborotlar bilan qurollantirish; yangi ma'lumotlarni tarqatish; marketing axborotini taxlil qilish, mazkur jarayonni raqamlashtirish; ta'lrim faoliyatida zamonaviy ijtimoiy va axborot texnologiyalarini tatbiqi etish; matn muxarirlari bilan ishslash asoslarini, elektron jadvallar, elektron pochta va veb-brauzer, multimedia uskunalari va ularning funktional imkoniyatlarini bilish [10]. Oliy ta'lrim muassasalari rahbar kadrlarining axborotlar bilan ishslash kompetentligini rivojlantirishda dastlab tashxis metodlari (suhbat, savol-javob, intervyu, test) yordamida ularning "axborot-kommunikatsion vositalar bilan samarali ishslash olish; axborot-kommunikatsion vositalar yordamida faoliyatni tashkil etish; axborot-kommunikatsion vositalar yordamida sub'ektlar o'rtaida o'zaro muloqotni yuzaga keltirish, tajriba almashish; sub'ektlar tomonidan axborot-kommunikatsion vositalar orqali on-layn rejimida" [10] ta'lrim muassasasi menejmenti holatini tahlil etishga qaratilgan davra suhbat, tahliliy munozara, ishchanlik xarakterdagi yig'ilishlarni o'tkaza olish darajasi aniqlanib, baholanadi.

Xulosa. Rahbar kadrlarining axborotlar bilan ishslash kompetentligiga ega bo'lishi oliy ta'lrim muassasalarining innovatsion boshqarishni ta'minlaydi. Ijtimoiy-madaniy moslik; raqamli boshqaruv, maqsadli, innovatsion va tizimli yondashuvlar; yaxlitlik; ijtimoiy xarakterga egalik; onlayn va interfaol muloqot; xalqaro menejment tajribasi; shaxsiy mas'ullik kabi tamoyillar oliy ta'lrim muassasalari rahbar kadrlarining axborotlar bilan ishslash kompetentligini rivojlantirishga qaratilgan pedagogik faoliyatning samaradorligini oshiradi.

Foydalilanigan adaboyotlar:

1. Лопатина Н.В. Новые профессии в информационной сфере: опыт аналитико-прогностического исследования //<http://www факт.ru>.
2. Смирнова И. Г. Педагогические условия формирования информационно-коммуникативной компетенции студентов в образовательном процессе вуза. Дис. канд. пед. наук. — Воронеж, 2011. — 188 с.
3. Ключевые компетенции для обучения в течение всей жизни: Рекомендации Парламента И Совета Европы от 18 декабря 2006 г.
4. Структура ИКТ-компетентности учителей. Рекомендации ЮНЕСКО //
<http://iite.unesco.org/pics/publications/ru/files/3214694.pdf>.
5. Eshmamatov I.A. Zamonaviy axborot texnologiyalari muhitida pedagoglarning axborot-kommunikativ kompetentligini rivojlantirish: ped.fanl.bo'yicha fals.dokt. (PhD) ... dis. – Samarqand: 2018. – 175 b.
6. Гончарова Н.Ю., Тимошенко А.И. Информационно- коммуникационная компетентность педагога как интегративный показатель профессионализма в современных условиях // informatsionno-kommunikatsionnaya-kompetentnostpedagoga-kak-integrativnyi-pokazatel-professionalizma-vsovremennykh-usloviyah.
7. Исмагилова Л.М. Информационно- коммуникационна я компетентность педагога в условиях перехода на новые стандарты. – Октябрьский: Изд-во Октябрьского РБ, 2012. – С. 2-4.
8. Панова И.В. Формирование информационно-технологической компетентности будущего дошкольного образовательного учреждения: дис... канд.пед.наук. – Новгород: 2007. – С. 31.
9. Филина А.Г. Содержание и структура информационной компетентности руководителей образовательных организаций // Ж. Молодой ученый. – Чита: 2019. - №20 (258). – С. 519-520.
10. Ганаева Е.А. Теоретическая модель маркетинговой деятельности образовательного учреждения //
<https://cyberleninka.ru/article/n/teoreticheskayamodel-marketingovoy-deyatelnosti-obrazovatelnogo-uchrezhdeniya>.

Muallif:

Abduraxmanov Obidjon Xabibullayevich - Guliston davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi.

THE USE OF SMART TECHNOLOGIES IN THE SYSTEM OF EDUCATION

ТАЪЛИМ ТИЗИМИДА SMART ТЕХНОЛОГИЯЛАРИДАН ФОЙДАЛАНИШ

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ SMART ТЕХНОЛОГИИ В СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ

Ирсалиев Фурқатжон Шерали ўғли

Гулистон давлат университети. 120100. Гулистон шаҳри, 4-мавзе.

E-mail: furqatjon-irsaliyev2020@gmail.com

Abstract. The article describes the origin, role and importance of SMART technology in society. It describes the origin of the word SMART, the meaning of the word and the role of new technologies in the development of society and the importance of learning in the educational system. The content and meaning of the letters that make up the word SMART are expressed in text using scientific sources.

Keywords: technology, SMART, information technology, traditional education, e-learning, smart learning, learning content, learning purpose, learning dimension.

Аннотация. Маколада SMART технологиялариниг пайдо бўлиши, жамиятдаги ўрни ва аҳамияти ҳакида маълумотлар ёртилган. Бунда SMART сўзининг пайдо бўлиши, сўзнинг маъноси ва жамият ривожланишида янги технологияларнинг ўрни ҳамда таълим тизимида аҳамияти баён қилинган. SMART сўзини ташкил этган харфлар мазмуни ва моҳияти илмий манбалардан фойдаланиб матн шаклида ифодаланган.

Калит сўзлар: технология, ахборот технологиялари, SMART, анъанавий таълим, электрон таълим, ақлли-таълим, таълим мазмуни, таълим мақсади, таълим ўчлови.

Аннотация. В статье описывается возникновение, роль и значение SMART технологий в обществе. Он описывает происхождение слова SMART, значение этого слова и роль новых технологий в развитии общества, важность обучения в системе образования. Содержание и значение букв, составляющих слово SMART, выражены в тексте с использованием научных источников.

Ключевые слова: технология, SMART, информационные технологии, традиционное образование, электронное обучение, умное обучение, учебный контент, цель обучения, измерение обучения.

Кириш. XXI асрнинг бошланиши билан замонавий ахборот коммуникация технологиялари инсон ҳаётининг ажralmas кисмига айланди. Бугунги кунда мобиль телефон, компьютер ва Интернет замонавий жамиятдаги одамларнинг фаолиятида қўлланиладиган асосий воситалар қаторига киритилди. Эндиликда замонавий таълим ривожланиши учун инсон капиталининг таъсири етарли эмас. Ҳозирги кунда факат таълим ва меҳнат ресурсларининг ҳажмларини куриш эмас, балки таълим мухитининг ўзини, таълим мазмунининг ўзи, унинг методлари, ускуналари ва мухитларининг сифатли ўзгариши лозимлигини тақозо қилмоқда.

Тадқиқот обьекти ва қўлланилган методлар

Ахборот коммуникация технологияларининг жадал ривожланиши, анаънавий ва электрон таълимнинг уйғунлашиши натижасида SMART-таълим (SMART-education, ақлли-таълим) деб номланган таълим пайдо бўлди. Ҳозирги вақтда нутқимизда “Ақлли университет”, “Ақлли уй”, “Ақлли шаҳар”, “Ақлли қишлоқ”, “Ақлли ташхис”, “Ақлли таълим”, “Ақлли технология”, “Ақлли иқтисод”, “Ақлли тибиёт”, “Ақлли автомобиллар”, “Ақлли телевизорлар”, “Ақлли ҳаёт”, “Ақлли дунё” каби кўпгина янги сўзлар учрамоқда. Тадқиқот жараёнда таҳлил қилиш, қиёсий-такқослаш, кузатиш каби методлардан фойдаланилди.

Олинган натижалар ва уларнинг таҳлили

Кузатиш натижаларига кўра ривожланган хорижий мамлакатларда, хусусан, АҚШда якин ўн йилликда SMART - таълим доирасида таълимда катта инқолоб қилиш мўлжалланмоқда, Европада SMART - таълим тамоилида “Ягона Европа университети”ни шакллантириш мўлжалланмоқда. Нидерландияда уй ҳароратини мўтъадиллаштирадиган ўз ўқи атрофида айланадиган “Ақлли уй” қурилди ва ишлатилмоқда. Республикаизда SMART технологиялар асосида Тошкент шаҳрида “Sity”лар қурилмоқда ва унда қуриладиган уйлар “Ақлли уй” номини олишга йўналтирилмоқда. Шунингдек, Самарқанд шаҳрида “SMART музей” ташкил қилинди ва ишга туширилди.

“Ақлли жамият” атамаси жамиятнинг янги сифати бўлиб, унда одамлар томонидан тайёрланган техник воситалар, хизматлар ва интернетдан биргаликда фойдаланиш, янги самара: ижтимоий, иқтисодий ва яхши ҳаёт учун бошқа имкониятлар оладиган субъектларнинг ўзаро таъсирида сифатли ўзгаришларга олиб келади.

SMART сўзи инглиз тилидаги бир нечта сўзларнинг бош харфларидан ҳосил қилинган бўлиб, ўзбек тилида ақлли, ақл-идрокли, технологик каби маъноларни билдиради. Бу қисқартма сўзни дастлаб 1954 йили Австриядан чиқкан америкалик олим, иқтисодчи, публицист, педагог, XX аср менежмент назариячиларидан бири Питер Фердинанд Друкер (1909-2005) киритган. Сўнгра 1965 йили Paul J Meyer, кейинчалик эса 1981 йили George T. Doran ўз илмий ишларида қўллаганлар [1], [2], [3].

1-расм. SMARTни сўзини ташкил этувчи ҳарфлар ва уларнинг маъноларини кўрсатувчи схема.

SMART - менежмент ва лойиҳавий бошқарувда мақсадни аниқлаш ва масалаларни кўйиш учун фойдаланиладиган мнемоник аббревиатурадир. Мнемоника сўзи (кад.грец. μνημονικόν - ёдлаш санъати) мнемотехника шаклда қўлланилиб, зарур ахборотларни ёдлашни енгиллаштирадиган ва алоқа(ассоциация)лар ташкил этиш йўли билан, абстракт обьект ва далилларни визуал, аудиаль тушунча ва ифодалашга алмаштириш орқали хотира ҳажмини кўпайтирадиган махсус усул ва йўллар тўпламидир. SMART куйидаги сўзларнинг бош ҳарфларидан ташкил топган (1-расм) [4]:

S – specific — аниқ. Мақсад масимал аниқ бўлиши ва Сиз ҳамда атрофдагилар томонидан бир хил тушунилиши лозим. SMART технологияси бўйича у: Бевосита нима қилиниши керак? Қаён? Қандай миқдорий кўрсатгичларда? каби саволларга жавоб беришни кўзда тутади.

M – measurable — ўлчовли. Сиз ва мақсадга эришишни топширган кишилар, мақсад эришилганлиги аниқ бўладиган мезонларни тушунишлари керак. SMART технологияси шахсни, у эришиладиган натижаларда ўзининг фойдасини кўрадиган даражада мотивация қиласди.

A - achievable, ambitious, agresive, attractive — эришиладиган, эҳтиросли, тажовузкор, жозибадор.

Achievable – эришиладиган. Технологиянинг бундай мезони кўпроқ ёлланган (таклиф этилган, жалб этилган мутахассис) ходимларга тўғри келади. Мутахассисларга мақсадни узатади, лекин уларнинг харакатлари эгаллаган лавозимлари доирасида чегараланган.

Ambitious - эҳтиросли. SMART технологиянинг ушбу талқин қилиниши ташкилотнинг ТОП-менежер (иш эгаси, яратувчиси ва мафкуравий раҳбар ёки ёлланган менежери – ёлланган малакали бошқарувчи)лари учундир. Улар аввалгидек эгасининг ихтиёри билан чегараланган бўлсаларда, лекин энди лойиҳа доирасида фикрлайдилар. Шунинг учун, уларнинг мақсадлари катта мураккабликка эгадир, лекин ҳар қалай бу мақсад технология доирасида эришиладигандир.

Aggressive – тажовузкор. SMART технологияси бўйича мақсадга эришилганликни баҳолаш мезони тадбиркорлар учундир. Мақсад, атрофдигиларнинг фикри бўйича соғлом маъно доирасидан чиқиб кетганда, эгаси натижага эришиш учун барча харакатларни амалга оширади.

Attractive – жозибадор. Якуний натижага нафақат эгасига, балки мақсадларга эришиш учун топширилган барча шахс(мутахассис ва ходим)ларга ҳам эришиш истиқболларини қамраб олиши керак.

SMART технологияси раҳбар ёрдамчилари томонидан ҳам ходимларни бошқариш ва уларга вазифалар кўйилишида ҳам ишлатилади. Шу сабабали, улар мақсадга эришишга шахсан қизиқишилари учун, якуний натижани ходимларнинг мотивациясига боғлаш керак.

R – relevant, resours – мувофиқ, ресурс. Relevant – мувофиқ, ушбу вазиятга мос.

SMART - мақсад, ушбу вазиятга мос бўлиши лозим. У Сизнинг вазифангиз кўшилиб кетмаслиги ва бошка мақсадлар ҳамда устуворликларнинг мувозанатига халақит қилмаслиги лозим [5].

Барча масалалар босқичлар ва кичик масалаларга ажратилиши керак.

Таълимдаги энг катта хато амалга ошириладиган масалани бир йилга кўйиб, ҳар чоракка ва кундалик ҳаракат режаларини тузмаслиқдир. Агар шундай режалар тузилиб иш олиб борилса, Сиз мақсадга эришиш йўлини яхширок тушунасиз. Бу қўйилган муаммони ҳал этишда унга қандай йўл билан эришишингизни аниқ тушунишингиз мухим.

Кўриниб турибдики, SMART технологиясининг ушбу тоифаси (мезони) ҳам шахсни бошқариш билан алокадор.

Resource – ресурс. SMART технологияси ҳозирда Сизда мавжуд бўлган ресурслар (шахс, маблағ, вақт)ни ҳаққоний баҳолашга имконият беради. Таълимдаги хусусий хатоларидан бири – бир кишига турли йўналишдаги масалаларни топшириш, яъни турли мутахассислар жамоаси ўрнига барча йўналишлардаги ишларни бир киши олиб боришидир.

* GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI *

* Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2023. № 3 *

T – time bound – вақт бўйича чегаралар. SMART технология ихтиёрий вақт бўйича мақсадни чегаралаш шарти билан қўйилади. Сиз мақсадни бажарилиш вақтини аниқ қўйишингиз ёки аниқ бир даврга боғлашингиз мумкин. Шуну ёдда тутиш лозим: Муддатсиз мақсад бажарилмайди [6].

SMART мақсадларни қўйишда инсон уларни қимматлилигини, зарурлигини сезиши лозим. Smart мақсадларни тўғри қўйиш технологияси қўйилган мақсадларни долзарблигини, унга эришиш усулларини, эришилган натижаларни ўлчаш мумкинлигини ва аниқлиликни ҳисобга олишни талаб этади. Аҳамиятли мақсадни қўйишда Кўйилган мақсадни ечиш мақсадга эришишда қандай фойда келтиради? деган савол ёрдам беради [7].

SMART мақсад қўйишга доир мисоллар: 1. Таълим муассасининг SMART-мақсади. 2. Тилни ўрганишга доир SMART – мақсад.

Фараз қиласлиқ, кимdir келажакда таржимон бўлиб ишлаши учун инглиз тилини ўрганишга хоҳиш билдири. Мақсални қўйидагича қўйиш мумкин:

S – Одам ўзининг мақсадини - тилни ўрганишни аниқ ифодалайди. У бир ўзи ишлаши, бу жараён қандай қийинчиликлар билан боғлиқлигини ва нимадан ишни бошлаш кераклигини, бу малака яхши ишга жойлашишга имконият беришини ҳам билади.

M – Тилни билишини қандай ўлчаш керак? Бундай холда ўлчов сертификат мавжудлиги бўлиши мумкин. Шундай сертификатни олиш учун халқаро имтиҳонларни топшириш керак.

A – Бундай мақсадга эришиш мумкинми? Ҳа. Одамда кўплаб бўш вақтида интернетга кириш, курсларда ўқиши ва мос маблаг топиш имкониятлари мавжуд.

R – Ушбу масалани ҳал этишдан фойда борми? Ҳа. Чет тилини эгаллаганлик малакасидан фойда чиқариш мумкин.

T – Машғулотларни қўйиб юбормаслиги учун одам аниқ вақт чегараларини қўйиши мумкин, масалан бир йил. Чет тилидан зарур малакаларга эга бўлиш учун шу вақт етарли.

S	Specifik	Аниқ	Қандай натижаларга эришиш зарур? Кутилётган натижаларнинг сифат кўрсаткичлари ва характеристикалари қандай?
M	Measurable	Ўлчовли	Микдорий кўрсаткичлари қандай? Уларнинг тавсифи/ўлчами қандай? Мақсадга эришиш менга нима беради?
A	Achievable	Эришиладиган	Қандай амаллар қилиниши зарур? Амаллар кетма-кетлиги қандай бўлиши лозим? Мақсадга эришиш шартлари қандай? Мақсадга эришиш учун қандай ресурслар зарур?
R	Relevant Realistic	Долзарб Реалистик	Эришишга қўйилган мақсад мухимми? Бажарувчи мақсадга эриша оладими?
T	Time-framed	Вақт бўйича аниқланган	Кўйилган мақсад қаҷони ва қайси вақтга эришиши зарур?

2-расм. SMARTни сўзини ташкил этувчи ҳарфларга мос мақсад ва вазифалар.

Хуноса. Шундай қилиб, «SMART» — бу атроф мухит билан ўзаро таъсирда намоён бўладиган система ёки жараённи хоссасидир ва қобилияти билан система ёки жараёнга: ташки мухитдаги ўзгаришга тез жавоб бериш; ўзгариш қилинаётган шартларга мослашиш; мустақил ривожланиш ва ўзини-ўзи назорат қилиш; натижага самарали эришишга имконият беради. «SMART»нинг таянч хоссаси атроф-мухит билан ўзаро таъсир этиш ва унга мослашиш қобилиятидир. Унинг ушбу хусусияти мустақил кийматга эга ва шаҳар, университет, таълим, технология, жамият ва кўпгина бошқа категорияларга кўлланиши мумкин.

“Ақлли таълим” – бу янги таълим тизимининг асосини ташкил этадиган шундай таълим парадигмаси бўлиб, у ақлли ахборот технологияларидан фойдаланиш орқали таълим жараёнини мос равишда амалга ошириши кўзда тутади. Ақлий таълим парадигмасини амалга оширилиши ўзгарувчан ижтимоий, иқтисодий ва технологик мухит билан эгилувчан ва мосланувчан таъсир ўтказиш учун зарур бўлган билим, кўникма ва компетентликни олиш учун ўқитиш ва таълим жараёнини шаклантиришга қаратилганлитини белгилаш мақсадга мувофиқдир. Ушбу компоненталарга ақлли таълим ўлчовлари деб ном берилган. Ақлли таълим ўлчовлари қаторига: технологик, ташкилий, педагогик каби учта ўлчовни киритиш мумкин.

Smart – таълим тизимидан: кундузги таълим тизимида – талабаларнинг мустақил ишларини сифатли ва самарали ташкил этишда; масофали ўқитишда – ишлаётган талабаларга билим беришда; мутахассисларнинг малакаларини оширишда; аҳолининг умумий норасмий таълим тизимида муваффакиятли фойдаланилиши мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар:

- Питер Фердинанд Друкер. Менеджмент. Вызовы XXI века. — М.: «Манн, Иванов и Фербер», 2012. — С. 256.
- Paul J. Meyer. Being SMART with your money. The Leading Edge Publishing Company. 2006. – 128 p.

* GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI *

* Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2023. № 3 *

3. George T. Doran. There's a S.M.A.R.T. way to write management's goals and objectives // Management Review: журн. — 1981. — Vol. 70, no. 11. — P. 35–36.
4. Абдуқодиров А.А. Smart-технологиясига оид тушунчалар ва унинг асосий тамойиллари. / Ахборот таълим маконини тақомиллаштиришда ахборот ресурслари ва технологиялари интеграцияси. Республика миқёсидаги илмий-амалий анжуман материаллари. Тошкент, ТДПУ. 2019. - Б.9-13.
5. А.А.Абдуқодиров. SMART технологияси ва ундан таълимда фойдаланиш имкониятлари. «Ўқув жараёнида ахборот - коммуникация технологияларидан фойдаланишинг долзарб муаммолари» мавзусидаги Республика илмий-амалий конференцияси материаллари тўплами. Гулистан, ГулДУ. 2019. - Б.4-9.
6. Абдуқодиров А.А., Тоштемиров Д.Э. Таълим муассасаларида ахборот-коммуникация технологияларидан фойдаланиш методикаси. Монография. Гулистан: “Университет”, 2019. - 232 б.
7. Тихомиров В.П. Мир на пути Smart Education: новые возможности для развития // Открытое образование. 2011. - № 3. - С.22-28.

Муаллиф:

Ирсалиев Фурқатжон Шерали ўғли - Гулистан давлат университети мустақил тадқиқотчиси.

UDK 372.800.4

THE USE OF INTERACTIVE SYSTEMS TO ASSESS THE RESULTS OF SCHOOLCHILDREN'S SCIENTIFIC LEARNING

МАКТАВ О'QUVCHILARNING FANLARNI O'ZLASHTIRISH NATIJALARINI BAHOLOVCHI INTERAKTIV TIZIMLARDAN FOYDALANISH

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНТЕРАКТИВНЫХ СИСТЕМ ДЛЯ ОЦЕНИВАНИЯ РЕЗУЛЬТАТОВ НАУЧНОГО ОБУЧЕНИЯ ШКОЛЬНИКОВ

Jonibekov Doniyor Baxtiyor o'g'li

Guliston davlat universiteti. 120100. Guliston shahri, IV-mavze.

E-mail: doniyorjonibekov1995@gmail.com

Abstract. This article shows the process of systematization of interactive methods for assessing schoolchildren's subject mastery competences in an integrated informational educational environment. The issues of building a new educational environment with the use of modern media and communication capabilities, including the maximum potential of information technologies, are highlighted in the implementation of the creation of an informational education system.

Keywords: interactive, didactic, method, system, TMozaic, personal cabinet, role_admin, role_user, category, login, password.

Annotatsiya. Ushbu maqolada maktab o'quvchilarining fanlarni o'zlashtirish kompetensiyalarini baholovchi interaktiv metodlarni yaxlit axborotlashtirilgan ta'lif muhitida tizimlashtirish jarayoni ko'rsatilgan. Axborot ta'lif tizimini yaratishni amalga oshirish zamonaviy axborot vositalari va aloqa imkoniyatlaridan, shu jumladan axborot texnologiyalarining maksimal imkoniyatlaridan foydalanish bilan yangi ta'lif muhitini qurish masalalari yoritilgan.

Kalit so'zlar: interaktiv, didaktik, metod, tizim, TMozaika, shaxsiy kabinet, role_admin, role_user, category, login, parol.

Аннотация. В статье показан процесс систематизации интерактивных методов оценки предметных компетенций школьников в интегрированной информационной образовательной среде. В реализации создания информационной системы образования освещены вопросы построения новой образовательной среды с использованием современных медиа-коммуникационных возможностей, в том числе максимального потенциала информационных технологий.

Ключевые слова: интерактивный, дидактический, метод, система, ТМозайка, личный кабинет, роль_администратора, роль_пользователя, категория, логин, пароль.

Kirish. Mamlakatimizda zamon talablari asosida ta'lif jarayonini tashkil etish, jumladan, umumiyo o'rta ta'lif tizimida axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish orqali yuqori ta'lif jarayonini tashki etishga alohida e'tibor qaratilmoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Raqamli O'zbekiston — 2030" strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risidagi farmonida nazarda utilgan aholining barcha qatlamlarida raqamli ko'nikmalarini oshirish maqsadida quyidagi tadbirlar amalga oshirilishi belgilab qo'yilgan: Yoshlar orasida axborot texnologiyalarini ommalashtirish, shuningdek, aholining barcha qatlamlari orasida raqamli texnologiyalardan foydalanish ko'nikmalarini rivojlantirish; keksa va o'rta yoshdagagi aholiga Internet jahon axborot tarmog'ida ishlash, Yagona interaktiv davlat xizmatlari portalidan va boshqa texnologiyalardan foydalanish bo'yicha ko'nikmalarini o'z ichiga olgan kompyuter savodxonligi kurslarini tashkil etish; axborot texnologiyalari sohasida masofaviy, onlayn va virtual o'qitish

texnologiyalarini joriy etish va rivojlantirish, onlayn kurslar uchun platformalar ishlab chiqish; aholi o‘rtasida raqamli ko‘nikmalarini rivojlantirish sohasida yirik IT-korxonalarni jalb qilgan holda davlat xususiy sheriklik mexanizmlarini tashkil qilish; fuqarolarning raqamli iqtisodiyot sohasida bilim darajasini mustaqil baholash, shu jumladan boshlang‘ich bilim darajasini bepul baholash onlayn resurslarni tashkil qilish va boshqalar [1]. Ta’lim sohasida raqamli ko‘nikmalarini oshirish maqsadida quyidagi tadbirlar amalga oshiriladi: Ta’lim pog‘onasining boshlang‘ich bosqichida o‘quvchilarga raqamli texnologiyalarini taqdim etish orqali raqamli ko‘nikmalarini o‘zlashtirish uchun imkoniyatlar yaratish, tahliliy va tanqidiy fikrlashni rivojlantirish, kelajakda zarur bo‘ladigan keng ko‘lamli raqamli transformatsiya sharoitida yoshlarga bilim va ko‘nikmalar berish; yagona masofaviy ta’lim platformasini kelajakda ta’limning barcha yo‘nalishlarida tatbiq etish maqsadida yaratish va amalga oshirish; o‘quvchilar uchun raqamli texnologiyalaridan foydalanishning umumiyy darajasini oshirish maqsadida umumta’lim maktablarining asosiy o‘quv dasturlariga doimiy o‘zgartirishlar kiritish; texnologik kasblar va innovatsion faoliyat sohasida o‘qishni tashkil etishga qaratilgan yuqori samarali xalqaro amaliyotni ta’lim tizimiga joriy etish; axborot-kommunikatsiya texnologiyalari bilan bog‘liq yo‘nalishda kadrlar tayyorlovchi oliy ta’lim muassasalari bitiruvchilar sonini, axborot texnologiyalar sohasida o‘rtacha darajada kompetensiyaga ega bo‘lgan o‘rtalik maxsus kasb-hunar ta’limi muassasalari bitiruvchilarini oshirish; axborot texnologiyalar sohasidagi tashkilotlarining o‘quv jarayonlarga qatnashishini rag‘batlantirish orqali umumta’lim maktablarda informatika fanini o‘qitish metodlarini takomillashtirish; maktabgacha, o‘rtalik va oliy ta’lim tizimi uchun elektron ta’lim resurslarini yanada takomillashtirish, shuningdek, ichki va jahon ta’lim resurslaridan foydalanishni ta’minlash [1].

Tadqiqot ob‘ekti va qo‘llanilgan metodlar

Maktab o‘quvchilarining fanlarni o‘zlashtirish kompetensiyalarini baholovchi interaktiv metodlarni yaxlit axborotlashtirilgan ta’lim muhitida tizimlashtirish jarayonida, axborot ta’lim tizimini yaratishni amalga oshirish zamонавиу axborot vositalari va aloqa imkoniyatlaridan, shu jumladan axborot texnologiyalarining maksimal imkoniyatlaridan foydalanish bilan yangi ta’lim muhitini yaratishning nazariy va amaliy metodlarini yangi yaratilayotgan platformada qo‘llanilish imkoniyatlarini ko‘rib chiqiladi. Tadqiqot jarayonida tahlil qilish, qiyosiy-taqqoslash, so‘rovnama, test o‘tkazish, kuzatish, pedagogik tajriba-sinov kabi metodlardan foydalanildi.

Olingan natijalar va ularning tahlili

O‘quv jarayoni uchun yaratilayotgan platforma “Mening fikrim...” test metodi va “Raqamli mozaika” metodlarini umumlashtiruvchi yangi “**TMozaika**” interaktiv-didaktik o‘yin metodlarini tizimlashtirildi. TMozaika – bu test va mozaikali topshiriqlarni umumlashtirgan, kreativ fikrlash, bilimlarni hayotga bog‘lay olish ko‘nikmalarini rivojlantiruvchi interaktiv-didaktik o‘yin metodidir. Interaktivlik (inglizcha interaction - "o‘zaro ta’sir") ob‘ektlar yoki sub‘ektlar o‘rtasidagi o‘zaro ta’sirning tabiatini va darajasini ochib beradigan tushunchadir. Quyidagi sohalarda qo‘llaniladi: axborot nazariyasi, informatika va dasturlash, telekommunikatsiya tizimlari, sotsiologiya, dizayn, xususan, o‘zaro ta’sir dizayni va boshqalar. Hozirgi vaqtida ushbu sohalar mutaxassislari orasida ushbu atamaning ma’nosingining aniq ta’rifi yo‘q [2]. Biroq, atama keng ma’noda quyidagicha ta’riflanishi mumkin: Interaktivlik - bu tizimni tashkil qilish printsipi bo‘lib, unda maqsadga ushbu tizim elementlarining axborot almashinuvchi orqali erishiladi. Interaktivlik elementlari o‘zaro ta’sir qiluvchi tizimning barcha elementlari bo‘lib, ular orqali boshqa tizim/shaxs (foydalanuvchi) bilan o‘zaro ta’sir o‘tkaziladi.

O‘zaro ta’sir darajasiga ko‘ra interaktivlik, tabiatini, o‘z navbatida, xabarlar orqali qabul qilinadigan atrof-muhit agentlarining tizim tomonidan aniqlangan muammolariga (ekstremizm, tajovuz, aralashuv) qarshi tomonning reaktsiyasining (ichki tarkibiy inertsiyaning informatsion javobi) tashqi tarjimalarini aks ettirishdir [3].

Interaktivlikka mos keladigan xususiyatlari: Interaktivlik ostidagi o‘zaro ta’sir darajasi nuqtai nazaridan quyidagi holatlar (darajalar) ko‘rib chiqilishi mumkin [4]: *chiziqli o‘zaro ta’sir*, yoki interaktivlikning yo‘qligi, yuborilayotgan xabar oldingi xabarlar bilan bog‘liq bo‘lmaganda; *reakтив o‘zaro ta’sir*, agar xabar faqat bitta darhol oldingi xabar bilan bog‘langan bo‘lsa; xabar oldingi xabarlar to‘plamiga va ular orasidagi munosabatlarga bog‘liq bo‘lsa, *ko‘p yoki suhbatli o‘zaro ta’sir*. Ba’zan ma’lum bir qator aloqa o‘zaro ta’sirida interaktivlik uchinchi (yoki keyingi) xabarning oldingi ma’lumot almashish (xabarlar) bilan hatto oldingi almashinuvlar (xabarlar) bilan o‘zaro ta’siri darajasi bilan bog‘liqlik darajasining ifodasi sifatida aniqlanadi.

Interaktivlik javob darajasiga oxshash bo‘lib, har bir xabar oldingi xabarlar bilan bog‘liq bo‘lgan va ushbu xabarlarning oldingi xabarlarga aloqasi bilan bog‘liq bo‘lgan aloqa jarayoni sifatida o‘rganiladi.

Axborot tizimlarida interaktivlik - bu axborot-kommunikatsiya tizimining foydalanuvchi harakatlariga faol va adekvat javob berish qobiliyatidir. Bunday xususiyat tizimning “aqli” ekanligining belgisi hisoblanadi, ya’ni u qandaydir intellektga ega. Shu ma’noda, efir vaqtida istalgan teledasturga qo‘ng‘iroq qilish yoki SMS yuborish imkoniyati hali interaktivlik emas. Garchi, agar tomoshabinlar yoki foydalanuvchilardan olingan barcha ma’lumotlar ma’lum bir tarzda qayta ishlansa, hozirgi vaqtida (yoki biroz kechikish bilan) efirga uzatilsa va uning asosida aniq yechimlar ishlab chiqiladi, keyin bu tizimni interaktiv deb atash mumkin [5].

Inson va kompyuter o‘zaro ta’siri modellari (HCI) odatda uchta element bilan shug‘ullanadi: odamlar, mashinalar va ular orasidagi siklik o‘zaro ta’sir sifatida ifodalangan interaktivlik (kirish-chiqish). Shu ma’nolarda **interaktiv-didaktik** tushuncha, axborotlashtirilgan talim muhitidagi “**TMozaika**” metodining asosiy obyekti sifatida tizim va foydalanuvchi o‘rtasidagi o‘zaro muloqot jarayonini intellektual tarzda baholaydi, o‘quvchilarning fanlarni o‘zlashtirish ko‘rsatkich natijalarini olish, to‘plash va reytingini chop etish imkoniyatini beruvchi tushuncha deb qaraladi.

* GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI *

* Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2023. № 3 *

TMozaika platformasining quyidagi asosiy tushunchalari mavjud:

- Ro'yxatdan o'tish - bu, tizimda foydalanuvchi sifatida harakatlanishi uchun;
- userning shaxsiy kabineti – foydalanuvchiga platformadagi hamma blok testlari ko'rinish turadi.

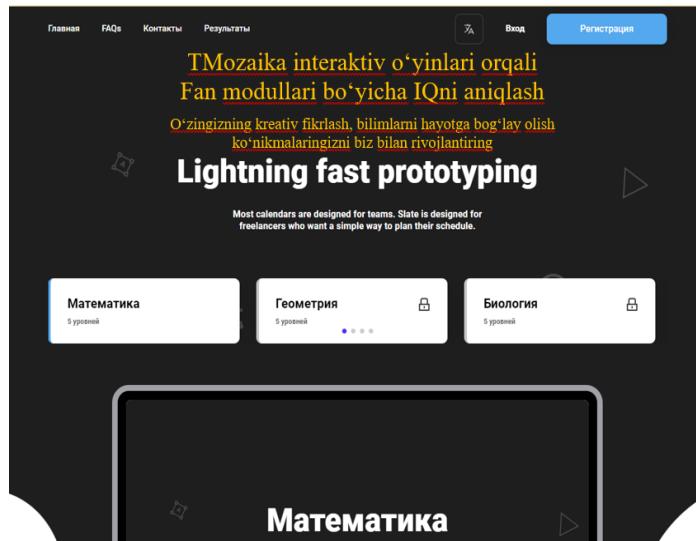
Tizimda quyidagi rollar bo'ladi:

-ROLE_ADMIN – bu platformani boshqaruvchi eng yuqori roli (tizim yo'lga qo'yilganda yaratilgan bo'ladi).

-ROLE_USER – bu platformadan ro'yxatdan o'tib tizimning umumiy hususiyatlardan foydalana oluvchi rol yani o'quvchi.

Tizimdan ro'yxatdan o'tish. Ro'yxatdan o'tish:

- ✓ F.I.O
- ✓ Telefon raqam (O'zbekistonni nomeri kiritish k k, foydalanuvchining *logini*)
- ✓ Qaysi o'quv dargohida o'qisiz (Select category: oliy ta'lim, professional ta'lim, maktab)
- ✓ Description – o'quv dargohi haqidagi ma'lumot (Select: sinf/guruh, №)
- ✓ Parol – foydalanuvchining maxfiy kirish kaliti.
- ✓ Parolni takrorlash – foydalanuvchi kiritgan maxfiy kalitni tasdiqlash.
- ✓ Elektron pochta

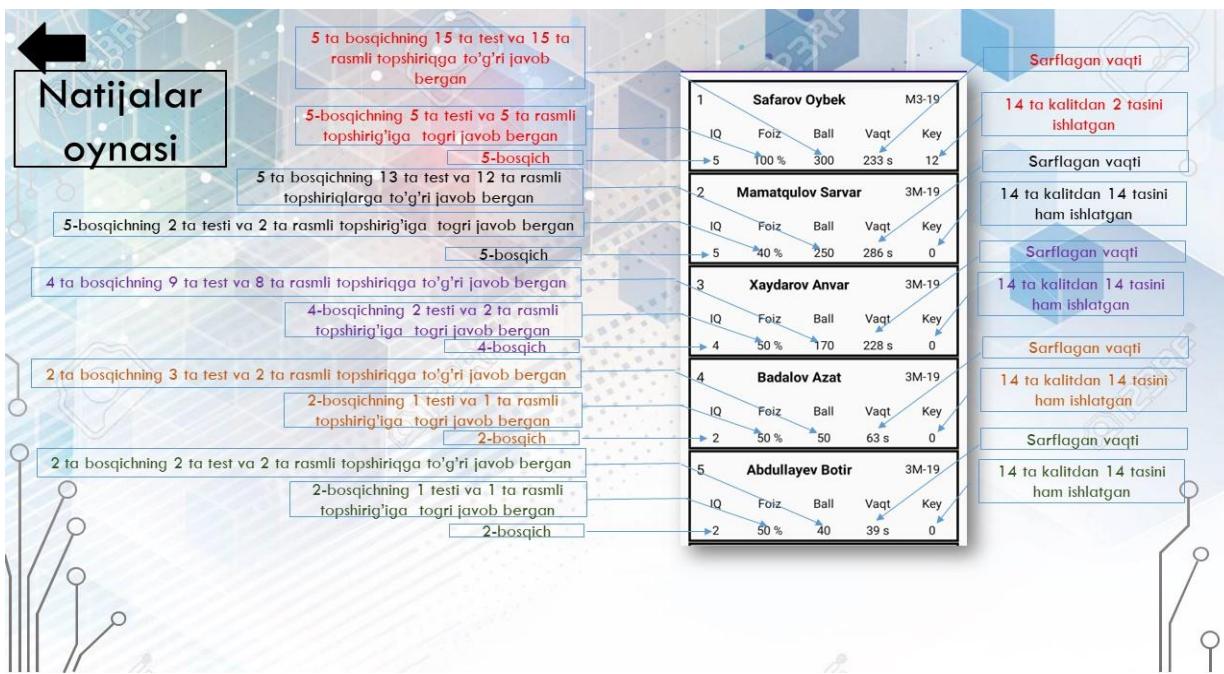
1-rasm. Fanlar kesimida oquvchilarining o'zlashtirish natijalarini baholovchi interaktiv platformaning bosh oynasi ko'rinishi.

Foydalanuvchi parol va qayta kiritilgan parol bir biriga mos kelmasa foydalanuvchi faqatgina parol qismini boshqatdan kiritishi talab qilinadi. Agar barcha malumotlar to'g'ri kiritilib yozilsa ushbu foydalanuvchiga ROLE_USER beriladi.

User profilida hamma fanlardagi testlar blogi ko'rinish turadi, ro'yxatdan o'tgan category bo'yicha ro'yxatdan o'tadi: Oliy ta'lim; Profisional ta'lim; Maktab. Misol uchun bironta fanni tanlab kirma, ichida 5 ta bosqich bo'ladi. 1 bosqichda → 1 ta test 1 ta rasmiy savol (testing javobi rasmiy topshiriqning yechimiga bog'liq bo'ladi); Testni javobi 4 ta variant bo'ladi (a,b,c,d) 1 to'g'ri javobga 10 ball beriladi. Rasmiy topshiriqda to'g'ri javob uchun 1 ta kalit beriladi (kalitni: vaqt olish uchun 30 sekund, javobning istalgan birorta harfini ko'rsatish mumkin, testing variantlarini 50/50 qoldiradi, yani 4 ta variantdan to'g'ri javob va istalgan 1 ta noto'g'i variant qoladi). 2 bosqichda → 2 ta test 2 ta rasmiy savol beriladi; 3 bosqichda → 3 ta test 3 ta rasmiy savol beriladi; 4 bosqichda → 4 ta test 4 ta rasmiy savol beriladi; 5 bosqichda → 5 ta test 5 ta rasmiy savol beriladi.

Agar o'yin vaqtida birorta bosqichga yetib kelib, o'yinga berilgan vaqt tugab qolsa, kalit avtomatik tarzda faollashib foydalanuvchi uchun kalitning qaysi turidan foydalanishni so'rovchi oyna ochiladi, masalan, 30 sekun vaqt qo'shish, testda 50/50 variantlarni qoldirish yoki rasmiy topshiriqning javobidagi istalgan birorta harfni ochib berish. Agar barcha kalitlardan foydalanib bo'lib, test yoki topshriqlarni bajarish uchun berilgan vaqt tugap qolsa, o'yin yakunlanadi va natija darhol ko'rsatiladi.

ROLE_ADMIN – platformaning boshqartuvchi paneli bo'lib, u quyidagi imkoniyatlar va bo'limlardan iborat: Fan yaratadi – masalan, 5-sinf matematika; yaratilgan fanlar son va alifbo bo'yicha tartiblab beradi; yaratilgan fanga test qo'shaoladi, test qo'shish bo'limida har bitta fanning 5 ta bosqichi bo'ladi; Natijalar bo'limi; fanlar kesimida alohida natija; Kategoriylar bo'limi (Oliy Ta'lim, Profisional Ta'lim, Maktab).

2-rasm. O'quvchilarning o'zlashtirish natijalarini baholovchi interaktiv platformaning natijalar oynasi ko'rinishi.

Xulosa. Maktab ta'limi mazmumiga doir o'ziga xos va mos raqamli texnologiyalardan foydalanish, yangi pedagogik texnologiyalarni ishlab chiqish, yaratish va ularning metodikasini shakllantirish bugungi raqamlashtirilgan davrda dolzarb tadqiqotlardan biridir. Maktab ta'limida raqamli texnologiyalar yordamida kompyuter va mobil o'yinlarni ta'lrim-tarbiya jarayoniga tatbiq etish, raqamli texnologiyalardan foydalanish bolalarning intellektual qobiliyatlarini rivojlanishтирishga zamin yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. "Raqamli O'zbekiston - 2030" strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida. 2020-yil 5-oktabr, PF-6079-son.
2. Ayupov R.H. Axborot-kommunikacion texnologiyalar atamalarining izohli lug'ati. T. 2020. – 256 b.
3. M. Aripov va boshqalar. Axborot texnologiyalari. O'quv qo'llanma. – T.: Noshir, 2009. -368 b.
4. Захарова И. Г. Информационные технологии в образовании – 2-е изд., стереотип. – М.: Academia, 2005. – 192 с.
5. Ishmuxamedov R., Abdukodirov A., Pardayev A. Ta'limda innovatsion texnologiyalar. - T.: Iste'dod, 2008.-180 b.

Muallif:

Jonibekov Doniyor Baxtiyor o'g'li - Guliston davlat universiteti 1-bosqich tayanch doktoranti.

UDK 372.815.99

SOCIO-PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF HUSBAND AND WIFE RELATIONS IN UZBEK FAMILIES

O'ZBEK OILALARIDA ER VA XOTIN MUNOSABATLARINING IJTIMOIY-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI
СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ОТНОШЕНИЙ МУЖА И ЖЕНЫ В УЗБЕКСКИХ СЕМЬЯХ

Umarova Iroda Bakirovna

Guliston davlat universiteti. 120100. Guliston shahri, IV-mavze.

E-mail: iroda-umarova2022@gmail.com

Abstract. The article describes the relationship between husband and wife in Uzbek families, family organization, traditional and modern families, a happy family and the features of its organization. The results of a socio-psychological study of relations between husband and wife in the family are presented. The content of the requirements and conditions for the positive development of relations between husband and wife in the family is revealed.

Key words: family, husband, wife, relationships, romantic love, traditional family, modern family, happy family, psychology.

Аннотация. Мақолада ўзбек оиласарида эр ва хотин муносабатлари, оиланинг ташкил этилиши, анъанавий ва замонавий оила, баҳтли оила ва уни ташкил этишнинг ўзига хос хусусиятлари баён қилинган. Оиласарда эр ва хотин муносабатлари ижтимоий-психологик жиҳатдан ўрганилиш натижалари келтирилган. Оиласарда эр ва хотин муносабатларининг ижобий ривожланишига қўйиладиган талаблар ва шарт-шароитлар мазмуни очиб берилган.

Калит сўзлар: оила, эр, хотин, ўзаро муносабат, романтик севги, анъанавий оила, замонавий оила, баҳтли оила, психология.

Аннотация. В статье описаны взаимоотношения мужа и жены в узбекских семьях, организация семьи, традиционная и современная семья, счастливая семья и особенности ее организации. Приведены результаты социально-психологического исследования отношений мужа и жены в семье. Раскрыто содержание требований и условий положительного развития отношений мужа и жены в семье.

Ключевые слова: семья, муж, жена, отношения, романтическая любовь, традиционная семья, современная семья, счастливая семья, психология.

Kirish. Mamlakatimizda barcha aholining 97 foizi oilalarga birlashib yashaydi, qolgan 3 foizi – yolg‘iz qolgan keksalar, ota-onadan yetim bo‘lib qolgan va Mehribonlik uylarida tarbiyalanayotganlar, boshqa yurtdan kelib vaqtinchalik O‘zbekistonda istiqomat qilayotganlar ham oila a‘zolari, yaqinlari, yurtdoshlari, turli davlat va nodavlat tashkilotlaridagi insonparvar odamlarning mehridan darig‘ emas. Shu ma’noda oila – inson o‘z baxti va saodati, orzu-havaslari, maqsad muddaolarini mushtarak qilgan, o‘zini inson sifatida idrok etib hayot nashidasini suradigan muqaddas makondir.

Tadqiqot ob‘ekti va qo‘llanilgan metodlar

Oila – ijtimoiy institutlarning eng qadimgisidir. Insoniyat boshidan kechirgan tarixiy davrlarning qanchalik turfa va murakkab bo‘lishiga qaramay, ayniqsa, XIX va XX asrlarda ro‘y bergen buyuk o‘zgarishlar va islohotlarga dosh bera olgan ushbu maskan o‘z tizimi, tarkibi va jamiyat oldida turgan majburiyatlarini bajarishi nuqtai nazaridan sog‘-omon saqlanib qolgan tuzilmadir. Oilani insonlar tashkil etgani va undagi hayot-mamotni ular o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlar tashkil qilishini hisobga oladigan bo‘lsak, uni sof psixologik jarayonlar maskani ham deb atash mumkin. Tadqiqot jarayonida tahvil qilish, qiyosiy-taqqoslash, kuzatish kabi metodlardan foydalanildi.

Olingan natijalar va ularning tahsilii

Oilaviy munosabatlarda romantik sevgi ikki kishi o‘rtasidagi munosabatlarning eng ko‘p tarqalgan turi hisoblanadi. Olimlarning fikricha, romantik sevgi eng kam anglanadigan, odamning biologik ehtiyojlari bilan bog‘liq munosabatlardir. Bunday munosabatlarning eng muhim jihat shundaki, ikkala tomon ham bir-birlaridan o‘zlari ko‘rishni xohlagan sifatlarni qidiradi va ko‘radi. L. Kameron-Bendlerning fikricha, romantik sevgi hissi rivojlanishining 7 bosqichi bo‘lib, unga quyidagilar kiradi [1]:

1. O‘ziga jalb etish yangi tanishlarning bir-birlariga noverbal belgilar orqali qiziqishi borligini bildirish. Bu davrda sheriklar diliadi istak va xohishlarini yangi tanishgan odamida mavjudligini tahlil etadi. Bunga odatda asosan odamdagagi aql-zakovat, samimiyat, qo‘li ochiqlik, humor hissi, ishonchlilik, dadillik, qizlardagi ibo kabi sifatlar sababchi bo‘ladi. Bu sifatlar hammaga yoqadigan sifatlar bo‘lgani uchun ham yangi tanishlar o‘zlarida aynan sherigiga yoqadigan shu sifatlarni namoyon etishga intiladilar.

2. Mashg‘ullik yoki rom bo‘lib qolish. Bu bosqichda tanishib ulgurgan yoshlar davomli uchrashuvlar natijasida bir-birlaridagi ijobiy sifatlarni anglab, bir-birlariga ko‘nika boshlaydi. Faqat e’tibor ijobiy, yaxshi sifatlarga qaratilgani bois sheriklar adashishlari ham mumkin, qolaversa, yangi tanishlar o‘zlarini biroz suniy tutib, asl qiyofalarini ataylab niqoblashga ham uringanliklari uchun mabodo salbiy sifatlar ham namoyon bo‘lib qolgan taqdirda ayrimlar ajrashib ketadilar, ayrimlar esa uchrashuvlarni davom ettiraveradilar.

3. Ko‘nikish munosabatlardagi o‘ziga xos yangilikning kamayib borishidir. Endi boshida o‘zgacha joziba kasb etgan tashqi ko‘rinish, xusn, qaddi-qomat kabilar odatiydek idrok etilib, hissiyotlar tobora kamayib boradi.

4. Kutish munosabatlarning muayyan bosqichida xayol-fantaziyadagi ideal obraz bilan real, kundalik hayotda tobora namoyon bo‘lib borayotgan asl nusxa ortasida ayrim ziddiyatlar, qarama-qarshiliklar ko‘zga tashlanishi bilan boshlanadi. Endi tobora kutishlar tizimida ko‘ngil qolish, afsuslanish kabi holatlar ham paydo bo‘lib, ong sherikdagi ayrim salbiy, yoqimsiz sifatlarni ham idrok qila boshlaydi. Bunga ayni shu davr ichida boshqalar bilan tanishish tajribasi ham sabab bo‘lishi mumkin. Masalan, talaba yigitning boshqa bir shaharga olimpiadaga yoki xizmat safariga borishi, u yerda o‘zgacha nafosatlari bir qiz bilan tanishib qolishi unda solishtirish imkoniyatini yaratadi, va qaytib kelgach, uchrashib yurgan qizidan ayni osha sifatlarni kutadi, lekin topolmasa, undan ranjiy boshlaydi.

5. Ko‘ngil qolish bu shunday bosqichki, unda xayajonli ishq-muhabbat hislari o‘rnini alam, gazab, aldanganlikni anglash egallay boshlaydi, sherik to‘grisidagi ijobiy obraz salbiy obraz bilan almashib boradi. Ko‘pchilik yoshlar ayni shu bosqichda bir-birlaridan ajralib qoladilar.

6. Haddan oshish yoki munosabatlar chegarasining darz ketishi bosqichida sheriklardan biri (bazan ikkalasi bir vaqtda) munosabatlarga chek-chevara qo‘yish vaqtি kelganligini anglab qoladi. Shu fikr paydo bo‘lgan ondan boshlab, ular yana bir karra qabul qilingan qarorning nechogli to‘g‘ri ekanligini oylab ko‘rishadi. Odatda bu noo‘rin talablarni bir-biriga

* GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI *

* Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2023. № 3 *

qo'yish orqali hissiyotlarni tekshirish orqali ro'y beradi. Masalan, bu va yana bu takliflarimga ko'nsang, senga uylanaman, bo'lmasa, oramiz ochiq qabilida.

7. Munosabatlarning tugashi bir-birlari bilan boshqa sira yuz korishmaslik bilan bog'liq qaror chiqarishdan boshlanadi. Ayrimlar sheringining aybdor emasligini bilib tursa-da, munosabatlarni tugatgisi kelaveradi, ayrimlar esa bir-biridan kongilsiz bo'lib qolgan bo'lsalarda, birgada yashayveradi. Bundaylar o'zaro muomalani keskin kamaytirib, deyarli gaplashmay ham yashayveradi, bunday arazlashlar ko'pincha u yoki bu tomonning depressiv holatini, asabbuzarlikni keltirib chiqaradi. Chunki odatda bunday holatda qolgan shaxs boshqa sevgilisi yoqligidan yoki yangi tanishlar ham shunday aldab ketishidan, bolasi taqdirini ijobiy xal qila olmaslidan juda qayguradi va hatto kasalga ham chalinib qoladi.

Maxsus manbalarda qayd etilishicha, yer yuzida bundan 4 mlrd. yillar muqaddam hayot nishonalar, jonzodlar yuzaga kelgan. Hozirgi zamon odamlarining dastlabki ibridoij ajdodlari fikrlovchi odam bundan 3 mln. yillar muqaddam shakllangan. Uzoq muddat davom etgan ibridoij taraqqiyotdan song asta-sekinlik bilan ibridoij jamoalar, kishilik jamiyatlari yuzaga kela boshlagan va odamlar o'rtasida dastlabki o'zaro munosabatlar, muloqotlar shakllana borgan. Lekin ularni hali tom manoda insoniy munosabatlar deb bo'lmas edi.

Oila va undagi munosabatlar hamisha tashqi psixologik tasiri komida boladi. Unga kichik ijtimoiy guruh sifatida qarash esa, kichik guruhga xos bo'lgan deyarli barcha ijtimoiy-psixologik qonuniyatlarning borligi va ular har bir oila a'zosining maqomini belgilashini inobatga olishni taqozo etadi.

Shu bois ham oila yonalishida o'tkaziladigan tadqiqotlarda uning ijtimoiy guruh sifatida o'zigagina xos bo'lgan sifatlari, xususiyatlari borligini unutmaslik lozim. Bular quyidagilar: bir emas, bir necha umumi maqsadlarning bo'lishi; yani, agar mehnat jamoasida a'zolarni birlashtiruvchi yagona maqsad tan olinsa, oilada bunday maqsadlar bir nechta ham bolishi mumkin va ular oilaviy hayot mobaynida o'zgarib ham turadi. Masalan, yaxshi niyat bilan birgalikda yashash maqsadiga keyinchalik sog'gom farzand ko'rish, o'g'il bola bo'lsa, sunnat to'yi qilish, farzandni maktab ta'limiga tayyorlash, to'y qilish, uylantirish kabi qator yirik maqsadlar va orzu-havaslar paydo bo'laveradi, oilaviy hayotning mazmuni va uning jozibasi ham ana shu kabi maqsadlar va ularni amalga oshirishda er-xotin inoqligi, hamfikrligi bilan belgilanadi; oila a'zolari manfaatlari, qiziqishlari va intilishlari muayyan tafovutlar va kelishmovchiliklarning tabiiy holat ekanligi; ayniqsa, bu oilada katta avlod vakillari ustanovkalari bilan ularning farzandlari o'rtasidagi ziddiyatlarda ham ifoda etadi (avlodlararo ziddiyat), ko'p holatlarda bu kabi tafovut yoki ziddiyatlar konstruktiv xarakter ham kasb etadi; alohida yashaydigan oilada er-xotin munosabatlarining boshqa munosabatlarga sezilarli tasiri, masalan, farzandlarning tarbiyalanganlik darajasiga; oilaviy murosa yoki hamjihatlikka boshqa qarindoshlar, masalan, keksalarning tasiri; oila a'zolari o'rtasida hamkorlik faoliyati va uning samrasi unchilik sezilmasligi, masalan, oilada arning o'z o'rni va mashg'ulotlari, ayolning oz o'rni va vazifalarining bo'lishi va har doim ham birga bir ishni qo'shilib ketmaslik. Oilaviy xasharlar yoki boshqa tadbirlar bundan istesno; muomala va o'zaro hurmat normalarining katta ahamiyatga ega ekanligi, hamisha bir-birining ko'ngliga qarashning oila mutahkamligi omili ekanligi; oilada o'zaro sir, yashirin, xufyona ishlarning oialviy munosabatlarga salbiy tasiri.

Yuqorida takidlangan holatlar oila tadqiqotlarini o'tkazuvchilarni sof ijtimoiy guruhlarda o'tkaziladigan izlanishlarga qo'llaniladigan tamoyillardan biroz chekinishlarini talab qiladi. Yani, oila o'ziga xos insoniy munosabatlar mujassam bo'lgan noyob maskandir.

Oila psixologiyasiga oid ilmiy adabiyotlarda oilaning quyidagi funksiyalari jamiyat oldidagi vazifalari farqlanadi: Oilaning hissiy-emotsional funksiyasi bu uning o'z a'zolari o'rtasida muayyan iliq munosabatlarni saqlash, ular ortasida mehr-oqibat, o'zaro g'amxorlik, bir-birini qo'llab-quvvatlash, sevish, sevilish kabi qobiliyatini namoyon etishidir. Jismoniy quvvatni ta'minlash funksiyasi oila a'zolarining jismonan sog', tetik va o'zini yaxshi his qilishlarini ta'minlashga bog'liq bo'lgan sharoitlarni nazarda tutadi, masalan, har birimiz oilada boshpanamizga egamiz, bundan tashqari, mana shu o'z hududimizda, yani, xonadonimizda dam olish, yaxshi sifatlari, to'yimli taomlardan bahramand bolish va boshqalar. Ko'pchilik yoshlarimiz, ayniqsa muvaffaqiyatli oilalarda tarbiya topgan yoshlar, oila qurish arafasida bo'lar ekanlar aksariyat hollarda o'zlarining bo'lajak oilaviy hayotlari uchun o'z ota-onasi oilasini ideal qilib oladilar. Chunki ular shu oilada tarbiyalanan ekanlar, «eslarini taniganlaridan buyon» ota-onasining nizolashib tortishganlarini, bir-birlarini humratsiz qilganlarini eslay olmaydilar. Bunday oilalarda ota-onalar ham o'zlarining o'zaro munosabatlaridagi noxush jihatlarini farzandlariga sezdirmaslikka harakat qiladilar [2], [3].

Shuning uchun ham yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlashda oilaviy hayot, er-xotin munosabatlarini faqat bir yoqlama va faqat yaxshi tomonrangina ko'rsataverish ham maqsadga muvofig emas. Uni imkon qadar butun borligicha: baland pasti-yu shirin-achchig'i, rohat-farog'ati-yu azob-uqubat, qorong'i kechalari-yu yorug' kunduzlari bilan ko'rsatgan ma'kul. Shundagina yoshlarimizda oilaviy hayot haqida nisbatan adekvatroy tasavvur shakllanishi mumkin.

An'anaviy (asimetrik) oilada er so'zsiz oilaning iqtisodiy taminotchisi va uning boshlig'i sanaladi. Oiladagi ittifoq mavqyeini u belgilaydi. Oila hayotiga xos tashkiliy va boshqa muhim muammolar yechimini u belgilaydi. Shu bois, er oiladagi boshqa tashvishlardan ozod qilinadi. Ayol esa ananaviy oilalarda uncha kop daromad keltirmaydi yoki nisbatan oz daromad keltiradi.

Zamonaviy (simmetrik) oilada er-xotin o'zaro munosabatlari an'anaviy oiladagidan farqli o'laroq (yoki bu oila "egalitar" (fransuzcha - tenglik) oila ham deyiladi) undagi barcha rollar xoh u iqtisodiy, xoh u tarbiyaviy bo'lsin hammasi

* GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI *

* Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2023. № 3 *

er-xotinning hamkorligida, birgaligida amalga oshiriladi. Ular oila xo‘jaligini birga yuritadilar, uning masalalari va muammolarini birga hal qiladilar hattoki, to tarbiyaviy masalalargacha.

Tadqiqotlarning guvohlik berishicha "baxtli oila" va "farovon turmush"ni taminlovchi muhim jihatlar to‘g‘risidagi o‘spirinlar tasavvuri bilan oilalilar tasavvuri o‘rtasida keskin farq mavjud. Bu holat ayniqsa oilaning ma‘naviy va moddiy hayoti to‘g‘risidagi tasavvurlarda yorqin namoyon bo‘ladi. Nikohdan keyingi hayot er-xotinning o‘z turmush tarzi va tajribalari yordamida o‘zlarining baxtli oilalarini qurishga undaydi va bu ijtimoiy voqelikni ular real tushuna boshlaydilar [4], [5].

Baxtli oila masalalari bilan shugullangan yetakchi sotsiolog va psixolog olimlar uning 11 ta eng muhim shart-sharoitlari mayjudligini aniqlaganlar: 1. Er-xotinning o‘zaro bir-birini tushunishi. 2. Alovida uy-joyning mayjudligi. 3. Moddiy jihatdan yaxshi ta‘minlanganlik. 4. Farzandlar. 5. Nikoh mustahkamligiga ishonch. 6. Oilada bo‘sh vaqtini qiziqarli o‘tkazish. 7. O‘ziga yoqqan ish bilan ta‘minlanganlik. 8. Ma‘lumotning mosligi. 9. Ish joyining qulayligi. 10. Yaxshi do‘stlarning mayjudligi. 11. Er-xotinning erkinligi.

Tadqiqot tahlillariga ko‘ra, qaysi bir oilada ana shunday imkoniyatlar mavjud bo‘lsa, u oilani baxtli oila deyish mumkin, uning a‘zolari esa baxtiyor va farovon turmush kechirayotganliklaridan darak beradi.

Er-xotinlarning bir-birlariga ko‘nikib ketishlarini quyidagi tarkibiy qismlarga bolib o‘rganish mumkin [3]:

1. Ruhiy ko‘nikish (psixologik, psixososial moslashuv) xarakter, shaxsning individual xususiyatlari, ehtiyojlar, qiziqish havaslari, dunyoqarashlari va boshqalar.

2. Qarindoshlik tufayli ko‘nikish, yani kelin-kuyovning qaynona, qaynisingillar, qaynilar va yangi oilaning boshqa yaqin kishilari bilan bo‘lgan munosabati, ular bilan chiqishib ketish darajasi.

3. Uy-ro‘zgor ko‘nikmasi har bir oilada bo‘lganidek, uy ishlarini bajarishga ko‘nikishi, uddalash malakalarini shakllantirish.

4. Er-xotin bir-birlarining individual xususiyatlari, ehtiyojlar, imkoniyatlarini hisobga olgan holda bir-birlariga jinsiy moslashishlari. Yangi kelin-kuyovlarning ko‘pchiligi bir-birlariga mos bolmasalarda, ammo ularning oilaviy hayotdan qoniqish ko‘p jihatdan moslashish xarakteriga bog‘liq. Malumki, inson turmushini emas, hatto qush uyasini buzish ham uvol ekanligini bizga ota-bobolarimiz meros qilib qoldirgan. Ana shu muqaddas qadriyatga sodiq qolgan holda turmushga jiddiy munosbatda bolinsa, u taqdirda metinday mustahkam oilalar qaror topaveradi.

Amerika Qo‘shma Shtatlarida so‘rov davrida 266 ta oilaviy muammolar bo‘yicha shug‘ullanadigan maslahatchilar o‘rganib ko‘rilganda, ularning qayd etishicha, ularga yordam so‘rab murojaat qilgan har 10 ta oilaning 9 tasida o‘zaro munosabatlarda qiyinchiliklar sodir bo‘layotganligini tasdiqlaydilar. Mazkur qiyinchiliklardan: kommunikativ qiyinchiliklar - 86,6%, bolalar va ularning tarbiyasi bilan bog‘liq - 45,7%, jinsiy muammolar - 43,7%, moliyaviy muammolar - 37%, madaniy muammolar - 37,6%, tug‘ishganlar bilan munosabat - 28,4%, er-xotin o‘rtasidagi ishonchszilik - 26,6%, xo‘jalik ishlari - 16,7%, jismoniy haqoratlash - 15,6% va boshqa muammolarni tashkil etadi.

Psixologlarning fikriga ko‘ra, oilaviy baxt bo‘lishi uchun nizoli oilalarda yetarlicha psixologik shart-sharoitlar majmuasi mavjud emas. Oilada ijobiy barqaror psixologik muhitni ta‘minlaydigan er-xotin munosabatlariga xos sifat va fazilatlar yetarli shakllanmaganligidan dalolat beradi. Ularning fikricha, oilada yetarli psixologik shart-sharoitlar kompleksini: 1.Normal (do‘stona) ziddiyatsiz munosabat. 2.Ishonch va empatiya. 3.Bir-birini tushunish. 4. Normal (intim) jinsiy hayot. 5. Uy-joyning bo‘lishi tashkil etadi [6].

Rossiyada oila muammolari bilan shug‘ullangan psixolog olimlar N.N.Obozov va E.Y.Timoshinkolarning bahosiga ko‘ra, baxtsiz oilalarni uch toifaga kiritish mumkin. Ular shartli ravishda: janjalli, inqirozli, muammoli oila toifalariga bo‘linadilar [7].

Oila – jamiyatning ajralmas bo‘lagi. Biror bir xalq, millat yoki jamiyat yo‘qli, u o‘zining rivojlanish tarixida va taraqqiyot istiqbolini belgilashda oila va uning atrofidagi muammolarni, qadriyatlarini inobatga olmagan bo‘lsa. Har qanday istiqbol oilaning manfaatlaridan ayro tasavvur qilinmaydi. Zero, har bir inson uchun oila – bu umrning boshlanishi, barcha narsalarning muqaddimasidir. Qolaversa, har bir inson o‘z baxti va saodatini eng avvalo oilasi bilan bog‘laydi, ya‘ni, o‘z uyi, oilasida baxtli bo‘lgan insongina o‘zini to‘laqonli baxtiyor his etadi.

Adabiyotlar:

- Лесли Кэмерон-Бэндлер. С тех пор они жили счастливо. – Воронеж:1993. – 256 с.
- V.M.Karimova. Oila Psixologiyasi: Darslik. T. 2007. – 316 b.
- V.Karimova. Oilaviy hayot psixologiyasi: O‘quv qo‘llanma. – T.: 2006 – 142 b.
- O.Bo‘riyev. O‘zbek oilasi tarixidan. – T.: O‘qituvchi, 1995. – 128 b.
- M. Inoyatov. Oila, ijod, tarbiya va ma‘naviyat. – T.: Sharq, 2000. – 111 b.
- K. Sodiqov. Oilaviy hayot, gigienik hamda jinsiy tarbiya: o‘quv qo‘llanma. – T.:O‘qituvchi, 1997. – 120 b.
- Н.Н.Обозов, Е.Ю.Тимошинко. Психологические факторы регуляции межличностных отношений в семье // Вестник Санкт-Петербургского Унив-та. сер.12, 2008, -C. 6-22.

Muallif:

Umarova Iroda Bakirovna - Guliston davlat universiteti 1-bosqich tayanch doktoranti.

* GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI *

* Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2023. № 3 *

UDK 372.833

THE ROLE OF THE ECONOMIC EDUCATIONAL PROCESS IN ENSURING STUDENTS' EMPLOYMENT

TALABALAR BANDLIGINI TA'MINLASHDA IQTISODIY TA'LIM JARAYONINING O'RNI

РОЛЬ ЭКОНОМИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА В ОБЕСПЕЧЕНИИ ТРУДОУСТРОЙСТВА СТУДЕНТОВ

Zikriyayev Zokir Ma'mirovich

Guliston davlat universiteti. 120100. Guliston shahri, IV-mavze.

E-mail: z-zikriyayev2023@gmail.com

Abstract. The article presents ideas on ensuring the employment of students in higher educational institutions, employment and unemployment of young people, the problem of preparing boys and girls for work and their studies. The content of ensuring youth employment in the process of economic education, the accumulated experience and the results of the research are described.

Key words: higher education, vocational education, innovative development, student employment, competition, labor market, employment.

Аннотация. Мағолада олий та’лимда талабалар бандлигини та’минлаш, юшларнинг иш билан бандлиги ва ишсизлиги, югит ва қызларни меҳнат фаoliyatiga таъyorlash muamosi va uning o’рганилиши bo’yicha fikrlar keltirilgan. Iqtisodiy ta’lim jarayonida юшлар бандлигини та’минлаш мазмуми, соҳа bo’yicha o’рганиланган тажрибalar va olib borilgan tadqiqotlar natijasi bayon qilingan.

Kalit so’zlar: олий та’лим, касбиј та’лим, innovatsion rivojlantirish, талабалар бандлиги, raqobat, меҳнат бозори, иш билан та’минлаш.

Аннотация. В статье представлены идеи по обеспечению занятости студентов в высших учебных заведениях, трудоустройству и безработице молодежи, проблеме подготовки юношей и девушек к труду и учебе. Описано содержание обеспечения занятости молодежи в процессе экономического образования, накопленный опыт и результаты проведенных исследований.

Ключевые слова: высшее образование, профессиональное образование, инновационное развитие, студенческая занятость, конкуренция, рынок труда, занятость.

Kirish. Bozor iqtisodiyoti sharoitida mehnat bozorida raqobatbardoshlikni oshirish, uning o‘z ishini mukammal bo`lishini, bajarilayotgan mehnatning mohiyatini, belgilangan maqsadlarga etish usullari va vositalarini bilishni, shuningdek, tegishli mahoratlar va ko’nikmalarni anglatadigan kompetentligini shakllantirish bilan uzviy bog’liq. Bu jarayonda iqtisodiy ta’limning o‘ziga xos o’rni bor. Bugungi kunda jamiyatda iqtisodiy bilimlar mavjudligi va ularning o‘z vaqtida faollashtira olish, xizmat vazifalarini amalga oshirishda ulardan foydalanish, tahlil qilish va samarali qarorlar qabul qilish muhim ahamiyatga ega.

Tadqiqot ob’ekti va qo’llanilgan metodlar

Oliy ta’lim muassasalarining talabalarni fan va ishlab chiqarishning muayyan sohalaridagi asosiy bilimlarga tayangan bilimdonlikni shakllantirish asosida tayyorlashga o’tishi raqobatbardosh mutaxassisni uyg‘un rivojlantirishga intilishni anglatadi. Oliy ta’lim muassasalarida bitiruvchilarining raqobatbardoshligini ta’minlashning ijtimoiy va iqtisodiy mexanizmlari ishlab chiqish dolzarb vazifalardan biridir. Tadqiqot jarayonida tahlil qilish, qiyosiy-taqqoslash, kuzatish, pedagogik tajriba-sinov kabi metodlardan foydalanildi.

Olingan natijalar va ularning tahlili

Oliy ta’lim muassasalarida bitiruvchilarining raqobatbardoshligini ta’minlashning ijtimoiy va iqtisodiy mexanizmlari quyidagi vazifalarni o‘z ichiga oladi: ish haqining davlat siyosatini shakllantirish, talab, taklif va ishchi kuchining takror ishlab chiqarish bahosini hisobga olgan holda, uning tuzatish mexanizmlarini ishlab chiqish; OTM bitiruvchilarini kasbga tayyorlash, qayta tayyorlash va malakasini oshirishni samarali tizimini tashkil qilish; юшлар учун uy-joy bozorini shakllantirish va mehnat sig‘imiyuqori iqtisodiyot tarmoqlarini rivojlantirish choralar hisobidan OTM bitiruvchilar harakatchanligini oshirish учун sharoitlarni yaratish; ishchi kuchiga talabni (ish o‘rinlari taklifini) rag‘batlanirish, hududlar xususiyatlariга xos investitsiyalar jozibadorligini oshirish, юшлар учун yangi ish o‘rinlarini yaratishda tijorat banklarining imtiyozli kreditlarini joriy qilish va uning asoslanganligini ta’minlash; qishloq joylarda noqishloq xo‘jaligi ish o‘rinlari yaratish bilan birga, qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish va qayta ishslashning intensiv omillaridan keng foydalanish; eng maqbul demografik siyosatni, migrantsion siyosatni rag‘batlanirish, mehnat muhofazasi choralarini shakllantirish orqali ishchi kuchi taklifini eng maqbul darajaga etkazish [1].

Oliy ta’lim muassasalarida bitiruvchilarining ish bilan bandlikka, ishsizlikka ta’sir qiluvchi mavjud vositalar, юшлар mehnat bozorini davlat tomonidan tartibga solishning ijtimoiy-iqtisodiy mexanizmini keng darajada aks ettiradi. Mehnat bozori rivojlanishiga ta’sir etuvchi omillar 1-jadvalda keltirilgan.

Mehnat bozori rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillar

Ma'muriy	Institutsional	Iqtisodiy	Ijtimoiy	Demografik
Nafaqa yoshini pasaytirish. Ish kunini kamaytirish. Ish o'rinnari ni liberal lashtirish.	Mehnat bozori faoliyati bo'yicha koordinatsiyani amalga oshirish. Mehnat bozori infratuzilmasini makrodarajadagi tashkiliy-iqtisodiy va tashkiliy-boshqaruv tuzilmalarini muntazam takomillashtrib borish	Mehnat bozorini tartibga solish yuzasidan: moliya-kredit, tarkibiy iqtisodiy islohotlar, investitsion, soliq, tashqi iqtisodiy siyosatlarni muvofiqlashtirish.	Ijtimoiy munosabatlarni yangi shakllarini joriy etish, ijtimoiy dasturlarni ishlab chiqish va joriy etish, ijtimoiy kafolat, yashash darajasi, uni sifati va mehnat faoliyati darajasini ko'tarish maqsadida ijtimoiy ta'minot, ishsizlikni kamaytirish.	Joylarda aholi soni, aholi soni dinamikasi, uning tabiiy o'sishi, mehnat resurslari va tarkibi, aholining o'rtacha yoshi, aholi umumiyligi sonida yoshlarning hissasi, migratsiya.

Mazkur yondashuv asosida islohotlar sharoitida joylarda ish bilan bandlik tizimi faoliyat ko'rsatishining asosiy qonuniyatlarini va tamoyillarini ishlab chiqish mumkin, bu esa o'z navbatida mehnat bozorining samarali rivojlanishi ijtimoiy yo'nalganlikni kuchayishi va inson kapitali, jumladan, uning mulkchilikni turli shaklidagi korxonalarda rivojlanishi bilan tavsiflanadi [2].

Mazkur jarayonda quyidagi metodologik tamoyillarga asoslanishi lozim: iqtisodiyotdagi islohotlar nuqtai nazaridan, ish bilan bandlikni rivojlanishi va uni tartibga solishga mehnat bozori tizimi faoliyat ko'rsatishi va samarali rivojlanishini tashkil etish; boshqarish nazariyasi va amaliyoti nuqtai nazaridan joylarda ish bilan bandlikni tartibga solishni mehnat bozorini boshqarishning muhim bir funksiyasi deb belgilash; mehnat bozori nazariyasi va amaliyotiga mos ravishda ish bilan bandlikni tartibga solish. Shuning uchun, joylarda ish bilan bandlikni tartibga solish jarayoni ijtimoiy-iqtisodiy tizimning hammaga ma'lum xususiyatlari bilan birga axborot bilan ta'minlanganlik va impulsiv rivojlanish, uzlucksizlik va o'zgaruvchanlik, ijtimoiy yo'nalganlik va tartibga solinuvchanlik, tranzitivlik va evolyutsionlik, ko'nikuvchanlik va asoslanganlik kabi xususiyatlar bilan ham to'ldirilishi zarur. Ular bevosita mehnat bozori faoliyat ko'rsatishining obyektiv qonuniyatlaridan kelib chiqadi.

Shunday qilib, mehnat bozorining nazariy va metodologik asoslari, asosiy vazifalari va elementlari mazmunini chuqur o'rganish uning ratsional shakllanishi va samarali rivojlanishi yo'lini ravshanroq ko'rishga imkon beradi.

Mehnat bozorida OTM bitiruvchilar raqobatbardoshligini ta'minlashning quyidagi usullari mavjud: Huquqiy usullari, iqtisodiy usullari, tashkiliy usullari, ijtimoiy-psixologik usullari va h.k. Bu usullar yoshlarni iqtisodiy faollik, bozor mintalitetini barpo etishga yo'naltirkatta ahamiyat kasb etadi.

Mehnat bozorida OTM bitiruvchilar raqobatbardoshligini ta'minlash funksiyalari quyidagilardan iborat [3]:

1. Rejalashtirish yordamida xizmat ko'rsatish bo'yicha OTM bitiruvchilar raqobatbardoshligini oshiruvchi va ularning ish bilan bandligiga ko'maklashuvchi aniq vazifalar qo'yiladi, shuningdek, ishga joylashish organlari kesimida ularning qarorlari va moliyalashtirish manbalari belgilanadi.

2. Tashkillashtirish OTM bitiruvchilar ehtiyojini ish joylarida aholi bandligiga yordam beruvchi faol dasturlarni ishlab chiqishni tashkillashtirish orqali amalga oshirishga yo'naltirilgan.

3. Nazorat ijro etiluvchi tartib-intizom shartlarini mustahkamlash, boshqaruvni oshirish uchun zarur va bandlik xizmatlarining bajaradigan funksiyalari bilan bog'liq bo'lgan barcha jarayonlarni qamrab oladi.

Mehnat bozorida OTM bitiruvchilar raqobatbardoshligini ta'minlashning takomillashtirilgan yangi mexanizmi quyidagi asosiy shart-sharoitlarning ta'sirini tartibga solishi lozim: yoshlarni mehnat bozorida ishchi kuchiga talabning oshishi va unga taklifning kamayishi; yollanma ishchi kuchiga mehnat haqini (narxini) eng past miqdorini aholi jon boshiga to'g'ri keladigan minimal iste'mol byudjetidan kam bo'Imagan holda belgilash; OTM bitiruvchilar ish bilan bandligini oshirishni rag'batlantirish; OTM bitiruvchilarining malakasi, raqobat qobiliyati va kasbiy harakatchanligini oshirish, yoshlarni mehnat bozori infratuzilmasining samarali rivojlanishini ta'minlash va boshqalar.

Iqtisodiyotni innovatsion rivojlantirish sharoitida talabalar bandligini taminlashni strategik kontsepsiyanining asosiy maqsadi - mehnatga layoqatli aholi bandligini kamayishi, ishsizlikning o'sishi, yangi ish joylarini yaratilishi, haqiqiy mehnat daromadlarining kamayishi kabi sharoitlarda ishchi kuchiga talabning oshish va uning taklifini kamaytirish bo'yicha kompleks tadbirlar ishlab chiqishdan iboratdir.

Buni hisobga olgan holda mazkur kontsepsiyaning strategik maqsadlari qilib quyidagilarni belgilash mumkin: ijtimoiy yo'naltirilgan qishloq mehnat bozorini bosqichma-bosqich shakllantirish; mehnatga layoqatli ish bilan band bo'Imagan aholini ish bilan ta'minlash tizimini takomillashtirish; yangi ish joylarini tashkil etishga, aholining bandlik darajasining oshish; aholini oqilona bandligini shakllantirish; qayta ishslash sanoati, xizmat, sifat va shaxsiy mehnat sektorlarida yangi ish joylarini yaratish; ishchi kuchiga talabning oshishi va ishsizlikning kamayishini ta'minlovchi kichik

* GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI *

* Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2023. № 3 *

va o'rta biznes hamda xususiy tadbirkorlikni rivojlanirish; mulkchilikning ijara, jamoa, hissadorlik va xususiy shakllari va shaxsiy yordamchi xo'jaliklarini rivojlanirish; ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatishni mahalliy va xorijiy samarali texnologiya va texnika bilan ta'minlash; qishloq xo'jaligi sanoat korxonalarini va ishlab chiqarish - ijtimoiy infrastruktura obyektlarini vujudga keltirish; mahalliy xodimlarning malakasini, raqobatbardoshligini va chet elga yuborilishini amalga oshirish va ularda yangi iqtisodiy ma'nnaviy va mafkuraviy tafakkurni shakllantirish; har bir ishsiz uchun ihtiyyoriy va mustaqil ish joyini tanlash va mehnat qilish imkoniyatlarini yaratish; mehnat bozorining iqtisodiy, tashkiliy va huquqiy mexanizmlarni takomillashtirish.

Mazkur maqsadlarga uzlusiz erishish uchun mehnat bozori rivojlanishning asosiy bosqichlari va vazifalarini aniq belgilash zarur.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatadi, kichik va o'rta biznesni xizmat va shaxsiy mehnat sektorlarida tashkil qilish zarur. Chunki bu sektorlardagi ish joylarining qiymati yuqori emas. Shuning uchun ko'plab yangi ish joylarini yaratish mumkin. Mazkur tadbirlarni amalga oshirishda, birinchi navbatda xususiy tadbirkorlar xizmatidan foydalanish kerak.

Turli xil iqtisodiy va ijtimoiy imtiyozlar va kvotalashtirilgan ish joylarini taqdim etish yo'li bilan mehnatga layoqatli yosh va ko'p bolalik ayollar, o'smirlar, pensionerlar va nogironlar faoliyatlarini moddiy rag'batlantirishning tizi-mini yanada takomillashtirish qishloq ishchi kuchiga talabni oshirishning muhim iqtisodiy tadbirlaridan biri hisoblanadi.

Yosh bolani tarbiyalash muddatini uzaytirish (kelajakda bola etti yoshga to'lgunga qadar) va unga haq to'lash miqdorini doimo oshira borish ayollarni ixtiyoriy ravishda mehnat bozoridan, xalq xo'jaligining bandlik tarmoqlaridan «tortib olishga» imkon berar edi. Ular oilaviy ishlar bilan mashg'ul bo'lganliklari sababli ish joylarida yuqori samara bera olmaydilar. Yosh bolalik ayollarning «sun'iy» ishsizligini hal qilishning muhim usuli ularning bolaga qarash bo'yicha amaliy faoliyatlarini moddiy rag'batlantirish va uni rasmiy tan olish bo'lishi mumkin. Shu maqsadda bandlikka ko'maklashish jamg'armasining ishsizlik nafaqalariga sarflanayotgan mablaglarini ijtimoiy sug'urta jamg'armasiga qayta taqsimlash va ularni ijtimoiy to'lovlar ko'rinishida ayollarga berish lozim.

Qishloq xo'jalik mahsulotlarini ishlab chiqarish, qayta ishslash sanoati va ijtimoiy ishlab chiqarish infrastrukturasi korxonalarida va xususiy xo'jaliklarda kvatalashtirilgan ish joylari miqdorini oshirish, hamda uuda ishslash ko'lами kengaytirish ko'p bolalik ayollar faoliyatini iqtisodiy rag'batlantirishini sezilarli darajada oshiradi [4].

Yoshlar ishsizligi muammosini maktablarda o'smirlarni kasbiy yo'naltirish bo'yicha faoliyatni yaxshilash, hamda daromad keltiruvchi ishlarning turlarini ko'paytirish yo'li bilan hal qilish mumkin.

Mehnatga layoqatli pensionerlar va nogironlar uchun kvatalashtirilgan ish joyini tashkil etuvchilarga imtiyozli kreditlar berish va ularning daromadlariga pasaytirilgan soliq stavkalarini belgilash lozim. Shu bilan birga qishloq ishchi kuchi taklifini rag'batlantiruvchi yoki cheklovchi soliq stavkalari muhim iqtisodiy tadbirlar guruhiga kiradi. Daromad solig'i stavkasining o'sishi yollangan xodimlarni yangi ish joyiga taklifini kamayishiga olib keladi. Shu bilan birga yuqori malakali mutaxassislarining ko'shimcha ishga qiziqishlari kamayadi. Soliq stavkasining oshishi ko'pchilik aholi bandligiga salbiy ta'sir qiladi. Shuning uchun bizning fikrimizcha, bunday tadbirlarni amalga oshirishdan avval uning oqibatlarini kompleks tahlil qilish kerak.

Mazkur kontseptsiyada ish kuchi taklifining kamayishiga olib keluvchi iqtisodiy va ijtimoiy tadbirlar ham ishlab chiqilgan: shaxsiy-yordamchi xo'jaliklarni, yakka mehnat faoliyatini va o'zini o'zi band qilish tizimini rivojlanirish; bandlikning egiluvchan va nestandard shakllarini kengaytirish; ishlab chiqarish va mehnatni tashkil qilishning bozor usullarini tadbiq etish; inflyatsiyaning o'sishini qisqartirish; ishsizlikni kamaytirish va uning nafaqa miqdorini oshirish; yollangan xodimlar va ish beruvchilar moddiy manfaatdorligini ta'minlash; ish bilan band bo'lgan shaxslarning malakasini, raqobatbardoshlilagini, safarbarligini va eksport qilinishini oshirish va ularning ijtimoiy himoyasini ta'minlash.

Shuningdek, ish bilan band bo'lgan xodimlarning malakasini oshirishni tashkil qilish ham ijtimoiy tadbirlarning muhim qismimi tashkil qiladi. Hozirgi vaqtida bozor uslubida xo'jalik yuritishning talablariga mos keluvchi yuqori malakali mutaxassislarini tayyorlashga obyektiv zaruriyat vujudga keldi. Buning uchun, avvalo, qishloq o'quv maskanlarining moddiy-texnikaviy va moliyaviy ta'minotlarini yaxshilash va undagi professor-o'qituvchilarning iqtisodiy manfaatdorligini, ijtimoiy himoyasini va professional-malaka darajasini tubdan yaxshilash lozim.

Yangicha xo'jalik yuritish uslubiyoti esa, ularning ulushim 30-40%ga tenglashtirishni, rivojlangan xorijiy davlatlar tajribalarini o'rganishni ham taqozo etmoqda. Shuning uchun menejmentlar, marketologlar, biznesmenlar, ishbilarmonlar kabi hozirgi zamon mutaxassislarini tayyorlashning maqsadli rejalashtirilgan respublika va hududiy dasturlarini ishlab chiqib, izchil amalga oshirishini doimiy nazorat qilish va zarur mablag' bilan ta'minlash lozim. Bunday tadbirlarni ijobjiy amalga oshirish uchun esa, avvalo, pedagogik va ilmiy xodimlar ish haqiga nisbatan soliqlar darajasini keskin kamaytirish bilan birga ularni ilg'or tajribga ega bo'lgan xorijiy davlatlarga bir-ikki oylik emas, balki ikki-uch yillik malaka oshirishga jo'natish kerak. Bundan iqtidorli studentlar ham istisno bo'imasligi zarur [4].

Yuqori malakali kadrlar ularga ehtiyoji yuqori bo'lgan korxonalarning, tashkilotlarning, shaxsiy xo'jaliklarning va ishbilarmonlarning sof daromadlari hisobidan tayyorlanishi davlat byudjeti mablag'larini tejashga olib keladi. Mazkur tadbirlar qishloq ishchi kuchining raqobatbardoshlilagini oshirishga va eksport qilinishini ko'paytirishga hamda va uning taklifi kamayishiga bevosita ta'sir etadi.

Ish haqini tartibga solish bo'yicha tadbirlar ishchi kuchi talab va taklifi o'rtasidagi nisbatga ta'sir qilishning umumiqtisodiy - ijtimoiy uslubidir. U ko'proq ishchi kuchining taklifiga ta'sir etadi. Chunki ish haqining miqdori

mehnatni tatbiq qilish sohasini belgilaydi. Shuning uchun, davlat ish haqi sohasida oqilona siyosatni o'tkazib, ishchi kuchiga talabning miqdori va tuzilishiga ta'sir ko'rsatishi mumkin. U – ish haqining barcha ko'rsatkichlari tartibga soluvchidir. Davlatning aralashuvi - ma'muriy va iqtisodiy bo'lishi mumkin. Uning ish vaqtini davomiyligi va ish vaqtini birligiga ish haqi to'lashga ta'siri odatda ma'muriy xarakterga ega. Ko'pgina rivojlangan mamlakatlarda davlat ish haftasining eng katta davomiyligi va eng kam ish haqini tartibga solib boradi. Ish haqining aniq miqdorini belgilashda to'rtta subyekt o'zaro hamkorlik qiladi: davlat, kasaba uyushmasi, tadbirkorlar va mehnat bozori. Davlat ish haqini belgilash bo'yicha mas'uliyatni kasaba uyushmalari va tadbirkorlarga yuklashi mumkin bo'lsa ham, bu jarayonda faol ishtirok etadi. Bozor sharoitlarida davlat ish haqi darajasini ma'muriy belgilashdan voz kechishi lozim. Uning miqdori ish beruvchilar bilan yollanma xodimlar o'rtasida tuziladigan mehnat shartnomasi (kontrakt) asosida kasaba uyushmasi vakilining mutlaq ishtirokida belgilanishi kerak [4].

Bundan tashqari, kontseptsiyada ta'kidlanganidek, mehnat birjalari tomonidan ishchi kuchiga talabning oshishi va ishsizlikni kamaytirish bo'yicha amalga oshiriladigan muhim iqtisodiy chora-tadbirlar sirasiga band bo'lmagan xodimlarga kasblari bo'yicha ish joylarini taqdim etish, bandlikka ko'maklashish jamg'armasidan imtiyozli kreditlar berish yo'li bilan kichik va o'rta biznes hamda xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish, bo'sh ish joylari yarmarkalarini o'tkazish, o'z vaqtida nafaqlar va moddiy yordam berish, ijtimoiy himoyani ta'minlash kiradi.

Xulosa. Talabalar bandligini ta'minlash, xo'jalik yuritish mexanizmlarini takomillashtirishda korxonalarning xususiylashtirilishi, iqtisodiy nochorlashgan va ixtisos o'zgargan sharoitlarda ishlayotgan malakali xodimlarning bandligini saqlab qolish va barqarorlashtirish, ish joylarini mablag'lar bilan ta'minlash va kvotalashtirish, xodimlarning raqobat qobiliyatini oshirish, ish bilan band bo'lmagan shaxslarni qayta o'qitish, bundaylar qo'shimcha kasb va mutaxassisliklarni egallashlari uchun sharoitlar yaratish va ularning ruhiy kayfiyatlarini ko'tarish, bandlikni egiluvchan va o'zini o'zi band qilish shakllarini rag'batlantirish, qishloq xo'jaligi bo'lmagan qo'shimcha ish joylarini yaratish va bo'sh lavozimlarni egallash uchun bandlikka ko'maklashish jamg'armasidan oqilona foydalanish, qarzlar, imtiyozli kreditlar berish, yoshlar, ko'p bolalik ayollar, mehnatga layoqatli pensionerlar va nogironlar uchun kvatalashtirilgan ish joylarini yaratuvchi korxonalarni iqtisodiy rag'batlantirish, qishloq OTMni tugatgan va o'z mutaxassisligi bo'yicha ish topa olmagan yosh kadrlarni ish haqi uchun bandlikka ko'maklashish jamg'armasidan mablag'lar o'tkazish sharti bilan ishga qabul qilish amaliyotini kengaytirish, noqishloq xo'jaligi yangi ish joylarini yaratishni investitsiya bilan ta'minlash va ijtimoiy infrastruktura obyektlarini rivojlantirish alohida ahamiyatga ega.

Foydalilanlgan adabiyotlar:

1. Abdurahmanov Q.X. Mehnat iqtisodiyoti va sosiologiyasi. Darslik. – T.: "Fan va texnologiya", 2012. – 388 b.
2. Abdurahmonov Q.X. Mehnat iqtisodiyoti: nazariya va amaliyot. Darslik.– T.: O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi «FAN» nashriyot davlat korxonasi, 2019. – 592 b.
3. Колосова Р.П., Меликьян Г.Г. Занятость, рынок труда и социально-трудовые отношения. Учебно-методическое пособие, ТЕИС, 2008 г. , 458 стр.
4. Холмұминов Ш.Р. Қишлоқ мәхнат бозорининг шаклланиши ва ривожланиши ҳамда уларни моделлаштириш. Монография. – Т: "Fan va texnologiya" нашриёти, 2014 – 230 б.

Muallif:

Zikriyayev Zokir Ma'mirovich - Guliston davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi, PhD, dotsent.

UDK 372.8

PROBLEMS ENCOUNTERED AND WAYS TO ELIMINATE THEM IN THE TRAINING ACTIVITIES OF PROFESSIONAL EDUCATIONAL ORGANIZATIONS

PROFESSIONAL TA'LIM TASHKILOTLARI O'QUV MASHG'ULOTLARIDA UCHRAYDIGAN MUAMMOLAR VA ULARNI BARTARAF ETISH YO'LLARI

ПРОБЛЕМЫ, ВСТРЕЧАЕМЫЕ В УЧЕБНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ И ПУТИ ИХ УСТРАНЕНИЯ

Urazbakov Aljon Djurabayevich

Guliston davlat pedagogika instituti, 120100. Sirdaryo viloyati, Guliston shahri, 4-mavze

E-mail: aljanurazbakov1974@mail.ru

Abstract. The article describes the problems that arise during training sessions of professional educational organizations and ways to overcome them. Particular importance is attached to the quality of training sessions of professional educational organizations, the correct choice of their goals, objectives, content, form, method, technology and tools to achieve this in interaction and improve the content of educational materials. The quality of training sessions in professional educational organizations is determined by the teacher's responsible approach to the subjects being studied,

* GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI *

* Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2023. № 3 *

his ability to convey the content of the subjects to students, his methodological activity in organizing and conducting classes taking into account the requirements of today.

Key words: vocational education, educational materials, form of education, teaching method, technology, teaching aids, pedagogical skills, problem-based learning, modular learning, design, heuristic learning, collaborative learning.

Annotatsiya. Maqolada professional ta’lim tashkilotlari o‘quv mashg‘ulotlarida uchraydigan muammolar va ularni bartaraf etish yo‘llari bayon qilingan. Professional ta’lim tashkilotlari o‘quv mashg‘ulotlarining sifati, ularning maqsadini, vazifalarini, mazmunini, shakl, metod, texnologiya va vositalarini to‘g‘ri tanlash, bunga hamkorlikda erishish, o‘quv materiallari mazmunini takomillashtirish masalalariga alohida ahamiyat berilgan. Professional ta’lim tashkilotlari o‘quv mashg‘ulotlarining sifati o‘qilayotgan fan mavzulariga pedagogning mas’uliyat bilan yondashishi, mavzularning mazmunini ta’lim oluvchilarga yetkazishga qaratilgan mahorati, uning mashg‘ulotlarni bugungi kun talablari asosida tashkil etish va boshqarish uslubiy faoliyati bilan belgilanadi.

Kalit so‘zlar: professional ta’lim, o‘quv materiallari, ta’lim shakli, ta’lim metodi, texnologiya, ta’lim vositalari, pedagogik mahorat, muammoli ta’lim, modulli ta’lim, loyihalash, evristik ta’lim, hamkorlikda o‘qitish.

Аннотация. В статье описаны проблемы, возникающие на учебных занятиях профессиональных образовательных организаций, и пути их преодоления. Особое значение придается качеству учебных занятий профессиональных образовательных организаций, правильному выбору их цели, задач, содержания, формы, метода, технологии и инструментов для достижения этого во взаимодействии и совершенствования содержания учебных материалов. Качество учебных занятий профессиональных образовательных организаций определяется ответственным подходом педагога к изучаемым предметам, его умением доносить содержание предметов до обучающихся, его методической активностью в организации и проведении занятий с учетом требований сегодняшнего дня.

Ключевые слова: профессиональное образование, учебные материалы, форма обучения, метод обучения, технология, средства обучения, педагогическое мастерство, проблемное обучение, модульное обучение, проектирование, эвристическое обучение, обучение в сотрудничестве.

Kirish. Har bir mamlakat taraqqiyoti yuksak bilim va yuqori malakali kadrlar tizimini yaratishga bog‘liq. Malakali mutaxassislarni tayyorlash jarayoni ta’lim muassasalaridan yangicha yondashuvlarni ishlab chiqishni talab etadi. Bu vazifalarni amalga oshirishda xorij tajribalaridan samarali foydalanish va ular asosida o‘quv mashg‘ulotlarini tashkil etish lozim. O‘quv mashg‘uloti pedagogik ijodkorlikning asosiy maydoni bo‘lib, uni tashkil qilish va boshqarishga to‘g‘ri, yangicha munosabatda bo‘lish talab etiladi. Zamonaviy ta’limda pedagoglar oldida muhim bir masala, ya’ni ta’lim oluvchilarni bilim olishga hamda ularni pedagoglar bilan hamkorlikda ishlashga, kasb bilimlari va ko‘nikmalarini uzuksiz chuqurlashtirish orqali o‘quv mashg‘ulotlari sifatiga e’tibor berishga jalb qiladi.

Tadqiqot ob’ekti va qo’llanilgan metodlar

Professional ta’lim tashkilotlari o‘quv mashg‘ulotlarining sifati, ularning maqsadini, vazifalarini, mazmunini, shakl, metod, texnologiya va vositalarini to‘g‘ri tanlashga, bunga hamkorlikda erishish uchun o‘quv materiallarini egallashga ta’lim oluvchilarni safarbar etishga ko‘p jihatdan bog‘liq. Har bir o‘quv mashg‘uloti ularda o‘qish ko‘nikmalarini shakllantirishga, darslikdan, o‘quv qo’llanmalardan, qo’shimcha adabiyotlardan kerakli axborotlarni mustaqil topishga yo‘naltirilgan bo‘lishi lozim. Tadqiqot mavzusini yoritishda tasniflash, tavsiflash, qiyoslash, kompleks va funktsional tahlil usullaridan foydalanilgan.

Olingan natijalar va ularning tahlili

Professional ta’lim tashkilotlari o‘quv mashg‘ulotlarining sifati o‘qilayotgan, tahlil qilinayotgan mavzularga pedagogning mas’uliyat bilan yondashishi, ushbu mavzularning mazmunini ta’lim oluvchilarga yetkazishga qaratilgan mahorati, uning mashg‘ulotlarni bugungi kun talablari asosida tashkil etish va boshqarish uslubiy faoliyati bilan belgilanadi. U mavzularni yoritish uchun, ularning muhim bo‘lgan nazariya bilan asoslanganligi, fikrlarni mantiqan bog‘langanligini tushuntira olsa, ma’lum maqsadga erishgan bo‘ladi. Buning uchun zamonaviy o‘qitish vosita va qurollaridan foydalanish, pedagogik texnologiya imkoniyatlari va usullari asosida mavzuni yoritish muhim hisoblanadi.

Shuningdek, mashg‘ulotlar jarayonlarida muammoli, modulli, loyihalash, evristik hamda hamkorlikda o‘qitish texnologiyalaridan foydalanish, ta’lim oluvchilarni ilmiy faolligini yanada kuchaytirish, mustaqilligini oshirishga undash, ularda o‘z qobiliyatlariga niqbatan ishonchini oshirish, mavjud mas’uliyat hissini yanada kuchaytirishni taqozo etadi. Bu texnologiyalar ta’lim oluvchilarning yuklamalar ijrosini sifatini oshirishga, o‘quv materiallarini o‘zlashtirishni davomiyligini va sifatini oshishiga asos bo‘ladi. Mazkur texnologiyalarining guruhlarda o‘qitish, kichik guruhlar bilan ishslash jarayonida ularning faolligini oshirishni tashkil etish usullarini joriy etish uchun xodim iste’moldagi har bir usulning natijasini bilgan holda muammoli o‘quv topshiriqlarini tuzishi va ularni o‘z o‘rnida tizimli ravishda foydalanish uslublarini bilishi lozim.

Bizning fikrimizcha, bugungi kunda yuqorida qayd etilgan texnologiyalar ichida muammoli o'qitish texnologiyalari eng muhim hisoblanadi. Chunki bu texnologiya hozirda talab etilayotgan kasbiy sifatlar mustaqil, ijodkorlik, tashabbuskorlik, tadbirkorlik va mantiqiy fikrlash operatsiyalari tahlil qila olish, solishtirish, taqqoslash, klassifikatsiyalash, umumlashtirish, xuloca chiqarish, amaliyotga qo'llay olish kabilarni shakllantirish hamda rivojlantirishda dolzarbdir.

Bugungi kun talablari o'quv mashg'ulotlari sifatini oshirish masalasiga yangicha yondashishni, bajarilgan ishlardan cheklanmasdan, uni mutazam ravishda takomillashtirish, yangi uslub va shakllarini ishlab chiqish hamda amaliyotga joriy etish vazifalarini qo'ymoqda. Jumladan, professional ta'limga muassasalarida o'qitiladigan barcha fanlar bo'yicha o'quv mashg'ulotlarini yangi muammoli masalalar, topshiriqlar, vazifalar bilan boyitish ustida ish olib borish bosh masalalardan biriga aylanmoqda [1].

Professional ta'limga tashkilotlaridagi har bir ta'limga yo'nalishi bo'yicha o'quv mashg'ulotlari jarayonining mantiqiy-tuzilish shaklini ko'rsatish, ularni bevosita hayot talablaridan kelib chiqib anglatish, muammoli topshiriqlarni ko'paytirish, ular asosida uslubiy tavsiyalar va ko'rsatmalarni tayyorlash, pedagogik texnologiyalarning zamonaviy turlarini jalb qilish, tajribaga tortish, natijalariga qarab, amaliyotga tadbiq etish, shu asosda ta'limga oluvchilarda kasbiy ko'nikma va malakalarni shakllantirish hamda rivojlantirishga muvaffaq bo'lish [2], pedagoglar faoliyatini rag'batlantirishda barchaga bir xil yondashish tamoyillaridan voz kechish, uning o'rni faolligiga hamda mashg'ulotlar sifatini oshirishga taalluqli bo'lgan muayyan ishining sifati, hajmiga qarab, moddiy-ma'naviy rag'batlantirish lozim.

Bu borada, ya'ni o'quv mashg'uloti sifatini yangi bosqichga ko'tarish maqsadida quyidagilarni amalgaga oshirish lozim deb hisoblaymiz: o'quv mashg'ulotlarini tashkil etish va boshqarishga birinchi navbatda malakali, kasbiy mahoratli pedagoglarni jalb etish, aks holda sifat va samaradorlikka erishib bo'lmaydi; o'tiladigan dars mavzusini modullarga ajratib, loyihalab olish, bunda ularning qoidalari amal qilish; o'quv mashg'ulotlarini guruhli shaklda olib borish; o'quv mashg'uloti uchun mavzuga oid hayotiy, zamonaviy ishlab chiqarish, fan va texnologiyaning eng oxirgi yutuqlariga, yaratilgan yangi avlod o'quv adabiyotlariga qaratilgan materiallarni tanlab olish; Pedagogikaning "muammoli o'qitish" texnologiyasidan foydalanish asosida: talaba dunyoqarashini kengaytirish uchun muammoli vaziyatlarni yuzaga keltirishga e'tiborni alohida yo'naltirish; Dars jarayonida ilg'or pedagogik texnologiyalarning mavzuga mos keluvchi shakllarini qo'llash; O'quvchilarining bilim darajasi va intellektini yanada yuksaltirish uchun mustaqil holda ishsharlarga ko'proq vaqt ajratish va boshqalar.

O'quv mashg'ulotlari ta'limga oluvchilarda zamonaviy ta'limga olish sharoitini yuzaga keltirish uchun, uni o'qitish hamda tarbiyalashga qaratilgan maqsadli ta'limga – tarbiya masalalarini hal qilishning amaliy va qulay varianti, pedagog tomonidan aniq maqsad va vazifalarini ko'zlab, muayyan vaqt ichida ta'limga oluvchilarga davlat ta'limga standartlari, fan dasturi, darslik, o'quv uslubiy qo'llanmalar, didaktik materiallarni, noan'anaviy pedagogik usullar, uslublar, o'qitishning pedagogik va axborot-kommunikatsiya texnologiyalari orqali amalgaga oshiriladigan bir butun jarayon bo'lib, uning mohiyati inson tomonidan to'plangan tajriba [2], bilim, malaka va ko'nikmalarni voyaga etayotgan yosh avlodga etqazish bo'lib, maqsadi, mazmuni, usullari, tamoyillari, tashkiliy shakllarini va tarkibiy qismlari birgalikda aks etadi [3].

O'quv mashg'ulotining asosiy maqsad va vazifalari sifatida qo'yidagilarni aytishimiz mumkin: dastlab, diqqatni maqsad va vazifalarini anglashga yo'naltirish, o'rgatuvchi va ta'limga oluvchilarining manfaatlari hamkorligini yuzaga keltirish, interfaol usullardan foydalanish, natijalarini baholash tizimini takomillashtirish, uning barcha shakllarini yangi texnika va texnologiya yutuqlarini hisobga olgan holda yaratish va amaliyotga tadbiq etish, ta'limga oluvchilarda mustaqil fikrlash, ijodiy qobiliyat hamda kasbiy mahoratlarini zamon talablariga mos holda yuksaltirish, o'quv mashg'ulotlarini noan'anaviy shaklda o'zlashtirish va tadqiqot ishlari bilan uzviy hamda uzuksiz aloqasini yaratish, kasbiy, iqtisodiy, tafakkur etish, ma'naviy qiziqishlarni uyg'otish, mustaqil tarzda kerakli ma'lumotlarni yig'ish, muammoni aniqlash, yechimlarini topish, olingen bilim, malaka va ko'nikmalarni tanqidiy tahlil va ularni yangi vazifalarini hal etishda qo'llash, tashkiliy, psixologik-pedagogik, o'quv-uslubiy, axborot, moddiy-texnik ta'minotni o'z ichiga oluvchi o'quv mashg'ulotlari tizimini yaratish, kerakli ma'lumotlarni izlab topishning qulay usul va vositalarini aniqlash [3], axborot manbalaridan samarali foydalanish, berilgan topshiriqning muhim yechimini belgilash, ish natijalarini xulosasini tayyorlash va qayta ishslash, topshiriqlarni bajarishga tizimli va ijodiy yondashish.

O'quv mashg'ulotlari ta'limga oluvchilarining ta'limga tarbiya olishi, intellektual rivojlanishi uchun omil bo'lishi, ularning faolligi, mustaqil fikr yuritishi, mavzuni o'zlashtirishi, ijodiy izlanishga yo'naltirilishi zarur. Mashg'ulotning ilmiy asoslanganligi, yoritayotgan mavzularning aniqligi, zamonaviy ilm-fan rivojining o'rni, shuningdek, fanlar o'rtasidagi aloqani uzviyligi, muammoli vaziyatlarning mavjudligi ta'limga oluvchilarining puxta bilim olishlarini ta'minlashi maqsadga muvofiq [4].

Ammo, tahlil va kuzatishlardan ta'limga muassasalarida bu borada kamchiliklar va muammolar borligi aniqlanmoqda. Pedagoglarning o'z mahoratlarini oshira borishning ahamiyatini to'laqonli ravishda tushunib etmasligi, darslarning ilmiylik jihatlariga, zamon talablariga mosligiga, turmush va amaliyot bilan bog'lanishidagi yuzakilik, asosan yangi bilimlarni yetkazish, uni mustahkamlash va shu natija asosida monitoring qilish, bilim berishda ta'limga oluvchilarining avvalgi bilimlari, hayotiy tajribalari etarlicha hisobga olinmasligi, yangi o'tilayotgan mavzular bo'yicha ularning bilimiga e'tibor qaratish, mavzuga xos bo'ladigan dastlabki ma'lumotlarni berish yetarlicha emasligi, o'qitishning texnik vositalaridan, elektron darslik va boshqa materiallardan samarasiz foydalanish, ish uslublarini noto'g'ri tanlash,

* GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI *

* Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2023. № 3 *

ta’lim oluvchi shaxsi va guruhni yaxshi bilmaslik, bir xil mashg‘ulot o‘tish, o‘quv materiallari mazmuniga yetarlicha e’tibor bermaslik, mavzudan chekinish holatlari, olingen nazariy bilimlardan amaliyatda foydalana olmaslik, ta’lim muassasalarida kasbiy malakaning hozirgi zamon talablariga to‘la javob bermasligi, o‘zaro raqobatning yo‘qligi, o‘quv mashg‘ulotlarini tashkil etish va boshqarish muammolariga oid tadqiqotlarni rivojlantirish, ularning natijalarini o‘quv jarayoniga qo‘llash sustligi, bitiruvchilar mutaxassislik muammolarini mustaqil yecha olish tajribasiga asoslangan kasbiy malaka va ko‘nikmalarga etarli darajada ega emasligi, bu faoliyatni shakllantirishga oid o‘quv mashg‘ulotlari asosan tanishtiruv xarakteriga ega ekanligi, ko‘pincha bitiruvchilar ishlab chiqarishni yaxshi bilmasligi hamda o‘z kacbiy faoliyatini takomillashtirish, zamonaviylashtirishga astoydil qiziqishni namoyon qilmasligi.

Ta’lim oluvchilar o‘quv mashg‘ulotlariga tayyorlanish va uni tashkil etish jarayonida turli kamchiliklarga duch keladi, bu albatta mazkur jarayon samaradorligini oshirishga to‘sinqinlik qiladi. Bu asosan o‘quv mashg‘ulotlari maqsadini aniq ifodalay olmaslikda, ta’lim oluvchilarda qanday yangi tushunchalarni shakllantirish va rivojlantirish, tarbiyaviy vazifalarni amalga oshirish, mashg‘ulotlarni jihozlashda kerak bo‘ladigan ta’lim vositalarini tanlashdagi noaniqliklarda namoyon bo‘ladi.

O’tkazilgan tahlillar natijasida hozirgi o‘quv mashg‘ulotlarini tashkil etishda uchrayotgan quyidagi umumiy kamchiliklar quyidagilar ekanligi aniqlandi: mashg‘ulotlarni tashkil etishda ta’lim yo‘nalishlari o‘rtasida qiyosiy tahlil keltirilmaganligi, zamonaviy ta’lim talablari e’tiborga olinmaganligi, yangi qonunlar, me’yoriy-huquqiy hujjalarning tahlili kamligi, mashg‘ulot so‘ngidagi xulosaning qisqaligi, muammoli vaziyatlarning yuzaga keltirilmachligi, mashg‘ulotga mos usullarni qo‘llash, veb-saytlardan ko‘rsatma bermasligi hamda mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy ko‘rsatkichlarini ifodalovchi rasmiy ma’lumotlarni qo‘srimcha ma’lumot sifatida berilmasligi, fanlararo aloqadorlik xususiyatlarini inobatga olinmasligi, ilm, fan, texnika va texnologiyalarning so‘nggi yutuqlarini mashg‘ulotda o‘z ifodasini topmasligi. O‘quv mashg‘ulotlarini tashkil etish jarayonida uchraydigan kamchiliklarni xarakteri jihatidan 1-jadvalda ko‘rsatilganidek guruhlarga ajratish mumkin [4].

1-jadval

O‘quv mashg‘ulotlarida uchraydigan kamchilik turlari

Ilmiy xarakterdagি	Bu asosan ta’lim oluvchilar tomonidan o‘quv mashg‘ulotlari mavzularini o‘tishda kuzatiladi. Unda yangi o‘rganilayotgai materiallar mazmunini chuqr bilmaslik asosiy sabab bo‘ladi.
Uslubiy xarakterdagи	Bu o‘quv mashg‘ulotlarini amalga oshirishda kuzatiladi. Macalan, uy vazifalarini tekshirishda, mavzularni o‘rganishda, uni mustahkamlashda, ta’lim oluvchilar bilimini baholash jarayonida kuzatiladi.
Psixologik xarakterdagи	Bu ta’lim oluvchilarning o‘quv mashg‘ulotlari jarayoniga qaratilgan diqqati, ishchanlik kayfiyati ta’milamasligida, ular bilan muomalada qatiyatsizlikka yo‘l qo‘yanlari, mashg‘ulotlarning emotsional holatlariga e’tibor bermasliklari oqibatida yuzaga keladi.
Tarbiyaviy xarakterdagи	Bu ta’lim oluvchilar egallagan bilimlar, ularning dunyoqarashini shakllantirishda asos bo‘lib xizmat qilishi ishonchga aylanishi to‘la ta’milangan kuzatiladi.

Ushbu kamchilik va muammolar ta’lim oluvchilarning o‘zlashtirishi va saviyasining pastligiga, yuklamalarni o‘zlashtirishda oqsashiga olib kelmoqda. Ularni bartaraf etish maqsadida respublikamizning taniqli tadqiqotchilari ilmiy xulosalangan, davlatimizning ta’lim jarayoniga moslashgan pedagogik texnologiyalarni yaratish va ulardan dars jarayonida foydalanishga harakat qilmoqdalar.

Ilg‘or texnologiyalarni o‘quv mashg‘ulotlarga jalb etish salmog‘ini oshirish va tizimga umummilliy tajribalarni joriy etish, muayyan predmet yuzasidan aniq va istiqbolli rejalarini tuzish va amaliyatga yo‘naltirish, monografiya [3], o‘quv qo‘llanmalari, dasturlar va ma’ruza matnlarini elektron shakllarini yaratish, ular bilan har bir ta’lim oluvchiga etqazish, zaruriy axborot vositalari bilan mumkin qadar ta’milash ishlarini amalga oshirish muhim hisoblanadi [5].

Shunday ekan, mamlakatning iqtisodiy-ijtimoiy rivojlanishi uchun malakali mutaxassislarini tayyorlashda, o‘qitishni ishlab chiqarishdagi mehnat bilan qo‘sib olib borish asosida tashkil etish, ishlab chiqarish talablariga mos ravishda mutaxassislarini yangi texnika va texnologiyalarning yutuqlari bilan tanishtirish ishlarini amalga oshirish lozim. Shu sababdan o‘quv mashg‘ulotlari jarayonini zamonaviy tashkil etish va boshqarish hamda loyihalashni nazardan chetda qoldirmaslik, qolaversa, mazkur jarayonning asosiy turlariga ilmiy jihatdan yondashish, uning shakllarini va hajmini o‘rganish masalalariga pedagoglar tomonidan e’tiborni oshirish, mashg‘ulotlarni to‘g‘ri hamda samarali rejulashtirishda ma’lum umummanfaatl qolipni joriy etish, ta’lim oluvchilarni ko‘proq muammoli ilmiy-tadqiqot ishlariga jalb qilish, mashg‘ulotlar samaradorligini oshiradigan boshqa tadbirlarni ishlab chiqish va ularni amalda joriy qilish muhim.

O‘quv mashg‘ulotlari jarayonidagi yuqoridagi dolzarb muammolarning ijobji hal qilinishi ko‘p jihatdan, pedagoglarning kasbiy salohiyati, mahorati, saviyasi, tayyorgarligi va fidoiyligiga, uning yosh avlodni o‘qitish hamda tarbiyalash ishiga bo‘lgan munosabatiga bog‘liqdir.

O‘quv mashg‘ulotlari va ularning barcha shakllarini tashkil qilish, asosan, o‘qishning boshlang‘ich bosqichlarida ayrim qiyinchiliklar bilan bog‘liq. Ayniqsa, birinchi bosqich ta’lim oluvchilari o‘qishning yangi shakliga, yangicha talablarga ko‘nikishi qiyin kechadi. Ular o‘z mustaqil faoliyatlarini o‘zlari mustaqil tashkil qilishni deyarli bilishmaydi.

Ma'lumotlarni qaysi manbadan, qanday qilib topish, ularni tahlil qilish, asosiylarni ajratib olish va tartibga solish, o'z fikrini aniq va yorqin ifodalash, o'z vaqtini to'g'ri taqsimlash, to'g'ri baholash ular uchun muammo bo'ladı. Shuning uchun ham har bir pedagog avvalo ta'lif oluvchilarda o'z qobiliyati va aqliy imkoniyatlariga ishonch uyg'otishi, sabrotoqat bilan bosqichma-bosqich bilim olishni to'g'ri tashkil qilishga o'rgatib borishi lozim bo'ladı. Bu jarayonda yuzaga keluvchi yuqorida muammolarni oldindan ko'ra bilish va hal etish, bunda, ta'lif oluvchilarning mashg'ulot maqsadlarini o'rganishda erishgan yutuqlarini aniqlash va baholash, past natijalari sabablarini aniqlash, ularni bartaraf etish yo'llarini izlash kerak.

Hozir amaldagi o'quv mashg'ulotlarini tashkil etishning an'anaviy tizimi ta'lif oluvchilarning fikrlash qobiliyatini etarli darajada rivojlantirishda, ularning bilimga bo'lgan ehtiyojlarini, fanga bo'lgan qiziqishlarini oshirishda ojizlik qilmoqda. Buning uchun har bir o'quv mashg'uloti o'z vaqtida tegishli didaktik maqsad va mezonlarga javob bergani holda amaliyotda muvaffaqiyatli qo'llanilishini qayd etish zarur. Shu bilan bir qatorda, an'anaviy ta'lif texnologiyalariga asoslangan ma'ruza, seminar kabi mashg'ulotlarning ta'lif jarayonida tutgan o'rni va qimmatini kamaytirmagan holda, ularni hozirgi zamon talablari asosida takomillashtirish yo'llari ustida qayg'urish zarur.

Yuqorida sanab o'tilgan xususiyatlar pedagogik texnologiya mohiyatini tushunishga va uni to'g'ri baholagan holda ta'lif amaliyotiga joriy etish zaruratini anglab etishga asos bo'ladı [6]. Qayd etilgan muammolarning hal etilishi har tomonlama zamon talablari mos keladigan yuqori malakali mutaxassislarini tayyorlashga bog'liq. Chunki, iqtisodiyotni erkinlashtirish sharoitida mustaqil respublikamiz oldidagi yangidan-yangi maqsad va vazifalarni anglab etgan, har tomonlama yetuk, zamon talablari mos keluvchi bilim va tajribaga ega bo'lgan mutaxassislargina respublikamiz iqtisodiy-ijtimoiy rivojiga o'zining munosib hissasini qo'shishi mumkin.

Shuning uchun iqtisodiyotni modernizatsiya qilish sharoitida hamda ta'lif tizimini o'rganish asosida mamlakatimiz iqtisodiyotida erishilgan yutuqlarni atroficha tahlil etish, mavjud muammo va kamchiliklarni bartaraf etish hamda iqtisodiyotni rivojlantirish usullarini ilg'or xorijiy tajribalaridan samarali foydalanish orqali ta'lif tizimini yanada takomillashtirish masalalri ilgari suriladi [7]. Bunda asosiy e'tibor O'zbekistonni jahon iqtisodiyotiga integratsiyalashuvi jarayonini jadal sur'atlarda rivojlantirish, buning uchun mamlakatimiz tashqi iqtisodiy faoliyatini erkinlashtirish borasida kechiktirib bo'lmaydigan chora tadbirlarni amalgalash oshirishga qaratiladi.

Globalashuv sharoitida mamlakatimiz professional ta'lif tizimida malakali mutaxassislarini tayyorlash tizimini zamon talablari darajasida qayta tashkil etish maqsadida mazkur ta'lifning xalqaro andozalaridan samarali foydalanish dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Chunki, dunyoning rivojlangan va bozor iqtisodiyoti amal qilayotgan mamlakatlarning deyarli barchasi yangi mexanizmning keskin o'zgarishlariga moslasha oladigan va har qanday sharoitda raqobatlasha oladigan malakali mutaxassislarini tayyorlash borasida zamonaviy ta'lif tizimiga ega. Masalan: AQSh, Germaniya, Yaponiya, Fransiya hamda sanoat va intellektual jihatdan rivojlangan mamlakatlar tajribasi tahlili shuni ko'rsatadiki, barcha darajadagi malakali va raqobatga qodir kadrlar tayyorlashga quyidagilar tufayli erishiladi: ta'lif, ilm-fan va ishlab chiqarish o'rtasidagi integratsiya, ta'lif muassasalarini turi hamda ilm-fan, texnika, texnologiyalar va iqtisodiyotning yutuqlari asosida ishlab chiqilgan ta'lif dasturlarining variativligi, ta'lif tizimini iqtisodiyotning ustuvor va foya keltiradigan sohasiga aylantirilgani, ta'lif muassasalarini o'quv-uslubiy adabiyot va moddiy texnik baza bilan zamonaviy shaklda ta'minlangani [8], ta'lif tizimiga malakali pedagog va mutaxassislar jalb etilgani [9], tahsil jarayonining kompyuter va informatika jihozlari bilan ta'minlangani, xolisona nazorat va kadrlar tayyorlash sifatini baholash tizimlari qo'llanilgani, mutaxassislarining intellekti, qobiliyati va insoniy xususiyatlarini o'stirish va baholash muammolari, shuningdek uning kasbiy idroki muammosi bo'yicha psixologik-pedagogik tadqiqotlar bajarilgani, pedagoglarning moddiy va ijtimoiy muhofazasi yuksak darajada ta'minlangani.

Shaxsning bilish sifatlarini rivojlantirish, bu asosiylarni ajratib ko'rsatish ko'nikmalarini rivojlantirish, reja tuzish, tezislar, konsept yuritish, kuzatish, tajribalar qilish, shuningdek qisman-izlanuvchanlik ko'nikmalarini rivojlantirishga; umummehnat va politexnik sifatlarini rivojlantirish, ta'lif oluvchilarning turli vazifalarni yechishga ijodiy yondashuvlariga, operatsion-nazorat sifatlarini rivojlantirish, asbob-uskunalardan foydalana olishga, rejalshtirishga, bajarilgan harakat natijalarini baholashga, o'z harakatlarini boshqarishga va nazorat qilishga, o'quv mehnati ko'nikmalarini rivojlantirish, kerakli tempda ishlay olishga, o'qish, yozish, o'chash, chizish, konseptlashga, kuzatish usullarini rivojlantirish, kuzatish maqsadini aniqlay olish, uning ketma-ketligini bilish, kuzatilayotgan ob'ektlarning tarkibini bilishga hamda erkinlik va mustaqillikni rivojlantirish esa tashabbuskorlikni tarbiyalash, o'ziga ishonch hosil qilish, tirishqoqlik, qo'yilgan maqsadga erishish uchun qiyinchiliklarni yengish ko'nikmasini shakllantirish, o'zini boshqara olish, mustaqil harakat qilishga yo'naltirilgan.

Professional ta'lif tashkilotlarida tashkil etiladigan o'quv mashg'ulotlarini iqtisodiyot tarmoqlari bilan mutanosib tarzda tashkil etish va boshqarish hamda rivojlantirish, ta'lif oluvchilarni aniq kasbga yo'naltirish hamda bitiruvchilarni o'z kasbi bo'yicha ishga joylashtirishda, ish beruvchilar hamda bitiruvchilarning o'zaro faol muloqoti va hamkorligini pedagogik hamda zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari asosida yo'lga qo'yishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Xulosa. Professional ta'lif tashkilotlarida amalgalash oshirilayotgan barcha sa'y-harakatlar, jumladan o'tkazilayotgan o'quv mashg'ulotlari malakali kadrlar tayyorlash, o'z iqtidori va iste'dodini to'la-to'kis namoyon eta oladigan, hayotda o'z o'rmini topishga qodir barkamol shaxslarni voyaga yetkazishga yo'naltirilgan. Bugungi kunda o'z

* GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI *

* Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2023. № 3 *

samaralarini berayotgan bunday ishlar kelajakda mamlakatimizning yuksak taraqqiyotini, hayotimiz farovonligini yanada oshirishni ta'minlashga xizmat qiladi. Buning uchun pedagogik maqsad va vazifalarni aniqlash, o'quv mashg'ulotlarni tashkil etish va boshqarishda ilg'or pedagogik va axborot texnologiyalardan foydalanish yo'lidagi vazifalarni amalga oshirish lozim. Bu o'z navbatida mazkur jarayon samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Foydalilanigan adabiyotlar:

1. Shodiyev N. Yangi pedagogik texnologiyalar. O'quv-uslubiy qo'llanma. – Samarqand, 2004. - 123 b.
2. <http://elibrary.ru>. Elektron kutubxona veb-sahifasi.
3. www.ed.gov.ru. veb-sahifasidan o'quv mashg'ulotining tarkibiy qismlari.
4. Markova A.K. Psichologiya profesiionalizma. M., -1996. – 326 c.
5. Ernazarov A. "Fanlarni o'qitish bo'yicha uslubiy ko'rsatma va tavsiyalar". Uslubiy tavsiyanoma. –T.: Fan va texnologiya. 2016. - 84 b.
6. www.cyberleninka.ru. Область научных интересов.
7. Abdullayev A.X., Isroilov M., Sattorov Z. Reyting natijalariga statistik ishlov berish orqali tahlil qilish. //J. Kasb-hunar ta'limi. 2000.- №2. -B. 12-15.
8. <http://elibrary.ru>. Преподавание изобразительного искусства в условиях модернизации образования.
9. <http://www.cyberleninka.ru>. Личностно-ориентированный подход и условия его реализации при дистанционном обучении в ВУЗе.

Muallif:

Urazbakov Alijon Djurabayevich - Guliston davlat pedagogika instituti mustaqil tadqiqotchisi.

УДК 372.800.2

THE CONTENT AND ESSENCE OF DEVELOPMENT OF PROFESSIONAL COMPETENCE OF FUTURE COMPUTER SCIENCE TEACHERS

БЎЛАЖАК ИНФОРМАТИКА ЎҚИТУВЧИЛАРИНИНГ КАСБИЙ КОМПЕТЕНТЛИГИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ МАЗМУНИ ВА МОХИЯТИ

СОДЕРЖАНИЕ И СУЩНОСТЬ РАЗВИТИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ ИНФОРМАТИКИ

Тоштемиров Дониёр Эшбаевич

Гулистан давлат университети. 120100. Гулистан шахри, 4-мавзе.

E-mail: doniyor120373@gmail.com

Abstract. The article reveals the content and essence of the formation of professional competence of future computer science teachers. In the information society, the main responsible tasks of all teachers of educational institutions require the development of knowledge, skills and competencies in the field of information technology, the development of skills in using modern information technologies in the educational process. This makes the problem of developing teachers' competence in the field of information technology even more urgent. The concept of competence includes not only cognitive and operational-technological elements, but also motivational, ethical, social and behavioral elements. Research conducted in this direction is significant in that it is aimed at bridging the gap between educational results and the modern requirements of life in the information society in educational systems around the world.

Key words: future teacher, information, information society, computer science, information technology, computer, communication, professional competence.

Аннотация. Мақолада бўлажак информатика ўқитувчиларининг касбий компетентлигини ривожлантириш мазмуни ва моҳияти ёритилган. Ахборотлашган жамиятда таълим муассасалари барча ўқитувчиларининг асосий масъулияти вазифалари ахборот технологиялари соҳасида билим, кўнишка ва малакаларини ривожлантириши, ўқув-тарбия жараёнида замонавий ахборот технологияларидан фойдаланиш кўникамаларини ривожлантиришни такозо килади. Бу эса ўқитувчиларнинг ахборот технологиялари соҳасидан компетентлигини шакллантириш муаммосини янада долзарблаштиради. Компетентлик тушунчаси нафакат когнитив ва операционал – технологик ташкил этувчиларни, балки мотивацион, этик, ижтимоий ва хулқий ташкил этувчиларни ҳам ўз ичига олади. Бу йўналишда олиб борилаётган тадқиқотлар бутун дунёдаги таълим тизимларида таълим натижалари билан ахборот жамиятидаги ҳаётнинг замонавий талаблари ўртасидаги узилишни бартараф этишга қаратилгандиги билан аҳамиятлиdir.

Калит сўзлар: бўлажак ўқитувчи, ахборот, ахборотлашган жамият, информатика, ахборот технологиялари, компьютер, коммуникация, касбий компетентлик.

Аннотация. В статье раскрыто содержание и сущность формирования профессиональной компетентности будущих учителей информатики. В информационном обществе основные ответственные задачи всех преподавателей образовательных учреждений требуют развития знаний, умений и компетенций в области

информационных технологий, развития навыков использования современных информационных технологий в образовательном процессе. Это делает проблему формирования компетентности учителей в области информационных технологий еще более актуальной. Понятие компетентности включает в себя не только когнитивные и оперативно-технологические элементы, но и мотивационные, этические, социальные и поведенческие элементы. Исследования, проводимые в этом направлении, значимы тем, что направлены на устранение разрыва между образовательными результатами и современными требованиями жизни в информационном обществе в образовательных системах всего мира.

Ключевые слова: будущий учитель, информация, информационное общество, информатика, информационные технологии, компьютер, общение, профессиональная компетентность.

Кириши. Ҳозирги кунда замонавий ахборот-коммуникация технологиялари Республикализнинг деярли барча соҳаларига кириб бормоқда. Демак, бу соҳада мукаммал билимга эга бўлган мутахассисларни тайёрлаш замон талабига айланади. Ўтган асрнинг сўнгги ўн йили мобайнида ахборотлар билан ишлаш жуда ривожланди. Сабаби, кундалик турмушда ахборотлар, уларни қайта ишлаш ва узатишнинг аҳамияти ортиб бормоқда. Бу эса, ўз навбатида жамиятнинг ҳар бир аъзосидан ахборот-коммуникация технологиялари сирларини, унинг қоида ва қонуниятларини мукаммал билишини такозо этади.

Тадқиқот обьекти ва қўлланилган методлар

Кундалик турмушда турли қўринишдаги ахборотлар - матнли, графики, жадвалли, овозли, расмли, видео ва бошқа ахборотлар билан ишлашга тўғри келади. Бу соҳада информатика ва ахборот технологиялари мутахассислари асосий мутахассис сифатида фаолият олиб боради. Бугунги глобаллашув даврида бундай мутахассисларга талаб ва эҳтиёж ортиб бормоқда. Шунингдек, Internet тизимининг кенг қулоч ёйиши ва ундан фойдаланувчилар сони кун сайн ўсиб бориши бир томондан, иккинчи томондан бундай глобал тизим орқали ахборот алмашувнинг мультимедиали технологияларининг кенг жорий қилиниши, компьютер ёрдамида график тасвирлар хосил қилиш ёки тайёр график тасвирларни қайта ишлаш технологиясини жиддий ўрганиш мутахассислардан компьютер технологияси борасида ўта саводхон бўлишини талаб қилмоқда. Тадқиқот жараёнида таҳлил қилиш, киёсий-таққослаш, кузатиш каби методлардан фойдаланилди.

Олингандай натижалар ва уларнинг таҳлили

Маълумки, информатика ва ахборот технологиялари соҳасида дастур тузувчи жамоаларининг деярли барчаси оммавий дастур тузиш жараёнида ўз иш фаолиятининг асосий қисмини компьютер графикаси имкониятларидан фойдаланган ҳолда иш юритадилар. Замонавий мультимедиа дастурлари эса асосан компьютер графикаси имкониятларидан фойдаланади. Ҳозирги кунда ҳар қандай соҳада ўзига хос муаммоларни ҳал қилишда замонавий ахборот-коммуникация технологияларига мурожаат қилинади. Бу борада соҳа мутахассисларини тайёрлашга, шунингдек, бўлажак информатика ўқитувчиларини тайёрлашга алоҳида аҳамият бериш керак. Энг долзарб вазифа янги технологик жараёнларнинг илмий-назарий асосларини, уларнинг янгидан-янги кирраларини мукаммал очиб бериш, талабаларга, кенг жамоатчиликка содда ва лўнда қилиб тушунтириш ва уларни янги ҳёт, замон талабларига жавоб берадиган жамият қурилишининг фаол ва жўшқин иштирокчиларига айлантиришдир. Бунинг учун, тараққиётимизнинг ҳар бир йўналишида янги ахборот-коммуникация технологияларини жорий этиш зарур [1].

Глобаллашган даврда асосий масъулиятли вазифалар таълим муассасаларнинг барча ўқитувчиларини ахборот технологиялари соҳасида билим, кўникма ва малакаларини ривожлантиришни, уларни ўқув-тарбия жараёнида замонавий ахборот технологияларидан фойдаланиш кўникмаларини ривожлантиришни тақозо қиласди. Бу эса ўқитувчиларнинг ахборот технологиялари соҳасидан компетентлигини шакллантириш муаммосини янада долзарблаштиради.

Таълим соҳасида В.Адольф [2], В.Болотов [3], Ю.Варданян [4], И.Зимняя [5], Н.Кузьмина [6], В.Мозолин [7], Л.Петровская [8] ва бошқа педагоглар таълимда компетентлик билан ёндошишни оммалаштиришнинг қатор шарт-шароитларини илгари сурган. Таълимда компетентликни ривожлантиришга, биринчидан, компьютерлаштириш катта ёрдам берди. Ахборот портлаши деб аталувчи ҳолатда у айниқса долзарб бўлиб қолди. Бунда инсон катта ахборот оқимиға дуч келиб, уни таҳлил қилишни, тушунтиришни ҳамда ундан фойдаланиш ёки фойдаланмаслик хақида карор қабул қилишни билиши керак бўлади. Компетентлик билан ёндошишга қизиқишининг бошқа сабаби – бозор муносабатларининг ривожлантирилиши ва рақобатбардош кадрлар тайёрланишидир. Ва ниҳоят, учинчи сабаби Ўзбекистон Республикаси таълим тизими компетентлик билан ёндошув ишлаб чиқилаётган ва тадбиқ этилаётган ҳалқаро тизимга бирлаштиришидир.

Бу йўналишида олиб борилаётган тадқиқотлар бутун дунёдаги таълим тизимларида таълим натижалари билан ахборот жамиятидаги ҳаётнинг замонавий талаблари ўргасидаги узилишини бартараф этишга қаратилганлиги билан аҳамиятлидир. Тадқиқотчи А.Хоторский «компетентлик» тушунчасининг амалиётга киритилиши ўқувчилар назарий билимлар тўпламини эгаллаб, аниқ бир вазифа ёки ҳолатларни ҳал қилишда уларни амалга жорий қилишда дуч келадиган жиддий қийинчиликларни бартараф қилишдек одатдаги муаммони ҳал қилиш имконини беради, деб таъкидлайди [9].

Тадқиқотчи Л.Митина фикрича, педагогик компетентлик тушунчаси билим, малака, кўникмаларни, шунингдек уларни фаолиятга, мулоқотга, шахсни ривожлантириш ва ўз-ўзини ривожлантиришга тадбиқ этишини ўз ичига олади [10].

Тадқиқотчи В.Хутмахер бошқа педагоглар каби «компетентлик» тушунчаси «мен биламанки, бу...» тушунчасига нисбатан, «мен биламанки, ... сабабли, ёки каби» тушунчасига яқинроқ эканлигини таъкидлайдилар. Бунда у Европа Кенгаши томонидан қабул қилинган бешта асосий компетентликни келтиради [11]:

– «... масъулиятни қабул қилиш, гуруҳ бўлиб қарор қабул қилинча иштирок этиш, конфликтларни тазайиқсиз ҳал қилиш, демократик институтларни кўллаб-куватлаш ва ривожлантириш қобилияти каби сиёсий ва ижтимоий компетентликлар;

– кўп маданиятли жамиятдаги ҳаёт билан боғлиқ компетентликлар. Таълим ёшларни фарқларни қабул қилиш, бошқаларни ҳурмат қилиш ва бошқача маданиятга, тилга ва динга мансуб кишилар билан яшай олиш қобилияти каби маданиятларо омилкорлик билан «таъминлаши» керак;

– иш ва ижтимоий ҳаёт учун жуда муҳим ҳисобланувчи ёзма ва оғзаки компетенцияга эга бўлиш, уларга эга бўлмаган кишиларга ижтимоий яккаланиш хавфи борлигини ҳис қилиш, коммуникациянинг ушбу контекстида биттадан кўп тилни билиш тобора муҳим бўлиб бормоқда;

– жамиятни ахборотлаштиришнинг ортиб бориши билан боғлиқ компетентликлар. Бу технологияларга эга бўлиш, улардан фойдаланишни, масс-медиа (оммавийлаштириш) воситалари ва реклама ёрдамида тарқатиладиган ахборотнинг кучли ва заиф томонларини ҳамда танқидий фикрлаш усусларини билиш;

– бутун ҳаётида давомида узлуксиз таълим асоси сифатида ҳам шахсий касбий, ҳам ижтимоий ҳаёт контекстида ўрганиш қобилияти.

«Компетентлик» тушунчаси нафақат когнитив ва операцонал – технологик ташкил этувчиларни, балки мотивацион, этик, ижтимоий ва хулқий ташкил этувчиларни ҳам ўз ичига олади.

Тадқиқотчи И.Зимняя компетентликни учта асосий гуруҳини ажратиб кўрсатди [5]: ҳаёт фаолияти субъекти ҳисобланувчи шахснинг ўзига таълукли бўлган компетентликлар; инсоннинг бошқалар билан ўзаро алоқаларига таълукли бўлган компетентликлар; инсон фаолиятининг барча типларида ва шаклларида намоён бўладиган компетентликлар.

Тадқиқотчи Н.Кузьмина 1990 йилда ўзининг «Профессионализм личности преподавателя и мастера производственного обучения» деб номланган китобида педагогик фаолият материалида бешта турни ўз ичига оловучи касбий-педагогик компетентликни қараб чиқади[6]: Ўқитиладиган фан соҳасидаги маҳсус ва касбий компетентлиги; Ўқувчиларда билим ва малакаларни шакллантириш усуслари соҳасидаги методик компетентлиги; Мулоқот жараёнлари соҳасидаги ижтимоий-психологик компетентлиги; Ўқувчиларнинг мотивлари, қобилияtlари, йўналишлари соҳасидаги табақалаштириш-психологик компетентлиги; Шахснинг ва хусусий фаолиятнинг ютуқлари ва камчиликлари соҳасидаги аутопсихологик компетентлиги.

Тадқиқотчи И.Зимняя шунингдек компетентликнинг 10 та турини ажратиб кўрсатди, улар орасида ахборот технологиялари соҳасидаги компетентликлар: ахборотни қабул қилиш, ишлов бериш, узатиш; ахборотни кайта ишлаш (ўқиши, конспект қилиш), мультимедия технологиялари, компьютер саводхонлиги; электрон, интернет технологияларини билиш [5].

Умуман, бўлажак информатика ўқитувчининг ахборот компетентлиги касбий фаолиятининг куйидаги ташкил этувчилари билан белгиланади: электрон кўринишида берилган ахборот билан ишлаш кўникмаларига эга бўлиш; замонавий ахборот массивларида ахборотни излаш ва сақлашнинг рационал (унумли) методларини билиш ва улардан фойдаланиш малакасига эга бўлиш; ахборот технологияларидан фойдаланиб маъруза ва семинар машғулотларини ташкил қилиш ва ўтказиш кўникмаларига эга бўлиш; ахборот технологияларидан фойдаланиб талабаларнинг мустақил ишларини ташкил қилиш малакаси; аниқ ўкув фанини ўқитишда ахборот технологияларидан фойдаланиш кўникмаларига эга бўлиш.

Шундай килиб, ўқитувчининг ахборот компетентлиги касбий-педагогик фаолиятда самарали қарорларни қабул қилиш, ҳамда турли соҳаларда ўз касбининг барча имкониятларидан, шунингдек, ахборот технологияларини яхши биладиган мутахассисларнинг янги авлодини тайёрлаш имконини берувчи ўкув фанига оид – маҳсус билимларни ташкил қилишнинг ўзига хос хусусиятларидан фойдалана олиш имкониятлари тушунилади.

Коммуникация тизими ва технологияларининг ривожланиши аста-секин «ахборот технологиялари» тушунчасининг кенгайишига олиб келади. Натижада «Янги ахборот технологиялари» ёки «замонавий ахборот технологиялари» ва «ахборот-коммуникация технологиялари» каби тушунчалар кириб келди.

Ахборот технологияси деганда ахборотни тўплаш, сақлаш, излаш, унга ишлов бериш ва уни тарқатиш учун фойдаланиладиган жами услублар, курилмалар, усуслар ва жараёнлар тушунади [12].

Ахборот технологиясининг вужудга келиши ва ривожланишини белгиловчи ички ва ташки омиллар мавжуд бўлиб, уларни қўйидагича тавсифлаш мумкин: Ички омиллар - бу ахборотларнинг пайдо бўлиши, турлари, хоссалари, ахборотлар билан турли амалларни бажариш, уларни жамлаш, узатиш, сақлаш ва х.к. Ташки

омиллар - бу ахборот технологиясининг техника-ускунавий воситалари орқали ахборотлар билан турли вазифаларни амалга оширишни ифодалайди.

Замонавий ахборот технологиялари - шахсий компьютерлар ва телекоммуникация воситаларидан фойдаланган ҳолда фойдаланувчи ишининг дўстона интерфейсли ахборот технологиясидир [13].

Замонавий ахборот технологияларининг учта асосий тамойиллари мавжуд [14]: компьютерли интерактив (мuloқотли) иш режими; бошқа дастури маҳсулотлар билан интеграциялаш (туташтириш), ўзаро алоқани таъминлай; ҳам маълумотлар, ҳам вазифанинг қўйилиши жиҳатидан ўзгиришларга жараёнларнинг мослашувчанлиги.

Ахборот-коммуникация технологиялари деганда асосан компьютер тармоқлари технологиялари тушунилади [15].

Бўлажак информатика ўқитувчиларининг таълимда замонавий ахборот-коммуникация технологиялари соҳасидаги умумий билим ва кўникмалари А.Абдуқодиров [13], М.Арипов [15] ва бошқа олимлар томонидан ишлаб чиқилган ва кўйидагиларни ўз ичига олади: замонавий шахсий компьютер ва уларнинг ташки қурилмаларининг ишлаш тамойилларини билиш; замонавий дастурий таъминотни эгаллаш; Интернет тармоғида ишлашнинг асосий тамойиллари ва дастурий таъминотини эгаллаш; таълимда замонавий ахборот-коммуникация технологияларининг воситаларини фойдаланиш муаммоси бўйича услугбий материаллар ва илмий адабиётларни билиш; ўқув жараёнини бошқариш учун замонавий ахборот-коммуникация фойдаланиш имкониятларини тушуниш; дастурий таъминотнинг дидактик имкониятини таҳлил қила олиш; замонавий ахборот-коммуникация технологияларининг воситаларини фойдаланган ҳолда машғулотларни ташкил этиш ва ўтказиш услугбиётини эгаллаш; мустақил равища Интернет, турли электрон маълумотномалар, маълумотлар омбори, ахборот излаш тизимлари ва луғатлардан ахборотларни излай олиш; ахборотларни сақлаш, таҳлил қила олиш ва тасвирлаш шаклларини танлай олиш; олинган маълумотларни ҳал қилинаётган масалаларга кўллай олиш.

Ахборот-коммуникация технологияларининг жадал ривожланиши вақт ва масофани қисқартириб, жаҳон цивилизацияси билимларига кенг йўл очиб бермокда. Бир вақтлар фан, маданият, таълим ва бизнес соҳаси учун маълум худуддаги кутубхоналардаги ресурслардан фойдаланилган бўлса, бугунги кунда улар фойдаланиши мумкин бўлган ресурслар хажмига Интернет тармоғидаги барча ресурсларни ҳам киритиш мумкин бўлади. Жамиятда пайдо бўлаётган ахборот ресурслари ҳажмининг жадал ортиб бориши ахборот бўронини вужудга келтирмоқда. Бу ресурслардаги маълумотларнинг барчаси ҳам ишончли, аниқ фактларга асосланган, жамият ривожи учун хизмат қиласиган ахборотлар деган фикрдан йирокмиз [16].

Жамиятда ҳосил бўлаётган ахборот бўронидан жамият аъзоларини, айниқса, бўлажак ўқитувчиларда ахборот-коммуникация лаёқатини ривожлантириш, яъни миллий кадрларнинг ахборот маданиятини шакллантириш долзарб муаммо ҳисобланади.

Ахборот-коммуникация технологиялари соҳаси бўйича етакчи педагоглар, ахборот-коммуникация технологиялардан фойдаланувчи мутахассис кўйидаги хусусиятларга эга бўлиши керак деб таъкидлайдилар [13] [14], [15]: ахборот-коммуникация саводхонлиги, бунда замонавий кишининг ахборот жамиятида ишлай олиши учун талаб қилинадиган ўқитилганлик даражаси, шунингдек информатика ва ахборот-коммуникация технологиялар соҳасида зарур бўлган билимлар, маълумотларга эга бўлиши тушунилади; ахборот-коммуникация компетентлик, у ахборот-коммуникация таълим савияси, шахснинг тажрибаси, индивидуал хусусиятлари, мустақил таълим олишга, ўз-ўзини такомиллаштиришга интилиши, телекоммуникациялар ва ахборот технологиялари воситаларидан фойдаланиш доирасида ижод қилишга лаёқати билан белгиланади; ахборот-коммуникация маданият, бунда ахборот-коммуникация технологияларни эгаллашда эришилган, ахборотлардан фойдаланишдаги мукаммаллик тушунилади.

Бўлажак ўқитувчининг ахборот-коммуникация технологиялари соҳасидаги компетентлиги деганда, тадқиқотчи С.Конюшенко шахснинг ўқув фанига оид - маҳсус билим, малака ва кўникмалари асосида шакллантирилган, талабанинг самарали қарорларни қабул қилиш, касбий фаолиятнинг замонавий ахборот-коммуникация технологиялардан фойдаланган ҳолда оптималь метод ва усусларини қўллаш қобилияти ва тайёрлигининг интегратив тавсифномасини тушунади [17].

Бўлажак ўқитувчининг ахборот-коммуникация технологиялари соҳасидаги компетентлиги талабаларнинг нафақат «Информатика ва ахборот технологиялари» фанини ўқитиши жараённида шакллантириладиган билим, малака ва кўникмалар йигиндиси сифатида, балки замонавий ахборот оқимида ўйналиш олиш компетентлиги, адекват ахборот-педагогик воситаларни танлаб олишга, бўлажак педагогик фаолиятини ахборот-коммуникация технологиялар ёрдамида бажаришга тайёрлиги сифатида ҳам тушунилади. Ўқитувчи ўқув жараённида улардан фойдаланишга етарлича манбаатдор эканлиги, кенг дунёқарашга эгалиги, ҳам умумий, ҳам ўқув дастурий воситаларга эгалиги, фани ўқитишининг методик тизимида ахборот-коммуникация технологияларнинг ўрнини аниқ белгилай олишига ишонч ҳосил қилгандагина ўқув фанларини ўқитиша ахборот-коммуникация технологиялардан фойдаланиш самарадорлиги ҳақида гапириш мумкин.

Компетентли ёндошув нуқтаи назаридан бўлажак информатика ўқитувчисининг ахборот-коммуникация технологиялари соҳасидаги компетентлигини кўйидагича караб чиқиш зарур: манбавий компетентлик, у

инсоннинг ахборот-коммуникация технологиялардан фойдаланиш асосида ахборот фаолиятининг умумлашган турларини ўзлаштиришини кўзда тутади; базавий компетентлик, ахборот фаолиятини, таълим жараёнида, бўлажак мутахассиснинг касбий фаолиятида ахборот-коммуникация технологияларидан фойдаланиш усулларини ўзлаштиришини ўз ичига олади; маҳсус компетентлик, яъни талабанинг ўз ўкув фани соҳасида турли хил ахборот фаолиятидан, ахборот-коммуникация технологияси воситаларидан фойдаланишга тайёрлиги.

Тадқиқотчилар М.Лебедева ва О.Шилова ахборот-коммуникация компетентлигини шакллантиришнинг базавий, умумий ва касбий боскичларини ажратиб кўрсатишади ва ахборот-коммуникация технологияларидан ўкув фаолиятида фойдаланишини ҳамда касбий масалаларни ҳал қилишда ушбу технологиялардан фойдаланишини аник ажратиб беришади [18].

Хунос

Юқоридагиларни хисобга олиб айтадиган бўлсак ҳозирги кунда таълимни ахборотлаштириш шароитларида бўлажак информатика ўқитувчиларнинг ахборот-коммуникация технологиялари соҳасида компетентлигини ривожлантириш ҳозирги замоннинг муҳим талабларидан бири десак муболага бўлмайди. Ахборот-коммуникация технологиялари ҳозирги кунда компьютернинг дастурий воситаларига боғланган. Компьютер дастурий воситаларининг жуда тез ривожланиб бориши ва унинг янгиланиб турилиши бу соҳани ҳамиша такомиллаштиришга ва бу соҳадаги янгиликларни тинмай ўрганиб боришни тақозо этади. Навбатдаги асосий вазифалардан бири - бу педагогика, психология ва информатика соҳаларидан эришилган натижаларни умумлаштириш йўли билан олий таълим муассасалари талабаларнинг компьютер дастурлари бўйича билим, кўникма ва малакаларини ривожлантириш, бўлажак педагогик фаолиятида компьютер дастуридан самарали фойдаланишга ўргатиш иборат.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Марахимов А.Р., Раҳмонқурова С.И. Интернет ва ундан фойдаланиш асослари. Ўқув қўланма. Тошкент, 2001. – 176 б.
2. Адолъф В.А. Теоретические основы формирования профессиональной компетентности учителя. Автореф. дис. ... д. п. н. - М., 1998. – 49 с.
3. Болотов В.А., Сериков В.В. Компетентностная модель: от идеи к образовательной программе // Педагогика, 2003, № 10. – С. 8-14.
4. Варданян Ю.В. Строение и развитие профессиональной компетентности специалиста с высшим образованием (на материале подготовки педагога и психолога): Автореф. дисс. ... д. п. н. – М., 1998. – 48 с.
5. Зимняя И.А. Ключевые компетенции – новая парадигма результата современного образования // <http://www.eidos.ru/journal/2006/0505.htm> (2008).
6. Кузьмина Н.В. Профессионализм личности преподавателя и мастера производственного обучения. – М., 1990. – 117 с.
7. Мозолин В.В. Компетентный подход в обучении информатике: возможности и перспективы // Информатика и образование. – 2006 - №2. – С.115-117.
8. Петровская Л.А. Компетентность в общении. – М., 1989. – 216 с.
9. Хуторской А.В. Ключевые компетенции и образовательные стандарты. Доклад на отделении философии образования и теории педагогики РАО 23 апреля 2002. Центр «Эйдос» <http://www.eidos.ru/journal/2002/0423.htm>
10. Митина Л.М. Психология профессионального развития. – М., 1998. – 203 с.
11. Hutmacher W. Key competencies for Europe // Report of the Symposium Berne, Switzezland 27–30 March, 1996.
12. Ўзбекистон Республикасининг «Ахборотлаштириш ҳақида» Конуни. – Ташкент: Халқ сўзи газетаси. – 2004. – 11 феврал.
13. Абдуқодиров А., Хайтов А., Шодиев Р. Ахборот технологиялари. Академик лицей ва касб – хунар коллежлар учун дарслик. – Ташкент: Ўзбекистон, 2001. - 250 б.
14. Икрамова Х. Инсон. Компьютер. Келажак. – Ташкент: Ўзбекистон. 1991. – 111 б.
15. Informatika, axborot texnologiyalari / M.M.Aripov, R.M.Irmuhamedova va b. O'quv qo'llanma, 1,2-qism. – Toshkent, «Universitet», 2007. – 264 b.
16. Юлдашев У.Ю., Боқиев Р.Р., Закирова Ф.М. Informatika o'qitish metodikasi. O'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi muassasalari uchun qo'llanma. – Toshkent: Talqin, 2005. - 160 б.
17. Конюшенко С.М. Факторы и условия формирования информационной культуры педагога // Информатика и образование. – 2006 - №2. – С.112-114.
18. Лебедева М.Б., Шилова О.Н. Что такое ИКТ-компетентность студентов педагогического университета и как ее формировать //Информатика и образование. – 2004 – №3. – с.95–99.

Муаллиф:

Тоштемиров Дониёр Эшбаевич - Гулистон давлат университети, Педагогика ва психология кафедраси мудири, педагогика фанлари номзоди, доцент, мустақил тадқиқотчи.

THE ROLE OF HADITHS IN THE EARLY ISLAMIC PERIOD

ИЛК ИСЛОМ ДАВРИДА ҲАДИСЛАРНИНГ ЎРНИ

РОЛЬ ХАДИСОВ В РАННИЙ ИСЛАМСКИЙ ПЕРИОД

Холназарова Матлуба Холбутаевна

Гулистан давлат университети, 120100. Сирдара вилояти, Гулистан шаҳри, 4-микрорайон.

E-mail: xolnazarova-m2023@gmail.com

Abstract. In this article, the role of hadiths in the life of the companions during the lifetime of the Prophet (peace and blessings of Allah), the strong interest of the companions in hadiths, is analyzed based on the hadith collections and other sources. Information is given about the process of reading, which is the first stage of writing, compiling and creating collections of hadiths during the time of the companions.

Key words: hadith, athar, sunna, khabar, tadwin, kitaba, hadith collections, companion, successor of the companions.

Аннотация. В данной статье на основе сборников хадисов и источников анализируется роль хадисов в жизни сподвижников при жизни Пророка (мир ему и благословение Аллаха), сильный интерес сподвижников к хадисам. Приводятся сведения о процессе чтения, который является первым этапом написания, составления и создания сборников хадисов во времена сподвижников.

Ключевые слова: хадис, асар, сунна, хабар, тадвин, китабат, сборники хадисов, сподвижник, последователь.

Аннотация. Ушбу мақолада Пайғамбар (с.а.в.) ҳаётлик даврида саҳобалар ҳаётида ҳадисларниң ўрни, саҳобаларниң ҳадисларга бўлган кучли қизиқиши ҳадис тўпламлари ва манбалар асосида таҳлил қилинган. Саҳобалар давридаги ҳадислар ёзилиши, жамланиши ва тўпламлар яратилишининг ilk босқичи бўймиш китобат жараёни борасида маълумотлар берилган.

Калит сўзлар: ҳадис, осор, сунна, хабар, тадвин, китобат, ҳадис тўпламлари, саҳоба, тобеин.

Кириши. Ҳадислар ижтимоий ҳаётда учрайдиган турли диний масалаларниң ечимини ҳал қилишда ислом динининг муқаддас китоби Қуръондан кейинги иккинчи асосий манба ҳисобланади. Шунингдек, ҳадислар ислом тарихи ва таълимоти, мусулмонларга хос анъаналар, қадриятлар ва уларниң маънавий олами ҳақида муҳим маълумотлар берувчи тарихий манба сифатида эътироф этилади.

Тадқиқот обьекти ва қўлланилган методлар

Тадқиқотнинг обьекти сифатида Пайғамбар (с.а.в.) ҳаётлик даврида саҳобалар ҳаётида ҳадисларниң ўрни, саҳобаларниң ҳадисларга бўлган кучли қизиқиши ҳадис тўпламлари ва манбалар олинди. Тадқиқот мавзусини ёритишда таснифлаш, тавсифлаш, тарихий-киёсий таҳлил усувларидан фойдаланилган.

Олинган натижалар ва уларниң таҳлили

“Ҳадис” арабча сўз бўлиб, ўзбек тилида “гап”, “сўз”, “хабар”, “хикоя”, “янги”, “замонавий” каби маъноларни англатади. Истилоҳда эса Пайғамбар (с.а.в.) томонидан айтилган сўзлар ва қилинган ишлар, унинг тақрирлари, ташки кўриниши ва ахлоқига оид сифатлар ҳақидаги маълумотларни ўз ичига камраб олган ривоятларга нисбатан қўлланилди. Исломшуносликка оид илмлар, хусусан ҳадис илмларига бағишлиланган асарларда “ҳадис” атамасига синоним тарзда сунна, хабар, осор, ривоят каби сўзлар қўлланилган. Ислом таълимотида ҳадислар илоҳий ваҳийнинг бир шакли ва Қуръон оятларининг шархи сифатида эътироф этилиши сабабли саҳобалар томонидан қизғин ўрганилган. Албатта, ушбу қизиқишининг ортиб бориши, ҳадисларниң саҳобалар томонидан ёд олиниши, ўрганилиши, ҳаётга татбиқ этилиши ва сўнгра ёзиг олинишига “Ким Расулга итоат килса, Аллоҳга итоат қилибди” мазмунидаги Қуръони карим “Нисо” сурасининг 80-ояти ҳам сабаб бўлган [1], [2].

Одатда саҳобалар ҳадисларни бевосита Пайғамбар (с.а.в.)нинг оғизларидан эшитган ёки унинг қилган ишлари ва тақрирларига шоҳид бўлган ҳолатда қабул қилиб олишган. Муайян сабабларга кўра Пайғамбар (с.а.в.)нинг илмий мажлисларида иштирок эта олмаган, у зотнинг амаллари ва тақрирларига бевосита гувоҳ бўлиш шарафига мушарраф бўлмаган саҳобалар эса эшитган ва кўрган саҳобалардан ҳадисларни билиб олишга ошикар эдилар. Шу сабабли саҳобалар Пайғамбар (с.а.в.)дан қабул килган ҳадисларни имкон қадар тезроқ ва мукаммал ёдлаб олишга, сўнгра уни ўзгаларга етказишга харакат қилишар эди. Ҳадисларниң бугунги кунгача мутавотир ва оход кўринишида этиб келишининг сабаби ҳам уларни Пайғамбар (с.а.в.)дан бевосита қабул қилиб олган саҳобаларниң адади билан боғлиқ. Жумладан, саҳоба Барро ибн Озиб Авсийнинг “Биз ўзимиз билган ҳадисларниң барчасини Расулуллоҳ (с.а.в.)дан эшитмаганмиз. Биз ундан эшитмаган ҳадисларни бошқа саҳобалар айтиб беришар эдилар. Биз эса тую бокар эдик.

Шу сабабли Пайгамбар (с.а.в.)дан эшитмай қолган ҳадисларни уларни эшитган сахобалар орасидан кучли хотирага эга бўлғанларидан сўраб билиб олар эдик” мазмунидаги ривояти бунга мисол бўла олади. Пайгамбар (с.а.в.) ҳаётлик даврида Қуръон нозил бўлишда давом этаётгани ва унинг ҳадислар билан аралашиб кетишининг олдини олиш мақсадида сахобаларни ҳадисларни ёзib боришдан қайтарганлар. Шунга қарамай, манбаларда айрим сахобаларга ҳадисларни ёзишга рухсат берилган истисно ҳолатлари ҳам бўлгани ҳакида маълумотлар мавжуд. Жумладан, Пайгамбар (с.а.в.) Абдуллоҳ ибн Амр ибн Ос каби айрим сахобаларга ҳадисларни ёзib боришга рухсат бергани маълум [3].

Ҳадисларнинг ёзилиши, жамланиши ва китоб шаклига келтирилиши жараёни Қуръондан кейинроқ юз берган. Чунки Пайгамбар (с.а.в.)нинг ўзлари сахобаларни бу ишдан қайтарганлар. Масалан, Абу Саид Худрий бу ҳақда шундай ривоят қиласди: “Биз Расулуллоҳ (с.а.в.)дан ҳадисларни ёзишга рухсат сўрадик, бирок у зот рухсат бермадилар”. Чунки ўша вактда сахобалар орасида ўқиши ва ёзишни биладиганлари асосан Қуръон оятларини ёзишга йўналтирилган эди. Бу эса оятларни ўзлари учун ёзив олиш истагида бўлган сахобалар орасида савод чиқаришга бўлган қизиқишилнинг ортиб боришига олиб келган. Абдуллоҳ ибн Саид ибн Ос, Саъд ибн Рабиъ Хазрахий, Башир ибн Саълаб, Абон ибн Саид Ос каби сахобалар ўқиши ва ёзишни ўрганишган ва бошқаларга ҳам ўргатишган. Шу тариқа ваҳий котибларининг адади 40 тагача етган. Юқорида келтирилган маълумотлар сахобалар асосан Қуръон оятларини ёзиш билан машғул бўлғанларини кўрсатади. Абу Саид Худрийнинг қуйидаги ривояти ҳам ушбу фикримизнинг тасдиги бўлади: “Биз ташаҳҳуд ва Қуръондан бошқа нарсани ёзмас эдик”. Бошқа бир ривоятда эса Пайгамбар (с.а.в.)нинг ўзлари сахобаларни бу ишдан қайтарган ҳолда шундай деганлари айтилади: “Мендан ёзманглар. Ким мендан Қуръондан бошқа нарсани ёзган бўлса, ўчириб ташласин. Мендан ҳадис айтинглар, бунинг зарари йўқ” [4], [5].

Пайгамбар (с.а.в.)нинг сахобаларни ҳадисларни ёзишдан қайтаришлари борасида Абу Сулаймон Хаттобийнинг фикрини келтириб ўтиш жоиз. Унга кўра, Пайгамбар (с.а.в.) битта саҳифада Қуръон билан бошқа нарсаларнинг ҳам ёзилишини маъкул деб топмагани учун ҳадисларни ёзишдан қайтарган бўлишлари мумкин. Чунки ўша даврда ёзув воситалари камёб бўлиб, сахобалар оятларни тош ва суяқ каби нарсаларга ҳам ёзишга мажбур бўлишар, ушбу етишмовчилик натижасида ҳадисларни ҳам оятлар билан кўшиб ёзив қўйишлари мумкин эди. Шу сабабли Пайгамбар (с.а.в.) сахобаларни ҳадисларни ёзишдан қайтарган ҳолда Абдуллоҳ ибн Амр ибн Ос каби баъзи ишончли деб билган сахобаларга уларни ёзишга ҳам рухсат берганлар. Бироқ айни вактда Пайгамбар (с.а.в.)дан ривоят қилинган ва ҳадисларни ёзишга кўрсатма берилган ривоятлар ҳам мавжуд бўлиб, уларда Пайгамбар (с.а.в.) сахобаларга ҳадисларни ёзишни тавсия қилганлари айтилади. Жумладан, Ибн Кутайба Диноварий, Хаттобий ва Аҳмад Мұхаммад Шокирларга кўра, ҳадисларни ёзишга рухсат берилган ривоятлар ёзишдан қайтаришларини насх қилган бўлиб, кейинчалик сахобалар Қуръонни яхши ўзлаштирганларидан сўнг унга бошқа нарсаларнинг аралашиб кетиш хавфи камайган ва сахобалар ҳадисларни ёза бошлаганлар [4].

Ривоятлардан бирида келтирилишича, бир сахоба хотирасининг заифлигидан нолиб, Пайгамбар (с.а.в.)га унинг айтатётган гапларини эслаб қола олмаётгани ҳакида шикоят қиласди. Шунда Пайгамбар (с.а.в.) унга “ўнг кўлидан ёрдам сўрашни”, яъни ҳадисларни ёзив боришини тавсия қиласди. Ушбу ривоят ҳам Пайгамбар (с.а.в.) муайян сабабларга кўра айрим сахобаларга ҳадисларни ёзишга рухсат берганини кўрсатади. Дарҳақиқат, сахобалар Пайгамбар (с.а.в.) ҳаётлик даврида ҳадисларни шахсий фойдаланиш учун қофоз, тери, тош ва бошқа ашёларга ёзив боришиган, ушбу амалиёт улар орасида кенг тарқалмаган ва бу даврда ҳадисларни тадвин қилиш, яъни турли нарсаларга ёзилган ривоятларни яхлит ҳолатга келтириб тўплам тузиш амалиёти қузатилмаган. Бундан ташқари Пайгамбар (с.а.в.) ҳаётлик даврида ҳадисларнинг ёзилганига Абу Хурайранинг ривояти ҳам далил бўлади. Унда шундай дейилади: “Расулуллоҳ (с.а.в.)нинг сахобалари орасида мендан кўп ҳадис биладиган йўқ эди. Фақатгина Абдуллоҳ ибн Амр ибн Ос мендан кўп билар эди. У ҳадисларни ёзив борар, мен эса ёзмас эдим”. Яна Пайгамбар (с.а.в.) ҳаётлик даврида ҳадисларнинг сахобалар томонидан ёзилганини қўшни мамлакатларга юборилган мактублар ҳам тасдиқлайди. Ўша даврда бундай миссияга эга бўлган элчилар Яман, Баҳрайн, Ямома, Ҳадрамавт, Уммон каби мамлакатларга юборилгани маълум [6], [7].

Илк ислом даврида сахобалар ҳадис эшитиш, илм олиш ва одоб-ахлоқ ўрганиш мақсадида Пайгамбар (с.а.в.)нинг илмий мажлислари гелиб, ўзларини қизиқтирган саволларга жавоб топишар, биргаликда илм ўрганишар эдилар. Ушбу илмий мажлислар, хусусан ҳадислар жоҳилия даврида араблар орасида кенг тарқалган турли салбий одатлар, ўз насаби ва мол-дунёси билан фаҳрланиш, орият ва факирликдан кўркиб қиз фарзандларни тириклиайн кўмиш каби иллатларнинг аста-секин барҳам топишига олиб келган. Ўқиши ва ёзишни билмайдиган сахобаларнинг оятлар ва ҳадисларни ўзлари учун ёзив олишга бўлган қизиқишилари натижасида саводли бўлиш ҳолатлари кўпайиб борган. Ўз насаблари, шеърлари ва муҳим тарихий ҳодисаларни ёд олган ҳолда накл қилишга одатланган араблар орасида ислом келганидан сўнг оят ва ҳадисларнинг ёзилиши натижасида маълумотларни ёзма шаклда саклаш анъанаси шаклланган. Шу тариқа илк ислом илмларига асос солинган. Юқорида санаб ўтилган омиллар ҳамда сахобалар ўқиши ва ёзиш борасида, Пайгамбар (с.а.в.)нинг илмий мажлисларида кўп ёки кам иштирок этганикларига қараб ҳадисларни ривоят килишда ҳам бир-бирларидан фарқ қилганлар. Масалан, Абу Хурайра каби доимо Пайгамбар (с.а.в.)нинг

ёнида юриб, ундан ҳадис эшитишга ҳаракат қилган саҳобалардан кўп ҳадис ривоят қилингани маълум. Турли вазифалар билан машғул бўлган ёки сафарларда юрадиган, натижада илмий мажлисларда кам иширик этган саҳобалар эса кам ҳадис ривоят қилишган. Шунингдек, саҳобалар хотира кувватларидан келиб чиқсан ҳолда ҳадисларни Пайғамбар (с.а.в.)дан қабул қилиш, уларнинг асл мазмун-моҳиятини тушунишда ҳам бир-бирларидан фарқ қилишган. Умуман, ҳадисларнинг ёзилиши, жамланиши ва тўпламларнинг яратилишини чукур тадкиқ қилиш учун “китобат”, “тадвин”, “таълиф”, “тасниф” каби атамаларнинг мазмунини англаб етиш талаб этилади. Чунончи, “китобат” қоғоз ёки бошқа нарсага ёзилган хат ва рақамни, “тадвин” ёзилган алоҳида саҳифалардан иборат девон тузиш жараёнини, “таълиф” саҳифаларни жамлаган ҳолда китоб яратишни, “тасниф” эса мана шу яратилган китобни боблар, мавзуулар ёки бошқа тартиб асосида муайян тизимга солиш жараёнини англашади. Айтиш мумкинки, ҳадислар ёзилиши, жамланиши ва тўпламларга киритилиши жараёнининг китобат босқичи саҳобалар даврида ҳам содир бўлган. Шу жиҳатдан олимларнинг “ilmni tadvin va kitobat қилган биринчи кимса Ибн Шихоб”, “тасниф ва тадвин тобеинлар асрининг охирларида бошланган”, “айрим саҳоба ва тобеинлар ҳадисларни ёзиз боришган, уларнинг сухуф ва китоблари мавжуд бўлган”, деган мулоҳазалари ўртасида ихтилоф мавжуд эмас [8], [9].

Хулоса. Демак, саҳобалар ҳадисларни ўрганишга, уларнинг асл моҳиятини чукур англаб етишга жудаям ҳарис бўлишган, улар ўзлари эшитган ривоятларни ўша давр одатига биноан ёд олиб, сўнгра ўзгаларга нақл қилишган ва шу тариқа ислом таълимотининг ҳадислар шаклида турли минтақаларга ёйилишига сабаб бўлишган.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Абу Умар Юсуф ибн Абдулбар. Жомеъ баён ал-илм ва фазлихи. –Ар-Риёд: Дор ибн Жавзий, 1994. – 1493 б.
2. Гиргас В.Ф. Арабско-русский саловарь к ко-рану и ҳадисам. – Москва: “Диля”, 2006. – 914 с.
3. Ibrahim Madani. The Preservation of Hadith / a Brief Introduction to the Science of Hadith. – New York: Madania Publications, 2010. – 46 р.
4. Имом Абу Довуд. Сунан. – Ар-Риёд: Мактаба-ба дор ас-салом, 2008. Т.4. – 544 б.;
5. Имом Муслим. Саҳиҳи Муслим. – Ар-Риёд: Мактаба дор ас-салом, 2007. Т.7. – 544 б.
6. Имом Термизий. Жомеъ ат-Термизий. –Ар-Риёд: Мактаба дор ас-салом, 2007. Т.5. – 588 б.
7. Мухаммад Ижож Хатиб. Ас-сунна қабла ат-тадвин. – Байрут: Дор ал-фикр, 1981. – 652 б.
8. Мухаммад Абу Заҳв. Ал-ҳадис ва-л-муҳаддисун ав инайа ал-умма ал-исломийя би-с-сунна ан-набавия. – Байрут: Дор ал-китаб ал-арабий, 1984. –495 б
9. Сайид Абдулмажид Ғаврий. Ас-сунна ан-набавия ҳужжийатуха ва тадвинуха. –Байрут: Дор ибн Касир, 2009. –160 б.

Муаллиф:

Холназарова Матлюба Холбўтаевна, Гулистон давлат университети, “Педагогика ва психология” кафедраси профессори.

Filologiya

UDC 811.512

A FORMATION OF TRADITIONAL MORPHOLOGICAL VIEWS

AN'ANAVIY MORFOLOGIK QARASHLARNING SHAKLLANISHI

ФОРМИРОВАНИЕ ТРАДИЦИОННЫХ МОРФОЛОГИЧЕСКИХ ВЗГЛЯДОВ

Sharipov Fazliddin Galievich

Gulistan State University, 120100. District 4, Gulistan city, Syrdarya region.

E-mail: fazliddindpr@mail.ru

Abstract. By the beginning of the 20th century, the essence of each department that made up Uzbek scientific linguistics began to be deeply studied. Based on the conclusions drawn, it was explained whether the sections of the language, word groups, the study of categories within the group, remain in their place or change depending on the approach from different sides.

Key words: morphology, word groups, categories, language and speech, generality, essence, possibility, reason, individuality (singularity), event, reality, consequence.

Annotatsiya. XX asr boshlariga kelib o‘zbek ilmiy tilshunosligini tashkil etgan har bir bo‘limning mohiyati chuqur o‘rganila boshlandi. Xulosalardan kelib chiqib, til bo‘limlari, so‘z turkumlari, turkumlarni o‘rganish guruh ichidagi o‘z o‘rnida qolishi yoki turli tomonlardan yondashuvga qarab o‘zgarishi tushuntirildi.

Tayanch so‘zlar: morfologiya, so‘z turkumlari, kategoriyalar, til va nutq, umumiylilik, mohiyat, imkoniyat, sabab, individuallik (birlik), hodisa, voqelik, oqibat.

Introduction. Fields of linguistics dealing with the problems of the practical use of linguistic opportunities in world linguistics are rapidly developing. System-structural linguistics, which was formed at the beginning of our century and is currently in the stage of rapid development the field of applied morphology is a vivid proof of this. Indeed, the typological peculiarities of languages are mostly manifested in its morphological possibilities and features. This is reflected in the increasing number and scope of the creation of electronic databases of dictionaries of morphological forms in agglutinative languages, created by today's demand, and is the basis for the creation of an artificial intelligence language. The scope and scale of the electronic databases created on the basis of the morphological dictionaries of developed languages clearly shows how necessary these models are in the process of being launched. In addition, language and speech in modern morphology are clearly and consistently differentiated, common, intermediate, specific, adjacent, accompanying grammatical concepts are established, new categories are being opened, categorical and non-categorical aspects are being interpreted in grammatical forms on a scientific basis. In general, morphological bases are taking an important place in the research of applied linguistics of the 21st century. Intensifying the work in this regard, giving them the appearance of stable development, and continuing it in accordance with the purpose requires the formation of modern Uzbek morphological theory, defining the development trends and prospects.

In world linguistics, by the 21st century, it is noticeable that several significant theoretical changes have been made in the study of all aspects of language, including morphology. In particular, morphological studies have moved from traditional factual approaches to structural studies, on the basis of the distinction between language and speech in theoretical morphology, the hitherto unseen aspects of the morphological linguistic system and relations are being revealed, the consistent separation of invariants and variants, meanings and forms on the example of morphological categories, general grammatical meaning and specific grammatical meanings the fact that the interpretation is gaining common ground in various linguistic streams, the speech realization of the morphological immanent possibilities of the language and the determination of stable (static) and changing (dynamic) states in it, as well as the determination of the causes of such states serve as a reliable theoretical basis for the formation of the above-mentioned morphological bases that enter into practical use .

Literature analysis and methodology. Hundreds of linguists have conducted scientific research on the morphology department of Uzbek linguistics. In the 40s and 50s of the 20th century, such well-known linguists as A. Gulomov, V. Reshetov, M. Askarova, G'. Abdurakhmonov, F. Abdullaev, S. Usmonov, Sh. Rakhmatullaev, and among them a great scientist like academician A. Kononov worked. Also, O. Usmanov, Z. Ma‘rufov, R. Jumaniyozov, H. Komilova, F. Kamolov, M. Mirzaev, A. Ma‘rufov, S. Ferdaus, T. Ibragimov, S. Ibrohimov, S. Fuzailev, F. Ubaeva, Dozens of other linguists such as O. Madrahimov, N. Mamatov, I. Rasulov, in their scientific activities, interpreted the ideas on the interpretation of grammatical categories in Uzbek scientific morphology as an actual issue.

Result and discussion. Uzbek linguistics in the first quarter of the 21st century is the creation of dictionaries of morphological forms. Already, only as a result of the creation of a dictionary of morphological forms for all word groups, dialectal variants of words, and stylistic expressions, the possibility of modeling the Uzbek language for artificial intelligence, which is very important for the current era, will arise. It consists of several stages, at first morphological laws are revealed, on the basis of these laws general and specific aspects are distinguished in morphology. Based on the

dichotomy of language and speech, a dictionary of morphological forms emerges. This, in the end, prepares the ground for the emergence of morphological analyzers. Thus, by the end of the 20th century and the beginning of the 21st century, just as the end of the 19th century was at the beginning of the 20th, new steps were taken in all aspects of linguistics, a new approach, new morphologically based directions of modern linguistics emerged. At this stage, a new approach to the objects of linguistics was initially required to go in a substantial direction. On the basis of the main principle of this analysis, in the explanation of the construction of our language, the generality, essence, possibility, reason (UMIS) and the speech units formed as a result of their occurrence are separated (singularity), event, reality, consequence. (AHVO) has become more clear. After all, this is a translation of the laws of dialectics into language. The results of research created in this direction, the need to create a morphological analyzer of the Uzbek language, which is becoming a strong need in the social spheres and the information and communication system today, is on the agenda. At the moment, it is urgent to summarize and classify the theoretical and practical achievements of the morphological teaching of the Uzbek language, as well as to form the necessary theoretical linguistic base for the morphological analyzer. is a task. Therefore, the linguistic situation itself requires the implementation of this thesis.

Abu Nasr Farabi, Abu Rayhan Beruni, Ibn Sina, Mahmud Zamakhshari, Mahmud Koshghari, later, Sakkaki, Yaqt Hamavi, Abu Hayyan al-Andalusi, Jamaluddin Abu Muhammad Abdullah Turki, Alisher Navai, Zahiruddin Babur, and Alayi binni, who made a great contribution to medieval lexicography. Encyclopaedists such as Muhibi, Toli Imani, Muhammad Reza, Muhammad Yakub Chingiy, Mehdi Khan laid the foundation stone of Turkish linguistics and Uzbek linguistics. In general, it is noted that there are certain notes in the separate studies of E. Fozilov, I. Abdullaev, H. Jabborov, H. Hasanov and other scientists regarding the formation and sources of Turkic linguistics.[10]

There are different opinions and views on the periodization of the history of the Uzbek literary language. Some have divided it into three periods, while others have distinguished it into five or six periods. [7] As stated in these sources, since the Uzbek language was formed as a separate language on the basis of the old Turkic language in the 13th century, we have the right to call the linguistics studying it as Uzbek linguistics from this period. So, it can be said that the beginning of Uzbek scientific linguistics, without a doubt, began with the views of such great encyclopedic scientists as Beruni, Ibn Sina, M.Zamakhshari, M.Koshghari, Abu Hayyan. In particular, the views, analyzes and interpretations related to the grammar of the work "At tuhfa" (A unique gift) whose author is unknown, are the basis for this.

In the book "History of Uzbek Linguistics" by linguists B. Orinboev and T. Qurbanov[9] and in manuals entitled "History of Uzbek Linguistics" by A. Nurmanov, there are issues related to grammar in the work "At tuhfa" ("At-tuhfatuz zakiyatul fillug'otit turkiya" - " A unique gift about Turkic languages». In its "grammar" section, more detailed information is given about the grammatical structure of the Kipchak language.

The book "Izyskannyy dar" published by professors E. Fozilov and M. Ziyaeva can be a proof of our opinion.[3] The authors pay special attention to the fact that the dictionary is a unique source on the grammar of the Kipchak language that has come down to us.

From this point of view, Uzbek linguistics has a history of approximately one thousand years, and it was first formed on the basis of Turkic linguistics, and then developed under the influence of other linguistics. It began to function as an independent science from the beginning of the 20th century . In this, the linguistic activities carried out in the second half of the 19th century and the beginning of the 20th century take an important place. During this period, some Russian scholars, including M.A. Terentev, N. Ostromov, V. Nalivkin, N.P. Pantusov, who strengthened the study of the Uzbek language based on the need to study the Uzbek people and their lifestyle, such as Ishaqkhan Ibrat and Fitrat, were active. are observed. The first observational developments in studying the grammar of the Uzbek language were carried out by such intellectuals as Abdurauf Fitrat, Ghazi Olim Yunusov, Qayum Ramazan, and this can be conditionally called the period of "introduction to scientific study". The educational literature created by these scientists is also the main source for studying the linguistics of this period. True, during this period, as Elbek noted, "...knowledge in the field of grammar and lexicology was not at a high level. Since we did not have our own grammar system, almost all the works that were produced were based on the old scholastic Arabic grammar system. Alphabet books and textbooks published in the early 1920s were mainly aimed at elementary school students, they included reading and writing rules".[12] However, the situation improved year by year due to the efforts of modern intellectuals who sincerely wanted the common people to be literate and educated. Literature, training manuals were created according to the requirements of the times. E.D. Polivanov's work on the study of the Tashkent dialect, "A Brief Grammar of the Uzbek Language" (I, II, III), Qayyum Ramazon's "Uzbek Language" textbook on the word structure and morphology of the Uzbek language (1919), especially Fitrat's "The Uzbek Language" grammar" ("Sarf" and "Nahv"), "An experiment on the rules of the Uzbek language", "Our language" are a worthy contribution to the formation of independent Uzbek linguistics and are considered as textbooks that started the scientific research of the Uzbek language. These guides, which were created as a first experiment, later performed their duties perfectly, and matured such as U.Tursunov, F.Kamolov, V.V.Reshetov, T.Ibrohimov, T.Salimov, S.Ibrohimov, A.Gulomov, S.Usmonov the emergence of linguists, outstanding scientists who formed Uzbek scientific linguistics in the literal sense played an important role. Works were also created about the scientific views of these scientists and linguists who made a significant contribution to the formation of Uzbek linguistics in general.[4] However, none of the works aimed to consistently study the formation and gradual development of Uzbek linguistics. For this

reason, the services and contributions of great scientists who ensured the improvement of Uzbek scientific linguistics at the end of the 20th century and the beginning of the 21st century were not systematically created in a consistent manner. However, all of them are the result of interrelated, complementary efforts made to achieve one common idea, goal.

After 2000, articles in the column "Current problems of Uzbek linguistics" of "Uzbek language and literature" magazine raised some controversial issues in this regard.[8,40-48; 11,24-28] However, due to the fact that the sources that created the "new" views, the views of scientists are not well studied, the consistency and continuity are broken, leaving the impression that system or structural linguistics in Uzbek linguistics came mainly from Europe. However, such theoretical issues as the distinction between language and speech, the view of language as a whole system consisting of internal systems, the difference between synchronic and diachronic approaches to word formation, the fact that language is a social phenomenon, changes and development with the development of society, and the uniqueness of language in Europe in the 19th century just came and paid attention. In the East, Uzbek linguistics was the subject of discussion in the early stages of its formation, and had already found its positive solution. The courses "General Linguistics", "Introduction to Linguistics", "History of Linguistics" created for higher schools usually provide information about the history and influence of European linguistics. This view prevails in more than ten scientific works created in the "History of Linguistic Teaching" series. [1,2] It is surprising that these books have almost the same content. In these works, the history of European and Russian linguistics, as well as world linguistics in general, corresponding to the above thesis is expressed.

Russian Turkologists who conducted scientific research on linguistics in the second half of the 19th century and the beginning of the 20th century: F.E. Korsh, A.E. Krimsky, V.A. Gordlevsky, M.A. Kazembek, N.I. Ilminsky, V.A. Bogoroditsky, N.I. Ashmarin, L.Z. Budagov, P.M. Melioransky, V.V. Radlov, S.E. Malov, E.D. Polivanov, K.K. Yudakhin, A.K. Borovkov, A.N. Samoylovich and the Uzbek scientists who conducted research in the field of linguistics in the 20s-30s of the 20th century, it is emphasized that they occupied an important place in determining the development of Uzbek linguistics in the next period, and it is shown by the example of the analysis of their linguistic views. Their scientific works are the main source in the formation of Uzbek theoretical linguistics, and it is emphasized that it is impossible to determine the next scientific stage of Uzbek linguistics without these studies.

When commenting on the development of the period after the 40s of the 20th century, without a doubt, it is necessary to mention the establishment of the present Scientific Research Institute of Language and Literature in 1934 in the Committee of the Uzbek National Academy of Sciences and the fact that it soon became a major scientific center of Uzbek linguistics. Under the leadership of Academician A. Hojiev, who was its director for many years, the scientific team of the institute carried out major fundamental works on the scientific study of the grammar of the Uzbek language, including the morphology, which will never lose its importance, and this process continues today. The academic grammar of the Uzbek language, published in the 1970s, is the greatest achievement of Uzbek linguistics in the 20th century. Academic grammar contains the best scientific views of the morphology of the Uzbek language recognized by many and tested in practice. Ghozi Olim Yunusov, E.D. Polivanov, K.K. Yudakhin, A. Fitrat, A. Zahiri, A. Avloni, Sh. Rahimi, Sh. Zunnun, K. Ramazan, Elbek, N. who worked in the 20s of the XX century .Said and others; in the following years, A.K. Borovkov, V. Reshetov, S. Ibrohimov, A. Gulomov, U. Tursunov, S. Mutallibov, S. Usmonov, O. Usmonov, F. Kamolov, S. Zufarov, T. Ibrohimov filled their ranks, G'. Abdurahmonov, F. Abdullaev, M. Askarova, O. Azizov, Sh. Shoabdurahmonov, M. Mirzaev, A. Hojiev, A. Rustamov and Sh. Rakhmatullaev are the cream of the labor of our science. After all, it summarizes the achievements of linguistic research carried out up to that time.

Uzbek language, that is, analysis and description based on the criteria of European linguistics, began in the second half of the 20th century, and the work done in this regard is analyzed. Achievements and shortcomings are discussed. At this stage, following the footsteps of the young Turks, who to some extent passed the principle of European linguistic analysis through the ring of the eastern tradition, followed the footsteps of the young Turks, who described the construction of their language with a modern interpretation method adapted to it, the problems related to morphology, which are waiting to be solved in linguistics, such as word group, grammatical category, grammatical meaning classification, began to be solved. It is no secret that by this time, the application of the achievements of Russian linguistics to Uzbek linguistics and the interpretation of the Uzbek language based on the norms of the Russian language became much stronger. As a result, the aspects of the Uzbek language that fell into the mold of the Russian language - form structure and meaning were analyzed in detail.

Summary. The founders of Uzbek scientific linguistics are A. Fitrat, A. Gulomov, S. Usmanov and Russian Turkologists F. E. Korsh, A. E. Krimsky, V. A. Gordlevsky, M. A. Kazembek, N. I. Ilminsky, V. A. Bogoroditsky, N. I. Ashmarin, L. Z. Budagov, P. M. Melioransky, V. V. Radlov, S. E. Malov, E. D. Polivanov, K. K. Yudakhin, A. K. Borovkov, A.N. Samoylovich's scientific research known as formal-functional direction became the basis for defining the next system-structural scientific stage. This ensured that the foundation stone of Uzbek scientific morphology was laid, initially, in the beginning of the 20th century, in the scientific justification of the classification of categories within categories, and in the detailed interpretation of suffixes (morphemes) in words. Major and minor categories, which are recognized as the first category in the Uzbek language or are the basis for today's linguistics, have been studied and developed in a reasonable way.

European and Russian linguists initially expressed different views on defining the meaning of the word group. But it should be said that the linguistics of Turkic languages under the influence of Arabic linguistics is presented in the work

"Devonu lug'otit turk" created by M. Koshgari. It is known that a large part of it is devoted to "Word Formation" and "Morphology".

List of references:

1. Berezin F.M. History of linguistics. - Moscow: Vissaya shkola, 1975 .
2. Vinogradov V.V. Russian and linguistic history. - Moscow: Vissaya shkola, 1978 .
3. Izyskannyy dar, turkskomu yazyku. - Tashkent: Science, 1978.
4. Mahmudov K., Borovkov A. As a researcher of old Uzbek language dictionaries // Historical issues of the Uzbek language. - Tashkent: Science, 1977.
5. Mukhtorov A., Sanakulov U. Uzbek history of literary language. - Tashkent: Student, 1995. - B. 22–23.
6. Nurmonov A. History of Uzbek linguistics. - Tashkent: Science, 2002.
7. Rafiev A., Shabanov J. Do you know Uzbek? Theoretical information. - Tashkent: Teacher, 2004.
8. Tojiev Yo. Actual problems of Uzbek linguistics // Uzbek language and literature. - Tashkent, 2011. - B. 40–48.
9. Orinboev B., Kurbanov T. History of Uzbek linguistics. - Samarkand. 2006;
10. Fazilov E. Famous philologists of the East. - Tashkent: Science, 1971.
11. Hojiev A. Actual problems of Uzbek linguistics // Uzbek language and literature. - Tashkent, 2006. - B. 24–28.
12. Elbek. Bitam roads. - Tashkent, 1919.

Author:

Sharipov Fazliddin Galievich - Gulistan State University, doctor of philological sciences (DSc).

UO·K:821.512.133.01

THE PROBLEM OF THE CREATIVE “ME” IN THE DEVELOPMENT OF A WORK OF ART

BADIY ASAR TAKOMILIDA IJODKOR “MENI” MASALASI

ПРОБЛЕМА ТВОРЧЕСКОГО «Я» В РАЗРАБОТКЕ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ПРОИЗВЕДЕНИЯ

To‘rayeva Dilnoza Nematullayevna

Guliston davlat universiteti, 120100. Sirdaryo viloyati, Guliston shahri, IV mavze

E-mail: dilnozatorayeva1983@yandex.ru

Abstract. In the article, in the research of the issue of artistic idea, creative imagination and aesthetic interpretation, the historical works are considered in the context of the literary-historical process, the writer's creative self, the structure of his views, the couple of the writer and the artistic work, the poetic world and spiritual world of the creator. The importance of studying the issues holistically has been researched. Also, in Uzbek literary studies, at the same time, on the example of historical works created before and after independence, updates in the artistic thinking of Uzbek prose, ways of artistic expression of reality in accordance with the dimensions of world literary studies, and based on the demands of today's scientific and theoretical studied in terms of Studying the works in the context of the literary-historical process, the couple of the writer and the artistic work, the creator and the spiritual world, the application of the expression of the individual and social existence of a person in them to the current reform process, especially the meaning of the growing young generation. the important educational and educational importance of being directed to serve to ensure spiritual perfection is analyzed. Because, on the basis of the artistic-aesthetic views of the new era, defining his place in the history of literature based on the structure of the writer's creative laboratory, creative "I", and his views, understanding and explaining historical-individual issues as a whole, such as the aesthetics of appropriation, are important for modern literary studies. it has been proven that it allows to draw scientific generalizations and conclusions of methodological, theoretical-methodological and conceptual significance. The fact that the process of artistic creation, the emergence of a literary work as a creative intention, and the features of artistic interpretation are directly related to the personality of the creator, is a special literary phenomenon, revealed as one of the leading features of Uzbek literary studies in the period of independence. Also, it is based on the idea-emotional attitude of the author to the events described in the work of art, the selection of the system of images and the poetic perception of the problem through them, and the artistic judgment is the basis of the writer's creative laboratory.

Key words: the world of artistic creativity, creative psychology, creative laboratory, artistic-aesthetic interpretation, literary creativity, conceptual generalization, creative plan, poetic perception, artistic idea, creative imagination, aesthetic interpretation, literary creative “I”, sociological, biographical, psychoanalytical, structural and hermeneutic research methods.

Аннотация. В статье при исследовании проблемы художественного замысла, творческого воображения и эстетического осмысливания исторические произведения рассматриваются в контексте литературно-исторического процесса, творческого Я писателя, структуры его взглядов, пары писателя и художественного произведения, поэтического мира и духовного мира творца Исследована важность комплексного изучения вопросов. Также в узбекском литературоведении одновременно на примере исторических произведений, созданных до и после обретения независимости, обновляется художественное мышление узбекской прозы, способы художественного

выражения действительности в соответствии с размерами мирового литературоведения, и исходя из требований сегодняшней научно-теоретической изученности с точки зрения Изучение произведений в контексте литературно-исторического процесса, пары писателя и художественного произведения, творца и духовного мира, приложение выражения в них индивидуального и общественного бытия человека к современной реформе процесса, особенно значение подрастающего молодого поколения, анализируется важное воспитательное и воспитательное значение направленности на служение обеспечению духовного совершенствования. Потому что, исходя из художественно-эстетических воззрений новой эпохи, определяя его место в истории литературы на основе структуры творческой лаборатории писателя, творческого «Я», и его взглядов, осмысливая и объясняя историко-индивидуальные вопросы в целом, такие как эстетика присвоения, важны для современного литературоведения, доказано, что она позволяет делать научные обобщения и выводы, имеющие методологическое, теоретико-методологическое и концептуальное значение. Тот факт, что процесс художественного творчества, возникновение литературного произведения как творческого замысла, особенности художественной интерпретации непосредственно связаны с личностью творца, представляет собой особый литературный феномен, раскрывающийся как одна из ведущих черт Узбекское литературоведение в период независимости. Также в его основе лежит идеально-эмоциональное отношение автора к событиям, описываемым в художественном произведении, выбор системы образов и поэтическое восприятие через них проблемы, а художественное суждение лежит в основе творческая лаборатория писателя.

Ключевые слова: мир художественного творчества, творческая психология, творческая лаборатория, художественно-эстетическая интерпретация, литературное творчество, концептуальное обобщение, творческий замысел, поэтическое восприятие, художественная мысль, творческое воображение, эстетическая интерпретация, литературно-творческое «я», социологическое, биографическое, психоаналитические, структурные и герменевтические методы исследования.

Kirish. Asrlar davomida shakllangan adabiy ijod va ijodiy jarayonning turfa xil xususiyatlari haqidagi qarashlarda bu tushunchaning o‘ziga xos murakkabligi mujassamlashgan. «Badiiy adabiyot alohida yozuvchilarning ijodlaridan tarkib topadi. Shuning uchun adabiyotni tadqiq qilar ekanmiz, ma’lum asarlarni konkret yozuvchilar qanday yaratganligini o‘rganmasdan va umumlashtirmasdan turib nazariy xulosalarga kelolmaymiz»[1]. Badiiy asarning yuzaga kelishi bilan bog‘liq jihatlar u haqidagi qarashlarni yanada oydinlashtiradi. Asar mohiyati sari yo‘l ochadi.

Ijodiy niyatning tug‘ilishiga turtki bo‘lgan turli omil, uning badiiy g‘oyaga aylanishi, umuman, badiiy asarning maydonga kelishiga qadar bo‘lgan jarayon yozuvchi ijodiy laboratoriyasini tashkil qiladi. «Ijodkor shaxsiyati va iste’dod qirralari, asar va shaxs munosabatlari, badiiy g‘oya urug‘ining ko‘ngilga tushishi, kurtak tugishi, nish urib, barg yozishi, barq urib gullashi – o‘zi bir go‘zal va jozibali jarayon. Ilmda ijodkor laboratoriysi deb ataluvchi bu sehrli olam adabiyotshunosligimizda nisbatan kam o‘rganilgan. Shu bois badiiy g‘oya, ijodiy tasavvur va estetik talqin muammosini tadqiq etish bugungi adabiyotshunosligining **dolzarb** masalalaridan biri ekanligini ko‘rsatadi.

Tadqiqot ob‘ekti va qo‘llanilgan metodlar

Ushbu tadqiqot ishi o‘zbek adabiyotshunosligida yozuvchi ijodiy laboratoriysi bilan bog‘liq masalasini o‘rganishni **maqsad** qilib, o‘z oldiga quyidagi **vazifalarni** qo‘yadi: mustaqillikkacha va undan keyingi yillarda yaratilgan badiiy asarlar misolida o‘zbek nasri badiiy tafakkuridagi yangilanishlar, adabiy asarning ijodiy niyat sifatida yuzaga kelishi va badiiy talqin xususiyatlari bevosita ijodkor shaxsiyati bilan bog‘liqligi alohida adabiy hodisa ekanligini ilmiy asoslash; tarixiy asarlarda tasvirlangan voqeа-hodisalarga muallif g‘oyaviy-hissiy munosabati: obrazlar tizimining tanlanishi va qo‘ylgan muammoni ular vositasida poetik idrok etishi hamda badiiy hukm chiqarishini ijod jarayoni bilan chambarchas bog‘liq tarzda tahlil qilish; adib estetik ideali, dunyoqarashi, madaniy-ma’rifiy darajasi, hayotiy tajribasi, malakasi, iste’dod va salohiyatining quvvatiga asoslanib, uning ijodiy laboratoriysi: muayyan asarning yuzaga kelishi, sayqallanishi, o‘qilishi, uqlishi va sharhanishi bilan bog‘liq ijodiy jarayonni ochib berish;

Olingan natijalar va ularning tahlili

So‘z san’atkorlarining u yoki bu asarni yozishga kirishishdan oldingi ijodiy niyati, badiiy g‘oyasi, hayot materialini saralashdagi yo‘sini, badiiy-estetik talqin xususiyatlari bir-biri bilan bog‘liq zuhur topadi. Asad Dilmurodning «Mulk», «Girih» qissalari ijodiy niyatining tug‘ilishi va talqin xususiyatlarini qiyosiy o‘rganish, kuzatish ular badiiy mahoratini yoritish imkonini beradi.

Yozuvchi ijodiy laboratoriysi, dastavval, ijodiy niyatning badiiy g‘oyaga aylanishi hamda uning badiiy-estetik talqini bilan bog‘liq qirralarni o‘rganishdan boshlanadi. Shu o‘rinda yozuvchi ijodiy niyati qachon badiiy g‘oyaga aylanadi?, – degan masalan qo‘yish o‘rinli. Qachonki ijodkorning biror bir hayotiy hodisaga, voqelikka nisbatan qalbida kuchli hissiyot natijasida ijodiy niyat paydo bo‘lsagina, unda yozishga ehtiyoj tug‘iladi. O‘sha ehtiyoj badiiy g‘oya tug‘ilishiga sabab bo‘ladi. «Badiiy g‘oya – badiiy mazmunning muhim komponenti, asardan kelib chiqadigan obrazli umumlashma fikr» [2]. Demak, badiiy asarning g‘oyasi asar mazmunida o‘z ifodasini topadi. Har bir badiiy asar hayotning qaysidir darajada umumlashtirgan manzarasini o‘zida aks ettirar ekan, ijodiy niyat bevosita yozuvchining hayot voqeligiga munosabati mahsuli sifatida yuzaga keladi. «Badiiy asarning mazmuni bosh g‘oya bilan ham, g‘oyalar xazinasi bilan ham cheklanmaydi. Har bir badiiy asar hayotning katta yoki kichik umumlashtirilgan manzarasidir. Hayotda esa g‘oyalar

alohida yashamaydilar, ular turmushning murakkab jarayonida o‘z ifodasini topadi» [3]. Qayd qilinganidek, har qanday ijodiy niyatning tug‘ilishiga hayotiy voqelik asos bo‘ladi. Adabiyot hayotning qaysidir jihatini badiiy tarzda ifoda etadi. Bunda ijodkor hayot mohiyatini, ahamiyatini yaxshilab tushuntirib berish va shu orqali tasvir ob‘ekti ustidan o‘z «hukmi»ni chiqarish maqsadini ko‘zda tutadi. Ijodkorga yozilajak asari uchun ijodiy niyat hayotni, insonlarni sinchiklab kuzatishi, manbalar bilan tanishish orqali yuzaga keladi.

«So‘z – olqish, g‘urur – iftixor, o‘y-mushohada, tuyg‘ular tusida jilolanadi. Asl ijodkor uchun so‘zlar yolg‘iz fikr aytish, kengliklarni ifodalash vositasigina emas, balki tiriklik tarzi, yashash shakllaridan biridir» [4]. Qayd qilib o‘tilganidek, so‘zning qudratini his etish ijodiy niyatning tug‘ilishi, badiiy g‘oyaning yuzaga chiqish imkonini beradi. Yozuvchida ijodiy niyatning tug‘ilishi makon va zamon tanlamaydi. «Biror asarda yo‘l-yo‘lakay tilga olingen motiv go‘yoki gapdag‘i butun boshli asarga asos bo‘ladi, kichik bir syujet irmog‘idan gal dagi asarning butun bir syujet tarmog‘i kelib chiqadi. Yoki bir asarda ko‘zga tashlangan zaifgina uchqundan gal dagi asarda katta alanga hosil bo‘ladi» [5]. Yozuvchi qaysidir hayotiy hodisadan ilhomlanishi yoki biror asarda e’tiborini tortgan jihat, uning hayotiy kuzatishlari asosida yon daftariga tushgan birgina jumla ham butun boshli asar uchun asos bo‘lishi mumkin. Ijodiy jarayonda badiiy g‘oyaning yuzaga chiqishi xususida yozuvchi Asad Dilmurod: «Men yozuvchi sifatida hech narsani qayd qilib bormayman. Faqat raqamlar va yillarni yozib boraman. To‘g‘ri, qaydlar bu – katta narsa. Men uchun qaydlar yozgan ocherklarim, maqlolalarim. Shularga va ko‘proq xotiralarimga suyanib ish ko‘raman. Xotiralarga suyanishning foydali tomoni shundaki, u fantaziyani qo‘zg‘aydi» (Yozuvchi Asad Dilmurod bilan suhbat matni muallif arxivida saqlanadi.), – deya fikr bildiradi. Demak, yozuvchi o‘ylab yurgan badiiy g‘oyaning yuzaga chiqishiga turki bo‘luvchi omillar turli holatlarda namoyon bo‘ladi. Ijodiy turki vazifasini o‘tagan har qanday holat, u qanday bo‘lishidan qat’iy nazar yozuvchi uchun juda muhim sanaladi. Bu esa adibda badiiy g‘oyaning yuzaga chiqishida asosiy vazifani o‘tashi tayin. Ko‘rinib turganidek, yozuvchining ijodiy rejasida buyuk tariximiz aks etgan asarlar yozish niyati shu tariqa yuzaga kelganligini anglaymiz. «Yozuvchining ma‘naviy intellektual jamg‘armasi muayyan shaklda badiiy-estetik mazmun kasb etishi uchun qaerdadir o‘qigan biror xabar, kim bilandir qurgan suhbatidagi xarakterli voqe, osuda xayolga cho‘mgan holatdagi xotira va boshqa omillar ana shu uchqun vazifasini o‘tashi mumkin» [6]. Ijodkor ko‘nglida pishib etilgan badiiy g‘oyaga turki bo‘luvchi holat yozuvchi uchun juda muhim bo‘lib, bu estetik mazmun kasb etuvchi omillar ijodiy jarayonning amaldagi holatini boshlab beradi. Ijodiy jarayonda yozuvchining ilk rejasи bir-biriga o‘xshamagan holatlarda bo‘y ko‘rsatadi. Bu jarayon asar yakuniga qadar turfa ko‘rinishlarda aks etsa-da, badiiy asar mohiyatini ochib berishga xizmat qiladi.

«Ijodiy reja tug‘ilguncha bo‘ladigan ijodiy izlanishlar, reja tug‘ilganda yozuvchini larzaga soladigan kuchli tuyg‘ular, ish boshlanganda bo‘ladigan ehtiros, ilhom – hammasi asar yozish paytida yanada yuksak bir pog‘onada davom etadi. Shuning uchun yozuvchining ijodiy o‘sishimi, shakllanishini yozish jarayonidan uzilgan holda tasavvur etish mumkin emas. Aksincha, yozish jarayoni yozuvchining ijodiy o‘sishi va shakllanishini tezlatadigan eng zo‘r, eng asosiy vosita hisoblanadi» [1]. Yozuvchining badiiy ijod jarayonida tuzgan ilk rejasи xayolida qanchalik mukammal bo‘lmasin, uni yuzaga chiqarishda bu mukammallik yanada bo‘y ko‘rsatadi. Badiiy g‘oya asar yozilish jarayonidagina etiladi. Ijodkorda g‘oya tug‘ilib, asar yozilguniga qadar bo‘lgan oraliqdagi ijodiy jarayon asarning muvaffaqiyatlari chiqishi uchun muhim yo‘ldir. Badiiy g‘oyaning tug‘ilishi va uning asar holida shakllanganiga qadar bo‘lgan jarayonni yozuvchi Asad Dilmurodning tarixiy qissalari misolida ko‘rish maqsadga muvofiq. Bu ijodiy vazifa ijrosini yozuvchi qay darajada eplaganiga, bunga qachon va qanday sharoitda erishganiga e’tibor qaratamiz: «Tabiat qonunlari tarixga muhabbat avloddan avlodga qon orqali o‘tishini e’tirof etadi va mana shu birlamchi hayotiy omilni hech mahal unutmaslik lozim. Alovida ta’kidlaymanki, otam da‘vati bilan Go‘ro‘g‘li-yu Alpomish, Avazxon, Rustamxon, Ravshanxon, Malikai Turondot haqidagi doston va ertaklarni o‘qib ulg‘ayganman. Adashmasam, etti yoshimdan biror bayram bahona enam Norbibi bilan etaklashib Samarqandga qatnardik. Bozor yoki do‘konga kirishdan ilgari Shohizinda obidasini ziyorat qilgani oshiqardik. Samarqand tarixi – millat tarixining uzviy qismi. O‘lka dovrug‘ini etti iqlimga yoygan zabardast yodgorliklarni qurgan muhandis va me’morlar go‘zallik yaratuvchi iste’dod sohiblari ekanini yorituvchi bir qator esse bitdim. Shundan so‘ng «Mulk», «Girih», «Intiho» nomli tarixiy qissalarim dunyoga keldi» [7]. Yozuvchining tarixga muhabbat tuyg‘usi unga qon bilan kirgani, xalq og‘zaki ijodi namunalaridan yoshligidan bahramand bo‘lib ulg‘aygani, Samarqand zamini va tarixiy yodgorliklar bilan hamnafas yashagani bois asarlari badiiy g‘oyasining yuzaga kelishi shu omillar bilan bog‘liq, deb ayta olamiz. Shu o‘rinda Izzat Sultonning bolalik xotiralari haqidagi fikrini keltirish o‘rinli: « – Xalqimizda, bola boshidan, soy – toshidan, degan ibratli gap borku, ijodga bolalikning, yoshlikning ta’siri katta bo‘ladi. Faqat dunyoqarashingiz emas, ijodning tamoyillariga ham ta’siri kuchli. Umuman, yozuvchilik haqida gap ketgudek bo‘lsa, «vpsyot detstvo», «hammasi bolalikdan boshlanadi», degan hikmatli bir ibora bor» [6]. Har bir yozuvchining ijodi bevosita shaxsiyati bilan chambarchas bog‘lanib ketadi. Uning yaratilajak asariga hayoti davomida ko‘rgan va eshitgan, so‘ngra o‘qigan va o‘rgangan tarixiy haqiqatlar ijodiy turki vazifasini o‘taydi. Ayniqsa, bolalik xotiralari yozuvchining ijodiy laboratoriysi uchun birlamchi vosita sanaladi. Asad Dilmurod ijodi ham aynan mana shu fikrlar bilan hamohang.

«Tarixiy asarlarni yozish uchun ijodkorda istakdan, bilimdan tashqari, hatto hammasidan oldin ma‘naviy haqqi bo‘lishi kerak» [8], – deb yozadi adabiyotshunos Ulug‘bek Hamdam. Asad Dilmurod millatimiz tarixiga, ma‘naviy-madaniy me’rosimizga bo‘lgan mehrni bolaligidan ko‘nglida ulg‘aytirgan. U tarixiy asar yozishga «ma‘naviy haqqi» bor yozuvchilardandir. Chunki, Asad Dilmurod tarbiyalangan muhit shuni taqozo etadi. Adibning «Mulk», «Girih», «Intiho» qissalarida mislsiz qimmatga ega muborak kitoblar, ko‘hna obidalar ko‘rkiga zeb berib turuvchi, o‘zida milliy ma‘no kasb

etgan naqshlarni asl holicha saqlashni o'zlarining burchi deb bilgan, millatimiz faxri bo'lган bir qancha vatandoshlarimizning umumlashma obrazni yaratilgan. Ushbu tarixiy qissalar Asad Dilmurod ijodida alohida o'ringa ega bo'lib, biri ikkinchisining mantiqiy davomi sifatida aks ettirilgan. Bu asarlarning umrboqiyligi shundaki, ajdoddlardan qolgan ma'naviy me'rosimiz, millatning faxri – tarixiy obidalar, ularning bunyod bo'lishi va zamonlar osha o'tib kelishida jonbozlik ko'rsatgan millat farzandlari timsolining o'ziga xos tarzda badiiy aks ettirilganidadir. «Mazmun-mohiyati, obrazlar silsilasi, voqealar ko'لامи bilan «Girih» va «Intiho» dramalarga boy «Mulk»ni to'lg'azadi, undagi fojealarmi ko'z o'ngimizda kuchaytirib gavdalantiradi» [9]. Yozuvchi ijodiy izlanishlar jarayonida «Mulk» qissasining davomi sifatida «Girih» va «Intiho» qissalarini yozadi. Ularda sho'ro tuzumining muttasil olib borgan siyosatining tub ildizlari ko'rsatiladi. O'sha paytda bu holat o'zbek xalqi oyog'iga bolta bo'lib tushgani, dunyoviy madaniyatning ajralmas qismi hisoblangan milliy madaniyatimiz salkam tanazzul yoqasiga keltirib qo'yilgani badiiy tasvirlarda o'z ifodasini topadi.

«Har bir g'oyada insonning intilishi, istagi ham mavjudligi yozuvchining g'oyaviy pozitsiyasi bilan uning ijodkorlik shaxsi orasida dialektik aloqa bo'lishini ko'rsatadi» [1]. Asad Dilmurod asarlarida ham ushbu dialektik aloqadagi hamohanglik yaqqol ko'rindi. Badiiy asar talqinida yozuvchining tanlangan mavzuga munosabati, o'z yondashuvi ham ko'zga tashlanadi. Bu uch qissaning yaratilishi xususida ijodkorning o'zi shunday deydi: «Kuzatuvlar jarayonida obidalar tarixi va taqdirlar birdamligini ta'minlovchi, tarix ulug'verligini namoyon etuvchi, ustalar ruhiy olamini ochishga xizmat qiluvchi haqiqiy mustahkam omil degan xulosada to'xtadim. Bu xulosam, ijodiy niyatim ushalishi, ya'ni bir-birini to'ldiradigan uchlik qissa – «Mulk», «Girih» va «Intiho» tug'ilishi uchun zamin yaratdi. «Girih» qissam samarqandlik ta'mirchi-naqqosh va muhandis usta Abdug'affor Haqqulovga bag'ishlangani bejiz emas. Ta'mir sohasida katta tajriba to'plagan bu inson haqida yozilgan qator esselarim meni ham eski zamon iqlimi, ham o'zining qalb dunyosi, ham o'tmish bilan bugunni bog'lagan turli avlodga mansub ustalar ma'naviy hayotiga olib kirdi» [7]. Adib tarixiy haqiqat xususida so'z yuritar ekan, suhbat chog'ida usta Abdug'afforning o'tmishga qiziqqan yaqin bir do'sti bolaligida Afrosiyob yaqinidagi g'orga bir qop qadimiy kitob ko'milganini ko'rganini so'zlaydi. Keyinchalik u bu haqida professor Hamid Sulaymonga maktub yozgani, taniqli olim rahbarligida kelgan komissiya g'orda qazuv ishlari olib borgan, nihoyat qop topilgani, lekin og'zi ochilgan zahoti undagi noyob bitiklar kulga evrilib to'kilgani hususida kuyinib gapirganligini aytib o'tadi. Shu o'rinda Asad Dilmurodning do'stini ko'rgan va eshitgan hayotiy voqealarini mana shu uch qissasi badiiy g'oyasi tug'ilishiga sabab bo'lganligini aytish mumkin. Ya'ni usta Abdug'affor hikoyalari uchlik qissa yaralishi uchun ijodiy turki bo'lgan. Xususan, asarda bu tarixiy voqealarning asosiy qismi «Mulk» qissasi mag'ziga singdirib yuborilganligi kuzatiladi. Tarixni jonlantirishdagi ijodiy jarayonda yozuvchi o'zining fantaziyasi asosida asarni yanada boyitadi. «Mulk» qissasida aniq bir tarixiy voqelik xususida gap ketmasa-da, undagi tasvirlar beixтиyor o'tmishning ko'hna manzaralarini, o'sha davr muhiti va ruhini ko'z oldimizda gavdalantiradi. Asarning 1989-yilgi nashrida tasviri fozil insonlarning suhbati bilan boshlanish orqali yozuvchi kitobxonni uning asosiy mazmuni sari etaklaydi. Adib davrga xos xalqimiz ko'nglidagi kechinmalarni, ularning ruhiy-ma'naviy izziroblarini qalamga oladi. Yozuvchining olis moziy haqidagi qarashlari asardagi usta Jamshiddin, o'g'li Shamsiddin va ularning atrofiga birlashgan obrazlar orqali yuzaga chiqadi. Qissada Muhammad Valixon, Sobir Qamariy, mulla Ahmad, usta Qurbon kabi qahramonlar ham asosiy obrazlar sifatida bo'y ko'rsatadi. Ular voqealar rivojini harakatlantiruvchi kuch hisoblanadi. «Tarixiy asar tipik xarakterlar vositasida u yoki bu davrning butun dramasini, ruhiyatini barcha murakkabliklari bilan ohib berishi kerak. Bu yo'lda san'atkor o'z ijodiy g'oyasi, materiali, individual uslubi talablariga binoan asarning bosh qahramoni sifatida tarixiy shaxsni olishi, istasa mutlaqo badiiy to'qima obrazlar vositasida muayyan davrning ruhiyatini ohib berishi mumkin» [10]. Asad Dilmurod «Mulk» qissasida eshitgan va shohidi bo'lgan tarixiy voqealarini badiiy gavdalantirishda badiiy to'qima obrazlar vositasida badiiy g'oyasini yuzaga chiqarishga harakat qiladi.

Tarixiy asar yaratish uni estetik baholash uchun yozuvchidan juda katta ijodiy mehnat – kuch va mas'uliyat bilan birgalikda, moziya hurmat, tarixiy shaxslar obrazini yaratish uchun yuksak tafakkur talab qiladi. Asar ustida ishslash chog'ida Asad Dilmurod bu vazifani uddalay olgan. Unda ma'rifat va jaholat o'rtasidagi kurashni yaqin o'tmishdag'i hayotiy voqelik misolida badiiy-falsafiy talqin etadi. Asarning dastlabki variantiga qaraganda keyingi qayta ishlangan (2009-yildagi) nashri o'z syujetining badiiy jihatdan puxtaligi bilan ajralib turadi. Shu o'rinda Asad Dilmurodning bir-birini mantiqiy to'ldiruvchi qissalarni qayta nashr ettirishi bilan bog'liq quyidagi fikrlariga e'tibor qaratish maqsadga muvofiq: «Mulk», «Girih», «Intiho» qissalarimni qayta nashr qilish fikri tug'ilgandan keyin ularni qaytadan ishlab chiqqanman. «Mulk» ham, «Girih» ham butunlay qaytadan yozilgan, faqat «Intiho» emas. Qissalarni shundayligicha nashr qilay desam ko'nglim to'lmagan. Bular ham stilistika, ham badiiy to'qima, ham saviya, ham qurilma bilan bog'liq holatlardir» [7]. Yozuvchining ushbu fikrlaridan ijodiy jarayonga xos bo'lgan muhim omillar, badiiy asarni qayta ishslash sabablari haqida ma'lumot olish mumkin. Ijodkorga xos bo'lgan uslub orqali badiiy to'qimani shakllantirishda asar ma'lum bir vaqt oralig'ida qay holatda ekanligi, badiiy saviyasi yuqori darajada bo'lishi zarurligi va asarga xos qurilmaning mutanosib shakllantirishida undan mashaqqatli mehnat talab etilishi xususida so'z bormoqda. Bu holatlar asardagi ba'zi qahramonlarning nomlarini o'zgartirishidan tortib, ularning xatti-harakatlari, obrazlar o'rtasidagi munosabatlarga kiritilgan o'zgachalikda ham ko'rindi. Bular asarning asl g'oyasiga ta'sir etmasdan, badiiy imkoniyatlar chegarasining anchayin kengaytirgan. Xususan, so'nggi nashrda Qutlug' So'z, Qalam, Qonuni muborak singari majoziy obrazlarning butun asar mohiyatiga singdirilishi, yaratish va yaralish qonuniyati, qahramonlarning ruhiy olami, ichki kechinmalari tasviriga birmuncha keng o'rin berilishi uning badiiy mukammalligini ta'minlashga xizmat qilgan. Asar

syujetidagi har bir voqeа majoziy obrazlar bilan bog‘lab xulosalanishi qaysidir darajada «Mulk» qissasidagi tarixiy voqelikni jonlantirishda muhim vazifani bajargan. Asardagi barcha tasvirlar izohsiz, yakunsiz qoldirilmaydi. Keyingi variantda muqaddas kitob – Qur’oni karim bilan bog‘liq voqeа asar markaziga chiqariladi. Bu kitob qanday qilib usta Jamshiddin qo‘liga tushib qolishi, uning keyingi taqdiri, shu kabi noyob manbalarning ayanchli taqdiriga tutashib ketgan Shamsiddin, Sobir Qamariy, mulla Ahmad, usta Qurbon kabi obrazlarning qismati izchillikda olib boriladi. Qissaning dastlabki variantida bu voqeа biroz boshqacharoq bo‘lib, Qur’oni karim bilan bog‘liq holatlar ham, voqeaning majoziy obrazlar orqali to‘yintirilishi ham asosiy o‘ringa ko‘tarilmaydi. «Mulk»ning keyingi variantida «Devoni hikmat» bilan bog‘liq ibratli voqeaning keltirilishi ham asarga o‘zgacha ruh olib kiradi. Asosiy syujet liniyasida targ‘il tuya mingan keksa Mo‘ysafid obrazi butun asar davomida harakat qiladi. Bu qahramon orqali tasavvufiy ruhning aks etishi bevosita asar mohiyatini yoritishga hizmat qiladi. Sobir Qamariyning otasi qozi Muhammad Valixonning bir sayohati chog‘ida ruhoniy mavlono Mustafo Shofirkoniyan Ahmad Yassaviyning «Devoni hikmat»i fazilatlarini eshitib, bu Qur’oni karimdan keyingi muqaddas kitob ekanligini bilgach, Samarqandga qaytganida uni astoydil topishga harakat qilish voqeasi o‘rin olgan. Uning bu urinislari esa samara bermaydi. Ushbu obrazdagи Oollohga bo‘lgan ishq bilan uyqash kitob ishqи «Devoni hikmat»ni topishga chorlayveradi. Qozi o‘sha manbani topish ishtiyoqida yurt fozillaridan oq fotiha olib, dastlab Hikmat muallifi qabrini ziyorat qiladi, so‘ngra Xuroson, Eron, Rumga boradi. Maqsadi amalga oshmagach, hafsalasi pir bo‘lib ortga qaytayotganida Amudan o‘tganida karvoniga targ‘il tuya mingan, yuzlarini ajin tilimlagan bir mo‘ysafid chol qo‘shiladi. U safda ketayotib o‘zining aytgan nazmiy o‘gitlari bilan barchaning e‘tiboriga tushadi. Bu o‘gitlar Muhammad Valixonni ham befarq qoldirmaydi. U qachondan beri izlab yurgan nodir kitobi cholning qo‘lida ekanligini biladi va uning muridiga aylanadi. Ming tilla evaziga mo‘ysafiddan kitobni berishini so‘raganida, chol pul kishining nafsi qondirishi mumkinligi, lekin dil tashnaligini bosolmasligini aytib, nodir kitobning sotilmasligini ta‘kidlaydi. Bu holat esa uning donishmandligini dalillaydi. Mo‘ysafid tilidan aytilgan jumla muallif badiiy g‘oyasining bir ko‘rinishi sifatida o‘z aksini ko‘rsatadi. Keltirilgan bu hikoya asar syujetiga singib ketadi, shu bilan birga u keyingi bo‘ladigan voqealar rivoji uchun asos vazifasini o‘taydi. Yozuvchi ijodiy laboratoriyasida qayta ishlangan asar badiiyatini oshirgan jihatlarni, avvalo, adib iste’dodini yillarda osha yanada charxlanganligi, ijodiy fantaziysi tobora kuchayganligi, eng asosiysi, yozuvchida asarni qayta ishlashga xohishning tug‘ilishi bilan izohlash mumkin.

Asarga asos qilib olingan yozuvchining estetik, falsafiy kontseptsiyasi uning ko‘nglidagi badiiy g‘oyani yuzaga chiqaradi. «Mulk» qissasida usta Jamshiddin ruhiy olamiga tasavvuf sirlarini o‘zida jamlagan majoziy obrazlar hamroh bo‘ladi. Bu kabi talqin xususiyati yozuvchining falsafiy qarashlarini o‘zida mujassamlashtiradi. Asarda majoziy obrazlar bilan bog‘liq voqelikni bir necha o‘rinlarda ko‘rish mumkin. Masalan, mulla Ahmad tilidan aytilgan qadim bir naql ham asarning syujeti bilan hamohang tarzda uni yanada to‘ldirish, qaysidir ma’noda tasavvufiy ruh baxsh etishiga xizmat qilgan. Majoziy obrazlar yetakchilik qilgan ushbu naqlida keltirilishicha, qadimda Qalam dastlab oq qog‘ozga Xudo va Odam nomlarini bitadi, oradan o‘tgan etmisht ming yillik sukutdan so‘ng qutlug‘ bir ayyomda «Tarix yozilsin», degan vahiy keladi. Qalam qancha urinmasin, bu ishni amalga oshira olmaydi. So‘ngra Tangri bu ishni amalga oshirish uchun cholg‘uni ishga soladi. Natijada Qonuni muborak dunyo yuzini ko‘radi. Bundan ilhomlangan Qalam bir pog‘ona o‘sib, Tangri tarixini ravon yozadi. Asar ruhiga mos tanlangan bu hikoyatlar bevosita syujetni yanada to‘yintiradi. – Tarixiy asarlarining ham zamonaliv mavzudagi asarlarining singari matn tasavvufdan to‘yingan, mazkur ta‘limot unsurlariga suyangan holda, real va noreal hayotni yonma-yon tasvirlaysiz. Bundan ko‘zda tutilgan muddao nima?, – degan savolga Asad Dilmurod quyidagicha javob beradi: «Tasavvuf ruh, qalb va hol ilmidir, u falsafiy-estetik xislatlariga ko‘ra ijod psixologiyasiga juda yaqin: azalu abad mohiyatini hissiy tafakkur, betakror nafis bo‘yoqlar va xayoliy-tamsiliy obrazlar vositasida idrok etish va tasvirlash uchun ko‘maklashadi. Yozuvchi sifatida mening ijodimdagи asosiy yo‘nalish tasavvuf ta‘limoti bilan bog‘liq. Agarda asarlarim shu jihat bilan bog‘lanmasa, ularda cho‘g‘ bo‘lmasdi. Ummuman, Sharq dunyosida yaratilayotgan asarlar tasavvuf bilan bog‘liq bo‘lishi kerak, deb o‘ylayman. Ahmad Yassaviy, Hazrat Alisher Navoiy yoki Mashrab ijodini olaylik, nega ular kitobxon qalbini ohangrabodek abadiy o‘ziga tortaveradi. Chunki ular ijodi tasavvuf bilan sug‘orilgan. Mumtoz adapiyotimiz mazmuniga alohida betakror joziba bag‘ishlagan tasavvuf meni ham ana shu muhim jihatlariga ko‘ra qiziqtiradi va xususiy uslubni shakllantirish choralarini qidirishga undaydi» [7]. Asad Dilmurodning bu fikrlaridan tasavvuf talqini bilan bog‘liq jihatlarning asarda aks etishi yozuvchi ijodining bir qirrasi sifatida ko‘zga tashlanishi oydinlashadi.

Adib «Mulk» qissasi ijodiy jarayonida garchi aniq faktlar bilan ish yuritmasa-da, asarga Mir Arab madrasasi tarixida yuz bergan fojealarni asos qilib oladi. Badiiy to‘qima obrazlari taqdiri orqali asarda tarixni qayta uyg‘otishga harakat qiladi. Yozuvchi ijodiy niyati tarixni badiiy talqin qilish orqali uning estetik qiymatini ham oshiradi. Asarning keyingi nashrida Shamsiddin obrazi o‘n besh yoshli o‘spirin yigit bo‘lishiga qaramay, voqealar rivojida ancha sermulohaza, har bir ishni to‘g‘ri baholay oladigan, or-nomusi kuchli, sabr-toqatl, yon-verida bo‘layotgan tala-to‘plarga haqiqat ko‘zi bilan qarab, ularga qarshi so‘z ayta oladigan ajdodlar izdoshi sifatida harakatlanadi. Millat ma‘naviy merosini saqlash yo‘lida asar so‘ngigacha otasi yonida turib nosog‘lom ijtimoiy muhitga qarshi kurashadi. Shamsiddin otasi bilan yonma-yon muqaddas kitob – Qur’oni karimni zamonusi talatumlaridan asrab qolish uchun Ashtarxonan obidasiga berkitishdan tortib, to asarning oxirigacha butun ziddiyatlarga qalqon bo‘lgan qahramonlar qatorida gavdalanadi. Yozuvchi asar markaziga millat ma‘naviy tanazzuli masalasini olib chiqar ekan, uning asosini boshqa bir muhitdan qidirmaydi. Balki, bu alamlarga sabab bo‘luvchi asoslar o‘z millatdoshlari ichidan chiqqanligini ko‘rsatishga urinadi.

* GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI *

* Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2023. № 3 *

O’tmishni ma’lum faktlardan voz kechib qoralamoq qanchalar oson bo’lsa, uni har qanday kamchilikdan holi tarzda ideal tasvirlash ham mushkuldir. «Adabiy matn yaxlit bir butunlik, shu bilan barobar, asarning yuzaga kelish tarixini ko‘z-ko‘z etuvchi go‘zallik hodisasi hamdir. Unga tor va biqiq narsa sifatida, san’atkor deb atalmish injiq kimsaning xarxashalari tariqasida qaramaslik lozim. U ijodkor tuyg‘ulari va dunyoqarashining ma’lum shaklga kirgan ko‘rinishidir» [6]. Badiiy asar yuksak iste’dod hosilasi ekan, u doimo inson qalbini yoritib turadi.

Asad Dilmurod ijod mahsuli bo‘lgan «Mulk» qissasining mantiqiy davomi «Girih»da Shamsiddinning keyingi hayoti ham tasvirlangan. Jumladan, «Girih»da uch avlod vakillari Jamshiddin, Shamsiddin, G‘aybiddin haqida so‘z ketar ekan, ularning milliy merosimizni saqlab qolish yo‘lidagi fidokorona xizmatlari asar syujetini tashkil qiladi. O‘zbek adabiyotshunosligida uch avlod vakillari aks etgan asarlardan yana biri Tog‘ay Murod qalamiga mansub «Otamdan qolgan dalalar» romanidir. A.Qodiriy nomidagi davlat mukofotiga sazovor bo‘lgan bu asarda ham mehnatkash o‘zbek xalqi qismati, ruhiy dunyosi, kindik qoni tomgan er bilan bog‘liq voqealar, o‘zbekning ramzi degulik mehnatkash inson obrazi yaratilgan. Asarda Jaloliddin, Aqrab va Dehqonqul – uch avlod vakillari Jamshiddin, Shamsiddin, G‘aybiddin singari mehnatkash xalq timsollaridir.

Adibning «Intaho» qissasi «Girih»ning mantiqiy davomi bo‘lib, «Mulk» qissasi singari uni to‘ldiradi. Unda badiiy obraz darajasiga ko‘tarilgan Girih bu asarda, o‘z atrofida barcha voqealarni qamrab oladi. Asar Tillakori ko‘rkiga zeb bergen Girihning tug‘ilishi, usta Shamsiddinning Registonda o‘tkaziladigan saylga tayyorgarligi jarayoni bilan boshlanadi. Yozuvchi asarda bosh qahramon sifatida Shamsiddin obrazini gavdalantirar ekan, uni yana butun vujudi bilan haqiqat uchun, ijtimoiy hayotdagi nohaqliklarga qarshi kurashuvchi qahramon sifatida talqin etadi. «Ayting, qani o‘rtamizdag mehru oqibat, qani sirot ko‘prigidan o‘tishda suyanch bo‘ladigan diyonat? Ko‘nglingizga qattiq olmangu, siz bilan biz o‘rtaga qo‘ygan haq uchun sadaqa qilayotgan bandalarga emas, nokas bir kimsha o‘choqboshidan irg‘itib yuborgan suyakni irillashib talashayotgan saklarga o‘xshaymiz» [10]. Girihni murodiga etkazish ilinjida yashagan usta Jamshiddin niyatlarini o‘g‘li tomonidan muvaffaqiyatlama amalga oshirilgani, bu ulug‘ ish ildiziga bolta urishdek g‘araz niyatlar bilan ezgulikka chang solinishi asarda mantiqiy izchillikda ochib beriladi. Shamsiddin obrazining Girih aslini saqlash va tiklash yo‘lidagi sa‘y-harakatlari, ruhiyatida sodir bo‘lgan g‘alayonlar, shuurini kemirgan sitamlar – barchasi asar mohiyatiga singdirilgan. Qissa syujetini harakatlantiruvchi kuchni faqat yetakchi qahramonlar emas, balki barcha obrazlar xarakteridagi faollik tashkil qiladi. «Mulk» «Girih»dan farqli o‘laroq, G‘aybiddinning oilali ekanligi, usta Ibrohimning xarakteridagi ba‘zi qusurlariga qaramasdan usta Jamshiddin va usta Shamsiddin o‘zlariga yaqin bilishlari asar qahramonlarining xarakterini kashf qilishga va asar mohiyatini ochib berishga xizmat qiladi. Asarda «Mulk»dagi singari «Qirq rivoyat»dan olingen «Ikki naqqosh to‘g‘risidagi rivoyat»ning keltirilishi, uni asar syujetiga bog‘liq holda g‘oya sari yo‘naltilishi maqsadga muvofiq. «O’sha afsonaning estetik-ma’rifiy ahamiyati behad kattadir. Afsona bahonasida ajodolarimiz zo‘r ishtiyoq va nozik did bilan kashf qilgan Girihni Asad Dilmurod hayrat, havas bilan ta‘riflaydi va uni majoziy obraz darajasiga ko‘taradi» [9]. Ta’kidlanganidek, girih har uchala asarda ham o‘zbek xalqining madaniy, ma’naviy merosining ramzi sifatida aks ettirilgan. «Intaho» qissasi ham shu jihatlari bilan ahamiyatlidir.

Umuman olganda, milliy kadriyatlar talqini masalasi adabiyotning azaliy va abadiy mavzularidan biri sifatida asrlar davomida shakllanib kelganligini Asad Dilmurod qissalarida mahorat bilan talqin etilgan. Yozuvchining ijodiy individualligi tarixiy vogelikni badiiy ifodalashda turli hikoyat va rivoyatlarni keltirishi badiiyat mezonlariga singdirib yuborganligi bilan belgilanadi. Yozuvchining dunyoqarashi, ma’naviy olami tarixiy vogelikni talqin etishga qaratilganligi bilan izohlanadi. Qissalar badiiy to‘qima asosida shakllantirilgan bo‘lsa-da, uning tili, yoritilgan milliy kolorit va xarakter talqini izchilligi bilan badiiy g‘oyaning ifodalanishi me’yorida berilgan. Adib o‘z ijodiy laboratoriyasida har bir asarni tinimsiz qayta ishlashi, tarixiy manbalar bilan tanishishi, uning dunyoqarashidagi o‘zgarishlarni yuzaga chiqarish qatorida, badiiy mukammal asarlarning maydonga kelishishi asos bo‘lgan.

Yuqoridagi fikrlar bo‘yicha qisqacha XULOSA:

1. Badiiy ijod takomilida yozuvchining iste’dodi, ilhom, mehnati, fantaziysi muhim o‘rin tutib, adib ijodiy laboratoriyasini o‘rganish shu omillarni bilishdan boshlanadi. Badiiy ijod qirralarini, ijodkor psixologiyasini, badiiy asar mohiyatini ochishda ijodiy jarayoning barcha omillari biri ikkinchisi bilan bog‘liq ravishda badiiy mukammallikka erishadi.

2. Ijodiy tasavvur jarayonida adib estetik ideali, dunyoqarashi, madaniy-ma’rifiy darajasi, hayotiy tajribasi, malakasi, iste’dod va salohiyatining quvvati muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki, aniq maqsad hamda bajarilishi lozim bo‘lgan ijodiy ishni obrazlar olami, davr va sharoitni aniq tasavvur qilmay, yetarli tajriba va mahorat to‘plamay amalga oshirish mumkin emas.

3. Badiiy asarlarda tasvirlanayotgan voqe-a-hodisalarga muallifning g‘oyaviy-hissiy munosabati, obrazlar tizimini tanlashi va qo‘ylgan muammoni ular vositasida poetik idrok etishi-yu, chiqargan badiiy hukmi badiiy mazmunning muhim o‘zak unsuri, asardan kelib chiqadigan obrazli hamda umumlashma fikr bo‘lgan badiiy g‘oyada o‘z ifodasini topadi.

4. Badiiy vogelik yozuvchi ijodiy niyati, dunyoqarashi, idroki, g‘oyaviy-hissiy munosabati, poetik hukmi orqali yuzaga keladi. Shuning uchun har bir asar o‘z mazmun-mohiyati, ko‘lami va ifodalananish yo‘sini bilan individuallik kasb etadi. Milliy va umuminsoniy qadriyatlarga uyg‘unligi, hayot materialining ko‘lami – badiiy kontsepsiyaning obrazli tarzda go‘zal va ta’sirchan ifodasiga ko‘ra qadrlanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Jamoa. Adabiyot nazariyasi. II jildlik. II jild. – Toshkent: Fan, 1979. – B. 92.
2. Quronov D., Mamajonov Z., Sheraliyeva M. Adabiyotshunoslik lug'ati. – Toshkent: Akademnashr, 2010. – B.387.
3. Sulton I. Adabiyot nazariyasi. – Toshkent: O'qituvchi, 1986. – B.177.
4. Rahimjonov N. Badiiyat – bosh mezon. – Toshkent: Akademnashr, 2016. – B.6.
5. Qodirov P., Normatov U. Izlanish quvonchi va tashvishla.// Sharq yulduzi. 1980. 2-son. – B.216.
6. Rahimjonov N. Badiiy asar biografiyasi. – Toshkent: Fan, 2008. – B.77.
7. Dilmurod A., To'rayeva D. Tarixiy me'yor va estetik mas'uliyat.// Ijod olami. 2018. 3-son. – B. 6.
8. Hamdam U. Ruhni uyg'otuvchi so'z. – Toshkent: Turon zamin ziyo, – B. 317.
9. Mahmudov M. Ruhiyat olami sari. Asad Dilmurod. Fano dashtidagi qush (asarga so'ngso'z). –Toshkent: Sharq, 2002. – B.329.
10. Sattorov M., Kattabekov A. Olis yulduzlar jilosi. – Toshkent: O'qituvchi, 1984. – B.23.
11. Dilmurod A. Ko'chki. – Toshkent: Yozuvchi, 1991. – B.16.

Muallif:

To'rayeva Dilnoza Nematullayevna - Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

UDK 372.881.111.1

LINGUISTIC-PRAGMATIC EXPRESSION OF TENSE MEANING IN DIFFERENT SYSTEMIC LANGUAGES

TURLI TIZIMLI TILLARDA ZAMON MA'NOSINING LISONIY-PRAGMATIK IFODALANISHI

ЛИНГВО-ПРАГМАТИЧЕСКОЕ ВЫРАЖЕНИЕ ЗНАЧЕНИЯ ВРЕМЕНИ В РАЗНОСИСТЕМНЫХ ЯЗЫКАХ

Shayzakov G'ulom Muxtarovich

Guliston davlat universiteti, 120100 Sirdaryo viloyati Guliston tumani Shodlik massivi 53-uy

E-mail: gulomjonshayzakov@gmail.com

Abstract. In this article, the elements of the functional-semantic field of temporality are summarized according to primary time meanings and secondary aspectual symbols. Regardless of the system and composition of the language, the first-level, core meaning of time belongs to all elements in the field, and finds its reflection in them. In the article, the meanings of time in different systematic languages are mainly classified into three types: past, future and present. Equivalence according to the number of meanings exists in all languages. However, forms are not always proportional to the number of meanings. In particular, in English and Uzbek languages, simple present and simple past forms of the verb exist as separate analytical, synthetic-analytical forms. The form of the future tense deviates from this pattern and is determined by combining the modal verb and the infinitive in English, and in Uzbek by combining the functional meaning of the simple present tense. Since these types of meaning cover all verbs in languages and become their grammatical categorical sign, it is intended to be considered a purely linguistic expression of temporality.

Key words: functional-semantic field, category, paradigm, temporality, syntactic, lexical, morphological

Аннотация. В данной статье элементы функционально-семантической сферы темпоральности обобщаются по первичным времененным значениям и вторичным аспектуальным символам. Вне зависимости от системы и структуры языка первоуроневое, ядерное значение времени принадлежит всем элементам поля и отражается в них. В статье значения времени в разных систематических языках в основном классифицируются на три типа: прошлое, будущее и настоящее. Эквивалентность по количеству значений существует во всех языках. Однако формы не всегда пропорциональны количеству значений. В частности, в английском и узбекском языках формы простого настоящего и простого прошедшего времени глагола существуют как отдельные аналитические, синтаксико-аналитические формы. Форма будущего времени отклоняется от этой закономерности и определяется сочетанием модального глагола и инфинитива в английском языке, а в узбекском языке - сочетанием функционального значения простого настоящего времени. Поскольку эти типы значения охватывают все глаголы в языках и становятся их грамматическим категориальным признаком, его предполагается рассматривать как чисто языковое выражение темпоральности.

Ключевые слова: функционально-семантическое сфера, категория, парадигма, темпоральность, синтаксический, лексический, морфологический

Kirish. Dunyo tilshunosligida zamon kategoriysi atrofida markazlashgan funksional-semantik maydonlar ayni kategoriya nomi bilan emas temporallik istilohi bilan yuritiladi. Sababi, aslida zamon barchamizga ma'lum bo'lgan vaqtini ifodalamaydi. Zamonning vaqt bilan munosabati nisbiy, u ish-harakat, holatning so'zlashuvchi gapirayotgan oniga nisbatan kechish nuqtasini ifodalarydi. Ya'ni zamon so'zlashuvchi gapirayotgan oni va harakatning kechish vaqtini birlashtirib, belgilab beruvchi omildir.

Temporallik istilohi maydonning ma’no ko‘lami va tarkibi kengayishini anglatadi. Paradigma yadrosida esa zamon turadi. A.Bondarko ta’kidlaganidek, maydon yadrosini aniqlashda bir necha tamoyillarga amal qilinadi. Ya’ni asosiy semantik vazifalar, belgilarning imkon qadar bir-biriga yaqin bo‘lishi shart. Asosiy semantik vazifani bajaradigan elementlarning grammatik va semantik vazifasi tor, bir nuqtaga yo‘naltirilgan bo‘ladi. Yadro tarkibidagi elementlar orasida tizmiy, semantik ziddiyat kuzatiladi. Perifirik elementlar belgilangan umumiy semantik vazifani bajarishda nomuntazam bo‘lgani holda yadro elementlari bu funksiyani muntazam amalga oshirishi kerak. [1] Mana shu talablarga to‘liq muvofiqlik aynan zamon kategoriyasi elementlarida kuzatiladi. Sof morfologik sath vositalarini o‘z atrofida jamlagan zamon kategoriyasi temporallikdagi uch asosiy ma’no turi o‘tmish, ayni dam va kelajakni to‘laqonli ifodalaydi. Bularni uch asosiy ma’no deb ajratishga esa quyi pog‘onadagi semik tasnif, ya’ni kichikroq ma’no guruhlariga ajralishi sabab bo‘ladi.

Tadqiqot ob’ekti va qo‘llanilgan metodlar

Zamon kategoriyasida ichki shakliy va mazmuniy ziddiyat ham borligi ma’lum. Ze’ro “Tashqi shakliy ko‘rsatkichlarsiz kategoriya mavjud bo‘limaydi. Grammatik kategoriya eng kamida ikki yoki undan ortiq ziddiyatdagi shakllardan iborat bo‘ladi. Shu jumladan, zamon kategoriyasida ham uch asosiy ziddiyatdagi shakl – hozirgi, o‘tgan va kelasi zamon mavjud. Bundan tashqari to‘rt xil yondosh zamon shakllari, asosiy, davomiy, perfekt va perfekt-davomiy bor. Otlardagi son kategoriyasi, fe’lning nisbat kategoriyasi ham shunday ziddiyatli qutblarga bo‘linadi. Bir belgi, bir ma’nodan iborat grammatik kategoriya mavjud emas. Elementlar qarshiligi hech bo‘lmasa binar ya’ni ikkiga ajralgan holda kuzatiladi” [2] Funksional semantik maydonning lisoniy ifodalanishi bevosita shu yadro elementlari zimmasidadir. Shuning uchun temporallikning sof lisoniy ifoda shakllari zamon kategoriyasida mujassam. O‘zbek tili nuqtai nazaridan kelib chiqib zamon yadroviy kategoriya sifatida uch ma’noni ifodalaydi deymiz.

Olingan natijalar va ularning tahlili

Boshqa tizimli tillarda o‘tmish, kelajak va hozirgi zamon ma’nosining birortasi boshqa element vositasida belgilanishi mumkin. Bunday farqlar temporallik maydoni yadrosini turli tizimli tillar kesimida tahlil qilish, qiyoslash vositasida yuzaga chiqadi.

Masalan, rus tilida hozirgi va kelasi zamon shakllari alohida belgi bilan ifodalanmaydi. Ish-harakat, holatning zamoni haqida fe’lning shaxs-son qo‘shimchasi dalolat beradi. Ya’ni bunda bir kategoriya funksional polisemik element sifatida boshqa bir paradigma ma’nosini ifodalashga xizmat qiladi. Rus tilida alohida zamon shakli deb kelasi zamonning murakkab shaklini aytish mumkin. «*Быть*» fe’lining shaxs-sonda tuslangan shakli va fe’lning infinitiv shakli yaxlit bir butun bo‘lib mana shu zamon ma’nosini anglatadi. O‘tgan zamon shakli esa fe’l asosiga *л-* suffiksini qo‘shish orqali yasaladi. Biroq bu muntazam qoida emas, ya’ni tizimda ushbu suffiks o‘rnini boshqa toyush egallashi mumkin va bunday istisnolar fe’l fonetik qolipidagi o‘ziga xoslik sabab yuzaga keladi. Masalan, fe’l asosi [з], [с], [Ч] bilan yakunlansa bu asosga shaxs-son qo‘shimchasidan oldin *л-* suffiksi faqat birlidagi jenskiy rod, yoki ko‘plikdan keyin qo‘shiladi. [3] Bu istisno faqat bir guruh fe’llar bilan cheklanmaydi. Bundan kelib chiqib rus tilidagi asosiy zamon ma’nolari bir tizimda, bir qolipda barcha fe’llarni qamrab oladi, belgilangan zamon qo‘shimchalari o‘zgarmas qoladi deb xulosa qilib bo‘lmaydi.

Biroq rus tilida zamon ifodasidagi muntazamlik, ya’ni fe’l bilan birikuvi jihatidan nisbatan, kengroq qamrov maydonning perifirik elementlariga xos. Analitik shakllar sirasida majhul nisbatdagi sifatdosh (*изучен – был изучен – будет изучен*) shakli barcha zamonlarni qamrab olish imkoniyati bilan ajralib turadi. Yoki uzoq o‘tmishdagi davomiy harakat-holat, ko‘nikma ma’nosini hosil qiluvchi *-ал* suffiksi ham zamon ma’nosiga ega (*летал, жсалал, изучал*) biroq barcha fe’llarga ham qo‘shila olmaydi. Bularning barchasi zamonni ifodalash uchun morfologik sathda tayyor turgan lisoniy birlilik, qoliplardir. Ayni shunday imkoniyat sintaktik sath birliklari sirasida ham kuzatiladi. Misol uchun, bir so‘z bilan cheklangan gaplar, holat, voqeanning yuz berish payti bilan birga uning hikoya davomidagi zamonini ham anglatadi. Bunday gaplar yil, fasl, kun qismi, hafta kuni, bayram nomi bo‘lishi mumkin, zamonni ifodalay olishi uchun bu so‘zlarga «*быть*» fe’li qo‘shishi kerak. *Было жарко, было темно, будет прохладно* – bunday birkimalarda zamonning asosiy indikatori albatta Ushbu ko‘makchi fe’l bo‘ladi, biroq payt ravishlari shu ma’noni to‘ldirib, tafsilotli qilib beradi. Ushbu birliklar zamonni ifodalovchi sof lisoniy emas, lisoniy-pragmatik vosita sifatida gavdalanadi. Sintaktik sathda shunga o‘xshash binar vositalar yana uchraydi. Ularning asosiy semantik vazifasi boshqa bo‘lgani bilan zimdan harakat-holatning temporalligiga ham ishora qilishadi. Masalan shart maylidagi qo‘shma gaplar voqealar, harakatlar bir-birini taqazo qilishi kerakligini ifodalashi ularning asosiy semantik vazifasi bo‘lsa, ketma-ketlikdan anglashilgan zamon ma’nosini qo‘shimcha pragmatik xulosa bo‘ladi. Yoki, buyruq, istak ma’nosini asosiy hisoblangan sintaktik qurilmalar (*Омстань! Возьмите? Может прогуляемся? Чайку попить, поговорить бы*) shu asosiy semantik vazifasi bilan birga ish-harakatning kelasi zamonda, yaqin yoki uzoq kelajakda bajarilishi kutilayotganidan dalolat beradi. Leksik sath elementlari esa boshqa bir ifodada mavjud zamon ma’nosini kuchaytirish, yoki mustaqil bir o‘zi zamon ma’nosini ko‘rsatish imkoniyatiga ega. Rus tilida bunday leksemalar payt ravishlari *когда, пока, в то время как, как только, лишь только, едва* kabilar matn tahlilida ana shunday ikki xil funksional semani anglatadi.

Yuqorida keltirilgan tahlil rus tilidagi temporallik maydoni va uning lisoniy, pragmatik vositalar bilan ifodalanishi haqida qisqa ma’lumot beradi. Lisoniy elementlarning pragmatik xoslanishida esa shu tilda so‘zlashuvchilar borliqni qanday idrok etishi uning boshqa tur tafakkurlardan farqi ham o‘z aksini topadi. Turli tizizmli tillarda, hatto bir oilaga mansub tillarda mutlaq shakl mushtarakligi umuman kuzatilmaydi. Biroq ifoda shakllari bir-biridan ajralgani bilan ular

umumiy ma’noni anglatadimi yoki shakllar kabi mohiyat ham turli tillarda o’zgarib ketadimi buni til elementlarining kognitiv xususiyatlarini ochish orqali anglaymiz. Ma’lumki zamon va vaqt bir-biriga yondosh tushunchalar. Vaqt cheksiz, uning na boshi, na poyoni ma’lum emas. Fan arxeologik topilmalar, davrlashtirish sohalari tadqiqiga asoslanib vaqtning boshlanish nuqtasini taxmin qila olishadi. Biroq bu tor, cheklangan xulosaga asoslanib borliqning qachon paydo bo‘lganini taxmin qilib bo‘lmaydi. Borliq paydo bo‘lishi haqidagi teologik farazlar, katta portlash kabi ilmiy gipotezalar ham aynan vaqtning boshlanish nuqtasini topib berolmaydi. Huddi shunday, vaqtning tugallanish nuqtasini aniq bilish ham mumkin emas. Mavjud ekologik vaziyat, iqtisodiy, ma’naviy, ruhiy vaziyat, kayfiyat bizni tanazzulga, ya’ni vaqtning yakuniga yaqin qolganimizni anglatishi, yoki yangi turlar, kimyoviy element, fizik qonuniyatlar kashfi hali hayot cheksiz boqiylik ekanidan dalolat berishi mumkin. Shundan kelib chiqib vaqtini ibtido va intihosi no’malum, mavhum fenomen deb belgilaymiz. Zamon esa farqli, u nutqqa bog‘langan ya’ni bitta tayanch nuqtaga ega – nutq oni zamonni cheklaydi, ibtido va intiqo degan chiziqdagi o‘rnini belgilab beradi. Ba’zi rus tilshunoslari zamon tushunchasi rus tilida so‘zlashuvchilar uchun boshqalardan farqli anglashiladi degan xulosani ilgari surishadi. Ularning fikriga ko‘ra aksariyat tillarda zamon chiziqli progressiya sifatida anglashiladi. Rus tilida esa zamon ma’nosini siklik xususiyatga ega. Bu faraz bevosita kategoriya nomi bilan bog‘liq holda isbotlanadi. Ya’ni “rus tilidagi zamon kategoriysi nomi «время» *vertmen (вращать) asosidan shakllangan. Vert – aylantirmoq, -men esa vaqt ma’nosini anglatadi. Bu bilan «время» so‘zi ma’nosini “aylana charxpalak” deb talqin qilish mumkin.” [4] Inson tafakkuri turli jabhada o‘zi, yoki o‘zi tegishli bo‘lgan bir guruhning boshqalardan farqli ustun ekanini isbotlashga urinadi va yanglish xulosalar qopqonini yaratadi. Bu maishiy jabhada bir millat taomlari, uduumlari, hayot tarzining boshqalardan farqli, chuqr o‘ylangan, har tomonlama mukammal ekanligini asoslashga borib taqaladi. Ilmiy jabhada, xususan, lingvistikada o‘z tili imkoniyatlari boshqalaridan kengroq, mukammalroq, chuqurroq falsafiy asosga ega ekanligini isbotlashga urinishda ko‘zga tashlanadi. Shubhasiz, tillar qurilishiga va leksik tarkibiga, leksemalarning ma’no ifodalash imkoniyatlari ko‘ra bir-biridan farqlanishi tabiiy. Biroq bir tilda mohiyat boshqa tillardan butkul boshqacha bo‘lishi mumkin emas. Rus tilida zamon aylanma harakatlanadi degan xulosaga yuqoridagi etimologik tusmoldan boshqa bir dalil yo‘q. Zamonni aylanma harakatlanishi faqat uning atamasi bilan isbotlanmaydi, ma’noni ifodalaydigan elementlar ham shunday aylana tartibida qatorlashishi, kelasi zamon shakli kezi kelganda o‘tgan zamonga ham o‘tib qolishi kerak. Yuqorida ko‘rilgan zamon ma’nosining lisoniy va pragmatik ifoda vositalari esa rus tilidagi zamon tushunchasi ham o‘tmish, hozir va kelajak chizig‘ida progressiv joylashganidan dalolat beradi. Struktur jihatdan fleksiyaga asoslangan arab tilida ham, ingliz tilida ham zamon huddi shunday ma’nolarga ajratilgan. Masalan, ko‘plab tadqiqotlar, qiyosiy tahlillarda arab tilida zamon kategoriysi boshqa tillardan tarkibiga ko‘ra butunlay farq qiladi, bu unikal jihat faqat arab grammatiskasiga xos degan xulosalar uchraydi. Ya’ni arab tilida faqat o‘tgan va hozirgi zamon shakllari mavjud, kelasi zamon esa yo‘q deyiladi. Shu xulosaga asoslanib darsliklar ham arab tilini ikki zamonli deb e’tirof etishadi. [5] Aslida bunday dualizm faqat arab tiliga xos emas. Masalan, oddiy zamonlar qatorida ingliz tili ham faqat past (o‘tgan) va present (hozirgi) zamon shakliga ega. Ikki asosiy zamonni yasashda bitta umumiy yordamchi fe’l to do xizmat qiladi. To do zamon markeri sifatida kelajakdagisi ish-harakat, holatni ifodalaydigan gap tarkibida ishtirok etmaydi. Biroq bu ingliz tilida kelasi zamon umuman yo‘q deyishga asos bo‘lmaydi. Bir shaklining yo‘qligi u ifodalashi ko‘zda tutilgan ma’noning yo‘qligini anglatmaydi. Masalan, ingliz tilida kelasi zamon oddiy shakli will modal fe’li va infinity fe’li birikuvida ifodalanadi. Shakl boshqa bo‘lgani, qolgan ikki zamon strukturasidan farq qilgani bilan kelasi zamon ma’nosini ingliz tilida ham, arab tilida ham mavjud. Arab tilida زمن – zamonning o‘tgan va hozirgi shakllari umumiy jihatga ega. Kelasi zamon konstruksiysi esa farqli. Uning yasalishida سوْفَ ko‘makchisidan foydalaniadi.

Mustaqil bir kelasi zamon shakllining mavjud emasligi o‘zbek tilida ham kuzatiladi. O‘zbek tilida kelasi zamon ma’nosini oddiy hozirgi zamon ifodalaydi, faqr kontekstdan anglashiladi. Bundan kelib chiqadiki, temporallik maydoni mazmuni, mohiyatiga ko‘ra barcha tillarda umumiy, uning tarkibidagi uch asosiy ma’nordan birortasi muayyan tilda mavjud bo‘lmasligi imkonsiz. Shakllar farqlangani bilan mohiyat mushtarakligi temporallik funksional semantik maydonini barcha tillar uchun universal fenomenga aylantiradi. Uning sof lisoniy elementlari yadroda markazlashgan, asosiy semantik, grammatick vazifasi harakat-holatning so‘zlashuvchi gapirayotgan vaqtiga nisbatan kechish zamonini belgilashdan iborat. Funksional-semantik paradigma nazariyasiga ko‘ra grammatick elementlarning barchasi maydon yadrosi va markazidan o‘rin olishi kerak. Shuning uchun markaziy elementlar deb zamon, tarz, nisbatni, ingliz tilida modal fe’llarni belgilaymiz. Yondosh periferiyada sintaktik qurilmalar, murakkab gap qolipi, buyruq istak kabi konstruksiyalari bo‘lib ularning birlamchi vazifasi zamonni belgilashdan iborat emas. Ular bu ma’noni o‘z asosiy ma’nosiga yondosh sifatida ko‘rsatib bergani, zamonni ilg‘ash uchun nutq vaziyatini ham inobtaga olish zarurati bo‘lganligi uchun ularni lisoniy pragmatik vosita deb belgilaymiz. Lisoniy pragmatik elementlar esa faqat uchta asosiy zamonni emas balki boshqa zamon shakllarini ham yaqqol ko‘rsatib bera oladi. Uzoq o‘tmish, davomiy harakat mobaynida yuzaga kelgan boshqa bir harakat, bir harakat maboynidagi tugallangan yoki parallel davom etgan harakat, bir harakatning mutnazam takroriy amalga oshirilganligi ma’nolari murakkab sintaktik konstruksiyalari va zamon kategoriysi + leksik birliklar ma’nosini mushtarakligida ifodalanadi. Ingliz tilida bularning barchasi zamon deb yuritiladi, tense kategoriysi doirasida bir joyga yig‘iladi. Faqat ilmiy, lingvistik tadqiqotlarda davomiylik, tugallanganlik aspektuallik maydoni birliklari sifatida e’tirof etiladi. Biroq boshqa tillarda, xususan, rus tilida perfect, davomiylik, uzoq o‘tmish kabilari vid kategoriysi deb qaraladi. O‘zbek tilshunoslida zamon soni rasman uchta, davomiylik va tugallanganlik shu zamonning o‘ziga xos ko‘rinishlari

* GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI *

* Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2023. № 3 *

deyiladi. Vid kategoriyasining o‘zbekcha varianti tarz esa butunlay shu ma’nolarni butunlay boshqa tamoyil asosida, zamondan emas, ko‘makchi fe’lli konstruksiyalardan topadi.

Zamon ma’nolarining pragmatik ifoda vositalari deb leksemalarni ajratish mumkin. Biroq leksema buni o‘z asosiy semasidan tashqari, ya’ni o‘zining asosiy lug‘aviy ma’nosini anglatish vazifasidan tashqari amalga oshiradi. Bu ikkilamchi pragmatik ma’no fe’lning birikuviga qarab o‘zgarib ketishi, yo‘qolishi mumkin. Shunday qilib turli tillarda zamon ma’nosini tashuvchi so‘zlarni shartli ravishda quyidagicha bo‘lamiz:

Fe’llar	Payt ravishlari	Takroriylik ravishlari
<i>Boshlamoq – to start [hozirgi, kelasi zamon, to ‘liqsizlik aspekti]</i>	<i>Kecha – yesterday [o ‘tgan zamon, tugallangan aspekt]</i>	<i>Doim – always [hozirgi zamon, davomiylik aspekti]</i>
<i>Yakunlamoq – to finish [o ‘tgan zamon, tugallangan aspekt]</i>	<i>Bugun – today [hozirgi zamon, davomiylik aspekti]</i>	<i>Ba’zan – sometimes [hozirgi zamon, takroriylik aspekti]</i>
<i>Bitirmoq – to complete [o ‘tgan zamon, tugallangan aspekt]</i>	<i>Ertaga – tomorrow [kelasi zamon, to ‘liqsizlik aspekti]</i>	<i>Odatda – usually [hozirgi zamon, takroriylik aspekti]</i>
<i>Sevmoq – to love [hozirgi zamon, davomiylik aspekti]</i>	<i>Ilgari – before [o ‘tgan zamon, tugallangan aspekti]</i>	<i>Ko ‘pincha – often [hozirgi zamon, takroriylik aspekti]</i>
<i>Takrorlamoq – to repeat [hozirgi zamon, davomiylik aspekti]</i>	<i>Avvalroq – earlier [o ‘tgan zamon, tugallangan aspekti]</i>	<i>O’qtin-o’qtin – occasionally [hozirgi zamon, takroriylik aspekti]</i>
<i>Qabul qilmoq – to accept [o ‘tgan zamon, tugallangan aspekti]</i>	<i>Keyinroq – later [kelasi zamon, to ‘liqsizlik aspekti]</i>	<i>Hech qachon – never</i>
<i>Kutmoq – to wait [hozirgi zamon, davomiylik aspekti]</i>	<i>Natijada – finally [o ‘tgan zamon, tugallangan aspekti]</i>	<i>Kun ora – every other day</i>
<i>Rejalashtirmoq – to plan [kelasi zamon, to ‘liqsizlik aspekti]</i>	<i>Oxiri – at the end [o ‘tgan zamon, tugallangan aspekti]</i>	<i>Hardam – anytime</i>
<i>Gapirmoq – to speak [hozirgi zamon, davomiylik aspekti]</i>	<i>Hozir – now [hozirgi zamon, davomiylik aspekti]</i>	<i>Muntazam – regularly</i>

Xulosa. Birinchi guruhda fe’llarning har biri o‘z mustaqil ma’nosiga ega, bu ma’no nutqda voqelanib, kontekst ta’sirida nutqiy bo‘yoqdorlik kasb etadi. Shunga qo’shimcha deb bu fe’llarning harakat, holat sur’atidan anglashiladigan zamon ma’nosini ham o’rtaga chiqadi. Bular harakatning tugallanganligi, davomiyligi yoki boshlanish bosqichida bo‘lishiga qarab aspektual ma’nolarni kasb etadi. Bu aspektual ma’no muqarrar va mutlaq emas, kontekstga bog‘liq holda butunlay o‘zgarib ketishi mumkin. Zamon-aspekt ma’noning nomuntazam o‘zgaruvchanligi fe’llarni temporallik maydoni perifiriysi chetidan joy olgan, uzoq periferik pragmatik vositaga aylantiradi. Payt ravishlari va takroriylik ravishlarida zamon ma’nosini nisbatan mustahkam joylashgan. Ular birikuv xususiyatiga ko‘ra zamon ma’nosini o‘zgartirmaydi. Shuning uchun periferiyaning markazga yaqin qismidan pragmatik ifoda vositasi sifatida o‘rin oladi. Bu leksemalar nutqda bir o‘zi ham zamonga ishora qilishi, yoki gap tarkibida shu gapdagi harakat-holat zamonini mustahkamlashi, unga ma’no jihatidan yondosh bo‘lishi yoki aksincha ziddiyat hosil qilishi mumkin. Shuningdek, matn tarkibidagi vositalarning zamonni ifoda qilish kabi pragmatik xususiyatiga shu tilda so‘zlashuvchilar shakllantirgan umumiy psixolingvistik fe’l atvori, gapirish tarzi, nutqiy odatlar ham o‘z ta’sirini o‘tkazadi.

Adabiyotlar:

- Бондарко, А. Теория функциональной грамматики: темпоральность. Модальность. Л., 1990. – с. 39–41
- Болдырев Н. Категориальное значение глагола: Сист. и функцион. аспекты / Н.Н. Болдырев – СПб.: РГПУ, 1994. – 69 с.:
- Бондарко, А. Теория значения в системе функциональной грамматики. На материале русского языка. М., 2002. с. 485.
- Степанов Ю. Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования / Ю.С. Степанов – М.: Школа «Языки русской культуры», 1997. – С.123 Алексина Т. Время в культуре мира // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Философия. – 2002. – 3. – с. 39–53;
- Marmorstein M. The Verb in Arabic Grammatical Tradition. Tense and Text in Classical Arabic: A Discourse-Oriented Study of the Classical Arabic Tense System // Brill – 2016 – pp. 20–33 – URL: <http://www.jstor.org/stable/10.1163/j.ctt1w76vbz.5> (accessed: 06.10.2022)

Muallif:

Shayzakov G‘ulom Muxtarovich – Guliston davlat universiteti Fakultetlararo chet tillar kafedrasи o‘qituvchisi.

Ijtimoiy - iqtisodiy fanlar

UDC 372.81

**COOPERATION BETWEEN UZBEKISTAN AND TAJIKISTAN IN THE FIELD OF ECONOMICS, SECURITY
AND SUSTAINABLE DEVELOPMENT**

O'ZBEKISTON VA TOJIKISTON O'RТАSIDIГI IQTISODIYOT, XAVFSIZLIK VA BARQAROR RIVOJLANISH
SOHASIDIГI HAMKORLIK

СОТРУДНИЧЕСТВО УЗБЕКСТАНА И ТАДЖИКИСТАНА В ОБЛАСТИ ЭКОНОМИКИ, БЕЗОПАСНОСТИ
УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ

Усмонов Бахтиёр Ботирович

Гулистанский государственный университет, 120100. 4-микрорайон, город Гулистан, Сырдарьинская область.

E-mail: usmonov-Baxtiyor2023@gmail.com

Abstract. The article examines the cooperation between Uzbekistan and Tajikistan, despite the fact that at the initial stage mutual cooperation in this area was inert, due to objective and subjective reasons, with the beginning of the process of fundamental reforms and the construction of a new Uzbekistan, the situation has changed dramatically. A start was given to intensify trade, economic and investment ties between the two fraternal republics.

Key words: political situation, trade and economic relations, cooperation on existing controversial issues.

Аннотация. Статья рассматривается сотрудничество Узбекистана и Таджикистана, при этом несмотря на то, что на начальном этапе взаимосотрудничество в данной области имел инертный характер, в силу объективных и субъективных причин, с началом процесса кардинальных реформ и строительства нового Узбекистана, ситуация резко поменялся. Был дан старт активизации торгово-экономических и инвестиционных связей между двумя братскими республиками.

Ключевые слова: политической обстановки, торгово-экономических взаимоотношения, сотрудничества по имеющимся спорным вопросам.

Введение. Развитие экономики Узбекистана и Таджикистана в начальные годы становления независимости испытывали определенные трудности. Именно в этих условиях приходилось прокладывать путь для узбекско-таджикских торгово-экономических взаимоотношений.

Важный шаг для развития узбекско-таджикского торгово-экономического сотрудничества, был сделан еще в условиях не стабильной политической обстановки в Таджикистане на начальном этапе становления ее независимости. 10 января 1996 года в г. Ташкенте, между правительством Республики Узбекистан и правительством Республики Таджикистан было подписано соглашение «О свободной торговле» (lex.uz/gu/docs/2552943). Достигение данного соглашения было связано с тем, что обе стороны стремились к развитию торгово-экономического сотрудничества на основе равенства и взаимной выгоды. При этом они исходили из суверенного права каждого государства проводить самостоятельную внешнеэкономическую политику, а также намереваясь содействовать росту экономического потенциала сторон на основе развития взаимовыгодных и кооперационных связей и сотрудничества.

Но не смотря на действенные меры, направленные на развитие экономических взаимосвязей двух стран, начиная со второй половины 90-х годов начали наблюдаться появление некоторых спорных вопросов. Одной из причин тому, как считали власти Узбекистана было связано с поставками нефти, нефтепродуктов и газа в Таджикистан, за которую выдвигалась требование о необходимости платить справедливую цену. Помимо того, возникли спорные моменты в области электроэнергетики, водном хозяйстве, промышленности, сельском хозяйстве, а также по экологическим и другим вопросам. Все это побудило необходимость создания специальной межправительственной узбекско-таджикской комиссии по урегулированию возникающих разногласий в межгосударственных отношениях и, в сфере торгово-экономического сотрудничества.

Объект исследования. Решение о создании межправительственной комиссии по вопросам торгово-экономического сотрудничества, было принято в декабре 2001 года во время рабочего визита Президента Республики Таджикистан Э.Рахмона в Узбекистан. В ходе переговоров двух президентов были обсуждены состояние и перспективы дальнейшего продвижения взаимопонимания и сотрудничества по имеющимся спорным вопросам, как в двусторонних отношениях, так и в масштабе регионального характера. В целом, было выражено обоюдное стремление и заинтересованность сторон в развитии отношений дружбы и добрососедства двух государств. Но при этом особое значение было уделено развитию торгово-экономических связей двух стран.

Значимым событием в развитии двусторонних торгово-экономических связей стало проведение Первого заседания узбекско-таджикской Межправительственной комиссии по вопросам торгово-экономического сотрудничества, которая состоялась 23 августа 2002 года в г. Душанбе [1].

Основная часть. Но несмотря на предпринимаемы шаги по урегулированию проблемных вопросов во взаимоотношениях двух стран, в начале нового столетия все еще сохранялись разногласия и противоречия. Узбекско-таджикские отношения до недавнего времени, среди всех имеющихся двусторонних межгосударственных отношений в регионе Центральной Азии, пожалуй, являлся самым напряженным и конфликтогенным. Во-первых, оно было связано с так называемыми транспортными артериями. По своему географическому расположению Таджикистан практически со всех сторон окружен высокими горами. Единственный удобный и проложенный еще в период советской действительности путь к международным транспортным коридорам и рынкам, пролегал через территорию Узбекистана. Однако данное обстоятельство давало значительное преимущество Узбекистану в его отношениях с Таджикистаном. Кроме того, в 2013 году Узбекистан объявил о строительстве новой железной дороги через перевал Камчик, соединяющей основную часть страны с Ферганской долиной. Это маршрут, вступивший в эксплуатацию с 2016 года, практически заменил старую железную дорогу советской эпохи, проходящую через северный Таджикистан. В силу этих причин, руководство Таджикистана приступило к поиску альтернативных путей выхода на мировой рынок. Это привело к тому, что строительство дороги в обход территории Узбекистана стало стратегической целью Таджикистана.

Во-вторых, отрицательным бumerангом для торгово-экономического взаимодействия двух стран сказался и то, что между Ташкентом и Душанбе начиная с 1992 года были приостановлены авиарейсы, закрыта международная автодорога А-377 на участке Самарканд – Пенджикент. Помимо того, начиная с января 2012 года по инициативе Узбекистана были закрыты 9 из 16 пропускных пунктов на границе с Таджикистаном (https://ru.wikipedia.org/wiki/Таджикистанско-узбекистанские_отношения).).

В-третьих, осложнение узбекско-таджикских взаимоотношений было связано с проектом строительства Рогунской гидроэлектростанции на территории Таджикистана. При этом узбекская сторона исходило из необходимости разумного использования водных ресурсов, особенно трансграничных рек, от которого зависит дальнейшее развитие государств и благосостояние населения. Кроме того, руководство Узбекистана аргументировала свою позицию тем, что проект Рогунской ГЭС был разработан в период советской действительности, без учета геологических условий его строительства с возможными пагубными техногенным последствиями. Однако, для Таджикистана этот проект был жизненно важным вопросом. Оно позволило бы Таджикистану полностью обеспечить себя электроэнергией и даже экспорттировать ее в страны Южной Азии.

Как видим не совпадение интересов сторон по отдельным социально-экономическим вопросам, стал причиной для некоторого осложнения межгосударственных отношений. Это в свою очередь приводило к тому, что состояние узбекско-таджикского торгово-экономического взаимосотрудничества находилось на низком уровне. Об этом, можно судить сопоставляя состояние товарооборота двух стран на тот период. Если по состоянию на 2007 года товарооборот между Узбекистаном и Таджикистаном составлял 300 миллиона долларов США [1], то в 2014 году этот показатель составлял 160,2 миллиона долларов США [2]. Причем следует заметить, что как Узбекистан, так и Таджикистан обладали большими потенциальными возможностями для поднятия на более высокий уровень состояние торгово-экономического сотрудничества, что могло сульить взаимной выгодой для обеих государств.

На фоне низкого состояния межгосударственный отношениях, для выправления сложившегося положения во взаимосотрудничестве сторон в торгово-экономической области и, обсуждения дальнейших перспективных действий, было принято решение о рассмотрении всех этих вопросов на правительственном уровне. В связи со сложившейся обстановкой, 23 июня 2015 года в г. Ташкенте состоялся третье заседание узбекско-таджикской межправительственной комиссии по торгово-экономическому сотрудничеству. Особенность данного заседания от предыдущих отличалось широтой ее участников. В мероприятии присутствовали представители министерств и ведомств, фирм и компаний двух стран, ответственные за сферы экономики, банковско-финансовую, торговую-промышленную, инвестиционную, таможенную сферы, транспорта и транспортных коммуникаций, авиаперевозок, электротехники, машиностроения, легкой промышленности, сельского хозяйства (<https://www.gazeta.uz/ru/2015/06/23/tajikistan/>).

Участники заседания рассматривая вопросы взаимной торговли между двумя странами сложившегося за последние годы пришли к выводу об их весьма скромных показателях. Было признано, что во взаимной торговле подавляющая доля принадлежало услугам, а с точки зрения именно товарного обмена его результаты сводились к скромным цифрам. Также в ходе заседания было отмечалось, что обе стороны располагают огромными возможностями для дальнейшего расширения взаимовыгодного сотрудничества. Исходя из этого, были обсуждены вопросы увеличения объемов товарооборота между двумя странами и диверсификации его структуры, расширения перевозок грузов, взаимодействия между субъектами предпринимательства, увеличения числа совместных предприятий. Отмечалась необходимость дальнейшего расширения и активизации участия представителей деловых кругов Узбекистана и Таджикистана в проводимых в обеих странах промышленных выставках.

Вытекая из обсуждаемых на заседании вопросов, заместитель премьер-министра Республики Узбекистан особо подчеркнул, что - «Узбекская сторона проявляет огромный интерес к развитию взаимовыгодных торгово-

экономических и культурно-гуманитарных отношений между нашими странами. Экономическое развитие и сотрудничество наших стран — это, прежде всего, ключ к решению всех основных вопросов в политической, культурно-гуманитарной, экономической и других сферах, составляющих наши двусторонние и многосторонние отношения» (<https://www.gazeta.uz/ru/2015/06/23/tajikistan/>).

Работа третьего заседание узбекско-таджикской межправительственной комиссии по торгово-экономическому сотрудничеству, способствовал некоторому продвижения дела с мертвой точки. Об этом можно судить по результатам товарооборота двух стран, хотя и по незначительному продвижению их объема по нарастающей. Если в 2015 году товарооборот между Узбекистаном и Таджикистаном составлял 167,3 миллиона долларов США, то в 2016 году этот показатель равнялось 196,8 миллионам долларов США. При каждом из этих случаев экспорт товаров из Узбекистана превалировал над импортом из Таджикистана [2].

Прослеживая за процессом развития за последние годы торговых отношений между Республикой Узбекистан и Республикой Таджикистан, можно увидеть его продвижение по восходящей линии. Динамику товарооборота двух стран за период с 2014 по 2019 год, можно проследить по ниже приведенной таблице.

Динамика товарооборота Республики Узбекистан с Республикой Таджикистан в 2014 - 2019 годах в млн. долларах США [2].

	2014 г.	2015 г.	2016 г.	2017 г.	2018 г.	2019 г.
Товарооборот	160,2	167,3	196,8	236,8	389,3	480,9
Экспорт	153,4	160,3	164,7	185,1	236,1	328,2
Импорт	6,8	7,0	32,1	51,7	153,2	157,2
Сальдо	146,6	153,3	133,4	132,6	82,9	171,0

Как видно из таблицы, кардинально новый подход в межгосударственных отношениях, имевшее место за последние годы, резко отразился на состоянии узбекско-таджикского торгово-экономического взаимодействия. При этом наблюдается динамика резкого роста объема взаимной торговли, где в разы превалирует экспорт узбекских товаров перед импортом из Таджикистана. Следует отметить, что основными статьями экспорта Узбекистана в Таджикистан являлись: природный газ, текстильная продукция, минеральные удобрения, пластмасса, обувь, керамические изделия, цветные металлы, электрическое и механическое оборудование. Более конкретно состояние роста товарооборота и обмена продукцией между Узбекистаном и Таджикистаном за последние годы, можно проследить на примере годового разреза. Например, объем взаимной торговли в 2019 году по сравнению с предыдущим 2018 годом составил 480,9 млн. долл. (+23,5%) в том числе экспорт – 328,2 млн. долл. (+39,0%), импорт – 157,2 млн. долл. (+2,6%). При этом основную позицию узбекского экспорта представляли: транспортные услуги – 36,2%, продовольственные товары – 13,8%, нефтегазовая продукция – 11,8%, минеральные удобрения (азотные, фосфорные, комплексные) – 5%, товары для физических лиц – 4,9%, текстильная продукция – 4,5%, черные металлы – 3,6%, пластмасса и изделия из них – 2,9% и другие [2]. В свою очередь, в списке импорта таджикских товаров числились: руды и концентраты цинковые – 33,1%, строительные материалы (цемент) – 28,5%, электроэнергия – 18,7%, черные металлы – 6,4%, цветные металлы – 3,5%, услуги – 2,3% [2].

В целях дальнейшей активизации взаимодействия сторон в торгово-экономической области, в августе 2018 года в г. Ташкенте состоялся узбекско-таджикский бизнес-форум [3]. Она была организована в целях содействия расширению торговых связей между предпринимателями двух стран, а также созданию совместных предприятий и укреплению двустороннего торгово-экономического сотрудничества. И только с потеплением взаимоотношений государств, и созданием необходимых условий для развития бизнеса, их количество стало увеличиваться. В результате предпринятых за последние годы меры, по данным на 2022 года общее количество совместных узбекско-таджикских предприятий созданных, как в Узбекистане, так и в Таджикистане увеличилось в десятки раз достигну более 200 единиц [4].

Создавая инвестиционную компанию, правительство двух стран на взаимно согласованной основе предусматривали ее цель в финансировании совместных проектов на территории Таджикистана. При этом основными видами ее деятельности были определены:

- инвестирование путем приобретения долей в уставных капиталах действующих и вновь создаваемых хозяйствующих субъектов, выделение займов, выпуск ценных бумаг;
- реализация таджикским и иностранным инвесторам долей инвестиционной компании в уставном капитале хозяйствующих субъектов;
- инвестиционное сотрудничество с международными инвестиционными и финансовыми институтами (компаниями), в том числе в Таджикистане, координация инвестиционного взаимодействия с ними, а также сопровождение и содействие в реализации совместных инвестиционных проектов;
- поиск и привлечение иностранных и отечественных инвесторов для расширения состава участников инвестиционной компании;

-выделение средств коммерческим банкам Таджикистана на коммерческой основе [4].Основными видами деятельности «ТАЛКО-КРАНТАС» является сборка самосвалов, автокранов, экскаваторов, полуприцепов и

тракторных прицепов, а также фронтальных погрузчиков и других видов специальной техники. При этом поставку надстроек - кузовов, автоцистерн, кранов и других комплектующих для спецтехники, осуществляет компания-партнер Республики Узбекистан «КРАНТАС ГРУПП» и «УЗАВТОТРЕЙЛЕР» [4].

Заключение. Рассматривая деятельность совместных предприятий, можно смело констатировать, что международное сотрудничество в деле совместного производства достиг новых высот в сфере электротехники. Об этом ярко свидетельствует тот факт, что 29 сентября 2020 года в Таджикистане в городе Душанбе, состоялась церемония открытия совместного предприятия «ArteAvestoElectronics» [4]. На первом этапе ввода в действие завода стали производиться несколько моделей пылесосов и электрических водонагревателей. А уже на втором этапе, начиная с 2021 года был запущен производство телевизоров и стиральных машин. Создание данного совместного предприятия имеет огромное значение для обеих государств. Прежде всего оно оказывает колossalное влияние на развитие экономик двух стран, а также на социальное благополучие жителей Таджикистана предоставляя новые рабочие места.

Таким образом, становимся свидетелями того, что в развитии межгосударственных отношений Узбекистана и Таджикистана, одно из приоритетных мест занимает сфера торгово-экономического и инвестиционного сотрудничества. При этом несмотря на то, что на начальном этапе взаимосотрудничество в данной области имел инертный характер, в силу объективных и субъективных причин, с началом процесса кардинальных реформ и строительства нового Узбекистана, ситуация резко поменялся. Был дан старт активизации торгово-экономических и инвестиционных связей между двумя братскими республиками.

Литература:

1. Нуриддинов Э.З. Становление и дальнейшее развитие на этапе обновления страны внешнеполитической деятельности Республики Узбекистан. – Ташкент, «Innovatsiya-Ziyo», 2021. – С. 164-165.
2. Министерство инвестиций и внешней торговли Республики Узбекистан. Стратегия по выходу на рынок Республики Таджикистан. Торгово-экономические отношения. Анализ импорта Таджикистана. Предложения по увеличению экспорта. – Ташкент. 2020. – С. 2.
3. Довести товарооборот до 500 миллионов долларов / Народное слово. 17 августа 2018 год.
4. Узбекистан – Таджикистан: прочные связи, основанные на доверии / Народное слово. 1 июня 2022 год.

Автор:

Усмонов Баҳтиёр Ботирович - Докторант Гулистанского государственного университета.

UDK 372.894

**SOME REFLECTIONS ON THE HISTORY OF MADRASAS AND SCHOOLS IN CENTRAL ASIA IN THE
16TH AND 19TH CENTURIES**

XVI-XIX ASRLARDA MARKAZIY OSIYODAGI MADRASA VA MAKTABLAR TARIXIGA OID AYRIM
MULOHAZALAR

НЕКОТОРЫЕ РАЗМЫШЛЕНИЯ ОБ ИСТОРИИ МЕДРЕСЕ И ШКОЛ В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ В 16-М И 19-М
ВЕКАХ

Nazarov Obid Rahimovich, Egamqulova Xusnora Davlatbek qizi

Guliston davlat universiteti, 120100. Sirdaryo viloyati, Guliston shahri, 4-mavze.

E-mail: o.nazarov@mail.ru

Abstract. One of the most pressing issues was the restoration of national-religious values after the independence of Uzbekistan and the comprehensive deep study of the lives and rich scientific heritage of allomans, who lived in the distant past and wrote many works devoted to various fields of Islamic religion with their prolific creativity. National revival is a very broad, deeply complex historical process that covers all areas of a nation's life: both economics and political activity and spirituality, science, language, history, customs, crafts, architecture, as well as all issues directly related to human perfection. National recovery is a long-lasting, complex process that spans many years. The most important stage in this direction is a positive attitude towards the human factor and its spiritual values. Naturally, the appeal to their history in research is of particular importance. Because without studying the history of our rich national values, it is difficult to analyze their current state and reflect on their future. Consequently, the study and research of the life of major thinkers and their rich spiritual heritage is writing a wide range. In particular, research in this way is of particular importance on the one hand in the education of spiritually perfect people, who are of all importance to society, and, moreover, in the formation of healthy religious thinking in them. At the same time, we are far from saying that the history of Islam has not yet been sufficiently researched in the study of the life and works of madrasas, libraries and their stages of development, as well as thinkers who lived and worked in Movarounnahr in the past.

Key words: Palaces, madrasas, schools, Registan, Ghaznavid dynasty, Koine daha, Koine madrasa, zangiota mausoleum, barokhan madrasa, Mir arab madrasa.

Аннотация. Одним из наиболее актуальных вопросов стало восстановление национально-религиозных ценностей после обретения Узбекистаном независимости и всестороннее глубокое изучение жизни и богатого научного наследия алломасов, которые жили в далеком прошлом и своим плодовитым творчеством написали множество работ, посвященных различным областям исламской религии. Национальное возрождение - это очень широкий, глубоко сложный исторический процесс, который охватывает все сферы жизни нации: как экономику и политическую деятельность, так и духовность, науку, язык, историю, обычай, ремесла, архитектуру, а также все вопросы, непосредственно связанные с совершенствованием человека. Национальное восстановление - это длительный, сложный процесс, который охватывает многие годы. Наиболее важным этапом в этом направлении является позитивное отношение к человеческому фактору и его духовным ценностям. Естественно, обращение к их истории в исследованиях имеет особое значение. Потому что без изучения истории наших богатых национальных ценностей трудно анализировать их нынешнее состояние и размышлять об их будущем. Следовательно, изучение жизни крупных мыслителей и их богатого духовного наследия является предметом широкого изучения. В частности, исследования таким образом имеют особое значение, с одной стороны, для воспитания духовно совершенных людей, которые имеют первостепенное значение для общества, и, более того, для формирования у них здорового религиозного мышления. В то же время мы далеки от того, чтобы сказать, что история ислама еще недостаточно исследована при изучении жизни и деятельности медресе, библиотек и этапов их развития, а также мыслителей, которые жили и работали в Моваруннахре в прошлом.

Ключевые слова: Дворцы, медресе, школы, Регистан, династия Газневидов, Кукча дахаси, медресе Кукалдаш, мавзолей Зангиота, медресе Барокхан, медресе Мир Араб.

Kirish. O'zbekiston mustaqillikka erishgandan so'ng o'z milliy-diniy qadriyatlarning tiklanishi va uzoq o'tmishda yashab o'zlarining sermahsul ijodlari bilan islam dinining turli sohalariga bag'ishlab ko'plab asarlar yozib qoldirgan allomalarning hayotlari va boy ilmiy meroslarini har tomonlama chuqr o'rganish eng dolzarb masalalardan biriga aylandi. Milliy tiklanish juda keng, chuqr murakkab tarixiy jarayon bo'lib, u millat hayotining hamma sohalarini: iqtisodiyotni ham, siyosiy faoliyatni ham, ma'naviyatni ham, ilm fan, til, tarix, urf-odatlar, hunarmandchilik, me'morchilikni ham, inson kamoloti bilan bevosita daxldor barcha masalalarni ham o'z ichiga qamrab oladi. Milliy tiklanish uzoq davom etadigan, ko'p yillardni o'z ichiga qamrab oladigan murakkab jarayondir. Bu yo'naliishdagi eng muhim bosqich – inson omiliga va uning ma'naviy qadriyatlariga bo'lgan ijobiy munosabatlardir. Tabiiyki, tadqiqotlarda ularning tarixiga murojaat etish alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki boy milliy qadriyatlarimizning tarixini o'rganmay turib, ularning bugungi holatini tahlil qilish va kelajagi haqida fikr yuritish qiyindir. Binobarin, yirik mutafakkirlar hayoti va ularning boy ma'naviy meroslarini o'rganib, tadqiq qilish keng quloch yozmoqda. Ayniqsa, bu tarzdagi tadqiqotlar bir tomonidan jamiyat uchun har tomonlama muhim bo'lgan ma'naviy komil insonlarni tarbiyalash, qolaversa, ularda sog'lom diniy tafakkurni shakllantirishda ham alohida ahamiyatga egadir. Shu bilan birga aytish joizki, islam dini tarixi bu o'tmishda yurtimizda faoliyat yuritgan madrasalar, kutubxonalar va ularning taraqqiyot bosqichlari, shuningdek, Movarounnahrda yashab ijod etgan mutafakkirlarning hayoti va asarlarini o'rganishda hali etarli darajada tadqiqotlar amalga oshirilgan, deyishdan yiroqmiz. Fikrimizning yorqin isboti Prezidentimiz Sh.Mirziyoyevning quyidagi fikrlari "Keyingi vaqtida men joylarda bo'lib, hududlarimiz hayoti bilan yanada yaqindan tanishar ekanman, shunday bir fikrga ishonch hosil qilyapmanki, biz hali yurtimizni, uning o'ziga xos tarixi, madaniyati, ulug' olimu ulamolarini, bebafo ma'naviy merosimizni to'liq o'rganganimiz yo'q"^[1] degan tanqidiy fikrlari bu sohada qilinishi lozim bo'lgan izlanishlarmizni belgilab olishimiz uchun, dasturulamal sifatida xizmat qiladi deb xisoblaymiz.

Tadqiqot obyekti va qo'llanilgan metodlar.

Hozirgi kunda madrasalar va kutubxonalar tarixini ilmiy asosda chuqr o'rganish hozirgi davrda amaliy ahamiyatga ega ekanligi naqadar muhimligini anglagan holda yurtimizda faoliyat yuritgan madrasa va maktablar faoliyatini tahlil etishga etibor qaratishni lozim topdik. Ilk o'rta asrlarda aniq ilmlarni rivojlanishi bu o'sha davrdagi kutubxonalar aynan shu sohadagi kitoblar jam bo'lidan dalolat bersa, keyinchalik diniy ilmlarni rivoji shu sohadagi asarlarni kutubxonalarda saqlanganligidan xabar beradi. Semoniyalar davrida Movarounnahrda ko'p mashhur qomusiy olimlar yashab ijod etgan. Bu hududdagi boy kutubxonalarida yunon faylasuflari, tabiblari, qomusiy olimlarining arab tilidagi tarjimalari, islam diniga oid mumtoz asarlar saqlangan. O'z navbatida bu manbalar olimlarimiz uchun ilmiy ozuqa bo'lib xizmat qilgan. Dastlab, saroylar va madrasalarda saqlanib kelgan qo'lyozmalar bu davrda asta-sekin kutubxonalarda to'plana boshlandi. Ayni vaqtda qo'lyozmalarni xillarga ajratish usullari ishlab chiqildi, bu ish IX-X asrlarga kelib ancha yuqori darajaga ko'tarildi. Keyinroq Temuriylar, Shayboniyalar davrlariga kelib yangi asarlar, yangi kitoblar paydo bo'lishi natijasida yangi kutubxonalar barpo bo'lishiga olib kelgan. Xonliklar davriga kelib esa, kutubxonalar o'ziga xos jihatlari bilan rivojlangan. Yangi-yangi asarlar yozilib, Samarqand ilm-fan markaziga aylana bordi.

Bu o'qimishli va bilimlilik bo'lishlik an'anasi IX-XIII asrlarda musulmon dunyosini gurkiragan davridan qolgan ajoyib meros edi. Turonzamin madrasalari o'rta asrlarning har bir tarixiy bosqichida qo'lyozma kitoblarning muhim majmualariga egalik qilishardi. Fan va ta'lim sohasi bilimdoni professor A.A.Semyonov ta'kidlaganidek, "Buxoro, Samarqand, Qarshi, Xiva va boshqa shaharlardagi katta madrasalarning hammasida katta-katta kutubxonalar bo'lган.

* GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI *

* Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2023. № 3 *

Hatto, nisbatan yosh Qo‘qon xonligining Qo‘qon, Andijon, Marg‘ilon, Namangan shaharlaridagi madrasalarda, Buxorodagi kabi boy bo‘lmasa ham, har holda kutubxonalar bor edi”[2] deb ta’kidlaydi.

O‘rtalasun madrasa kutubxonalarini tahlil qiladigan bo‘lsak qaydiga holatni ko‘rishi mumkin. Jumladan: XVII asrda Samarqandda turli diniy mazhablarga tegishli bo‘lgan 17 ta xususiy madrasa faoliyat ko‘rsatgan. Xususiy madrasalardan tashqari, o‘sha davrda hukumat tomonidan mablag‘ bilan ta’milnab turilgan davlat madrasalari ham bo‘lgan. Xurosning dastlabki davlat madrasalariga G‘aznaviyalar sulolasiga mansub hukmdorlarning bevosita farmoniyishiga binoan X asrda asos solingan[2].

Bundan tashqari XV asrning birinchi choragida Mirzo Ulug‘bek Samarqanddagi Registon maydonida juda go‘zal me’morchilik obidasi – o‘z kutubxonasiga ega bo‘lgan madrasa binosini barpo etdi. Mazkur madrasa keyingi bir asr mobaynida Markaziy Osiyodagi eng yirik madrasa bo‘lib qoldi. O‘z kutubxonasiga ega bo‘lgan madrasani Ulug‘bek Buxoroda ham barpo etganligi manbalarda aksini topgan. Keyinchalik, XVI asrning o‘rtalariga kelib esa Samarqand va Buxoroda ham bir nechta yirik madrasa va masjidlar qurib bitkazildi va vaqf mulkiga berildi. Samarqanddagi peshtoqiga tilla suv yurgizilgan, ko‘p sonli hujralari va katta kutubxonasiga ega bo‘lgan Shayboniyxon madrasasi, Abdurahim Sadr madrasasi, Miri Arab madrasasi, Ko‘kaldosh madrasasi, Buxorodagi Abdullaxonning ikkita katta madrasasi shular jumlasidan[4]. Va nihoyat XVII asrning dastlabki ikki o‘n yilligida Samarqandda amir Yalangto‘shbiy mablag‘iga bir yo‘la ikkita yirik madrasa barpo etildi. Ulardan biri – jahon me’morchilik san’atining mumtoz namunasi bo‘lgan Sherdor madrasasi va ikkinchisi – jome masjidi vazifasini ham bajarishi lozim bo‘lgan Tillakori madrasasi hisoblanib, ikkala madrasada ham kitob saqlashga mo‘ljallangan xonalar va mutolaa zallari nazarda tutilgan edi.

Bu hayotni Ashtarxoniy Imomqulixonning nufuzli a‘yonlaridan biri bo‘lgan Nodir devonbegi tomonidan XVII asrning 30-yillarda Buxoroda shahar masjidi va madrasasi barpo etildi. U, shuningdek, Samarqand yaqinida Xo‘ja Ahror Vali maqbarasi yaqinida qurilgan madrasani ham mablag‘ bilan ta’milnadi. XVII asrning ikkinchi yarmida ashtarxoniy Abdulazizxon Buxoroda Ulug‘bek madrasasining ro‘parasida kutubxonasi bo‘lgan juda go‘zal bir madrasa binosini bunyod etilganligi ham ta’kidlab o‘tish joizdir.

Olingen natijalar va ularning tahlili

Eng asosiysi yurtimizda mavjud madrasa va maktablar faoliyatini tahlil qiladigan bo‘lsak quydagi holatni ko‘rishi mumkin. Jumladan: XVII asr oxirida ashtarxoniyalar sulolasining vakili Subhonqulixon davrida Buxoroda yana bir yirik vaqf ommaviy kutubxonasi ochilgan. Bu haqda prof. A.A. Semyonov xabar berib, kutubxonaning hayoti, uni ta’sis etgan shaxslar haqida manbalarda hech qanday ma’lumot yo‘qligini ta’kidlaydi[4]. Keyinchalik madrasa va maktablar faoliyati sifat va miqdor jihatdan o‘sib bordi.

Ayniqsa XIX asrning o‘rtalariga kelib Toshkentda yashaydigan 50 ming aholiga 300 masjid, 50 dan ortiq madrasa to‘g‘ri kelgan. Taxminan mana shunday nisbat Samarqandda ham kuzatilgan. Buxoroda yashaydigan 70 ming aholiga 200 taga yaqin madrasa[6], 300 dan ortiq masjid, 38 ta karvonsaroy, to‘qqizta timli bozor, 16 ta hammom, shahar ichida 45 ta va uning atrofida 22 ta bozor to‘g‘ri kelgan. Qo‘qonda xuddi shu davrda 30 ming aholi yashagan, 9 karvonsaroy, 6 hammom, 36 tadan ortiq madrasa[7], yuzga yaqin masjid faoliyat ko‘rsatgan. Xivada XIX asrning 40-yillarda jami 22 ta madrasa bo‘lgan, umuman Xorazmda 50 dan ortiq madrasa[8] va 100 dan ortiq masjid faoliyat ko‘rsatgan. Andijonda 42 ta madrasa bo‘lgan. Yuqorida zikr etilgan madrasa va masjidlarning barchasi katta-kichik kutubxonalarga ega bo‘lgan. Mazkur kutubxonalarda qo‘lyozma kitoblarning katta yo‘k kichik jamg‘armalari to‘plangan. Masjidlar qoshidagi maktablarni, madrasai oliya, o‘rtalasun madrasalarni har yili minglab talabalar – potensial kitobxonlar va kitobsevarlar tamomlagan.

Shuningdek bu holatni birligina xonlik markazi bo‘lgan Qo‘qon shahri misolida ko‘radigan bo‘lsak, shahar rasmiy ravishda ya’ni 1740-45-yillarda barpo etilgan. Shundan so‘nggina shahar xonlik poytaxtiga aylanadi va haqiqiy taraqqiyotga erishadi. Qo‘qonda 620 ta masjid, 52 ta madrasa, 23 ta qorixona, 39 ta karvonsaroy, 6 ta usti yopiq umumiy bozor va 10 dan ziyod maxsus bozor, milliy me’morchilik an‘analari asosida qurilgan 200 dan ziyod hashamatli hovli va boshqa ko‘rkam imoratlar mavjud edi. Hozirgi kunda Xo‘qandning kishi diqqatini o‘ziga tortadigan me’moriy obidalari asosan XIX asrda mansub. Ular orasida esa Xudoyorxon o‘rdasi, Jome masjidi, Dahmai shohon, Dahmai Modarixon, Norbo‘tabiy, Miyon Hazrat, Dasturxonchi va Zinbardor madrasalari e’tiborga loyiqidir. Bu sohalarning faoliyatini davom ettiradigan bo‘lsak, birligina Madrasai Mir, yohud, Madrasai Norbo‘tabiy hijriy 1213, milodiy 1798 yilda Xo‘qand hukmdori Norbo‘tabiy Abdurahmonxon o‘g‘illari tomonlaridan qurdirilgan. O‘zbek davlatchiligi tarixida Norbo‘tabiyini buyuk davlat arbobi, dono siyosatchi, iqtisodchi va ilm-ma’rifat namoyandasini deb bemalol aytishimiz mumkin. Chunki

uning davrida Farg'ona vodisida markazlashgan davlat tuzishga erishildi, pul islohoti o'tkazildi, xonlikning iqtisodiy ahvoli yaxshilandi. Norbo'tabiy davrida mashhur ilm sohiblari faoliyat ko'rsatishgani bilan ahamiyatlidir.

Shuningdek Norbo'tabiy hukmronligi davrida bir qancha madrasalar qurildi: Madrasai Sulaymoniya(1762), Xonxo'ja eshon(1789), Imom Boqir(1794), Hakim to'ra(1795), Madrasai Mir(1798) madrasalari shular jumlasidandir. Norbo'tabiy nomidagi madrasa xalq orasida Madrasai Mir deb ham yuritiladi. Bir qavatlari, hovlili, to'g'ri to'rburchak tarhli, 4 ta burchagiga minora-guldastalar ishlangan. Hovli atrofiga qator ravoqli xujralar joylashgan. Peshtoqi shimolga qaragan. Miyonsaroyning 2 tarafida peshtoq bo'y lab tutashgan gumbazli masjid va 12 ta derazali (panjaralar o'rnatilgan) darsxona mavjud. Norbo'tabiy madrasasi pishiq g'ishtdan qurilgan. Xonalar ichi ganchsuvoq qilingan. Masjidning gumbaz osti sharafasi va mehrobining yulduzsimon bezaklari serhasham ko'rindi. Eshiklari girih naqshlar bilan bezatilgan, ichki qismida esa o'ymakori islomiy naqsh qo'llanilgan. Norbo'tabiy madrasasining tashqi ko'rinishi Buxoro me'morlik maktabi uslubiga xosdir. Hozig'i paytda Xo'qandning bosh jome' masjidi.

Muhammad Yahyoxon Dadaboyev tuzgan ro'yxatga ko'ra, Qo'qonda 19 asr oxiriga kelib 56 ta madrasa faoliyat yuritgan ekan[9].

Va nihoyat Buxoro xonligi misolida madrasa va maktablar faoliyatini tahlil qiladigan bo'lsak, Abdullaxon madrasasi – Buxorodagi Qo'sh madrasa ansamblining shimoliy qismida joylashgan. Me'mori noma'lum, Abdullaxon II qurdirgan (1588-1590). Tuzilishi odatdagli madrasalardan ancha farq qiladi. Hovli atrofini ikki oshyonli hujralar o'rab turadi. Har ikki tomonida baland peshtoq joylashgan. Peshtoqlar orqali ichkari xonalar va xonaqohga o'tiladi. Madrasaning katta peshtoqi janubga qaragan. Peshtoq qanolari va guldastalar sirkor bezaklar bilan pardozlangan. Darvozadan o'tib, ikki yoqdagi katta xonalar – darsxona va masjidga kiriladi. Abdullaxon davri me'morligi yetuk namunasi bo'lgan bu madrasa Buxoro me'morchiligining 16-asrda erishgan barcha ijodiy yutuqlarini namoyish etadi.

Dorush-shifo madrasasi – Subxonqulixon 1697-yilda 18 hujrali qilib barpo ettirgan. Madrasaning qoshida kasalxona, dorixona hamda kutubxona bo'lgan. Bir nechta xodimlar dori tayyorlash bilan shug'ullangan

«Jo'ybori Kalon» madrasasi esa Subhonqulixon davrida, ya'ni, XVII asr oxiri – XVIII asr boshlarida Buxoro hokimi Abdulazizxon farmoni bilan barpo qilingan. Madrasaning qurilishiga Abdulazizxonning onasi Oyposhshabibi bosh-qosh bo'lgan. U nihoyatda ma'rifatli, taqvoli ayol bo'lib, madrasa uchun mablag' ayamagan. Madrasa bilan bir qatorda «Voldai Abdulazizxon» jome masjidi ham qad ko'targan. Shuningdek, mazkur ikki bino oralig'ida hovuz – «Havzi Nav» ham qurdirlig'an.

Ko'kaltosh madrasasi – Buxorodagi me'moriy eng yirik yodgorlik hisoblanadi. Sababi Buxoro xonining vaziri Qulbobo Ko'kaldosh qurdirgan (1568- 69 y.). Labi Hovuz ansablining shimolida joylashgan. Peshtoqini bezatib turgan koshinlar saqlanib qolmagan. Madrasa hovlisiga 5 gumbazli miyonsaroy orqali kiriladi. Madrasa hovlisi uzun (42x37 m), o'rtaga yangi imorat 1929-yil qurilgan. Hovli atrofi 2 qanatlari 160 hujra bilan o'ralgan. Yon tomonidagi hujralarning pastki qanatiga (tashqi devorlarida) xonani yoritish uchun panjaralar o'rnatilgan. Peshtoqining ikki yonidagi masjid va darsxona oldiga ikki qavatlari uch qismiga ajratilgan chuqur ravoqlar va burchaklaridagi guldastalarda Buxoro me'morligiga xos qadimgi milliy an'analar aks ettirilgan. Ko'kaltosh madrasasida Sadriddin Ayniy tahsil ko'rgan, u yashagan hujra muzeyga aylantirilgan va eksponatlar bilan jihozlangan. 1960-70 va 1995-97 yillarda ta'mirlangan. Buxoro viloyat «Oltin meros» jamg'armasi joylashgan.

Shuningdek Miri Arab madrasasi esa 1530-1536 yillarda Miri Arab nomi bilan tanilgan Shayx Abdulla Yamaniy rahbarligida qurilgan. Miri Arab madrasa qurilishini oxiriga etgaza olmagan. 1536-yil boshida vafot etgan va uning vasiyatiga ko'ra kuyovi Shayx Zakariyo qurilishni oxiriga etkazgan. Miri Arab madrasasi jahonga tanilgan yirik diniy oliy madrasalaridan hisoblanadi. Madrasa Minori Kalonning qarshisida joylashgan. Bosh tarzi ulkan peshtoqli, darvozasi orqasida besh gumbazli miyonsaroy, ikki yonida baland gumbazli keng darsxona va masjid, go'rxona joylashgan. Madrasaning umumiy tarhi 68,5x51,8m, hovli 35,4x31,3m, darsxona 8x8m. Hovlisi to'rburchak shaklda bo'lib, atrofini oldi ravoqli, ikki ayvonli 114 hujra o'rab turadi

Modarixon madrasasi – Buxorodagi Abdullaxon madrasasi qarshisida joylashgan me'moriy yodgorlik(1566-67 y.). Ikkalasi "Qo'shmadrasa majmua"sini tashkil qiladi. Bu madrasani Abdullaxon onasi sharafiga qurdirgan (nomi ham shundan). Madrasa ikki qavatlari. Modarixon madrasasidagi xonalar oldi handasiy uslubda koshinkor naqshlar bilan bezatilgan. Modarixon madrasasi devori qurilmasi XVI asr Buxoro me'morligiga xos bo'lib, 1997-1998 yillarda ta'mirlangan.

XX asrning boshlarida Buxoroda madrasalar sonini o'sha davrda yashagan Abdurauf Fitrat va Sadriddin Ayniy 200 ta, Sadr Ziyo 204 ta, Muhammad Ali Baljuvoni esa 400 ga yaqin, Turkiston general-gubernatorligi hisoboti bilan bog'liq arxiv hujjatlardan birida 1914 yilda Buxoro amirligida 350 ta madrasa faoliyat ko'rsatayotgani qayd etilgan. O'zR MDAda saqlanayotgan «Qushbegi» fondidagi hujjatlarga tayanib, Buxoro shahrining o'zida 160 tadan ortiq madrasa faoliyat yuritganini keltirib o'tish mumkin. Bundan tashqari, XIX asrning 40-yillari, rus sayyohi N.Xano'kovning ko'rsatishiga ko'ra, Buxoroda amir ro'yxatida ko'rsatilgan 103 ta madrasa bo'lib, ulardan 60 tasi eng katta madrasa hisoblangan. Ingliz sayyohi A.Byorns shaharda madrasalar soni 366 ta desa, P.P.Ivanov esa 150 dan ortiq madrasa faoliyat yuritgan va o'quvchilarining soni 30 mingtaga etgan deb ko'rsatadi. L.Klimovich amirlilik poytaxtida 103 ta madrasa, talabalar soni 20 000 ta deya ta'kidlaydi. Kullas, turli ma'lumotlar umumlashtirilganda Buxoro amirligida 200 dan 400 ga yaqin madrasa mavjud bo'lgan deyiladi.

* GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI *

* Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2023. № 3 *

Movarounnahrga islom dini kirib kelishi bilan diniy ta’lim va u bilan bog’liq ilmlar ham rivojlanan boshladı. Ma’naviyatda hurfikrlilik, ilm-fanga hurmat-e’tibor va uning qadr-qimmatini yuksak baholash ustunlik qildi. Ayniqsa, diniy va dunyoviy ilmlar uzviy holda taraqqiy etdi. Aynan shu davrdan hududlarda maktablar va madrasalar paydo bo’la boshladı. Madrasalar qadimdan Yaqin va O’rta Sharq mamlakatlarida alohida nufuzga ega o’quv maskani sifatida katta obro-e’tibor qozongan. Ko’hna Buxoro ham o’zining ko’p sonli madrasalari bilan nom taratgan. U turli erlardan ilm tahsili uchun talabalar tashrif buyuradigan shahar hisoblangan. Bu an’ana keyingi asrlarda ham davom etgan. Shu sababli aksariyat mualliflar Buxoro haqida so’z ketganda avvalo uning shu jihatni bilan ta’riflaganlar. Xususan ashtarxoniyalar davri muarixi Mahmud ibn Vali (XVII asr) Buxoroning ilm tarqatuvchi markaz sifatidagi xizmatini shunday baholaydi: «Olimlarning ko’pligidan, uni olimlar va ilm-fan bulog’i deb ataydilar». Buxoroga XIX asrda safar qilgan E.K. Meyendorf esa Buxoroning islom olamida tutgan o’rnini quyidagicha ta’riflaydi: «O’zining ko’plab maktablari, olimlari hamda muqaddas qadamjolari sababli musulmonlarning ziyoratgohiga aylangan. Ehtimol shuning uchun u «sharif» nomiga sazovor bo’lgandir».

Rus sayyohi N. Xano’kov o’z esdaliklarida Buxoroni yirik ilm-fan va ma’rifat, diniy bilimlar markazi sifatida ta’riflab: «Buxoro ilm tarqatuvchi markaz hisoblangan va hisoblanadi», deydi. J.Kunits ham Buxoroni «arab-eron madaniyatining qal’asi», Markaziy Osiyoning yuz yillik tarixidagi «Islomning yuragi», 250 masjid va madrasalar markazi deya atagan[10].

Va niyoyat XIX asrda Toshkentda ta’lim-tarbiya sohasi Toshkent-Buxoro, Toshkent-Qo’qon madaniy-ma’naviy aloqalar tizimida rivojlanib borgan. Bu jarayonda Toshkent madrasalari va mudarrislarining o’rni katta bo’lgani tabiiy.

Turkiston general-gubernatorligi Maorif boshqarmasi ma’lumotlariga ko’ra, 1890—1893 yillarda gubernatorlikda jami 214 ta Madrasa bo’lib, shundan 21 tasi Toshkentda joylashgan edi. Chorizm istilosining dastlabki yillarda madrasalarda ta’lim va o’qitish ishlari an’anaviy qoidalar asosida olib borilgan bo’lsa, keyinchalik ularning faoliyatini nazorat qilish va o’quv ishlarini tartibga solishni o’lka maorif boshqarmasi o’z qo’liga olgan. Bu paytda Toshkent madrasalaridan Abulqosimxon madrasasida 120, Xoja Ahror madrasasida 80, Beglarbegi madrasasida 150, Ko’kaldosh madrasasida 80, Sharifboy madrasasida 20, Shukurxon madrasasida 20 nafar talaba o’qigan. Lekin oldingidek, aksariyat talabalar Toshkent madrasalari bilan qanoatlanmay, Buxoro, Samarqand, Qo’qon madrasalarida bilimlarini oshirib qaytganlar.

Toshkent madrasalari to’g’risidagi arxiv, o’sha davr matbuoti yoki ana shu yillarda Toshkentda bo’lgan rus o’lkashunoslarining ma’lumotlari, ayniqsa, madrasalar soni borasida har xil xabar beradi. Xususan, 1865—1868 yillari Toshkentda bo’lgan A. Xoroshxin «Ocherki Tashkenta» nomli kundaligidagi ma’lumotda ayrim madrasalarning nomini, vaqf mulklarini keltirib o’tgan bo’lsa, N.Maev 1876-yili Toshkentda jami 11ta Madrasa mavjudpigini ta’kidlaydi. «Turkestanskie vedomosti» gazetasining 1876-yilgi 48-sonida bosilgan rasmiy ma’lumotda esa 13ta Madrasa tilga olingan.

Biroq XIX asrda Toshkentda yashab ijod qilgan muarrix Muhammad Solihxoja esa o’zining «Tarixi jadidayi Toshkand» asarida Toshkentdagı 20 ta madrasa to’g’risida birmuncha batatsil ma’lumot berib o’tgan.

Ular orasida eng qadimiysi — Xoja Ahror jome’ masjidining shimolida pishiq g’isht va yo’nilgan toshdan qurilgan Xoja Ahror madrasasi yigirmata hujra, bitta darsxona va masjidni o’z ichiga olgan.

Shayxontohur dahasidagi madrasalardan biri Ko’kaldoshdir, Muhammad Solixhojaning yozishchicha, bu madrasa Baroqxonning o’g’li Darvishxon tomonidan bunyod etilgan. 1735-yil Ufada bo’lgan toshkentlik savdogar N. Alimov ma’lumotlariga ko’ra, XVIII asr oxiriga kelib madrasa karvonsaroyga aylantirilgan. Toshkent tarixi tadqiqotchilaridan A. Dobrosmo’slov Ko’kaldosh madrasasi dastlab uch qavatlari, o’ttiz sakkizta hujrali bo’lganini ta’kidlaydi. Keyinchalik madrasanining faqat bir qavati saqlanib qolgan. Muhammad Solihxoja Ko’kaldosh madrasasi 1868 va 1886 yillarda Toshkentda yuz bergen zilzilalardan qattiq zarar ko’rganini yozadi.

Shuningdek, Baroqxon madrasasi esa Sebzor dahasida, Qaffol Shoshiy maqbarasi yaqinida qurilgan. Keyinchalik masjidga aylantirilgan. Madrasa Muhammad Solihxoja yozishchicha, 1886-yilgi zilziladan qattiq zarar ko’ra-di. Madrasa, oldin ham bir necha bor vayron bo’lib, qayta tikpangan. Masalan, 1739-yil Toshkentda bo’lgan K. Miller madrasani butunlay vayron holda ko’rganini yozadi. Shu sababli bo’lsa kerak, Muhammad Solihxoja Toshkent hokimi Qanoat Otaliq 1859-yil madrasanining vayron bo’lgan hujralari va hovlisini ta’mirlab, yangi vaqf mulklari ajratganini yozadi[9].

Muhammad Solihxoja 1274 (1857) yili Toshkent hokimi Ahmad qushbegi (1856—1857) tomonidan Qaffol Shoshiy maqbarasi janubida, Mo’yi Muborak madrasasi qurilganini yozadi. Tarixchi o’sha davrlarda madrasa o’rnini aholi Xoja Ahror tug’ilgan joy deb tushungani bois “Xoja Ahror maydoni” deb ataganini ta’kidlaydi. Asarda keltirilishchicha, madrasanining alohida bir gumbazi bo’lib, unda Payg’ambarimizning (alayhissapom) soch tolalari — mo’yi muborak saqlangan.

“Tarixi jadidayi Toshkand” asarida Beglarbegi madrasasi 1838—1840 yillari Toshkent hokimi Lashkar Beglarbegi (XIX asr birinchi yarmi) tomonidan qurilgan bo’lib, ikki qavatlari 56 hujradan iborat bo’lgani aytildi. Lashkar Beglarbegi shahar Registonida qudrigancha karvonsaroyni ushbu madrasaga vaqf qilgan. Beglarbegi madrasasining shimol tomonida — ro’parasida, katta ko’cha tomonda Fo’lodboy Tinchbofiy jome’ masjidi, sharq tomonda esa Jo’bo (Eski Jo’va) mavzeidagi O’rozaliboy jome’ masjidi qad ko’tarib turgan.

Shuningdek, asar muallifi Taxtapul guzarida Yunusxo’ja xalfa madrasasi, Qo’shtut guzarida Hofiz Ko’hakiy madrasasi, Sebzor dahasida Muhammad Karimxo’ja madrasasi qurilganini yozadi. Hofiz Ko’hakiy yaqinidagi yana bir

Madrasa yog‘ochdan qurilgani uchun «Madrasai cho‘bin» deb atalgan. Uning asoschilaridan hisoblanganlardan biri hukmdor Nor oxun Mallaxon zamonida vafot etgach, madrasa faoliyati to‘xtab qoladi[11] deyiladi.

Yana Ko‘kcha dahasidagi madrasalardan biri Sanchiqmon mahallasidagi Eshon Bo‘rixa Sanchiqmoniy madrasasi bo‘lib, u Qo‘qon xoni Umarxon davrida (1810—1822) pishiq g‘ishtdan kurilgan. Arxiv hujjatlarida, Madrasa 1820-yili qurildi, deb ko‘rsatilgan. Bundan tashqari, Ko‘kcha dahasining Pichoqchilik mahallasida Sharafboy madrasasi bo‘lgan. «Tarixi jadidiy Toshkand» asarida keltirilishicha, Toshkentda ikkita Shukurxon nomli Madrasa bo‘lib, biri Ko‘kcha dahasida bozor yonida, yana biri esa Sebzor dahasida, Tinchbof guzarida kurilgan. Ko‘kcha dahasida madrasalar ham darsxona, hujralar va juma jome’ masjididan iborat o‘rtacha madrasalar bo‘lgan.

Shuningdek asarda Beshyog‘och dahasida joylashgan madrasalar haqida ham ma’lumotlar bor. Ulardan biri Toshkent hokimi Normuhammad qushbegi (XIX asr birinchi yarmi) 1832 yili Zangiota maqbarasi yonida qurdirgan madrasadir. Normuhammad qushbegi bozorning mahsido‘zlik qismida bino qilgan karvonsaroyini ushbu madrasaga vaqf qilgan. Bu dahadagi yana bir Madrasa Abulqosimxon Beshyog‘och hovlisi yaqinida qurdirgan madrasadir. Abulqosimxon eshon 1892-yil Toshkentda tarqalgan vabo tufayli vafot etgach, madrasada uning o‘g‘li Hoshimxon eshon mudarrislik qilganligi asarda qayt etilgan.

Demak, yuqoridagi fikr mulohazalardan kelib chiqib xulosa qiladigan bo‘lsak, barcha xonliklarda mavjud bo‘lgan madrasa va maktablar tahlili shuni ko‘rsatadi, bu sohalar faoliyati asrlar osha o‘z ahamiyatini yo‘qotmay kelmoqda. Chunki bu sohalar hozirda yosh avlodning ma’naviy va ma’rifiy tarbiyasida muhim omil bo‘lib xizmat qiladi. Eng asosiyi madrasa va maktablar faoliyati shundan darak beradiki, mintaqamizning yirik ijtimoiy-siyosiy va madaniy markazlaridan biri bo‘lgan Toshkent shahrida ham o‘rta asrlardan buyon Samarqand, Buxoro, Xivadagi singari ko‘plab madrasalar faoliyat yuritib kelgan. Ammo ularning aksariyati zilzilalar, turli davrlarda, xususan, sobiq sovet tuzumida shaharni kengaytirish, ta’mirlash jarayonlari qurban ni bo‘ldi. Saqlanib qolganlari ham bir necha marta ta’mirlash yoki qayta qurishlar tufayli yetib kelganligiga tarix guvohdir.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. <https://kun.uz/uz/75931249>
2. Семёнов А.А. Среднеазиатские рукописные фонды и важность их изучения // Материалы I Всесоюзной научной конференции востоковедов в Ташкенте. –Т.: 1958.
3. Кормилицын А.И. Судьбы книг. –Т.: Фан, 1994. С.17.
4. Зиёдов Ш. Самарқанд мадрасалари ва улардаги кутубхоналар. <https://oliymahad.uz/18227.22.03.2023>.
5. Семёнов А.А. Среднеазиатские рукописные фонды и важность их изучения // Материалы I Всесоюзной научной конференции востоковедов в Ташкенте. –Т.: 1958.С.913.
6. Абдур-Рауф. Рассказы индийского путешественника (Бухара, как она есть). Перевод с персидского А.Н. Кондратьева. –Самарканد. 1913. С.27.
7. Кормилицын А.Н. Рукописные коллекции и библиотеки на территории Узбекистана эпохи средневековья. –Т.: 1993. С.39.
8. Кормилицын А.Н. Рукописные коллекции и библиотеки на территории Узбекистана эпохи средневековья. –Т.: 1993. С.38.
9. <https://madrasa.uz/books/qoqondagi-madrasalar.pdf>.22.04.2022.
10. О.Назаров.Фан ва техника тарихи. “Lesson press” Т., 2022
11. Султонов У. XIX аср Тошкент мадрасалари. <https://e-tarix.uz/maqolalar/527-maqola.html>.22.04.2023.
12. OBID, N., ULUGBEK, M., SHAROF, M., & RUSTAM, N. (2022). SOME CONSIDERATIONS OF THE COUNTRY LIFESTYLE DURING THE PERIOD OF PUBLIC COLLECTIVIZATION. *International Journal of Intellectual Cultural Heritage*, 2(1), 86-94.
13. RAXIMOVICH, N. O., MUTALLIB, I., & MA’RUFOV SHERZOD, K. O. G. (2022). HISTORICAL FACTORS THAT CONTRIBUTED TO THE DEVELOPMENT OF SCIENCE AND CULTURE IN CENTRAL ASIA. *International Journal of Philosophical Studies and Social Sciences*, 2(4), 160-165.
14. Nazarov, O. R. (2020). THE ROLE OF HIPPOCRATES IN THE HISTORY OF WORLD MEDICINE. *Bulletin of Gulistan State University*, 2020(3), 66-64.
15. Nazarov, O. R., & Nematov, R. A. O. (2020). FROM THE HISTORY OF UZBEKISTAN’S COOPERATION WITH UNESCO. *Bulletin of Gulistan State University*, 2020(4), 45-49.
16. Неъматов, Р. (2023). Илк ўрта асрлар Хоразм тарихшунослигининг бугунги холати. *Марказий Осиё тарихи ва маданияти*, 1(1), 122-125.
17. Неъматов, Р. А. ИЛК ЎРТА АСРЛАР ХОРАЗМ ТАРИХШУНОСЛИГИНИНГ БУГУНГИ ХОЛАТИ.
18. Nematov, R. A., & Almanov’s, Q. O. (2022). THE ROLE OF HISTORICAL SOURCES IN THE STUDY OF THE HISTORY OF THE TURKISH EMPIRE. *American Journal Of Social Sciences And Humanity Research*, 2(10), 25-31.

CONTENTS

PEDAGOGY

Karshibaev K.K. THE ROLE OF DISCIPLINE "INTRODUCTION OF MEDICINAL PLANTS" IN THE FORMATION OF COMPETENCE OF SPECIALISTS IN THE TECHNOLOGY OF GROWING MEDICINAL PLANTS	3
Ayaqulov N.A. PROBLEMS OF CONCEPTUALIZATION AND CLASSIFICATION IN THE TERMINOLOGICAL SYSTEM	6
Ayaqulova A.I. LINGUISTIC CHARACTERISTICS OF MEDICAL TERMS	10
Ayaqulov U.A. CONTENT AND ESSENCE OF STUDENTS' INDEPENDENT EDUCATIONAL ACTIVITY	14
Qahharova O'.A. FUNCTIONS OF FORMING A CULTURE OF HEALTHY LIFE IN STUDENTS	17
Olimova A.A. PEDAGOGICAL CONDITIONS OF PROFESSIONAL COMPETENCE DEVELOPMENT OF FUTURE GEOGRAPHY TEACHERS	19
Rajabov F.T. THE STUDY OF THE PROBLEM OF MODERN EDUCATIONAL APPROACHES IN PEDAGOGICAL RESEARCHES	22
Qayumova Sh.T. THE ROLE OF MULTIMEDIA TECHNOLOGIES IN THE DEVELOPMENT OF READING LITERACY OF PRIMARY CLASS STUDENTS	25
Djumoboyeva Ya.E. METHOD FOR PROGRAMMING GRAPHIC TASKS IN PYTHON LANGUAGE	28
Yermekbayeva H. DEVELOPMENT OF STUDENTS' CREATIVE ACTIVITY IN INDEPENDENT EDUCATIONAL ACTIVITIES	32
Matjanov N.S. INTRODUCTION OF QUANTUM THEORETICAL CONCEPTS IN THE EDUCATIONAL PROCESS AND THEIR DIDACTIC ANALYSIS	36
Tursinov M.P. METHODOLOGY FOR DEVELOPING ENVIRONMENTAL COMPETENCE IN STUDENTS....	40
Suvonqulova A.A. DEVELOPMENT OF INFORMATION COMPETENCE IN FUTURE PRIMAR CLASS TEACHERS USING VIRTUAL TECHNOLOGIES	43
Badalov A.O. IMPORTANCE OF TEACHING PROGRAMMING BASICS IN GENERAL SECONDARY SCHOOLS	46
Mamatkulov S.T. USING GOOGLE DRIVE CLOUD TECHNOLOGY IN THE EDUCATION SYSTEM	48
Pazilov A.A. STUDENTS' COMPETENCE FOR SELF-DEVELOPMENT IN TRENDS IN THE IMPLEMENTATION OF LANGUAGE EDUCATION	52
G'aniyeva M.A. THE CURRENT STATE OF METHODOLOGICAL PREPAREDNESS OF FUTURE ELEMENTARY SCHOOL TEACHERS FOR LOGICAL THINKING	55
Medetova R.M. THEORETICAL AND PRACTICAL FOUNDATIONS OF IMPROVING TOLERANCE AMONG STUDENTS	59
Niyozova G.B. DEVELOPMENT OF INTELLECTUAL ABILITIES OF PRESCHOOL CHILDREN IN THE CONTEXT OF DIGITAL TECHNOLOGIES	61
Tilavoldiyev O.H. PEDAGOGICAL APPROACHES ENSURING STUDENTS' ADAPTATION TO THE HIGHER EDUCATION ENVIRONMENT	65
Abdurasulova Sh.K. DEVELOPMENT OF COMMUNICATION COMPETENCES OF FUTURE PRIMARY CLASS TEACHERS IN THE CREDIT MODULE SYSTEM	68
Qarshiyeva Ya.A. PSYCHOLOGICAL ANALYSIS OF AHMAD YASSAVI'S WISDOMS	72
Abduvalieva Kh.A. NEW TECHNOLOGY OF MUSICAL CULTURE OF PRESCHOOL CHILDREN ON EDUCATION	77
Fayzieva Sh.A. PREVENTION OF HARASSMENT AND VIOLENCE AGAINST WOMEN	81
Abdurakhmanov O.Kh. THE FEATURES OF THE ACTIVITY OF EDUCATIONAL INSTITUTION PERSONNEL IN THE MANAGEMENT SYSTEM	85
Irsaliev F.Sh. THE USE OF SMART TECHNOLOGIES IN THE SYSTEM OF EDUCATION	89
Jonibekov D.B. THE USE OF INTERACTIVE SYSTEMS TO ASSESS THE RESULTS OF SCHOOLCHILDREN'S SCIENTIFIC LEARNING	92
Umarova I.B. SOCIO-PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF HUSBAND AND WIFE RELATIONS IN UZBEK FAMILIES	95
Zikriyayev Z.M. THE ROLE OF THE ECONOMIC EDUCATIONAL PROCESS IN ENSURING STUDENTS' EMPLOYMENT	99

*** GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI ***

**** Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2023. № 3 ****

Urazbakov A.Dj. PROBLEMS ENCOUNTERED AND WAYS TO ELIMINATE THEM IN THE TRAINING ACTIVITIES OF PROFESSIONAL EDUCATIONAL ORGANIZATIONS	102
Toshtemirov D.E. THE CONTENT AND ESSENCE OF DEVELOPMENT OF PROFESSIONAL COMPETENCE OF FUTURE COMPUTER SCIENCE TEACHERS	107
Kholnazarova M.Kh. THE ROLE OF HADITHS IN THE EARLY ISLAMIC PERIOD	112

PHILOLOGY

Sharipov F.G. A FORMATION OF TRADITIONAL MORPHOLOGICAL VIEWS	115
To‘rayeva D.N. PROBLEM OF CREATIVE “ME” IN THE DEVELOPMENT OF ART WORK	118
Shayzakov G.M. LINGUISTIC-PRAGMATIC EXPRESSION OF TENSE MEANING IN DIFFERENT SYSTEMIC LANGUAGES	124

SOCIAL-ECONOMICAL SCIENCES

Usmonov B.B. COOPERATION BETWEEN UZBEKISTAN AND TAJIKISTAN IN THE FIELD OF ECONOMICS, SECURITY AND SUSTAINABLE DEVELOPMENT	128
Nazarov O.R., Egamqulova Kh.D. SOME REFLECTIONS ON THE HISTORY OF MADRASAS AND SCHOOLS IN CENTRAL ASIA IN THE 16 th AND 19 th CENTURIES	131

* GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI *

* Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2023. № 3 *

MUNDARIJA

PEDAGOGIKA

Karshibaev K.K. DORIVOR O'SIMLIKAR ETISHTIRISH TEXNOLOGIYASI BO'YICHA KADRLAR KOMPETENTLIGINI SHAKLLANTIRISHDA "DORIVOR O'SIMLIKAR INTRODUKSİYASI" FANİNING O'RNI.....	3
Ayaqulov N.A. TERMINOLOGIK TİZİMDA KONSEPSİYALASH VA TURKUMLASHTIRISH MASALALARI	6
Ayaqulova A.I. TIBBIYOT SOHASIGA OID TERMINLARNING LISONIY XUSUSIYATLARI.....	10
Ayaqulov U.A. TALABALARING MUSTAQIL TA'LIM FAOLIYATI MAZMUNI VA MOHIYATI.....	14
Qahharova O'.A. TALABALARDA SOG'LOM TURMUSH MADANIYATINI SHAKLLANTIRISH FUNKSIYALARI	17
Olimova A.A. BO'LAJAK GEOGRAFIYA O'QITUVCHILARNING KASBIY KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK SHART-SHAROITLARI.....	19
Ражабов Ф.Т. ЗАМОНАВИЙ ТАЪЛИМИЙ ЁНДАШУВЛАР МУАММОСИННИГ ПЕДАГОГИК ТАДҚИҚОТЛАРДА ЎРГАНИЛИШИ	22
Qayumova Sh.T. BOSHLANG'ICH SINF O'QUVCHILARING O'QISH SAVODXONLIGINI RIVOJLANTIRISHDA MULTIMEDIYA TEXNOLOGIYALARINING O'RNI	25
Djumoboyeva Ya.E. PYTHON TILIDA GRAFIK TOPSHIRIQLARGA DASTUR TUZHISH METODİKASI.....	28
Yermekbayeva X. MUSTAQIL TA'LIM FAOLIYATIDA TALABALARING IJODIY FAOLLIGINI RIVOJLANTIRISH	32
Matjanov N.S. KVANT NAZARIYA TUSHUNCHALARINING O'QUV JARAYONIGA KIRIB KELISHI VA ULARNING DIDAKTIK TAHILI	36
Tursinov M.P. TALABALARDA EKOLOGIK KOMPETENTLIKNI RIVOJLANTIRISH METODİKASI.....	40
Suvonqulova A.A. BO'LAJAK BOSHLANG'ICH SINF O'QITUVCHILARIDA VIRTUAL TEXNALOGIYALAR VOSITASIDA AXBOROT KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISH	43
Badalov A.O. UMUMIY O'RTA TA'LIM MAKTABALARIDA DASTURLASH ASOSLARINI O'QITISHNING AHAMIYATI	46
Mamatkulov S.T. TA'LIM TİZİMIDA GOOGLE DRIVE BULUTLI TEXNOLOGIYASIDAN FOYDALANISH	48
Pazilov A.A. TIL TA'LIMINI AMALGA OSHIRISH TENDENSIYALARIDA TALABALARNI O'ZINI-O'ZI RIVOJLANTIRISH KOMPETENSIYASI	52
G'aniyeva M.A. BO'LAJAK BOSHLANG'ICH SINF O'QITUVCHILARINI MANTIQIY FIKRLASHGA METODIK TAYYORGARLIGINING HOZIRGI HOLATI	55
Medetova R.M. TALABA YOSHLARIDA BAG'RIKENGLIKNI TAKOMILLASHTIRISHNING NAZARIY VA AMALIY ASOSLARI	59
Niyozova G.B. RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR SHAROITIDA MAK TABGACHA YOSH DAGI BOLALARNI INTELLEKTUAL QOBILYATLARINI RIVOJLANTIRISH	61
Тилаволдиев О.Х. ТАЛАБАЛАРНИНГ ОЛИЙ ТАЪЛИМ МУҲИТИГА МОСЛАШУВИНИ ТАЪМИНЛОВЧИ ПЕДАГОГИК ЁНДАШУВЛАР	65
Abdurasulova Sh.K. KREDIT MODUL TİZİMIDA BO'LAJAK BOSHLANG'ICH SINF O'QITUVCHILARING MULOQOT KOMPETENTSİYALARINI RIVOJLANTIRISH	68
Qarshiyeva Ya.A. AHMAD YASSAVIY HIKMATLARINING PSIXOLOGIK T AHLILI	72
Abduvalieva Kh.A. MAK TABGACHA YOSH DAGI BOLALARING MUSIQIY MADANIYATINING YANGI TEXNOLOGIYASI	77
Fayzieva Sh.A. XOTUN-QIZLARGA NISBATAN TAZYIQ VA ZO'RAVONLIKNING OLDINI OLISH.....	81
Abduraxmanov O.X. BOSHQARUV TİZİMIDA TA'LIM MUASSASASI PERSONALI FAOLIYATINING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI	85
Ирсалиев Ф.ИІ. ТАЪЛИМ ТИЗИМИДА SMART ТЕХНОЛОГИЯЛАРИДАН ФОЙДАЛАНИШ.....	89
Jonibekov D.B. MAK TAB O'QUVCHILARNING FANLARNI O'ZLASHTIRISH NATIJALARINI BAHOLOVCHI INTERAKTIV TIZIMLARDAN FOYDALANISH	92
Umarova J.B. O'ZBEK OILALARIDA ER VA XOTIN MUNOSABATLARINING IJTIMOIY-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI	95
Zikriyayev Z.M. TALABALAR BANDLIGINI TA'MINLASHDA IQTISODIY TA'LIM JARAYONINING O'RNI	99

*** GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI ***

*** Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2023. № 3 ***

Urazbakov A.Dj. PROFESSIONAL TA'LIM TASHKILOTLARI O'QUV MASHG'ULOTLARIDA UCHRAYDIGAN MUAMMOLAR VA ULARNI BARTARAF ETISH YO'LLARI	102
Тоштемиров Д.Э. БЎЛАЖАК ИНФОРМАТИКА ЎҚИТУВЧИЛАРИНИНГ КАСБИЙ КОМПЕТЕНТЛИГИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ МАЗМУНИ ВА МОХИЯТИ	107
Холназарова М.Х. ИЛК ИСЛОМ ДАВРИДА ҲАДИСЛАРНИНГ ЎРНИ.....	112

FILIOLOGIYA

Sharipov F.G. AN'ANAVIY MORFOLOGIK QARASHLARNING SHAKLLANISHI	115
To'rayeva D.N. BADIY ASAR TAKOMILIDA IJODKOR "MENI" MASALASI	118
Shayzakov G'.M. TURLI TIZIMLI TILLarda ZAMON MA'NOSINING LISONIY-PRAGMATIK IFODALANISHI.....	124

IJTIMOIY - IQTISODIY FANLAR

Usmonov B.B. O'ZBEKİSTON VA TOJIKİSTON O'RТАSIDAGI IQTISODIYOT, XAVFSIZLIK VA BARQAROR RIVOJLANISH SOHASIDAGI HAMKORLIK	128
Nazarov O.R., Egamqulova X.D. XVI-XIX ASRLARDА MARKAZIY OSIYODAGI MADRASA VA MAKTABLAR TARIXIGA OID AYRIM MULOHAZALAR	131

СОДЕРЖАНИЕ

ПЕДАГОГИКА

Каршибаев Х.К. РОЛЬ ДИСЦИПЛИНЫ “ИНТРОДУКЦИЯ ЛЕКАРСТВЕННЫХ РАСТЕНИЙ» В ФОРМИРОВАНИИ КОМПЕТЕНТНОСТИ КАДРОВ ПО ТЕХНОЛОГИИ КУЛЬТУРИРОВАНИЯ ЛЕКАРСТВЕННЫХ РАСТЕНИЙ.....	3
Аякулов Н.А. ПРОБЛЕМЫ КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИИ И КЛАССИФИКАЦИИ В ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКОЙ СИСТЕМЕ.....	6
Аякулова А.И. ЛИНГВИСТИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА МЕДИЦИНСКИХ ТЕРМИНОВ	10
Аякулов У.А. СОДЕРЖАНИЕ И СУЩНОСТЬ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ УЧЕБНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СТУДЕНТОВ	14
Каххарова У.А. ФУНКЦИИ ФОРМИРОВАНИЯ КУЛЬТУРЫ ЗДОРОВОЙ ЖИЗНИ У СТУДЕНТОВ.....	17
Олимова А.А. ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ФОРМИРОВАНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ ГЕОГРАФИИ	19
Ражабов Ф.Т. ИССЛЕДОВАНИЕ ПРОБЛЕМЫ СОВРЕМЕННЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ПОДХОДОВ В ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЯХ	22
Каюмова Ш.Т. РОЛЬ МУЛЬТИМЕДИЙНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В РАЗВИТИИ ЧИТАТЕЛЬНОЙ ГРАМОТНОСТИ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ	25
Джумобоева Я.Э. МЕТОДИКА ПРОГРАММИРОВАНИЯ ГРАФИЧЕСКИХ ЗАДАЧ НА ЯЗЫКЕ PYTHON	28
Ермекбаева Х. РАЗВИТИЕ ТВОРЧЕСКОЙ АКТИВНОСТИ СТУДЕНТОВ В САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ УЧЕБНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ	32
Матжанов Н.С. ВНЕДРЕНИЕ КВАНТОВЫХ ТЕОРЕТИЧЕСКИХ ПОНЯТИЙ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЙ ПРОЦЕСС И ИХ ДИДАКТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ.....	36
Турсинов М.П. МЕТОДИКА РАЗВИТИЯ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ У СТУДЕНТОВ.....	40
Сувонкулова А.А. РАЗВИТИЕ ИНФОРМАЦИОННОЙ КОМПЕТЕНЦИИ У БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ВИРТУАЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ	43
Бадалов А.О. ВАЖНОСТЬ ПРЕПОДАВАНИЯ ОСНОВ ПРОГРАММИРОВАНИЯ В ОБЩИХ СРЕДНИХ ШКОЛАХ	46
Маматкулов С.Т. ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ОБЛАЧНОЙ ТЕХНОЛОГИИ <i>GOOGLE DRIVE</i> В СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ	48
Пазилов А.А. КОМПЕТЕНЦИЯ УЧАЩИХСЯ ПО САМОРАЗВИТИЮ В ТЕНДЕНЦИЯХ РЕАЛИЗАЦИИ ЯЗЫКОВОГО ОБРАЗОВАНИЯ	52
Ганиева М.А. СОСТОЯНИЕ МЕТОДОЛОГИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ К ЛОГИЧЕСКОМУ МЫШЛЕНИЮ.....	55
Медетова Р.М. ТЕОРЕТИКО-ПРАКТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ТОЛЕРАНТНОСТИ У СТУДЕНЧЕСКОЙ МОЛОДЁЖИ	59
Ниёзова Г.Б. РАЗВИТИЕ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫХ СПОСОБНОСТЕЙ ДОШКОЛЬНИКОВ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ	61
Тилаволдиев О.Х. ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ ОБЕСПЕЧИВАЮЩИЕ АДАПТАЦИЮ СТУДЕНТОВ К СРЕДЕ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ	65
Абдурасулова Ш.К. РАЗВИТИЕ КОММУНИКАЦИОННЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ В КРЕДИТНО-МОДУЛЬНОЙ СИСТЕМЕ	68
Каршиева Я.А. ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ МУДРЫХ ВЫСКАЗЫВАНИЙ АХМАДА ЯСАВИ.....	72
Абдувалиева Х.А. НОВАЯ ТЕХНОЛОГИЯ МУЗЫКАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ ДОШКОЛЬНИКОВ ПО ВОСПИТАНИЮ	77
Файзиева Ш.А. ПРЕДОТВРАЩЕНИЕ ДОМОГАТЕЛЬСТВ И НАСИЛИЯ В ОТНОШЕНИИ ЖЕНЩИН.....	81
Абдурахманов О.Х. ОСОБЕННОСТИ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПЕРСОНАЛА ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО УЧРЕЖДЕНИЯ В СИСТЕМЕ УПРАВЛЕНИЯ	85
Ирсалиев Ф.Ш. ИСПОЛЬЗОВАНИЕ SMART ТЕХНОЛОГИИ В СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ.....	89
Жонибеков Д.Б. ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНТЕРАКТИВНЫХ СИСТЕМ ДЛЯ ОЦЕНИВАНИЯ РЕЗУЛЬТАТОВ НАУЧНОГО ОБУЧЕНИЯ ШКОЛЬНИКОВ	92
Умарова И.Б. СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ОТНОШЕНИЙ МУЖА И ЖЕНЫ В УЗБЕКСКИХ СЕМЬЯХ	95
Зикрияев З.М. РОЛЬ ЭКОНОМИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА В ОБЕСПЕЧЕНИИ ТРУДОУСТРОЙСТВА СТУДЕНТОВ	99

*** GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI ***

**** Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2023. № 3 ****

Уразбаков А.Д. ПРОБЛЕМЫ, ВСТРЕЧАЕМЫЕ В УЧЕБНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ И ПУТИ ИХ УСТРАНЕНИЯ.....	102
Тоштемиров Д.Э. СОДЕРЖАНИЕ И СУЩНОСТЬ РАЗВИТИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ ИНФОРМАТИКИ	107
Холназарова М.Х. РОЛЬ ХАДИСОВ В РАННИЙ ИСЛАМСКИЙ ПЕРИОД.....	112

ФИЛОЛОГИЯ

Шарипов Ф.Г. ФОРМИРОВАНИЕ ТРАДИЦИОННЫХ МОРФОЛОГИЧЕСКИХ ВЗГЛЯДОВ.....	115
Тураева Д.Н. ПРОБЛЕМА ТВОРЧЕСКОГО «Я» В РАЗРАБОТКЕ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ПРОИЗВЕДЕНИЯ	118
Шайзаков Г.М. ЛИНГВО-ПРАГМАТИЧЕСКОЕ ВЫРАЖЕНИЕ ЗНАЧЕНИЯ ВРЕМЕНИ В РАЗНОСИСТЕМНЫХ ЯЗЫКАХ.....	124

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ

Усмонов Б.Б. СОТРУДНИЧЕСТВО УЗБЕКСТАНА И ТАДЖИКИСТАНА В ОБЛАСТИ ЭКОНОМИКИ, БЕЗОПАСНОСТИ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ	128
Назаров О.Р., Эгамкулова Х.Д. НЕКОТОРЫЕ РАЗМЫШЛЕНИЯ ОБ ИСТОРИИ МЕДРЕСЕ И ШКОЛ В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ В 16-М И 19-М ВЕКАХ	131

* GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI *

* Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2023. № 3 *

“Guliston davlat universiteti axborotnomasi” ilmiy jurnali mualliflari diqqatiga!

1. “Guliston davlat universiteti axborotnomasi” ilmiy jurnali quyidagi sohalar bo‘yicha ilmiy maqolalarni o‘zbek, rus va ingliz tillarida chop etadi:

- Tabiiy va qishloq xo‘jaligi fanlari (fizika, biologiya, qishloq xo‘jaligi va ishlab chiqarish texnologiyalari).
- Gumanitar - ijtimoiy fanlar (pedagogika, filologiya, ijtimoiy-iqtisodiy fanlar).

2. E’lon qilinadigan maqolalarga bo‘lgan asosiy talablar: ishning dolzarbliji va ilmiy yangiligi; maqolaning hajmi: adabiyotlar ro‘yxati, chizma va jadvallar inobatga olingan holatda 9-10 betgacha; maqola nomi, annotatsiya (180-200 ta so‘z) va tayanch so‘zlar (8-10 ta) ingliz, o‘zbek va rus tillarida keltiriladi.

3. Maqola boshida UDK, mavzu, muallifning F.I.O.(to‘liq yozilishi kerak), tashkilot, shahar, mamlakat, muallifning E-mail, annotatsiya (namunaga qarang) berilib, keyin matn keltiriladi. Matnda kirish qismi, tadqiqot ob’ekti va qo‘llanilgan metodlar, olingan natijalar va ularning tahlili, xulosa, adabiyotlar ro‘yxati (kiril va lotin imlosida, namunaga qarang) albatta keltiriladi. Maqolada keyingi 10-15 yilda e’lon qilingan adabiyotlarga havola qilinishi tavsiya etiladi.

4. Matn uchun: Microsoft Word; Times New Roman, 12 shrift, maqola nomi bosh harflarda, interval 1,5; abzats 1,0 sm, yuqori va pastki tomon 2 sm, chap tomon 3 sm, o‘ng tomon 1,5 sm.

Namuna:

UDK 581.14

REPRODUCTION CHARACTERISTICS OF GOBELIA PACHYCARPA (FABACEAE) IN THE ARID ZONES OF UZBEKISTAN

O‘ZBEKİSTONNING QURG‘OQCHIL MİNTAQASIDA GOBELIA PACHYCARPA (FABACEAE)NING
REPRODUKTSİYASI

РЕПРОДУКЦИЯ GOBELIA PACHYCARPA (FABACEAE) В АРИДНОЙ ЗОНЕ УЗБЕКИСТАНА

Botirova Laziza Axmadjon qizi¹, Karimova Inobatxon²

¹Guliston davlat universiteti, 120100. Sirdaryo viloyati, Guliston shahri, IV mikrorayon.

²Andijon qishloq xo‘jaligi instituti, 150100. Andijon shahri, Uvaysiy ko‘chasi 12-uy.

E-mail: liliya_15@mail.ru

Abstract. The article is devoted to the reproduction processes of 3 populations of *Goebelia pachicarpa* (C.A.Mey.) Bunge in the arid zones of Uzbekistan. While studying the reproductive biology of plants the works of Sasyperova I.F. (1993), Ashurmetov A.A. and Karshibaev H.K. (2002) were used. Seed production of plants was defined according to the methods of Ashurmetov A.A. (1982) and Zlobin Yu.A. (2002). Reproduction strategies of species were determined by Ramenskyi –Grime system.....(Abstract 180-200 ta so‘zdan kam bo‘lmasligi kerak).

Keywords: *Goebelia pachicarpa*, reproduction, reproduction strategy, seed productivity, dissemination, seed and vegetative reproduction, diaspore, seed renewal (8-10 ta).

Annotatsiya. Ushbu maqola *Goebelia pachicarpa* (C.A.Mey.) turining 2 ta populyatsiyasida.....(180-200 ta so‘zdan kam bo‘lmasligi kerak)

Tayanch so‘zlar: *Goebelia pachicarpa*, reproduktsiya, (8-10 ta).

Аннотация. Данная статья посвящена к двум популяциям *Goebelia pachicarpa* (C.A.Mey.).....(180-200 шт.)

Ключевые слова: *Goebelia pachicarpa*, репродукция, 8-10 шт.

Matn keltiriladi:

Kirish. Muammoning dorzarbliji asoslanadi va maqsad ko‘rsatiladi (maqolaning maqsadi ... aniqlash, ishlab chiqish, tavsiya berish, tasdiqlash, baholash, yechimini topish, ...).

Tadqiqot ob’ekti va qo‘llanilgan metodlar...

Olingan natijalar va ularning tahlili...

Xulosa, rahmatnomma (*maburiy emas*) ketma-ketlikda keltiriladi.

5. Foydalanilgan adabiyotlarga havola to‘rtburchak qavsda [1], jadval va rasmlarga havolalar esa dumaloq qavslarda keltiriladi (1-jadval), (2-rasm). Jadval va rasmlar matndan keyin berilishi lozim. ularning umumiy soni 5 tadan oshmasligi kerak.

6. Adabiyotlar ro‘yxati matnda kelishi bo‘yicha keltiriladi, masalan [1], [2],

* GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI *

* Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2023. № 3 *

Adabiyotlar ro‘yxati: (adabiyotlar nomi asl (original) holda keltiriladi)

Kitoblar: Muallif, nomi, shahar, nashriyot, yil va betlar keltiriladi (*Namuna:* 1. Иванов И.И. Лекарственные средства. - М.: Медицина, 1997. - 328 с.)

Maqolalar: Muallif, maqola nomi // Jurnal nomi, yil, №, betlar. (2. Каримова С.К. Адир миңтақасининг лола турлари. // Ўзб. биол. журн., 2009. -№ 2. - Б. 10-18.)

Avtoreferatlar: Muallif, nomi: doktorlik. diss. avtoreferati, shahar, yil, betlar. (3. Ходжаев Д.Х. Влияние микроэлементов на урожайность хлопчатника: Автореф. дисс... д-ра биол.наук.- Москва, 1995. - 35 с.)

Tezislar: Mualliflar, nomi // To‘plam nomi, shahar, yil va betlar. (4. Каршибаев Х.К., Ахмедов Г.А. Биоэкологические исследования видов янтара // Материалы Респуб. науч. конф. “Кормовые растения Узбекистана”. - Гулистан, 2006. - С. 15-17.)

7. Adabiyotlar ro‘yxati qo‘sishma lotin imlosida takror keltiriladi:

References:

1. Ivanov I.I. Lekarstvennie sredstva. - M.: Medisina, 1997. - 328 s. (in Russian)
2. Karimova S.K. Adir mintaqasi lola turlari // O‘zb. biol. jurn., 2009.-№ 2. - B. 10-18.
3. Xodjaev D.X. Vliyanie mikroelementov na urojajnost xlopcatnika: Avtoref. diss... d-ra biol. nauk.- Moskva, 1995. - 35 s. (in Russian)
4. Karshibaev X.K., Ahmedov G.A. Bioekologicheskie issledovaniya vidov yantaka // Materiali Respub. nauch. konf. “Kormovie rasteniya Uzbekistana”. - Gulistan, 2006. - S. 15-17. (in Russian)

8. Tahririyat fizik o‘lchovlarni keltirishda xalqaro tizim (SI), biologik ob’ektlnari nomlashda xalqaro Kodeks nomenklaturasidan foydalanshni tavsiya etadi. Butun sondan keyingi sonlar nuqta bilan ajratiladi (0.2).

9. Tahririyatga maqolaning elektron varianti topshiriladi. Maqolaning so‘ngi betida hamma mualliflarning imzosi bo‘lishi shart. Qo‘lyozmaga ish bajarilgan tashkilotning yo‘llanma xati, tasdiqlangan ekspertiza akti, taqrizlar ilova qilinadi. Maqolaning oxirgi betida mualliflar to‘g‘risidagi ma’lumotlar keltiriladi. Masalan:

Mualliflar:

Botirova Laziza Axmadjon qizi – Guliston davlat universiteti Dorivor o’simliklar va botanika kafedrasini mudiri, b.f.n., dotsenti. E-mail: liliya_15@mail.ru

Karimova Inobatxon - Andijon qishloq xo‘jaligi instituti tadqiqotchisi. E-mail: inobat_90@inbox.ru

10. Tahririyat maqolani taqrizga yuboradi, taqriz ijobji bo‘lsa maqola jurnalda chop etish uchun qabul qilinadi. Maqola jurnalda maxsus hisobga (Guliston davlat universiteti Moliya vazirligi G‘aznachiligi x/r. 23402000300100001010, INN 201122919, MFO 00014. Markaziy bank XKKM Toshkent sh. BB STIR 200322757, ShXR 400110860244017094100079001 axborotnoma uchun) mehnatga haq to‘lashning bazaviy hisoblash miqdorida (330 000 so‘m) to‘lov amalga oshirilgandan keyin chop etiladi. Jurnalda anjuman tezislari va ma’ruzalari chop etilmaydi. **E’lon qilingan materialarning haqqoniyligiga va ko‘chirilmaganligiga shaxsan muallif javobgardir.**

11. Tahririyat maqolaga ayrim kichik o‘zgartirishlarni kiritishi mumkin. Yuqoridagi talablarga javob bermaydigan maqolalar tahririyat tomonidan ko‘rib chiqilmaydi va muallifga qaytarilmaydi.

Manzil: O‘zbekiston Respublikasi, 120100, Guliston shahri, 4-mavze, Guliston davlat universiteti, Asosiy bino, 4-qavat, 423-xona.

Web site: www.guldu.uz

E-mail: guldu-vestnik@umail.uz

Muharrirlar: Y.Karimov, R.Sh. Axmedov

Terishga berildi: 2023-yil 22-sentabr. Bosishga ruxsat etildi: 2023-yil 30-sentabr.

Qog‘oz bichimi: 60x84, 1/8. F.A4. Sharqli bosma tabog‘i 9,0. Adadi 100.

Buyurtma № _____. Bahosi kelishilgan narxda.

“Universitet” bosmaxonasida chop etildi.

Manzil: 120100, Guliston shahri, 4-mavze, Guliston davlat universiteti,
Asosiy bino, 4-qavat, 423-xona. Tel.: (67) 225-41-76